

Levensschets van G. J. Mulder

<https://hdl.handle.net/1874/313139>

VERSCHOOR & ZOON B.V.
VOORBURG
BOEKBINDERS SINDS 1858

C 12336

LEVENSSCHETS

VAN

G. J. MULDER,

DOOR

HEM ZELVEN GESCHREVEN

EN DOOR

DRIE ZIJNER VRIENDEN UITGEGEVEN.

L'homme naquit pour être reconnaissant.
VON HUMBOLDT.

EERSTE DEEL.

TWEDE UITGAVE.

UTRECHT.
GEBR. VAN DER POST.
1883.

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0702 0492

TYP. P. A. GEURTS, NIJMEGEN.

VOORREDE

VAN DE UITGEVERS.

*Eene tweede uitgave der „Levensschets van G. J. MULDER”
ziet thans het licht. De eerste druk verscheen in 1881 en was in
één jaar tijds geheel uitverkocht. Met voorkennis van drie zijner
vrienden ondernomen, door één hunner nogmaals met zorg herzien
en van eenige weinige typografische misstellingen gezuiverd, is deze
druk gelijk aan de vorige, maar heeft ten doel om door billijken
prijs de vele schoone gedachten en practische wenken op den levens-
weg, in dit werk vervat, in ruimen kring toegankelijk te maken.*

UTRECHT 1883.

GEBR. VAN DER POST.

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

INHOUD

VAN HET EERSTE DEEL.

	Bladz.
MIJNE JEUGD	5
STUDENT GEWORDEN (September 1819)	64
MIJNE VESTIGING TE AMSTERDAM (Julij 1825)	104
MIJN VERTREK NAAR ROTTERDAM (1826)	108
TERUGBLIK OP MIJN VERBLIJF TE ROTTERDAM	125
BEROEPEN TE UTRECHT EN DAARNA (1840—1851)	139
TE UTRECHT VAN 1851—1867	199
TERUGBLIK OP MIJN VERBLIJF TE UTRECHT	240
MIJN VERBLIJF TE APELDOORN, 1867—1868, EN MIJN LATER VERBLIJF TE BENNEKOM	259

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

INHOUD

VAN HET EERSTE DEEL.

	Bladz.
MIJNE JEUGD	5
STUDENT GEWORDEN (September 1819)	64
MIJNE VESTIGING TE AMSTERDAM (Julij 1825)	104
MIJN VERTREK NAAR ROTTERDAM (1826)	108
TERUGBLIK OP MIJN VERBLIJF TE ROTTERDAM	125
BEROEPEN TE UTRECHT EN DAARNA (1840—1851)	139
TE UTRECHT VAN 1851—1867	199
TERUGBLIK OP MIJN VERBLIJF TE UTRECHT	240
MIJN VERBLIJF TE APeldoorn, 1867—1868, EN MIJN LATER VERBLIJF TE BENNEKOM	259

Meermalen heb ik, in verschillende tijdperken van mijn leven, eene uitvoerige schets bijeengebragt van hetgeen er *om* dat leven en *in* dat leven is gebeurd en van hetgeen daarvan tot mij gekomen is. — Ik schreef die schetsen, alsof zij voor de pers bestemd waren na mijn dood, met het zekere voornemen ze te vernietigen, en verscheurde ze ook na eenige jaren, na ze herzien te hebben.

Daarin had ik een middel tot het aankweken van erkentelijkheid aan allen, die mij welgedaan hebben, en bleef ik zelf op de hoogte van de geschiedenis van mijn eigen bestaan.

De laatste schets ving ik aan te Utrecht in 1861 en zag haar niet weder voor 1872 te Bennekom. Ik breidde haar toen uit, en herzag haar in 1877.

In de latere jaren kwamen er meer dan ééne omstandigheid voor, die mij deze schets niet deden verscheuren, als de vorigen, maar haar aan een goed vriend deden nalaten, om haar na mijn dood *of onveranderd* uit te geven, *of niets* van haar in het licht te zenden.

Daartoe heeft ook bijgedragen het lezen van andere levensberichten, die toonden, hoe zulk een bericht niet moest geschreven worden, omdat daarin volstrekt niet aangegeven werd,

wat bijgedragen had tot de *genesis* van den man, wiens beeld men wil teekenen.

Op de *genesis* komt het aan: dat is de natuurlijke historie van den mensch; de *natuurlijke*, dat is de *ware*.

De *genesis*: namelijk wie en wat er al toe heeft bijgedragen, om den mensch te doen worden, wat hij geworden is; in het psychische alzo voor den mensch hetzelfde, wat in het physische geschiedt bij de geologie voor de geognosie.

Hij, die de aarde wil kennen, moet nagaan, wat *in* en *om* haar, wat *met* haar is voorgevallen.

Het is zoo: een mensch is een persoon, en tot zijne historie behoort dus ook, wat hij *gedaan* heeft. Maar zijne geschiedenis mag dezen naam niet dragen, zoo zijne handelingen niet worden afgeleid uit hetgeen hij *was*; en wat hij *was*, was gewrocht — voor een zeer groot deel althans — van zijne geboorte, zijne opvoeding, van hetgeen *om* hem heeft bestaan; voor een ander deel van de vermogens, die hij van God heeft gekregen.

Voor glorie is, dunkt mij, hier al zeer weinig plaats, zoo men van hem eene natuurlijke historie zal geven.

En geldt voor de levenden de waarheid der woorden van BENJAMIN DELESSERT: „il faut mériter les louanges et les fuir”: zoo-veel te meer nog voor afgestorvenen.

Als tegenhanger van BACO, die zijn naam en nagedachtenis vermaakte aan den vreemde en aan het nageslacht, steekt treffend uit, wat TACITUS zegt in zijne Agricola. „*Non quia intercedendum putem imaginibus, quae marmore aut aere finguntur: sed ut vultus hominum, ita simulacra vultus imbecilla ac mortalia sunt: forma mentis aeterna, quam tenere et exprimere, non per alienam materiam et artem, sed tuis ipse moribus possis.*”

En zoo het dan in de beschrijving waarlijk te doen is om die *forma mentis interna*, — en is het daarom niet te doen, dan is het geheel alweder *onwaarheid*, — dan komt men steeds tot de *genesis* terug en de woorden van VON HUMBOLDT, die ik hierboven reeds afschreef, zweven dan onophoudelijk op de lippen: „l'homme naquit pour être reconnaissant.”

Geldt dit reeds, wanneer men de natuurlijke historie geeft

van een vriend: hoeveel te meer nog, wanneer men die van zich zelven geven wil.

Zoo dan mijne laatste levensschets zal openbaar worden na mijn dood, verwacht niemand daar eigen lof te zullen vinden, maar vooral dankbaarheid.

Ik heb onschatbare voorregten gehad; en zooveel mogelijk de menschen te noemen en te roemen, die mij geleid en geholpen hebben; de omstandigheden te beschrijven, die mij heilzaam zijn geweest, zal, zoo ik hoop, blijken mijn hoofdstreven geweest te zijn.

Wat mij de Almagtige, buiten en boven dit alles, gegeven heeft vóór en bij mijne komst in deze oefenschool, die men *tellus* noemt, kan ik weten uit hetgeen ik met alle menschen gemeen heb: die kiem van iets Hoogers, die hier tot dat Hooger komen moet.

Of ik meerder of minder dan anderen medebragt in deze klassen, weet ik evenmin, als Gij het van u zelven weet.

Dat daarin een meerder en minder bestaat, acht ik voldingend bewezen, want al dat uitwendige kan toch niets meer doen dan tegenstreven of bevorderen: scheppen kan het niets.

Dat blijft dus ontbreken aan de beschrijving onzer *genesis*: wij weten evenmin, van waar wij gekomen zijn, als waar wij heengaan.

Zóó alleen konden wij in den besten zin des woords *zedelijk vrij* zijn.

Wat anderen vaak een onoverkomelijk gemis heeten en door hen *duisternis* wordt genoemd, namelijk: „wat waart Gij en wat zult Gij worden?” acht ik den grootsten zegen voor den mensch.

Dat elk onzer *veel, zeer veel* geweest is, vóór hij geboren werd, is zeker; die het anders meent, heeft nooit een kind gezien.

Het *poëta nascitur non fit*, zoo het waar is, leidt dus tot de algemeene waarheid: *homo nascitur, non fit in terra*.

Zoo het van mij had afgehangen, zou ik van de uitwendige dingen een paar hoofdzaken, die ik nu slechts heb aangestipt, als al het andere geteekend en beschreven hebben. Maar mijn doel kon en mogt niet zijn, iemand noodeloos te krenken. Daarom

alleen heb ik hier gezwegen: om mijzelven had ik niets te verzwijgen. Met alle menschen heb ik gedwaald, en waarom zou ik dan die dwalingen willen verbergen?

Ik laat deze woorden na voor mijne vrienden, en voor de zeer velen, die mij blijken van toegenegenheid geschonken hebben. Zij mogen enkel waarheid van mij verwachten.

Heb ik, naar het oordeel van hen, die mijne vrienden niet zijn, in het volgende mijne gebreken niet genoeg doen spreken, ik noodig hen uit die dan duidelijker in het licht te stellen: door gebreken van anderen te leeren kennen, kan men exempels bekomen, waarvoor men zich te wachten heeft.

Op bijzondere naauwkeurigheid behoeven zij zich niet toe te leggen: gedurende mijn leven gebeurde dat niet, en het heeft mij geen oponthoud gegeven: ik kende het *judicium difficile* van HIPPOCRATES.

Ten slotte zij hier vermeld, dat ik 27 December 1802 te Utrecht geboren ben en dit afsluit Julij 1873, zoodat men in het volgende tevens te wachten heeft een blik op den Europeischen toestand in het eerste $\frac{3}{4}$ deel van de zoo hoog geroemde 19de eeuw.

MIJNE JEUGD.

Het groote voorregt is mij te beurt gevallen, uit den burgerstand te zijn voortgekomen. Noch weelde, noch armoede heb ik gekend, en tusschen die twee uitersten ligt het nijvere, het bedrijvige, het dankbare leven der menschen, maar ook het nuttige, het heilrijke voor anderen. De middelstand is de gelukkigste: hij is *het volk*. Dáár leven de beste krachten; dáár schuwt men de luiheid; dáár moet men werken voor zijn brood.

1802 was voor Europa, en niet het minst voor Nederland, een tijd van zorgen, van bezwaren. En de daarop volgende jaren waren tijden van nog grooteren druk. — Voor mijne ouders was die periode vol moeite: voor kinderen, die nog geen besef hebben, eene bron van derving van veel aangenaams; maar in dezelfde mate heilrijker in de toekomst.

De overdaad in de kinderwereld — en die mist men niet in de burgerklasse — is eene bron van ongeluk in de toekomst; want in die toekomst troetelt en streelt niemand den mensch, die tot die burgerklasse behoort.

Zoo is mijne jeugd dan voor mij heilzaam geweest, omdat ik tal van dingen heb moeten missen, daar elkeen, en alzoo ook mijne ouders, toen leefde onder den zwaren druk van zware tijden.

Mijne Moeder was de beminnelijkste der menschen, die mij op aarde zijn voorgekomen. Ik heb haar als kind en als jong mensch *altoos* aangestaard en bewonderd, en het voorregt gehad, haar te behouden tot mijn 24ste jaar, toen ik reeds twee jaren als geneesheer in de maatschappij werkzaam was geweest. Acht dagen en acht nachten, acht etmalen achter elkander zonder slaap, heb ik toen voor haar sterfbed gezeten, en meestal dien tijd met haar gedachten gewisseld.

De laatste levensuren van die zoo teeder beminde waren niet anders dan die, toen ik nog in mijne eerste jeugd was: in geen karakter meer eenheid en vastheid, in geen meer innigheid en liefde, in geen meer zelfverloochening en opoffering, in geen meer toewijding.

Voor haar gezin was zij bijna te goed: zij wijdde er zich geheel aan, zoodat zij zich geen rust, dikwerf geen nachtrust gunde. Arbeidzamer vrouw heb ik nooit gezien. Daarbij *altoos* tevreden van aard, blijde zelfs, maar aan de ernstige zijde; volmaakte orde in haar doen en laten, in tijd en voorwerpen; rein als zilver, zoodat wij kinderen volkomen geleerd hebben, wat zindelijkheid is.

In waarheid, in opregtheid, in de beste trouw, die ik heb: ook in maatschappelijke opzigten heb ik, in haar stand, geen betere huismoeder, geen betere gade gekend, dan zij was.

Straf heb ik van haar nooit gehad, en hare ernstigste bestraffing was: „foei kind! zoudt gij uwe Moeder dat verdriet „aandoen?” Die woorden, uitgesproken met den innigsten toon van innigheid, zij deden elk dwaas voornemen der ongeoeffende jeugd dadelijk verdwijnen en tot tranen stemmen: en het „neen, „van mij zult gij geen verdriet hebben,” aan haar liefdevol hart uitgestort, hoe kon het achterwege blijven?

Is het de borst, die welsprekend maakt: het is de borst, die den geheelen mensch vormt. Aangeleerde kennis had mijne Moeder niet veel, maar zij had al het beleid, al het doorzigt, al de menschenkennis, vooral al de kennis van het kinderleven, die de innigste liefde geeft zonder overleg; die de meest volkomen waarheidszin schenkt, zonder verwijl; die de beste trouw-

hartigheid uitstort met overvloed en ten zegen van dengene, die ze ontvangt.

Eene *Moeder*, die *mensch* is, een *mensch*, die *Moeder* is, zij is schrander van hoofd; zij is kundig in alle dingen van haren kring, want het hart, dat zij ronddraagt, maakt haar oneindig. De liefde kent alle dingen, zij weet alle dingen, en wat zij heden nog niet kent, dat kent zij morgen, want zij rust nimmermeer.

Wat zou de menschenwereld zijn zonder Moeders? Zij hebben met de dieren gemeen, dat zij hare jongen verzorgen. Reeds wordt uw hart gevoelig aangedaan, zoo gij den vogel, die eijeren heeft uitgebroed, rusteloos ziet waken voor het heil van zijn kroost en hij zich inspant om voedsel te verzamelen voor zijn tijdelijk gezin; en Gij erkent er eene treffende zorg Gods in, dat dit in de gansche dierenwereld zoo is ingerigt.

Dat heeft de Moeder ook, maar zij heeft daarboven en vooral de rede, die hare zorgen duizendvoud verdubbelt:

„Aan hare borst met melk gevoed,
„Zoolang gedragen onder 't harte,
„Verbindt het bloed.”

En als gij van haar geen voedsel meer behoeft, op den tijd, waarop de jonge dieren de ouderen verlaten, dan begint de edelste zorg der menschen-Moeder. Zij blijft u beschermen, zij blijft u bewaken; al hare hoop is op u, al haar droomen is om u, al haar wenschen is voor u. Zij leert u het hartje buigen voor hetgeen waar is, de leugen leert zij u schuwen; zij leert u de handjes vouwen en het oog ten Hemel rigten, terwijl uwe knietjes gebogen zijn op de aarde. Zij wekt vertrouwen bij u op en liefde, en spreekt u van liefde altoos, en altoos in liefde. Zij geeft u raad en helpt u, en als gij leed hebt, drukt zij u aan hare borst en doet u uw leed vergeten. Zij laat u nooit uit haar oog gaan, maar zij bewaakt u, ook als gij het niet weet.

Zij is het, die u tot *mensch* doet opgroeijen, en zoo gij mensch geworden zijt, is zij altoos de Moeder, de Moeder, die u nu niét meer *aan* de borst, maar die u altoos *in* de borst heeft.

Zoo is eene Moeder, die *mensch* is.

Aan den eenen kant is het onschatbaar voorregt, *zulk* eene Moeder gehad te hebben, voor mij eene bron van ongeluk geweest in mijn leven, nadat ik van haar gescheiden was. Haar beeld was en bleef in mij als dat van het ideaal van eene vrouw, en leeft nog zóó in mij. Nergens heb ik haar wederga gevonden, en dat heeft eene ledige ruimte in mijn hart gelaten, als in dat van een verliefde, die het voorwerp zijner innige vereering verloren heeft en ronddoelt en zoekt en toetst en vergelijkt, maar altoos zich hoort toeroepen: „neen, *zij* is het „niet.”

Aan den anderen kant dank ik haar millioenen beste dingen; om het voorregt uit te drukken, *haar* bezeten te hebben, daarvoor ontbreken mij woorden, en ik heb dus diepe schaamte, zoo verre verwijderd te zijn gebleven van dat voorbeeld, dat God mij de eerste 24 levensjaren geschonken had.

Eéne gedachte beurt mij te haren aanzien op, dat ik haar nooit ééne seconde leed berokkend heb, dat haar liefdevol oog om mij geen enkelen traan heeft gestort.

Mijn Vader was een man van kracht en van werkzaamheid; heekkundige te Utrecht; geen man van boeken, maar van de praktijk; sterk van ligchaam en onvermoeid in bedrijvigheid. Zijn Vader was geweest regiment-arts, onder een arts HEYLIERS, den vader van Professor HEYLIERS te Utrecht.

Mijne voorouders van vaders zijde waren militairen. Mijn grootvader JAN WILLEM MULDER is te Zutphen geboren en was later chirurgijn bij het 1ste Bataillon van het Regiment HARDENBROEK-infanterie, gewoonlijk te Bergen-op-Zoom in garnizoen.

Bij de komst der Franschen weigerde hij met zijn chef HEYLIERS den eed van nieuwe trouw af te leggen, en leefde daarna in zeer eenvoudige omstandigheden. *Hij koos beginsel boven levensonderhoud*. Hij had 5 zonen en 5 dochteren, waaronder mijn Vader, JAN ANDRIES, die 6 Aug. 1776 te 's Hertogenbosch gedoopt is.

Drie dezer zoons landden als jonge menschen aan bij denzelfden chirurgijn DELBAERE te Utrecht, en moesten, van alles verstoken, daar hun brood verdienen.

Moederlijke leiding heeft mijn Vader dus kort gehad, en vaderlijke leiding heeft hij vroeg moeten missen.

Arme ouders! Mijn vader vroeg zonder liefderijke leiding en mijne moeder, PETRONELLA VAN OMMEREN, verloor als jong kind hare beide ouders aan den rooden loop, te Randwijk, een dorp in de Betuwe, schuins over Wageningen gelegen. Een oom in Utrecht nam haar op, en die oom verkwistte alles, wat haar aan ouderlijk erfdeel was overgebleven.

Arme Ouders!

Mijn Vader was bij dien DELBAERE in eene zonderlinge school. De chirurgie van die dagen was eene echte kunst, en nog zeer weinig kunde. En die kunst was zuur en wreed. Maar DELBAERE was bovendien een volkomen excentriek persoon en een harde leermeester.

Had ik dus liefde in mijne jeugd en zorg en de innigste belangstelling: mijn vader was van dat alles verstoken geweest. Ik mag dit niet voorbijzien, wanneer ik een verschil erken tuschen mijne Moeder en mijn Vader, een verschil, hetwelk ik erkend heb van de eerste uren mijner bewustheid, en dat in de herinnering blijft voortleven.

Niet zoo vele voorregten als aan mijne Moeder, maar een tal van voorregten heb ik aan mijn Vader te danken: in zorgen voor zijn gezin was niemand ijveriger; in werkzaamheid en bedrijvigheid geen beter voorbeeld dan in hem. Daarbij was de man eerlijk als goud, openhartig en goedig, hulpvaardig zonder wederga. Zucht naar voordeel was hem volkomen vreemd. Een warm hart was zijn hart.

Zoo als hij dan ook mijne eerste jeugd gelukkig heeft gemaakt, was treffend. Zeer jong zijnde, vergezelde ik hem dikwerf en ging des namiddags als kind aan zijne hand de zieken zien in de nabijheid der stad: zalige uren, waarin ik in mijn binnenste de hand gevoelde, die mij op den weg voorthielp, huppelende aan zijne zijde: er was geen beter Vader dan ik had.

Het ontbrak hem niet aan nadenken over de opvoeding zijner kinderen. Het woord *gemak* mogt evenmin worden uitgesproken als het woord *moeheid*. Vroeg op, slapen in een zeer koud vertrek, wasschen des winters met sneeuw, eenvoudig eten, nooit snoeperijen en *altoos* bezig. „Kom, breng dat briefje eens spoedig bij oom WILLEM; kom, ik sta op het antwoord te wachten,” klonk mij menigmaal tegen, toen ik 8 en 9 jaar was. En oom WILLEM woonde aan de Bilt, een uur van het ouderlijke huis, en ik vloog dat uur heen en dat uur terug, altoos dravende, aan de Bilt geen oogenblik vertoevende na het bekomen antwoord, want „Vader stond er op te wachten.” En hoe hard ik ook geloopt had, altoos scheen het hem te lang, althans zoo zei hij.

In mijne jeugd heb ik geen verschil geleerd tusschen onreinheid en slechtheid, tusschen ledigheid en kwaad, en ik ken dat verschil nog niet. Ik laat daar, of het goed is, aan een kind zulke voorstellingen te geven, maar ik verhaal wat er is.

Zitten was voor ons kinderen ongeoorloofd, en toen ik alvoeten boven de tafel uitstak, moest ik er nog staande aan eten. Ledig zijn was doodzonde: des winters netten breijen, om het leeren af te wisselen, en des zomers, onder behoorlijk geleide, als jongen van 8 en 9 jaren, des avonds naar Portengen en Kockengen, naar Tien- en Achttienhoven, om met het opgaan der zon de netten in het water te hebben, den ganschen dag te visschen, en des avonds met de vracht naar huis te gaan. Dán vooral kwam het er op aan, het woord *moe* niet uit te spreken, want dan werd het het minst verstaan.

Het moet wel met overleg zoo zijn geregeld door mijn Vader, dat hij mij dikwerf zulke visch-expedities toestond, en ze mij eigenlijk nooit weigerde, want ik had zeer vroeg lezen geleerd, en toen ik die kunst eenmaal verstond, was er aan het verblinden van boeken geen einde, wat zeker mijn Vader niet kon voldoen.

In waarheid: zoo ik alles wel herdenk, heb ik meer aan dat visschen en loopen in de vrije natuur, dan aan de meeste boeken mijner jeugd te danken, meer aan dien vrijen blik

rondom, meer aan dat stil gepeins daar aan dien waterkant, meer aan dat wild rondvliegen, dan aan hetgeen ik las, waarvan ik het meerendeel toch niet verstond. *Natura non hominis voce.*

Aan mijn Vader heb ik nog veel meer te danken. Inderdaad, hij was geen man van boeken, maar zooveel te meer van de praktijk in den ruimsten omvang. Handig was hij in hooge mate, zoodat hij allerlei kleine voorwerpen maakte van allerlei aard. Niet één oogenblik heb ik hem midden in zijn leven ledig gezien. Van alle handwerken had hij eenige kennis, zoodat hij mij ongezoekt met alle handwerken deed kennis maken: in Utrecht was geen bedrijf, dat ik niet van nabij heb gade geslagen; ik zou er honderd kunnen noemen, waarbij ik als kind ernstig en bij herhaling heb stil gestaan, of ook wel verzocht heb, het te mogen beproeven en het beproefd heb; eenvoudige handwerken, fabrieken en trafieken: alles werd als nuttig behartigd en op prijs gesteld.

Dat alles is voor een jongen uitnemend en verruimt zijn blik.

Mijn Vader was heelkundige en had eene groote praktijk; maar dat was voor den werkzamen man op verre na niet genoeg. Hij was ook kamerarius (kameraar) aan de buitenwijk van Utrecht, *de Bemuurde Waard*, alzoo eene soort van Onder-Burgemeester voor die wijk. Waarlijk geen lucratieve betrekking, maar zij bracht hem met nog meer menschen en zaken in aanraking en dat juist was hem behoefte. En daar ik hem dagelijks vergezelde gedurende eenige uren, was dit mij ook eene experimentele school in menschen en zaken.

Door deze verhouding werd ik ook bekend met de overleggingen, die gepleegd werden over de verdeeling van het water in en om de stad Utrecht, de zorg voor sluizen en duikers, het bouwen van huizen, de inrigting van goten en riolen en vele andere aangelegenheden van publiek of hygiënisch belang. Van alles vernam ik het een en ander.

Ook het brandwezen behoorde in die wijk onder zijn ressort, en bij elken brand in Utrecht nam ik aan het blusschen deel.

Maar dat was nog niet genoeg: de goede man was een best tuinier, en leerde mij reeds vroeg bloemen kweeken en fijne

vruchten verzorgen. Van vogels van allerlei aard was er overvloed; hij had den lust bovendien, om koebeesten te verzorgen, die hij in het voorjaar mager kocht en in eene weide bij Utrecht deed grazen, en die ik regelmatig met hem ging bezoeken.

In het kort: mijn Vader heeft mij een zeer ruimen blik doen werpen rondom mij en mij in duizend dingen ingewijd; aan hem heb ik het te danken, zoo er iets universeels in mij gekomen is.

Zijne schoonste zijde was zijne innige liefde voor het behoud van menschen-levens. Zoo Gij hem zoudt gezien hebben bij een drenkeling — hij had er in twee de levensgeesten mogen opwekken — of bij een verslagene, bij brand of andere groote onheilen: Gij zoudt den man zeker innige tranen van hoogere zielevreugde hebben toegezonden. Dan was hij verre van een gewoon mensch verwijderd, en volkomen beminnelijk in zijn treffenden ijver.

Ik moet hier eene omstandigheid invoeren, die op mijn leven den grootsten invloed heeft uitgeoefend. Toen ik 3 jaar oud was, ontstond er des avonds te 10 uur in den winter brand in een huis, het vierde huis van dat mijner ouders; een sterke wind woei van daar naar het ouderlijke huis.

Men vreesde, dat de geheele rij huizen zou afbranden, en al het huisraad mijner ouders werd alzoo gebragt in den tuin achter het huis.

Ik werd met de andere kinderen, onder de confusie van het oogenblik, uit mijn slaap opgenomen en naar buiten gedragen zonder inlichting van het geval. Buiten komende overviel mij de vuurgloed en bewoog mij diep. Wij kinderen werden in den tuin op een bed nedergelegd en den ganschen nacht zag ik dien brand. Daarbij dat loeijen van den wind, dat gejoel van menschen, dat aandragen van meubelen; voorts dieven, die in den tuin kwamen en niet zeer vriendelijk ontvangen werden: in één woord, die nacht is mij geweest een spook zonder wederga dat — hoeveel moeite ik er ook tegen heb aangewend — mij nooit meer verlaten heeft. Den eersten tijd kon ik niet slapen

of werd ik door schrik wakker uit mijnen slaap. Dat is mij bijgebleven. Geen mensch méér bezorgd voor brand, dan ik mijn geheele leven ben geweest. Misschien is er geen enkele nacht in mijn gansche leven voorbij gegaan, waarin mij de gedachte aan brand niet heeft bezig gehouden, korter of langer.

Daardoor heb ik ook mijn gansche leven een afkeer van slapen gehad, en heb ik mij aan niets minder schuldig gemaakt, dan aan het offeren aan Morpheus.

Op grond van ervaring moet ik, ten gevolge van het genoemde evenement, zeggen, dat het onwaar is, dat men *alle* indrukken van de jeugd geheel ten onder brengen kan; want weet dit, dat het leven eene voortzetting is van hetgeen voorafging, zij het dan ook in gewijzigden vorm. Sla, zoo Gij tot den grond van den eigen aard der menschen wilt doordringen, de geschiedenis hunner jeugd na, en kunt Gij van die jeugd niets vernemen, staak dan uw onderzoek, want eene oorzaak heeft eene oorzaak, en deze heeft weder eene oorzaak, en zoo voorts.

BAILLY ontvlugtte den moordbijn niet, in de droevige fransche revolutie, maar bood zijn hoofd aan als een *man*. Zijne jeugd was krachtig geleid. DE CONDORCET — voortreffelijk als BAILLY — ontvlood het moordtuig, verborg zich, en eindigde met vergif in te nemen. Zijne moeder had hem, om hem gedwee te houden, tot zijn elfde jaar in meisjeskleëren gekleed.

„Quo semel est imbuta recens, servabit odorem testa diu.”

Daarom teeken ik zoo vele bijzonderheden aan over mijne jeugd. — Hoor maar eens.

Ten gevolge van dien onoverwinnelijken angst voor brand sliep ik nooit in mijn leven op eene bovenkamer. Zoo ik niet gelijkvloers slapen kon, bleef ik waken, tot mij soms de vermoeidheid overviel en ik dan toch een schijn van slaap kon genieten. Om die reden was reizen, was een vertoef bij goede vrienden voor mij òf onmogelijk, òf zeer bezwarend. Onder duizend gevallen dit: reeds doctor te Rotterdam zijnde, moest ik een paar dagen in Amsterdam blijven; ik ging van het eene logement naar het andere, om eene benedenkamer te bekomen, en daar ik die nergens vond, landde ik ten slotte aan in eene alles behalve

favorabele legerstede. Wel drie uren had ik vruchteloos gezocht.

Met een vriend zou ik, midden in het leven, een reisje maken van 14 dagen. Na 10 dagen bad ik hem, snel naar huis te gaan, want ik had niet ééne seconde geslapen.

Perioden van slapeloosheid overvielen mij dikwerf zonder bekende redenen, perioden, die soms 20—30 etmalen duurden, en eenmaal bereikte eene de ontzettende hoogte van 74 etmalen, waarin ik *niet ééne seconde* geheel absent was. Mijne bezigheden volbragt ik toch als gewoonlijk.

Gedurende 40 jaren van mijn leven kwamen zulke perioden voor, hoezeer dan ook, God zij dank! dikwerf kortere.

Bedenk, wat dit op een mensch uitwerkt, en hoe zijne geheele natuur daardoor meer of min gewijzigd worden moet.

En dat alles door dien brand, dien ik als kind van 3 jaren bijwoonde!

En hebt gij u niet trachten te overwinnen in dit zoo groote bezwaar? — Maar hoe kunt gij dat vragen?

Met wilskracht te voeden geraakt gij wel uit den slaap, maar er niet in. Ik heb mij genoeg geoefend, niet te denken, en dat hielp mij bij vermoeidheid altoos; maar de slaap was kort. En moet gij dan dat niet denken bij herhaling in praktijk brengen, zoo wordt dat inspanning, en de slaap is voor vast geweken.

Door dat niet of nooit vast slapen heeft mij eene groote bewegelijkheid gedurende mijn gansche leven geplaagd of verblijd, — hoe moet het heeten? — zoodat alles er meer of min door bepaald is geworden, wat ik gedacht, gevoeld of gewild heb.

In één woord: neem dien brand uit mijne eerste jeugd weg, en gij hebt een geheel ander mensch.

Kort na mijne geboorte werd ik monstrueus dik, zoodanig, dat de geheele faculteit over dat monster van dikheid werd geraadpleegd. *Unanimo consensu* zeiden de geleerde heeren, dat er niets tegen mogt gedaan worden. Gelukkig inderdaad, want na eenige jaren was ik de magerste onder de stervelingen, groeiende, zoodat ik op mijn 12de jaar volgroeid was en na dat jaar

geen haar-breed langer geworden ben, en als ik het wel onthouden heb, ben ik over de zes voet lang, en behoor ik onder de langste menschen.

In die periode van dikheid schijn ik van eene zedelijke prikkelbaarheid geweest te zijn, die alle grenzen te buiten ging. Als ik mijn zin niet kreeg, schreeuwde ik mij achter adem, zoodat men bezwaar zag in mijn leven. Mijn Vader, een man van kort beraad, besloot mij dat af te leeren met een krachtig middel, dat ik hier voorbij ga; het middel was probaat.

Straf de kinderen krachtig, zij het dan ook veel minder sterk, dan mijn Vader mij deed. Maar help hen moedig in het vernietigen van hunne groote gebreken. Tot groot nadeel der menschen geraakt dat uit de wereld, uit zoogenaamde humaniteit, die echter eene valsche is.

Die groote prikkelbaarheid mijner eerste jeugd is verminderd met het afleggen van mijne bovenmatige dikheid, dat ongeveer op mijn 5de jaar aanving, en van mijnen groeitijd, dat is van mijn 5de tot mijn 12de jaar, herinner ik er mij geene teekenen meer van. Misschien was het altoos meer of min die respectabele kuur, misschien verandering van mijn geheele fysiek bestaan; maar ware die prikkelbaarheid gebleven, ik zou mij uit mijne jeugd meer dingen herinneren, die mij onaangenaam waren. En ik herinner mij die niet.

Maar prikkelbaar ben ik gebleven gedurende mijn gansche leven, en met het klimmen der jaren is dat eer toe- dan afgenomen.

In dat opzigt had ik den aard mijns Vaders, van wien ik dan ook de rusteloosheid en voortvarendheid bij erfenis heb bekomen.

Voeg daarbij altoos dat gebrekkige slapen, en gij weet genoeg, dat ik mij zelden tot iets had aan te sporen, maar steeds bezig ben geweest, mij te matigen en te temperen.

Opregt beleden: bijna niemand was, mijn geheele leven door, in mijne oogen ijverig genoeg; en dat is dus teeken in overvloed, dat ik in geen fout ligter vervallen kon, dan in al te ijverig te zijn.

Met mijn vierde jaar werd ik naar school gezonden bij Meester VAN HALL, eene gewone Hollandsche lees-, schrijf- en rekenschool van die dagen. Men had er de plak, dat kostelijke school-instrument, dat in deze verlichte dagen zoo wordt uitgekreten, en waarvan ik de volkomene verdediging als school-instrument op mij neem.

De school-monarch zat in zijne *cathedra*, en zag u eene beweging maken, die in zijn koningrijk niet geoorloofd was. Dan wierp hij u een wollen bal of een ander zacht voorwerp toe, en dan was uw ontzettend lot beslist. Dien bal moest gij terugbrengen. De monarch nam dan zijn scepter, bestaande uit eene houten schijf aan een steel, eene soort van platten presidialen hamer; hij nam uwe regterhand en sloeg op de handpalm met *zijn plak één* of meer malen duchtig, zoodat uw hand er warm door werd. — De operatie was afgelopen, en gij gingt weder naar uwe plaats.

Daartegen kant men zich nu aan, en noemt het „onder de „plak zitten” een toestand, die den mensch onteert.

Mijn oordeel is gansch anders. Voor ondeugende jongens was het een kostelijk middel, want de schande was groot, en *daarin* lag de straf — niet in de slagen of de pijn.

En welk deel van het kinder-lichaam zal minder letsel hebben van een klap, dan de handpalm?

Bij het ijveren tegen de plak, dat nu geëindigd is, maar dat ik vol-op beleefd heb, heb ik dikwerf gedacht aan dien Amerikaanschen roodhuid, die VON HUMBOLDT en BONPLAND een tijd lang als bediende op hunne reizen volgde. Ook hij nam de handpalm in duchtige bescherming; *want zij was het lekkerste deel van den geheelen mensch.*

Zóó weinig deerde ons de pijn bij de applicatie van die plak, dat, vóór men naar den monarch op weg ging, men een haar uit het hoofd trok en dat met speeksel bevestigde op de regterhandpalm, *want dan deed de plak geen pijn.* Zoo was het algemeen geloof op de school. En waar blijft dan de pijn?

Waarlijk: voer de plak weder in voor jongens, waarmede de meester geen raad weet.

De school van Meester VAN HALL was overigens geen gelukkige. Een tal van kinderen, en één man met één of geen ondermeester voor ons allen! Ik bleef er tot mijn 9de jaar, en waarom zoo lang, dat weet ik niet. De man schreef schoon, maar dat leerde hij ons niet. A, b, c, spellen, lezen; en als men de Haarlemsche Courant kon lezen, de opregte Haarlemmer, om het even of dat nu eene opregte Maandagsche, of eene opregte Zaturdagsche was, men was volleerd, en men werd *summa cum laude* geacht *dignus intrare in nostro docto corpore*, dat is, men werd in de maatschappij gezonden, of naar eene Fransche school.

Het laatste viel mij te beurt; en op mijn 9de jaar verwisselde ik de school van Meester VAN HALL met die van Monsieur TERWOGT op het Janskerkhof.

Had ik mij op de eerste ongeloofelijk verveeld, op de laatste was het niet beter. Op de eerste had ik geen woord gehoord van Hollandsche taal, van geschiedenis, van aardrijkskunde, maar ik had er leeren lezen, schrijven en vrij goed rekenen; op de laatste was het Fransche taal, om ze te kunnen verstaan, en niet meer. Mijne bedrevenheid in het rekenen gaf mij daar een pré, en daar ik mijne lessen spoedig kende, werd ik bij Monsieur TERWOGT weldra eene soort van ondermeester. Ik was 1½ maal zoo lang als mijne medescholieren en scholierinnen, want, naar de eerbiedwaardige gewoonte van die dagen, plaatste men de meisjes bij de jongens.

De Fransche school verliet ik op mijn elfde jaar, want wat er te leeren viel, had ik er geleerd; fransch echter niet; dat heb ik nooit goed gekend en ken dat nog niet. Ik heb alle talen te veel verwaarloosd, en dat wel, omdat ik er in mijne jeugd niet één geleerd heb en ik er later geen tijd meer voor had.

Mijn Vader was chirurgijn; zijn Vader was het geweest; twee ooms, waarvan een gestorven was, waren, als hij, in de chirurgie opgegroeid; één, oom WILLEM, was nog chirurgijn aan de Bilt bij Utrecht en Maire daarbij en later Burgemeester.

Was het wonder, dat mijn Vader droomde van chirurgie, en in chirurgie zeker *summum bonum* zag? Kortweg: al mijne broeders en ik werden, elk op zijne beurt, voor chirurgijns in de wieg gelegd, en ik, als oudste zoon, had het eerste de eer, in die chirurgijnswieg geplaatst te worden.

De anatomie was in die dagen voor chirurgijns de grondslag van alles, en onder die anatomie bekleedde de osteologie toen eene voorname plaats. In elk geval was zij het fundament. In elke stad van eenige beteekenis had men toen eene snijkamer, waar onderwijs gegeven werd in ontleedkunde, en het is duidelijk, dat de chirurgen het onderwijs daarin hielden voor zeer gewichtig. Bij mij moesten de elementen der ontleedkunde er vroeg in, en zodoende had ik menschenbeenderen onder mijn eerste speelgoed. Ik kende ze reeds, eer ik nog wist, wat zij waren en hoe zij heetten. En toen ik lezen kon, kreeg ik, naast het boek der Psalmen van DAVID en der Evangelische Gezangen, dadelijk PLENK, *de ontleedkunde van PLENK*.

Elken Zondag vóór het middageten kregen wij kinderen ons weekgeld, mits wij een Psalm of een Gezang hadden geleerd. Van het zitten in de ochtendkerk vol van verveling, nam ik het boek, en leerde bij droog weder altoos mijn Gezang of mijn Psalm, dravende in den tuin; dan naar Moeder gedraafd, om overhoord te worden, en het weekgeld was mij zeker.

Die Zondagen — *en passant* gezegd — waren mijne gelukkigste dagen niet; ik moest altoos tweemaal en veelal driemaal naar de kerk, en de preektrant van dien tijd was voor kinderen een middel tot verveling; ik wapende er mij tegen, door een boek mede te nemen, maar het werd ontdekt, en ik moest geduldig blijven onder vervolgpreeken, soms uit de Openbaring van JOHANNES of onder die over den Heidelbergschen Catechismus. Waarlijk, de kerken waren mij toen geen gelukkige plaatsen.

Onder mijn eerste speelgoed waren menschenbeenderen, en toen ik lezen kon, kreeg ik vader PLENK, zooals ik reeds gezegd heb. Ik zou nu PLENK leeren, en natuurlijk begon ik met den titel en de voorrede en dan de osteologie zelve. Daarbij had ik de beenderen voor mij, en reciteerde dan als een pape-

gaai vader PLENK over de leer der beenderen, met beenderen in de hand, telkens wijzende op een uitsteeksel of eene holligheid.

Op mijn zevende jaar had ik de osteologie geleerd, en legde ik, vader PLENK over de osteologie reciteerende, *uno tenore* van *a* tot *z*, met titel en voorrede inkluis, voor mijn Vader en een kunstgenoot mijns Vaders een examen af, waarvoor ik bekwam een zilveren zalfdoozje, naar dien tijd, zalven bevattende met de kleuren van den regenboog: *unguentum simplex*, *coeruleum*, *digestivum*, *balsamum arcei*, enz. Wat was ik gelukkig! Maar ik kende toen de spreuk nog niet: *quidquid agis, prudenter agas, respice finem*.

Nu aan het aderlaten, en daartoe het boek van LEURS over dat onderwerp van buiten geleerd. Op mijn 8ste jaar werd dat alweder voor mijn Vader en zijn kunstgenoot gereciteerd, en ten besluite, staande op eene stoof, door mij eene aderlating gedaan op eene vrouw uit de buurt, die daarvoor met plegtstatigheid ontving een zestehalf, zegge $5\frac{1}{2}$ stuiver. En ik kreeg een zilveren lancet-koker.

Zoo was ik dan als held van zeven jaren geïnaugureerd in de praktische chirurgie en zag ik de oogen mijns Vaders tintelen van vreugde, dat ik voor altoos gewonnen was voor het vak, waarin hij een *eldorado* zag.

Na LEURS werd PLENK weder opgevat en nu de spieren en de rest gememoriseerd, en werden *per partes* mijne lessen welkelijks opgezegd voor dien kunstgenoot mijns Vaders, en op mijn 9de jaar, te gelijk met mijnen plechtigen overgang van de Hollandsche naar de Fransche school, alweder een examen in de rest van de ontleedkunde naar vader PLENK.

Dat memoriseeren van boeken voldeed mij intusschen niet. Ik moest de voorwerpen zelve zien en nam daartoe dieren; want menschen-lijken schenen mij onbereikbaar te zijn. Allerlei dieren seceerde ik, vooral vogels, konijnen en honden. Ik had verlot bekomen tot het doen van vivisecties, en kon niet langer weêrstaan, te zien, hoe de inwendige huishouding van het organisme was. De *motus peristalticus* der ingewanden en het klopp-

pen van het hart troffen mij in hooge mate. Ik vroeg, ik zocht naar verklaring, maar vond nergens bevrediging. Dus viel ik weder op het seceren van dieren, kwam op sceletteren en opzetten, en weldra had ik een kabinetje van opgezette dieren en sceletten.

Maar het menschelijk organismus trok mij toch steeds het meeste aan, en daar mijn Vader aan mijn verzoek, om mij lijken te bezorgen, niet voldeed, vatte ik het voornemen op, om ze mij zelf te verschaffen. Besef, dat lijken, ook nog in de aarde, door bloedverwanten met hun hart gevolgd worden, had ik toen niet: lijken waren voor mij objecten, — zoo had ik dat als jong kind geleerd, — om er kennis mede te maken.

Het was toen ik op de Fransche school was, en dus tusschen mijn 9de en 11de jaar, dat ik het plan vormde, om een lijk te halen uit een graf. Eene opene begraafplaats was er toen in Florenboomgaard, waar nu de werkplaats staat van den Rijnspoorweg te Utrecht. Elken namiddag ging ik er heen, om te zien, of er ook nieuw omgewoelde aarde was. Eindelijk zag ik, dat er dien dag een lijk ter aarde was besteld. Mijn weekgeld, à 5½ stuiver, had ik gespaard, en met den man van onze schoonmaakster, vrouw JANSEN, had ik voor lang in het geheim overlegd; hij zou mij helpen voor een driegulden. Wij trokken dan des avonds om 9 uur in den nazomer, ik gewapend met een waschzak, naar Florenboomgaard, klommen over de palissaden heen, groeven met onze handen de kist bloot, maakten die open, namen het lijk er uit, deden het in den waschzak en bragten het voor de palissaden. Maar hoe het er nu over te krijgen? Eindelijk gelukte het. En hoe het nu naar huis te brengen? Te dragen, dat was te gevaarlijk; dat bleek eerst nu, ten bewijze, als het nog noodig is, dat vriend JANSEN in doorzigt mij niet veel overtrof. Na beraad ging hij een kruiwagen halen, bleef ik ½ uur bij het lijk wachten, plaatsten wij het op den kruiwagen en reden, zonder eenig nadenken, door de menigte aan de Catharijne-poort, waar juist te 10 uur de Leidsche schuit was aangekomen, en zoo naar huis.

„Wat is dat voor een geluid?” riep mijn Vader, toen de

kruiwagen door het huis reed. „Ik zal het U straks zeggen,” was mijn antwoord, en toen ik het zeide, en er bijvoegde, dat ik onmogelijk langer zonder kennis van het menschelijk ligchaam blijven kon, zonder het zelf te hebben onderzocht, en hij mijn verzoek om lijken niet had ingewilligd, ontving ik geene enkele berisping, maar de verzekering, dat hij er in het vervolg voor zorgen zou.

Dat eerste lijk, ik was er door geene kracht van af te brengen, niettegenstaande het in het volste bederf was overgegaan, maar ontleedde het in elke rigting.

Ik heb hier eene groote misdaad mijner jeugd opgenomen, en toch ik was onschuldig. Schender der graven was ik, maar ik kende de beteekenis van graven niet, en wat ik er van zal gekend hebben: ik gevoelde niet in het allerminste, dat ik eenig kwaad deed. Diefstal was het in mijn oog niet, want het lijk moest toch vergaan, en vóór het vergaan zou, zou ik er van geleerd hebben. Dat leeren, het was bij mij *alles* dominerende, en daar mij geleerd was, dat anatomie het *summum bonum* was, was het mij onweêrstaanbaar, lijken te hebben.

Duizendmaal in mijn leven heb ik met weemoed en schaamte op die daad teruggezien, want wat een lijk is en dat het aan de bloedverwanten behoort, en zeker niet in het geheim mag worden weggevoerd, heb ik daarna diep leeren verstaan.

Hem, die meent, dat van *alle* toestanden der jeugd wat overblijft in het volgende leven, kan ik de verzekering geven, dat het niet juist is. Geldt het morele onderwerpen, zoo kan men de verkeerdheid met wortel en tand uitroeijen; van intellectuële beweer ik dat geenszins.

Mijn Vader hield woord en bezorgde mij lijken, bij wie ik in dezelfde kamer sliep, en die ik den ganschen dag ontleedde; ik sliep er bij, omdat zij mij zoo veel waard waren en ik ze in een ander vertrek niet vertrouwde. En dezelfde persoon, die zóó als kind bestond, die honderden lijken onder handen en later als geneesheer onder de oogen heeft gehad, is in klimmende mate ernstiger geworden bij den aanblik van een lijk, in klimmende mate dieper bewogen, en een lijk meer en meer be-

schouwende als een voorwerp, dat aan een geest tot tijdelijk werktuig gegeven was.

En wat den kerkhofs-roof betreft: geen schepsel kan er meer afschuw van hebben, dan ik er, nadat mijne passie voor anatomie voldaan was, in klimmende mate van heb gehad en heb. Dat *ik* mij daaraan heb *schuldig gemaakt*, het is zoo verre van mij verwijderd, alsof ik het van een ander in een boek zou gelezen hebben; en *ik heb het toch gedaan*.

Men ziet er uit, dat men een kind *alles* leeren kan, zonder hem *alles te leeren*: anatomie was het wachtwoord mijns Vaders; ik, oneindig dorstig naar kennis en van volkomen vasthoudenden wil: zie, daar trekt de knaap in den donkeren avond het kerkhof op, zonder te weten wat hij doet.

Vergeet intusschen hierbij ééne zaak niet: de anatomische oefeningen zijn, sedert VESALIUS, geoorloofd, naar de denkwijze der beoefenaars van de ontleedkunde. Lijken worden ontleed, ter kennismaking voor de jongeren en voor onderzoekingen van de mannen der kunst. Er zijn tal van kabinetten, enkel van deelen van menschen-lijken, en de bloedverwanten der overledenen, wier lijken daartoe dienden, weten van den roof, hier gepleegd, veelal niets.

In zulke overwegingen ben ik in mijne jeugd opgevoed: ik was degene, die, bij het onderzoek van lijken van aan twijfelachtige of onbekende ziekten gestorvenen als kind tegenwoordig, belast werd door mijn Vader of anderen, mij te verwijderen met het gestoorde orgaan.

Daarin zie ik nog geen kwaad, mits men aan de bloedverwanten zegge, wat het huis wordt uitgedragen.

Mijne slechtheid in den kerkhofs-roof was geheime wegneming en wel van het *geheele* lijk, zoodat, zoo de bloedverwanten het zouden vernomen hebben, zij door den roof ontroostbaar bedroefd hadden kunnen worden, indien zij zouden hechten aan „het verlaten huis” van den hun dierbare. Dat was de misdaad van mij.

Wat mij persoonlijk betreft: men moge veilig mijn lijk gebruiken, waarvoor men wil: ik hecht er niets aan, en ben zelfs onbepaald tegen elk teeken op graven.

Ik ga veel verder: het is mij onaangenaam, op de graven namen en voornamen en nog meer te lezen: men behoorde hoogstens er op te schrijven: *lijk van N.* Praalgraven zijn mij eene ergenis en tombes teekenen van onbekendheid met geest en stof.

Dat alles is nog oneindig dwazer dan de *cultus van den genius*, waarover Gij, en te regt, onzen tijd streng veroordeelt.

Een praalgraf is in mijne oogen eene bespotting van de onsterfelijkheid.

Uit mijne jeugd, zoolang ik school ging, dat is van mijn 4de tot mijn 11de jaar, zijn de volgende zaken niet zonder beteekenis voor mijn volgend leven geweest.

Het vrome gemoed van mijne aangebedene Moeder had mij zeer vroeg den Bijbel in handen gegeven, en ik was al spoedig des ochtends en des avonds de huiselijke voorlezer uit dat trefsende boek. In elk goed burgerlijk protestantsch gezin werd toen in ons land dagelijks eens of tweemaal hardop gelezen voor al de huisgenooten. En dat geschiedde uit een grooten Staten-Bijbel, in bruin leder en met koperen sloten. Die Bijbel lag op een kleinen lezenaar op voetstuk, en was alzoo het eerste meubel in de huishoudkamer.

Eerbiedwaardige gewoonte: waarom zijt gij zoo verdrongen!

Een uitnemend bijbelsch prentenboek, in twee deelen, met korte aanwijzingen bij elke prent, vervulde mij daarbij. Duizend en éénmaal viel mijn oog op dien stralenkrans om het achtbare hoofd van JEZUS, duizend en éénmaal op dien persoon met hoornen en bokkenpooten, en waar en hoe ik zocht, er ging bij mij geen licht op. Het woord *Drieëenheid* vervulde mij altoos; altoos dat uitsterven van het geheele menschdom en dan opstaan uit de graven, en dan die scheiding in schapen en bokken; altoos die hel, die in mijne prent regt verontrustend was voorgesteld.

De brave dominus BEVERLO BROUWER, die mij uit HELLENBROEK leerde en mij op mijn 13de jaar tot lidmaat der Hervormde Kerk aannam, gaf mij niet wat ik behoefde: wat ik vroeg, dat waren, zooals hij zeide, verborgenheden, waarin de

mensch niet kon doordringen, en daar het steeds verborgenheden voor mij bleven, en ik met verborgenheden niet voort kon, wenschte ik in de theologie te studeren.

Die begeerte ontstond reeds vroeg in mij, en ik uitte haar tot vervelens toe aan mijn Vader, die er, om der wille van de chirurgie, nooit van hooren wilde.

Mij is geleerd, dat twijfelen zonde was, en ik gevoelde toch niet, dat ik kwaad deed, terwijl ik van alles vroeg: hoe is het? en is het wel zoo? wat toch van twijfel weinig onderscheiden was. Ik durfde niets verwerpen, maar een tal van dingen uit HELLENBROEK en uit den Bijbel en uit mijn bijbelsch prentenboek heb ik nooit kunnen aannemen als jong kind, en openhartig moet ik bekennen, dat, wat men mij ook heeft voorgehouden, hoeveel ik ook later met ernst gelezen heb over onderwerpen van godsdienstigen aard, er nooit in mij iets anders is geplaatst geworden, dan hetgeen ik als jong kind heb erkend, zoo te zijn.

En om hier niet in het onbestemde te blijven: ik heb den Bijbel vrij gelezen en vrij opgevat; mij niet laten leiden door hetgeen er staat, maar hetgeen er staat getoetst aan eene stem in mij. Was er weerklank, dan nam ik het aan; was er disharmonie, dan kon ik het niet aannemen en nam het dus ook niet. Hoevele malen ik ook beproefd heb, mijzelven daarbij te dooden, het is mij in niets en nooit gelukt. En toen ik eindelijk leerde inzien, dat *aannemen* in den zin van *innemen* onvruchtbaar is en tot huichelarij kan leiden, heb ik als kind voor vast bepaald, over welke punten ik nooit meer te handelen had met mijzelven, en daarbij ben ik gebleven.

Jong was ik dus reeds een voorstander van het *quatenus*, dat later de kerk zoo heeft bewogen.

Na mijn 13de jaar heb ik geen strijd in deze zaken meer in mij gevoeld en niemand meer geraadpleegd over voor mij duistere punten, want ik had bespeurd, dat niemand mij helpen kon.

Zooveel was mij toen gebleken uit het treffende voorbeeld mijner beminnelijke Moeder, — die geen schepsel om welk aangekleefd dogma ook eenig woord zou hebben gegeven, dat niet liefdevol was, die ons ook bij de dogmatiek nooit bepaalde, —

dat het niet het al of niet *omhelzen* van dit of dat, maar dat het het *zijn* is, waarop het aankomt.

Laat ik hier nog een woord bijvoegen.

De uitwendige wereld kan uit die wereld gekend worden, en in die kennis, die aanschouwelijk is, kunt gij door menschen geholpen worden.

Zoo is het, tot zekere mate, ook in den kring van het onzichtbare verstandelijke. Overal, waar *begrippen* kunnen gepreciseerd worden, moeten zij, zoo mogelijk, naauwkeurig worden gemaakt, en daarin kunt gij geholpen worden.

Maar in het zedelijke is dit deels anders. Daarin moet gij vooral u zelve vormen.

Dit geldt van de zedelijkheid in den ruimsten omvang. Ik erken, dat ook hier begrippen een deel van het fundament zijn; maar het gebouw moet gij zelf ordenen en alles zelf bouwen, wat er van zal voorkomen.

Dat, dunkt mij, verstaat men alsnog veel te weinig.

De zaak is te breed, om haar hier te behandelen, maar ik kon er toch iets van doen zien.

Uwe menschelijke natuur zal toch voor uw zedelijk leven eene hoofdzaak zijn. Die natuur nu kunt gij alleen leeren kennen, door u zelve waar te nemen. Wat gij van uwe evenmensen *ziet*, zijn uitwendig sprekende verschijnselen van die menschelijke natuur, die u nooit diep in die natuur kunnen doen doordringen. Dat kunt gij alleen in u zelve, mits gij voor u zelve innig waarheidlievend en oprecht zijt.

Maar zijt gij dat, en is het u ernst: welnu, dan hebt gij u zelve slechts te doorgronden zonder ophouden, en gij zult in u de geheele natuur van den mensch vinden: een ander heeft niets meer en niets minder dan gij hebt, wat uwe *natuur* betreft.

Hiermede ben ik geen volgeling van CONFUSIUS geworden, die in zijne stellingen onder anderen opnam: „van nature zijn de menschen gelijk; door opvoeding worden zij verschillend van elkander.”

Ik ken evenmin als de groote Chineesche wijsgeer, die 551

jaren vóór onze jaartelling geboren werd, de menschelijke natuur, en met de woorden „een ander heeft niets meer en niets „minder dan Gij hebt, wat uwe *natuur* betreft,” kan ik slechts algemeenen aanleg bedoelen. Wie wil er handelen over den aard van onzen aard?

Het leeren *kennen* is ook hier *onderscheiden*, niet meer; maar dat onderscheiden van hetgeen tot onzen eigen aard en wezen behoort, is dan ook zeker een onzer eerste pligten.

Het *ken u zelven*, dat eenmaal geplaatst was boven die trefende school der oudheid, is de grondslag van uw geheele zedelijk, en alzoo ook van uw godsdienstig leven.

Als kind heb ik gevoeld, dat dit eene onweêrsprekelijke waarheid was, en ik ben er alles aan verschuldigd.

Alzoo hebben mij theologische kwesties nooit meer bezwaard, heb ik *aan* zoogenaamde filosofie niet veel gehecht, maar ben ik eenvoudig den weg blijven wandelen van inwendig te vragen: *hoe is het daar?*

Ik dank er God voor, maar weet helaas! niet juist meer, aan wien of aan wat ik dit in mijne jeugd verschuldigd ben geworden.

Het zal naauwelijks noodig wezen, hier op te merken, dat ik het *ken u zelven* hier in twee beteekenissen heb opgenomen.

In de eerste plaats: *wie en wat is de mensch?* en dan: *wie zijt Gij onder de menschen?*

Wie en wat is de mensch?

Inderdaad, diep kunnen wij in onzen aard niet doordringen, zooals wij dat in *niets* kunnen doen. Maar raadselen zijn er alleen voor hem, die niet rustig en stil aanschouwt en overweegt, wat hij wenscht te kennen. Men noemt dan ook de menschelijke natuur voor den mensch dán alleen een raadsel, zoo men in kalme en diepe contemplaties een vreemdeling is.

Te leven in u zelven, thans niet in de overweging van uwe hoedanigheden, maar van uw *wezen*, zal u meer en meer geven zekere rust omtrent dat wezen; en die rust zal u meer en meer met hoop en vertrouwen vervullen, dat het u *wel* zal gaan. Die overweging zal u meer en meer doen verstaan, dat gij een

persoon, alzoo een zedelijk *ens* zijt, en dat gij alzoo niet ondergaan zult.

Dus dat gij leeft en zult blijven leven.

Voorts, dat gij een schepsel zijt, en dat er dus een Schepper is, en dat uw persoon alzoo in een innig geestelijk verband staat — althans behoort te staan — met den Eenigen Formeerder der zichtbare en der onzichtbare wereld.

En duizend dingen meer zult gij vinden, indien gij u slechts in uwe inwendige comtemplaties als een kind tegenover de heilige waarheid stelt, vragende als een kind, en *wachtende* als NEWTON deed, tot u de Almagtige licht stort in uw kinderlijk gestemd gemoed.

En wie Gij zijt onder de menschen, dat is, of gij in deze en die hoedanigheden achter anderen staat, en hoeverre gij ten achteren zijt; of uw grond wel zuiver en opregt is, dan wel of gij u zelven bedoelt en alzoo de leugen liefhebt; voorts of gij traag zijt of opgewekt, laf of moedig; of gij *vrij* zijt of *slaaf*, en duizend dingen meer: alles zal u uit den hoorn des overvloeds, dien God altoos voor waarheidlievenden uitstort, geworden, zoo gij in uwe inwendige overwegingen *wacht* als een kind, zooals NEWTON deed bij zijne talrijke groote ontdekkingen; zoo gij vraagt als een hongerig kind naar brood, om *waarheid* en *enkel waarheid* deelachtig te worden.

Op deze wijze is men goed voorbereid om opregte Godsdienst te belijden, te belijden met het hart, en die belijdenis te doen afdrukken door het leven.

De genoemde voorbereiding behoeft daartoe echter hulpmiddelen, en die hulpmiddelen zijn, wat men noemt, *openbaring*. Kent men de menschelijke natuur en weet men, welke plaats men onder de menschen bekleedt, dan kent men God nog niet, den persoonlijken, geestelijken God, die niet slechts de werelden geschapen heeft en onderhoudt, maar die, als Oneindige, Alomtegenwoordige, Alwijze en Algoede geest, ook aan het hoofd staat der zedelijke wereld.

Voor een deel moge men den Oneindige door eigen inwendige waarneming leeren onderscheiden, er moet veel bijkomen, zal dat onderscheiden verheven worden tot kennen, vereeren en liefhebben; en wat daartoe strekt, noem ik *openbaring*.

De geheele zichtbare natuur is eene zoodanige openbaring Gods. Eerst moge de donder den mensch inwendig van een Hooger wezen getuigd hebben, of de eerste aanblik van het vuur, of de zon, de maan en het oneindige gesternte: langzamerhand wordt hem de geheele zichtbare wereld openbaring Gods, in het groote en in het kleine; de aanblik van den grenzenloozen sterrenhemel doet hem verstommen, en toch kan men met PLINIUS zeggen: *musquam magis quam in minimis tota est Natura*.

Maar er is nog eene andere openbaring, die door de oogen en de ooren van den geest verkregen worden kan: zij is hetgeen de groote geesten van ons geslacht in hunne helderziendheid hebben gevonden in het gebied van het onzichtbare, of hetgeen vrome mannen, wanneer zij zich tot God verhieven, in zich hebben ontwaard, hetgeen dan te regt geheeten wordt: dat zij dit van God regtstreeks hebben bekomen. Die verheven geesten hebben dit een en ander opgeteekend of doen opteekenen, en zoo is er een schat verzameld van zedelijke en godsdienstige gedachten en gevoelens, die aan U en mij kunnen bekend worden en waardoor wij het oneindige voorregt hebben, nu op eenmaal hetzelfde te zien, te denken, te gevoelen, wat de genoemde geesten gezien, gedacht en gevoeld hebben. Wij kunnen gewone menschen zijn, in wier geheele leven niets van dat verhevene zou opkomen, — en vernemen wij, wat de genoemde verheven geesten ons hebben nagelaten, en staan wij daarbij stil, en nemen wij dat goed ter harte, dan kunnen wij op eenmaal in het volle bezit dier treffende gevoelens en gedachten geraken, waarin die groote mannen, die ze het eerst ontwaarden, hebben verkeerd.

Zoo openbaart zich dan de Almagtige aan enkelen, aan bevoorregten van ons geslacht, en zoo brengen deze die openbaring aan anderen over, en verspreidt zich zedelijk licht over de menschheid.

Ik heb hierboven van den Bijbel gesproken. Dat boek telt eeuwen, en het is dus onvermijdelijk, of hetgeen daarin voorkomt, draagt telkens de kleur van de eeuw, waarin hetgeen daar staat, is opgeteekend. Daar nu de ontwikkeling van ons geslacht niet stilstaat, is het in het geheel niet vreemd, dat in zeer oude schriften voorstelling en inkleeding van daarin voorkomende zaken thans niet meer geheel en al worden verstaan. Het is dit, wat ik boven bedoeld heb, toen ik zeide, dat ik over zaken, in den Bijbel voorkomende, die mij niet helder waren, mijzelf niet meer heb bezwaard en er anderen niet over heb aangesproken; maar, deze voorstelling en inkleeding daargelaten: de Hoogere waarheden, die in dat boek voorkomen, zijn van zoodanigen aard, dat waarlijk aan dit boek in het bijzonder de naam mag gegeven worden, *de openbaring Gods te bevatten*.

Daarmede wordt niet gezegd, dat de Oneindige zich niet op treffende wijze openbaart in de stoffelijke wereld; ook niet, dat niet millioenen gevoelens en gedachten van menschen, die niet in den Bijbel zijn opgeteekend, niet ook zijn openbaringen Gods.

Laat ons kort zijn en de onwrikbare waarheid uitspreken: al het goede komt van God en alzoo is al, wat goed is, eene openbaring van Hem. Maar ik heb toch hier meer bijzonder het oog op Hoogere waarheden, en hij, die ze in den Bijbel zoekt, zal ze, met eerbiediging van al het goede, dat ook buiten dat boek gevonden wordt, daarin in de volste mate aantreffen.

Bij onderscheiden volken der oudheid leefde op velerlei gebied, althans bij de Coripheeën, klaarheid en helderheid, maar in de kennis van God en in de kennis der natuur was de oudheid kind. De kennis der natuur is, opmerkelijk genoeg, eerst kort geleden in het licht getreden.

Aangaande God en goddelijke dingen heerschte er duisternis op aarde; niet één, maar onderscheidene Goden vereerde men, en zedelijkheid en Godsdienst moesten daar gebrekkig zijn. Dat volk der oudheid, waaruit het Jodendom is voortgesproten, erkende één enkelen, persoonlijken God; kinderlijk en eenvoudig, maar de grond was gelegd tot een zich steeds verheffenden toestand. De God van ABRAHAM, en ABRAHAM was de eerste

Jood, was magtig en eischte gehoorzaamheid, maar was ook eenvoudig en vereerde hem zelfs met een bezoek. De grond was gelegd voor een zuivere dienst van het Opperwezen; uitstekende mannen, die tot het volk van Israël behoorden, zuiverden het Gods-begrip en breidden het meer en meer uit; maar zij zagen ook in den Allerhoogste den kenner der harten en den zedelijken Wetgever: Hij moest vereerd worden en aangebeden; Hij gaf zijne goedkeuring op het goede en strafte het kwade. DAVID en SALOMO, JOB en de Propheten, zij openbaarden of den Almagtige, of den Wijze, of den Goede, of den Regtvaardige; zij openbaarden dingen aangaande het Hoogste wezen, waarvan bij andere volken toen niets gevonden werd.

Uit dat volk Israëls is JEZUS van Nazareth geboren, die al wat er groots en verhevens in het Oude Verbond voorkwam, met ongekende helderheid tot één bragt, maar er openbaring op openbaring bijvoegde: nieuwe begrippen, nieuwe waarheden, niet door redeneren gevonden of door redekavelingen gestaafd, maar op eenmaal uitgesproken, om door de volgende eeuwen als eeuwige waarheden erkend te worden. Hij zag in zich zelve den Messias, dien de Joden lang verwacht hadden, om hen uit maatschappelijke slavernij te verlossen; maar oneindig daarboven verheven, zag hij in zich zelve den Verlosser van het gansche menschedom, niet van maatschappelijke slavernij, maar van geestelijke. *De waarheid zal u vrijmaken*, was eene zijner treffende openbaringen; derhalve geene leer, geene woorden van menschen, maar God, want *God is de waarheid*. Die God was bij hem *enkel liefde*; hij noemde Hem *zijn Vader* en zag in zich zelve *den zoon van God*. Hij was zóó doordrongen, Gods wil te kennen, dat hij uitsprak; *die mij ziet, ziet den Vader* en *Ik en de Vader zijn één*. Hij leefde een aanzienlijk deel van zijn bestaan in het gebed, wenschte voor zich niet de geringste eer of onderscheiding, maar wijdde zich geheel en al, bij het leiden van een schier armoedig leven, aan deze groote waarheid: *dat het leven hier op aarde alleen naar waarheid kan worden gezien, indien men het beschouwt van over het graf*. *Onsterfelijkheid, eeuwig leven*, was zijn uitgangspunt; de mensch is bestemd om

eeuwig te bestaan en gelukkig te worden; dat moet hij zich hier op aarde zoeken te verwerven; maar het eigentlijke leven van den mensch begint eerst na den dood. Het leven hier dient om onze neigingen en begeerten te overwinnen, ja, om zich te verheffen boven alles, wat hier voorkomt en tot de aarde behoort; dat heet bij hem *de wereld overwinnen*. Hij getuigt van zich zelve, dat hij het gedaan heeft, en er is ook niets van hem opgeteekend, dat hiermede in tegenspraak is; integendeel, zijne woorden waren zoodanig, dat een tijdgenoot van hem zegt, en wie zegt het dezen niet na: *nooit heeft een mensch alzoo gesproken gelijk deze mensch*; maar zijne handelingen, ja zijn geheele leven, waren met die woorden in volmaakte harmonie.

Noemde hij zich *zoon van God*: hij noemde ook elken mensch een kind van God en zoo leerde hij het menschedom bidden: *Onze Vader!* De Wereldbestuurder was geen wezen, dat men vreezen moest; men moest aan Hem vragen: *bid en het zal u gegeven worden*. Geen vader zóó liefdevol, als hij den God van Hemel en aarde voor de menschen teekende. Het kwaad, dat men bedreven had, zou bij ernstig berouw, bij omkeering van aard, door bidden kunnen worden te niet gedaan; *vergeven van zonden* was het liefste werk, dat onze Vader in den Hemel doet.

Maar ik eindig deze hoogst gebrekkige schets van een onvertroffen geheel. Openbaring op openbaring kwam uit den mond van JESUS en werd door zijn leven bezegeld, en wat men ook zich moge voorstellen van de beteekenis van het woord *Verlosser der wereld*, dit staat vast, dat door hem eene omwenteling is geschapen in het zedelijke en godsdienstige leven op aarde, waarvan in waarheid de grondslagen alsnog onverbetterlijk geacht worden, en dat hij met zijn dood al, wat hij gezegd en gedaan heeft, heeft bezegeld op eene wijze, die als zoodanig eenig is in de geschiedenis van ons geslacht.

Het eigenaardige van het Christendom is toch dit, dat zelfkennis, dat is kennis van eigen hart, op den voorgrond staan moet; dat klaarheid en helderheid van het verstandelijke en zedelijke mede onmisbaar zijn; doch dat men van deze begrippen er niet vele noodig heeft, maar er eenige behoeft in volkomene

klaarheid; dat door dit alles in het geheel nog niet de mensch gekenmerkt wordt als godsdienstig wezen; dat in het zijn en in het doen de *quinta essentia* gelegen is, zooals in de woorden is uitgedrukt: *gelukkig zijn zij, die het niet zullen geweten, maar zullen gedaan hebben.*

Ziedaar eene ware omkeering: de eenvoudigste mensch kan zoowel tot zijn Vader komen als de wijste en de kundigste. Dat is het doel van dit leven: tot den Vader te gaan. Wie daarin de meeste vorderingen heeft gemaakt, leeft hier het best, verlaat dit leven het gemakkelijkst en landt aan de overzijde van het graf op de beste plaats aan. Geen woorden, geen geleerdheid, geen kennis, geen eer, geen aanzien, geen praal, geen magt, zijn blijvend; en wat niet blijvend is, is niet wezentlijk; maar te doen, wat God wil, en te leven, zoo als God het voorschrijft. Alle eigen wenschen onderdrukken, maar altoos vragen, hoe de wil des Vaders is. Wel arbeiden, wel de pligten vervullen, waartoe wij geroepen zijn, maar dit leven beschouwen en gebruiken als eene voorbereiding voor het eigentlijke leven, eene voorbereiding, die zeer kort duurt en van eeuwige gevolgen is.

Ziedaar in het kort, hoe ik, gebrekkig voorwaar, Godsdienst heb beschouwd, natuurlijk hoogst bekrompen in mijne jeugd en langzaam daarin klimmende, maar toch steeds, zonder schokken, in denzelfden geest voortgaande en mij uitbreidende. Aan strijd over godsdienstige zaken heb ik nooit deelgenomen, maar elk een geëerd naar zijne zienswijze. Kerkgenootschappen heb ik onmisbaar geacht als middelen van vereeniging dergenen, die ongeveer dezelfde zienswijze hebben; maar ik heb het schadelijke van kerkgenootschappen gelukkig reeds zeer vroeg in mijne jeugd leeren kennen; men heeft gedachten, begrippen, men heeft vormen noodig tot onderlinge vereeniging; die vormen gaat men nu tot wetten verheffen en uit die wetten leidt men nu geboden en pligten af; het kan niet anders, want als men geen middelen tot vereeniging heeft, is men niet vereenigd, en zoo men in zaken van Godsdienst zich aan iets anders gebonden acht als aan de waarheid, en men eene formule

gaat stellen boven hetgeen God zelf u in het hart geeft, dan verlaat men het spoor, door JEZUS CHRISTUS aangegeven, die luide heeft verkondigd: *de waarheid zal u vrij maken.*

Ik kan het raadsel niet oplossen: ik erken, dat kerkgenootschappen onmisbaar zijn, maar ik moet tevens erkennen, dat, zoo die kerkgenootschappen banden opleggen en niet uitsluitend berusten op: *de waarheid zal u vrij maken* en *God is de waarheid*, zij, voor een deel althans, ware Godsdienst in den weg kunnen staan.

Zoo heb ik het dan ook als een mijner grootste voorregten beschouwd, Christen-ouders gehad te hebben en in het Protestantsch kerkgenootschap te zijn opgevoed; zoo men wil, kan men hierin zoo vrij zijn als een mensch behoeft.

Tot zoo verre een blik in mijne Godsdienstige overtuiging; ik heb dien blik niet mogen terughouden en mag, der waarheid getrouw, hier niet verbergen, dat ik in de kennis aan hetgeen ik had moeten worden op dit gebied het veel verder gebragt heb, dan in hetgeen ik waarlijk geworden ben. En zoo sluit ik mij dan vol hoop, met zooveel mijner medebroeders, aan de waarheid, ons door CHRISTUS geopenbaard, dat de groote God de liefderijke Vader der menschen is en aan zijne kinderen de gelegenheid niet onthouden zal, om te verbeteren, wat zij niet goed gedaan hebben.

Mijn Vader was een krachtig man, maar hij had, geloof ik, niet veel persoonlijken moed in gevaar. Hij was — daar er eenmaal in den tuin achter het huis des nachts voorwerpen ontvreemd waren — dikwerf vervuld van de mogelijkheid, dat er weder dieven konden zijn. Een groote hond, op de plaats bij het huis, blafte bij het huilen van den wind of bij andere geluiden des nachts. Dan waren er weder dieven, en dan kwam mijn Vader mij wekken uit mijn slaap, en wij zouden zamen ten strijde trekken.

Eerst een nobel combat tusschen hem en mij: ik mogt niet toelaten, dat mijn geliefde en ons allen zoo dierbare Vader met

mij in den donkeren nacht dien langen tuin zou ingaan. Altoos won ik dien strijd, want ik bleef daarin onverzettelijk, en, gewapend met een ijzeren vleeschvork, waarmede men de ossenribben bij het braden omkeerde, — een instrument, dat ik bij zulk eene plegtige gelegenheid steeds met mij nam, — trok ik den tuin in, om dieven te zoeken, die ik helaas! nooit gevonden heb.

Aangenaam waren mij zulke expedities, die soms wel drie, vier malen in de maand des winters voorvielen, en altoos als de hond blafte, niet, en ik kwam dan ook altoos spoedig uit den tuin terug. Maar ik had dan niet goed genoeg gezocht, moest tusschen alle struiken en boomen goed zoeken, en de held trok op nieuw naar het tooneel, totdat mijn Vader bevredigd was.

Angst heb ik daarbij nooit gevoeld, misschien wel, omdat mij als kind geleerd was, mij in het duistere vrij te bewegen. Altoos zonder licht naar bed, boven in het huis, verre verwijderd van alle huisgenooten; en des winters, wanneer het des avonds regt donker en somber was, werd mij menigmaal als klein kind de last gegeven, om op den zolder of de vliering voorwerpen te zoeken, blijkbaar om mij aan duisternis en aan eenzaamheid in de duisternis te gewinnen.

Ik heb die kunst goed geleerd, en kan verklaren, des nachts, waar ik mij ook bevonden heb, nooit eenige vrees gevoeld te hebben. En het jacht maken op dieven had ik in mijne jeugd zóó goed geleerd, dat ik, enkel uit gevoel van persoonlijke onafhankelijkheid en zelfstandigheid, het volgende gedaan heb.

Iets later in mijne jeugd liep er in zekeren winter op den weg tusschen IJsselstein en Jutphaas een man, die als afzetter op den openbaren weg en als moordenaar zeer befaamd was: WILLEM VAN DER ROEST; men kon hem niet meester worden.

Zou ik ook voor hem beangst zijn?

Ik ging dien weg alleen in het dikke duistere, en langs het kreupelhout, waarin die WILLEM v. d. ROEST heette te schuilen, zonder eenig wapen; maar WILLEM kwam niet. Wat doet een knaap al niet aan dwaasheden! Maar wat ik zeggen wilde, is dit, dat

ik in geene omstandigheid des levens persoonlijk gevaar gekend heb, gevaar, dat mij van een mensch zou kunnen geworden en dat mijn ligchaam zou kunnen bedreigen; angst voor den dood bij zulke gelegenheden heb ik nooit gekend, en ik heb het mijn Vader te danken, die mij vroeg aan eenzaamheid in de duisternis gewende, en die mij leerde jagt te maken op dieven, die er niet waren. Misschien was ik een goed soldaat geworden; althans NAPOLEON I. zei, dat er weinig soldaten waren, die des nachts in het duister en in de eenzaamheid moed hadden.

Principiis obsta. Geef en onthoud in de jeugd, wat dan heilzaam is te geven en te onthouden; leid en zorg en verzorg. Een jong mensch is een zedelijke zuigeling, en meen niet, dat hij zich al het noodige zedelijke voedsel uit eigen krachten schepken kan. Dat kan hij evenmin, als de zuigeling moedermelk kan vormen. Van genieën spreek ik hier niet.

Maar wie wordt er opgevoed, wie geleid, zoodat het schadelijke geweerd, en alleen het heilrijkste gegeven wordt?

Geen kind.

Zóó blijft de wereld dan ook eene stapelplaats van alle onjuistheden — om het woord te gebruiken, dat door den Heer VAN REENEN, President der Tweede Kamer, burgerregt bij ons bekomen heeft. En terwijl, bij de uitbreiding van ons geslacht, de beschaving toeneemt, omdat velen iets goeds op aarde brengen, neemt evenzoo het kwaad toe, omdat anderen nieuwe onjuistheden aanvoeren.

Wordt de opvoeding niet iets anders, dan zij alsnog is, dan is de toekomst niet verzekerd, en de *perfectibilité indéfinie* van ons geslacht, waarover PASCAL, BOSSUET, DE CONDORCET en anderen gehandeld hebben, is en blijft een ijdele droom.

Maar ook voor elk individu is de zaak van de hoogste waarde. Er zijn er, die meenen, dat men door „aspera,” of wilt gij nogmaals door „onjuistheden” heen, van jong mensch een beter *mensch* worden kan, en dat dit zelfs eene goede methode zou zijn.

Ik heb het bij niemand zoo gezien, en heb ook bij mijzelf niet kunnen ontwaren, dat de gebreken, die ik als kind had, later in zoo vele deugden herschepen zijn.

Maar de Romeinen wisten dit reeds: *quod initio non valet tractu temporis non potest convalescere*. En het Joodsche „Die „de misdaden der Vaders bezoekt aan de kinderen dergenen, „die Mij haten,“ zal wel in geen anderen zin mogen verstaan worden, dan in dezen: dat het kwaad voortgaat van den mensch op het kroost en van het kind op den mensch, die uit dat kind opgroeit.

Bij de opvoeding dus ook, ja vooral: *quidquid agis, prudenter agas: respice finem*.

Helaas! hoe verre is het er in de maatschappij van af!

Verbeterde opvoeding kan alleen gevolg zijn van verbeterde beschaving. En beschaving hangt innig met opvoeding samen.

Van daar dat zeer trage in den vooruitgang van ons geslacht.

In 1802 geboren zijnde, heb ik al de ellende als kind beleefd, die Nederland van de Fransche Overheersching heeft te verduren gehad. Ongelukkige tijd voor een kind, waarin het continentale stelsel hem suiker onthield en stroop, waarin allerlei surrogaten voor den kindermond werden aangevoerd, maar het een al gebrekkiger dan het andere. Maar duizendmaal ongelukkige tijd voor een kind, als het elken dag en altoos met angst en tranen hoort klagen over den druk der tijden, vooral ook over het uittrekken van *conscrits*: bekenden en aanverwanten, bijna met de zekerheid, dat ook zij weldra zullen gevallen zijn door moorddadig lood. Elk legerberigt was telkens een berigt van nieuwe slagting; het Hollandsche bloed stroomde overvloedig; terwijl de volksgeest uitgedoofd, en de gemoederen volkomen verslagen waren.

Dat alles toen aan NAPOLEON I. geweten werd, is bekend. Geen schepsel op aarde kan dan ook met ijselijker trekken geteekend worden, dan hij in Nederland toen geteekend werd. De ergste woorden over hem waren in den mond van overigens bezadigde menschen, en om in het kort te doen zien, hoe men hem in Nederland beschouwde: in het geheim circuleerde er

een portret van hem, dat uit enkel slangen bestond en volkomen gelijkend was.

NAPOLEON zou Utrecht bezoeken en deed dit in den nazomer van 1811. Ik was toen 9 jaar oud.

En hier openbaar ik weder een toenmaligen gemoedstoestand van mij, zooals ik gedaan heb bij mijne lijkenmanie: ik vatte het voornemen op, om NAPOLEON, die voorbij het huis mijner ouders naar Amsterdam rijden zou, met een pistool te dooden. Mijn plan openbaarde ik aan niemand, want ik wist wel, dat het dan zou verijdeld worden. Dat ik, als ik de daad zou volbragt hebben, zou moeten sterven, dat wist ik volkomen; maar ik zou met mijn dood de wereld bevrijden van een man, die zóóveel verwoesting aanrigtte; ik zou de wereld redden, en mijn dood was mij geene verschrikking. Maar hoe ik trachtte een pistool meester te worden, het gelukte niet; en het ligt aan niets anders, dat ik de zaak niet tot uitvoering gebragt heb, dan daaraan, dat ik geen geld genoeg had om een pistool te koopen.

Niemand leze uit dit ontzettende voornemen, dat ik analoge dingen in het gemoed had: eenig en alleen gold mijn geheele gemoedstoestand in dezen hem, en hem alleen. Had ik een pistool kunnen magtig worden, ik had in volkomene koelheid op hem geschoten, en ik zou niet mis geschoten hebben, want aan voorafgegane oefening zou het mij niet hebben ontbroken. Ik achtte het *mijn pligt*, en ik had geleerd, als het *mijn pligt* was, mij over gevolgen niet te bekreunen.

En dat ik in dit bijzondere zoogenaamde pligtsbesef door niemand zou bijgevallen zijn, wist ik, en ik heb er daarom, nadat alles voorbij was, ook nooit aan iemand iets van geopenbaard, ook niet aan mijne beminde Moeder, voor wie ik overigens nooit iets heb verborgen. Het zwijgen van dit geval, nadat het onmogelijk was het te volvoeren, is bewijs genoeg, dat ik het volle besef had van den omvang der daad en van mijn isolement in deze.

Hoe komt het, dat ik op rijper leeftijd, met het volkomen beeld der verschrikking in mij, dat het ongeoorloofd is, een ander groot leed te berokkenen, laat staan hem het leven te be-

nemen: hoe komt het, dat mij dit voornemen nooit heeft berouwd? Natuurlijk was het ten gevolge der duizenden indrukken, mij van dien ontzettenden mensch als kind gegeven.

Met de diepste ontroering zag ik hem tweemaal, tijdens zijn verblijf in Utrecht; maar met eene ontroering, die alleen voortkwam uit het gemis van een pistool, waarover ik tijden lang had gedroomd.

Onder de bronnen mijner opvoeding van mijne eerste jeugd moet ik de volgende tellen.

De eerste schijnt zeer eenvoudig en is het toch inderdaad niet geweest. In de nabijheid van het ouderlijke huis was een buitenverblijf uit vroegeren tijd, met geschoren palmen, lanen, beelden en monsters in marmer, deels water gevende als fontein of als waterval, met vijvers, geheime gangen, kunstgrotten, en andere, deels ook water gevende hollen, met schelpen en andere voorwerpen versierd; kortom een buiten, onder den naam van *Zijdebalen*, zooals er eene eeuw vroeger elders en in ons land velerlei hebben bestaan. Mijne verbeelding, die uiterst gemakkelijk ontvlamde, vond daar overvloed van voedsel; ik was daar, waar ik dagelijks toegang had, in eene soort van tooverwereld; ik hield al dat kunstmatige voor natuurproduct, en, daar het de eenige plaats was van dien aard, die ik kende, was *Zijdebalen* voor mij in de hoogste mate aantrekkelijk. Dáár werd mijn ongeoeffende geest tot droomen aangezet, tot het aankweken van een gevoel, dat zich boven de aarde verheft en zich kasteelen schept, verre van zoo vergankelijk te zijn als de *Fata morgana*. De eigenaardigheden van *Zijdebalen* wekten hogere sferen in mij op en gaven mij eene tooverwereld, waarin ik meende *beter* te worden, precies zooals PLATO zegt van de twee vrienden, die daar onder eenen plataan zaten, in eene treffende omgeving en bij het aanhooren van liefelijke geluiden, en die daar ook *beter* werden.

Het is niet waar, dat tooverwerelden voor kinderen verderfeljk zijn; maar er behoort een tegenwigt van werkelijkheid

bij, zullen zij niet schaden. Ik had mijne anatomie, in het eerst mijne menschenbeenderen, als prozaïsch tegenwigt.

Zijdebalen! Gij zijt verwoest, omdat gij toen reeds lang uit den tijd waart, en smakeloos waart gij zonder wederga; maar U dank ik mijne eerste tooverwereld, den eersten gloed mijner wereldsche zielsverheffing, mijner verheffing boven de werkelijkheid: ik blijf er u nog dankbaar voor. Wat zou er van mij geworden zijn, zoo ik mijne eerste jeugd alleen in anatomie en het leeren lezen en schrijven en rekenen had doorgebracht?

De uitwendige wereld heeft op het kinder-gemoed des te meer invloed, naarmate zij meer op de verbeelding werkt. Door *Zijdebalen* heb ik op lateren leeftijd leeren verstaan, dat die toovertuinen, die voor eene eeuw en vroeger vrij veelvuldig voorkwamen en toen behoorden tot den meest gekuischten smaak, van invloed hebben moeten zijn op kinderen en op menschen. Op menschen evenzoo, want zoo dezen er niet ook poëzie in gevonden hadden, hadden zij ze niet doen worden voor veel geld, en zouden zij ze niet in stand gehouden hebben. Zij waren gewrochten van den tijdgeest, maar voedden ook dien tijdgeest. Herinner u de literatuur en de kunst van die dagen onder ons, de sentimenteele boeken, de smeltende tonen der toenmalige muziek, en gij hebt een blik geworpen in eene periode, waarin het gevoel ligt overwigt kon bekomen op het gezonde denken, welk denken toch een onmisbare staf is op den levensweg.

Thans zijn die toovertuinen verdwenen, en voor sentimentaliteit is iets anders in de plaats gekomen, wat voorwaar weder niet uitnemend is, namelijk berekening, overleg naar voordeel, en nog al meer.

Ik verdedig tuinen, zooals *Zijdebalen* was, niet uit het oogpunt van degelijke beschaving in de vormen; maar iets zijdebaal-achtigs — *sit venia verbo* — ware tegenwoordig welligt niet kwaad onder dat berekenen.

In de jeugd vooral moet er poëzie wezen, en waar men die aan de jeugd onthoudt, — en dat is de tegenwoordige tijdgeest, — daar krijgt gij oude mannetjes in het klein, en kleine, bleeke mannetjes, die oud zijn en jong heeten.

Poëzie moet er wezen in de jeugd, opdat er poëzie blijve in het leven, tot aan den jongsten snik.

Met uwe positiviteit van deze dagen doodt gij alles, wat niet mildelijk antwoordt op de vragen: „wat geeft het, of hoeveel „geeft het?”

Weet gij beter middel, om de hoop in den mensch te verwoesten, en om hem ten slotte — ja! het hooge woord moet er uit — *alles* te doen negeren, tot zelfs een leven na dit aardsche?

Weet wel, wat gij doet.

Op *Zijdebalen* volgde *Robinson Crusoë*, eene zeer groote editie, ampel geschreven en breed opgevat. Geen boek ben ik dankbaarder, dan dit. Ik kende het van buiten, maar ik las er toch nog altoos dagelijks in, en zag de platen, waarmede het hier en daar was versierd. Het bij de schipbreuk nedergeworpen worden op het eiland; het heen en weder gaan naar het wrak, om te halen, wat hij redden kon; het bouwen van eene kleine vesting, behoorlijk gepalissadeerd ¹⁾; die eenzaamheid; dat zichzelf helpen in alles; de spaarzaamheid in het verbruik van hetgeen hij had; de ontdekking later, dat er menschen kwamen op zijn eiland, en dat die wezens menschen aten; het zien van eene menigte; het vuur geven op degenen, die een arme vervolgden; het nederknielen van den verlostte, weldra zijn VRIJDAG; het samenleven met dat kind der natuur; het schip, dat zijn eiland nadert, dat hem opneemt en naar Engeland terugbrengt, na zulk een strijd tegen alles, wat hem zijn isolement gegeven had: — ik vraag het u, is er beter opvoedingsmiddel voor een jongen, dan dit alles? Waar is de lafaard, die er niet door wordt omgekeerd: waar de flauwaard, die er niet door

¹⁾ In mijne editie kwam geen verblijf in eene grot voor. AGASSIZ heeft in 1872 het eiland Juan Fernandez bezocht, waarop de matroos ALEXANDER SELKRIK vier jaren, 1704—1709, in eenzaamheid heeft verkeerd. AGASSIZ beschrijft de grot als 15 voeten hoog en 20 voeten diep.

DANIËL DE FOE heeft dezen matroos tot zijn *Robinson Crusoë* verheven. Maar ik weet niet meer, of mijn *Robinson* wel door DE FOE geschreven is.

wordt hervormd? En dan dat dankbare hart van mijn besten vriend ROBINSON, dat altoos vurig is van erkentelijkheid, ook voor het kleinste, dat hem ten goede gewordt!

Zonder *Robinson Crusoë*, dien groote, dien uitvoerige, ware ik misschien mijn leven lang gebleven bekrompen en fletsch van aard, en niets ondernemende.

Lessen wekken, voorbeelden trekken. Houd niet veel redekavelingen voor een jongen, want gij verveelt hem spoedig; zijn vief bestaan loopt u altoos vooruit, en van al uwe conclusies, die gij voor hem maakt, verstaat hij er niet één: hij maakt de zijne. Maar houd hem exempels voor; laat hem het uitnemende van uitnemenden zien in de personen zelve, en hij kan niet nalaten te trachten, iets althans daarvan na te doen.

In de opvoedkunde zou dit voorwaar, zoo er geene absente voorbeelden mogten ingevoerd worden, een onoplosbaar raadsel zijn, want ook de beste onderwijzer kan niet meer doen zien dan één mensch.

Maar de geschiedenis zal hem helpen. Geef er wat graven en prinsen en koningen en keizers, geef er wat veldslagen en wat jaartallen van, maar spreek over mannen van sta-vast en over daden van beteekenis. Hetgeen VAN SPEYK gedaan heeft, geldt voor een groot stuk uit de Vaderlandsche historie, en wat LEONIDAS deed, voor een aanzienlijk deel uit de Grieksche.

Zoo kan het dan ook niet genoeg geroemd worden, indien men elken jongen het *help u zelven* en het *ken u zelven* van SMILES in de handen geeft: twee treffende boekjes, waarvan ik eene editie in 16° wenschen zou, in étui, opdat de jongen ze steeds in zijn zak hebbe en er in verloren oogenblikken — zoo die er voor een jongen zijn — iets uit opneme.

Maar ik zou ook voor Hollandsche jongens alzo in kort bestek en in klein formaat een boekje wenschen, waarin Vaderlandsche mannen naar het leven geteekend waren, uit hetzelfde oogpunt: *help u zelven* en *ken u zelven*. En hoe rijk is daarin niet onze geschiedenis!

Zoodoende komt er, zonder adelbrief, in elken Hollandschen jongen meer en meer een gevoel van adeldom, dat hem opvoedt

en tot een vaderlander verheft. En voor zooverre daarin reeds voorzien wordt op onze lagere scholen, — en ik weet van nabij, dat dat met hartelijkheid geschiedt door tal van onderwijzers, — is dit zonder tegenspraak eene der beste zijden van het onderrigt, door deze hoogst verdienstelijke mannen gegeven, door het volk, helaas! weinig gekend en geëerd.

Leert het ouderlijk huis den jongeling wat worden door beste voorbeelden zijner ouders of ook wel door tegenstelling: de onderwijzer voert tal van voorbeelden aan en laat *het goede leven* op zijne school, door uitnemende exempels in te voeren, of bij tegenstelling het *kwaad* te doen uitkomen. — Vergeet daarbij eigenaardigheden van groote mannen niet; nooit zijn zij zonder leering. Een paar exempels uit de duizenden.

In geen leven is het „*nil desperandum*,” het „*never despair*” van JONAS HANWAY sterker blijkbaar, dan in dat van den grooten BENJAMIN FRANKLIN. Wat moed en volharding vermogen, heeft hij getoond. Daarom was hij dan ook zich zelf, en wie hem dat niet toestaat, doet hem onrecht.

Een Engelsch krijgsgesvangene in Frankrijk vroeg hem om eene betrekking in Amerika. En hij antwoordde: „Ik kan ze „u niet bezorgen; maar zoo gij 5 louis verlangt, kunt gij op „mij trekken. En wanneer gij ze kunt teruggeven, geef ze dan „aan een fatsoenlijk man, onder dezelfde voorwaarden, en deze „geeft ze weder aan een ander, enz., totdat ze eindelijk komen „in de handen van een onfatsoenlijk man, die ze in zijn zak „houdt.”

Vijftig lessen te gelijk!

De echte philanthroop, die zoo velen heeft welgedaan, schreef aan WHITEFIELD, „dat als hij iets voor een ander deed, hij dat „niet deed om een mensch, maar dat hij een schuld had af te „doen. In mijn leven ben ik steeds gesteund door Gods bescher- „ming en ik kan aan God daarvoor mijne dankbaarheid niet „anders doen spreken, dan door de menschen te helpen.” — Alzoo dankbaarheid in daden was naar FRANKLIN de eenige echte dankbaarheid, volkomen in den geest van: „uit de vruchten „kent men den boom.”

Men deelt zoo gaarne mede, dat FRANKLIN met zijn zoontje op een vroegen morgen Philadelphia verliet om een vlieger op te laten en zijn vermoeden te toetsen, of de bliksem electriciteit ware, en dat hij alzoo den afleider uitvond; men achtte dit zelfs voldoende om in het epigram op te nemen: *Eripuit Iovi fulmen sceptrumque tyrannis*; maar de uitvinding van den bliksem-afleider, hoe gewichtig ook, behoort tot de kleinere dingen van zijn leven. Wie hem kennen wil, moet hem gadeslaan in zijne zelf-overwinning. Onder hetgeen hij hieromtrent van zichzelf opgeteekend heeft, het volgende. Hij maakte de volgende lijst van de deugden, waartegen hij nu en dan zondigde: „Matigheid, „stilzwijgendheid, orde, het besluiten, zuinigheid, bezigheid, „opregtheid, regtvaardigheid, gematigdheid, zindelijkheid, be-„daardheid, kuischheid, nederigheid.” Voor elke deugd nam hij eene week om er voortdurend op te letten en zichzelf goed waar te nemen, of hij er ook tegen gezondigd had; zoo ja, dan plaatste hij in een rooster, waarin de dertien deugden voor dertien weken waren opgenomen, een teeken. Hij zegt daaromtrent: „dat een tuinier ook niet op eenmaal een geheelen tuin behan-„delt, maar bed voor bed.” De volgende week nam hij eene tweede deugd ter bijzondere behartiging, en teekende weder getrouw op, of hij haar ook ontrouw was geworden; zoo ging hij voort tot het einde der dertien weken, om dan een nieuwen rooster aan te leggen en dan het zelf-onderzoek te herhalen. De driemaandelijksche roosters zag hij steeds minder met teekenen voorzien en hij smaakte alzoo het genoeg te ontwaren, dat hij op den weg van het goede een weinig was vooruitgegaan.

Het behoeft wel niet gezegd te worden, dat twaalf der genoemde deugden, die op den rooster voorkwamen, behalve die, welke in eene week aan de beurt was, niet konden weggedacht worden door hem, die ze zelf op den rooster had geplaatst.

Wat hij boven deze lijst plaatste, gij kunt het vermoeden: het was een gebed aan God, om hem te sterken in den strijd, dien hij te gemoet ging.

Vergun mij, nog een paar aan te voeren van de duizenden

exempels, die voor jonge menschen, voor kinderen zelfs, heilzaam zijn.

In het overwinnen van bezwaren, die van buiten komen, ligt zeker een hoofddoel van het leven van een man. Leer hem dan die bezwaren gering schatten, dan maakt gij hem tevens wijs, want in den grond zijn zij alle klein, soms slechts ietwat lastig om er door te komen. Maar gij leert hem tevens moedig zijn in gevaar en gelaten in ongeluk. *Drie* dingen leert gij hem dan op eenmaal, en dingen, waaraan hij tot in zijn stervensuur echt zielevoedsel heeft.

Ik wil het U in voorbeelden geven.

Onder de groote mannen van den nieuweren tijd ken ik niemand, die bezwaren geringer schatte dan A. VON HUMBOLDT. Zijne reizen in Amerika waren met geestdrift en als onweerstaanbaar door hem begeerd, uit enkel liefde voor kennis der Natuur. Hij verlaat de zijnen; — zijne Moeder was overleden, anders had hij haar niet verlaten. Hij verlaat zijn land en zoekt bij voorkeur oorden op, die nog onbezocht waren.

Op de piek van den Pichiarcha is hij met een inlander alleen boven den krater des vulkaans. Hij ziet de heete dampen en gassen opstijgen en niet verre beneden zich de heete lagen. Eensklaps ontdekt hij, dat hij op eene korst van ijs verkeert: op eene korst van ijs boven den krater van den vulkaan! En hij deelt u mede, dat hij aan zijn geleider eenvoudig raadde, te gaan liggen en voort te kruipen, wat hij zelf deed; hij maakt er geene ernstiger melding van, dan hij doet, wanneer hij u zegt in SCHUMACHER's Jaarboekje, dat hij boven op den Chimborazo een vlieg gezien heeft.

De Franschen zouden dat noemen *magnanimité*, en in het Hollandsch zou dat heeten *grootheid van ziel*.

Als hij in die wrakke schuit, waarmede hij de magtige Amerikaanse stroomen afreisde en waarin hij dag en nacht weken verbleef, in die rivieren tal van krokodillen en aan de kanten dier rivieren tijgers zag in menigte, stapt hij nu en dan aan land. Eenmaal rustig alzoo botaniserende, ziet hij op korten afstand een tijger, en hij verhaalt u, dat hij toen niet op zijn

gemak was, maar rustig voortging, zoo als hij gehoord had, dat het best was, en dat hij eerst ging draven, toen hij in de nabijheid der schuit kwam. Meer omslag maakt hij hierbij niet, dan wanneer hij u verhaalt, hoe een kleine aap, dien men gevangen had en die in die schuit vrij rondliep, telkens kroop in de mouw van het kleed van pater LEA, die deze reis voor een deel medemaakte.

En als hij u vertelt, hoe hij met BONPLAND regelmatig in gezelschap van eene achtbare familie de avonden in het water eener rivier zittende doorbrengt, schrijft hij niet anders, dan wanneer hij u vermeldt, hoe hij zich spoedt naar den woeden den Cotopaxi.

Moest de avond des levens van von HUMBOLDT niet moedig zijn? Zóó rustig ging hij heen, dat hij den vriend zelfaanwees, dien hij wenschte dat zijne lijkrede houden zou.

En dezen man heb ik met eigen oogen in 1846 te Bonn in het Academie-gebouw, waar hij was in het gevolg van den koning van Pruisen, die toen koningin VICTORIA en prins ALBERT begeleidde, dansende den stoet zien volgen: gekleed in hofcostuum, maar dat kleed bedekt door eene oude bruine jas.

Bij de geodesische opmetingen, door BIOT en ARAGO in Spanje gedaan, in het begin dezer eeuw, was ARAGO een tijd lang alleen in de hitte van den zomer op Spaansche rotsen onvermoeid bezig. BIOT deelt het uitvoerig mede: de zeer hevige donderbuijen deden telkens de tenten omwaaijen, die op de hoogten geplaatst waren, en meermalen sloeg de bliksem op die tenten, om door het afstroomende water den grond te bereiken.

ARAGO vermeldt daar niets van. Maar hij zegt u, toen hij, in Spanje gevangen genomen, op het punt scheen te zijn doodgeschoten te worden, dat hij toen juist het oog naar dat deel der Pyreneeën gerigt had, aan welks voet, aan de Fransche zijde, zijne moeder woonde, en dat deze welligt haar oog op dat oogenblik daarheen ook kan gerigt hebben.

O! gij verstaat het: het herhaald inslaan van den bliksem op het dak van uwe tent voorbijgaan. en als gij daar zoo zult

doodgeschoten worden, om niets anders denken, dan om uwe Moeder, wier nabijheid gij gevoelt, al zijn de Pyreneeën tusschen u en haar!

In den slag bij Waterloo was het duidelijk, dat de Franschen WELLINGTON herkenden, hij gezeten op zijn uitnemenden Kopenhagen. Telkens vielen er kogels rondom hem. WELLINGTON zei daarom — maar bewoog zich niet: — „zij schieten beter dan „in Spanje.”

En toen een Engelsch officier hem kwam vragen, of hij op NAPOLEON, dien hij onderscheidde en meende wel te kunnen treffen, zijn geschut mogt rigten, antwoordde de man van karakter: „de legerhoofden hebben heden wel iets anders te doen, dan op „elkander te schieten.”

Het leven van PETER DEN GROOTE moet beoordeeld worden uit zijn tijd en uit zijn toenmalig land. Maar dan is het hier en daar treffend schoon. — Om scheepsbouw en daardoor handel in zijn land te bevorderen, zelf elders scheepsbouw te gaan leeren en anderen daarin voor te gaan, is reeds veel. — Maar gij weet, dat hij in *alles* zoo was. — Hij doorliep van alle wapens alle rangen. — Als Keizer klom hij als ligt matroos in den mast, werd daarna in de dienst bevorderd, en verzocht eindelijk aan zijne eigene admiraliteit den hoogsten rang. Het antwoord aan hem was: „dat men over PETER tevreden was, maar „dat een ander thans moest voorgaan.” En PETER vond het best, hoezeer het hem leed deed.

Als Keizer diende hij bij zijn leger in alle rangen, en gij kunt vinden, dat hij na gewonnen veldslagen feestelijke intogten in Moscou bereidde, waarbij de hoofdofficieren de eer ontvingen, terwijl hij als luitenant of kapitein te voet bij zijne compagnie ging als een gewoon officier.

Een Keizer, die anderen schatrijk maakte en, zoo hij haar soms noodig had, eene statie-koets leende van zijn Minister MENCHIKOFF: een schoon rijtuig had hij niet.

Zijne uitgaven voor weelde waren zóó gering, dat, zoo hij vrienden aan tafel noodigde, dit niet in zijn paleis, maar bij een restaurateur geschiedde, en — dat mogt men van hem verwach-

ten — hij betaalde daarvoor zijn dukaat, maar elk genoodigde mogt ook den zijnen geven.

Een Keizer, die voor zijne gezondheid naar eene badplaats gaat, en daar eene ijzersmederij vindt. — Daar vraagt hij om werk en zet zijne Ministers aan den blaasbalg. Toen hij eene staaf goed gesmeed had, vraagt hij om zijn loon, dat hem betaald werd, en waarvoor hij, in Petersburg teruggekeerd, een paar schoenen kocht, een paar werkmans-schoenen, die hij op hofpartijen droeg, dan vrolijk mededeelende: „die heb ik zelf „verdiend.”

Een Keizer met eelt in de handen en die zijn rijk zóó groot maakt: in zijn leven ligt veel leering voor elkeen.

Wat zou ik gaarne alzo voortgaan. — Nog een uitnemende.

BASIL HALL, een Engelsch uitstekend zeeofficier, dronk nooit een druppel bier of wijn, niets dan water. Hij at nooit meer dan van één schotel, tenzij hij op een diner was; dan at hij er van twee.

Ik heb van een ooggetuige, dat deze met hem bij een zeer breeden maaltijd in Engeland verkeerde, en BASIL HALL enkel water dronk, en op eenmaal eene halve kip en een stuk ham op zijn bord nam, en daarvan at gedurende den ganschen maaltijd, en niets anders nam. — Hij bepaalde op eenmaal zijn quantum, en ging daar niet buiten.

En wat bewoog hem tot die matigheid, die hem nooit verliet? Daarnaar gevraagd, zei hij: „Een kapitein van een schip moet „ten allen tijde en in alle gevallen zijn hoofd helder houden, „zoodat hij altoos in staat zal kunnen zijn, om in elke gegeven „omstandigheid dadelijk zijne geheele kennis en al zijne geest- „vermogens op een zeker punt te kunnen bijeenbrengen; om, „bij al wat er voorkomt, steeds een besluit en een goed besluit „te nemen; en dat, bij ruimer eten of drinken, wanneer men „op zee b.v. uit zijn slaap gewekt wordt, men als hoofd van „het schip dien frisschen, helderen raad welligt niet zou kun- „nen geven, niet een raad, die dan de beste is en waarop men „niet behoeft terug te komen.”

Zulke voorbeelden bedoel ik.

Op het kantoor van den broeder van een speelmakker van mij was een oud burgerman, DORSMA, woonachtig achter de Koe-koek; een goedhartig en braaf man, die de twee jongens dikwerf des namiddags bij zich noodigde en met de jongens ging schuitje varen en keuvelde.

Wat ik aan dien braven man te danken heb, kan ik niet zeggen. Volkomen vast van verstand, vol van levensresultaten, had hij daarbij een absoluut kindergemoed, en wist hij ons spelende te leeren, zoodat het mij altoos roerde. Op elke vraag kreeg men een antwoord, of „ik weet het niet, maar zal er over „denken.” En het antwoord kwam dan een volgenden keer.

Van hem heb ik als jongen afgezien, dat er vastheid en zekerheid is in het kennen en weten, dat er juistheid kan zijn in het verstand, en dat ondervinding alleen geven kan, wat men bezitten zal als volkomen eigendom.

Brave DORSMA! wat zou ik u gaarne hartelijk de hand drukken van dankbaarheid, dat ik aan u verschuldigd ben kiemen, wier ontwikkeling Gij niet hebt gezien, die Gij te regt beter verwacht hadt; maar zonder U zou ik niet geworden zijn, die ik geworden ben.

Gij, die dit leest, ziet, dat ik woord houd: ik laat u zien in mijne jeugd, en erken daarbij, dat ik *alles ontvangen* heb, wat ik later moge gehad hebben.

Gij zoudt mij welligt van hooghartigheid beschuldigen, zoo ik de ontwikkeling van al die kiemen, in mij door anderen gelegd, met u op het spoor volgde. En toch zou ik dat, zoo ik van u vergen mogt zoo veel te lezen, gerust durven doen.

God heeft mij de beste menschen voor mijne vorming, voor mijn karakter, in mijne jeugd op mijn levensweg gegeven en daarbij omstandigheden, voor mij volkomen gepast, deels om in mij te ontwikkelen, deels om in mij te bestrijden, wat ontwikkeld of bestreden worden moest. En volgt er straks nu of dan eene uiting over minder gunstige dingen mijner jeugd: ik mag die uiting veilig doen, want de gevolgen van die minder gunstige dingen zijn voor mij *later* steeds uitnemend geweest. Mijn kinder-oordeel was bekrompen en onnoozel; als kind hield ik,

zoals kinderen doen, soms voor nadeelig, wat later mijn grootste heil bleek te zijn. En erkende ik later en erken ik thans nog in mijne jeugd bronnen van teruggang: ook die teruggang was noodig, om in andere opzigten *beter, vaster* vooruit te gaan.

Ik was 11 jaar en volleerd in hetgeen bij Monsieur TERWOGT kon geleerd worden, en dat heette toen volleerd in het fransch. Wat is er toen van mij geworden? De beste jaren voor een jongen zijn misschien die van zijn 11de tot zijn 15de, voor den een wat vroeger, voor den ander wat later; de jaren, waarin de eerste indrukken der jeugd verbeterd worden; waarin het verstand meer vastheid bekomt; waarin het gemoed begint gestemd te worden tot hoogere dingen; waarin de vorming van het karakter krachtig wordt voorbereid.

Die kostbare jaren zijn voor mij bijna geheel verloren gegaan; ja veel meer nog, zij waren bij mij aanleiding tot teruggang, teruggang in bijna elk opzigt.

Vol leer- en vol levenslust werd ik met mijn elfde jaar van alle onderwijs, van alle hulp, van alle leiding in het leeren op eenmaal verstoken, en, wat het ergste was, ook van dien dwang tot regelmaat, die geboren wordt door dagelijks precies zoo laat op de school en naauwkeurig zoo laat van de school te huis te moeten komen. Misschien was mijn Vader van de meening, dat ik, leerlustige, zulk eene tijdverdeeling niet noodig had; hij dwaalde dan; ik was een groot kind, maar niet meer dan een kind. Eene hoogere school was er toen in Utrecht niet, dan de Latijnsche en de Academie; maar ik was voor de chirurgie bestemd, en het kwam niet in mijn Vader op, mij meer te laten leeren. Scholen voor chirurgen waren er niet in ons land, en in Utrecht was er voor hen slechts gelegenheid, de ontleedkundige lessen bij te wonen, die ik van Prof. JAN BLEU-LAND dan ook regelmatig heb gehoord als jongen des winters.

Te jong om in de praktische chirurgie werkzaam te zijn, werd mij dan op mijn 11de jaar opgedragen, het aangeleerde te herhalen en mij verder zelf te oefenen.

Daar was ik van den vroegen morgen tot den laten avond aan mijzelfen overgelaten, las inderdaad veel, maar zonder verband, zonder eenheid. Mijn weekgeld besteedde ik aan het koopen van boeken over allerlei onderwerpen; maar den ganschen dag te lezen, en bij dat lezen in veel zóó onvoldaan te blijven: het duurde kort, dat ik mij met zulk een leven kon vergenoegen. Zelfs mijns Vaders boekenkast, die altoos voor mij openstond, gaf mij niet, wat ik toen behoefde.

De aangenaamste bezigheid gaf mij in het eerst wel *BAS*, *Over de verbanden*. Er werd een geheel apparaat naar *BAS* gemaakt, en die verbanden aangelegd naar de regels van de kunst. Overigens waren *De ontleedkunde van SCHAARSCHMIT* en *De heilkunde van DAVID VAN GERSCHER* mijne *vademecums*.

Dat was voor een jongen van dien leeftijd te weinig: er was geen vonk van poëzij in mijn bestaan, behalve het maken van uitnemende vischtuigen, om te hengelen en met den schakel te visschen.

Daar hier intusschen mijne eerste periode van chemische bemoeijingen opdaagde, wil ik er bij verwijlen.

Op de potten en flesschen in den chirurgijns-winkel van mijn Vader had ik van mijne eerste kindsheid die latijnsche namen gezien, met vergulde letters geschreven: *mercurius sublimatus corrosivus*, *calomel*, *cerussa*, *viride aeris*, *lithargyrium auri*, en hetgeen daar verder volgt; en wat niet het minste was, met de oude geheimzinnige teekenen dier objecten daarachter.

Duizend en eenmaal had ik gevraagd, wat die voorwerpen toch eigenlijk wel waren, die daar in die kast stonden. Geen sterveling gaf mij antwoord, dan dat *mercurius sublimatus corrosivus* en *calomel* kwik waren, dus hetzelfde wat in den barometer was, die in den gang hing; niet precies hetzelfde, maar alle drie toch kwik; dat *cerussa* was loodwit, en *viride aeris* was spaansch groen, en *lithargyrium* was goudglit. Meer kon ik bij geene mogelijkheid te weten komen.

Het werd mij een waar spook, drie soorten van kwik, en het

spook nam toe, als ik 5, 6 dagen achtereen *unguentum hydrargyri* moest wrijven in een mortier; kwik met reuzel, gewreven totdat kwik geen kwik meer was. Een vierde soort van kwik dus, maar kwik, dat kwikloos was geworden.

Bij het koken van *extractum saturni* was het niet beter gesteld. Van bierazijn en goudglit kwam *extractum saturni*, en ik had gelezen, dat SATURNUS de vader der goden was geweest. Extract — er waren extracten genoeg in mijns Vaders winkel: *graminis*, *taraxaci*, enz. — *extractum saturni* moest dus iets zijn zoo wat tusschen *graminis* en *taraxaci* en goudglit in. Misschien had SATURNUS er niet mede te maken, en in elk geval kon bij het koken, waarbij een eigen reuk ontwikkeld werd, *saturni* wel heengegaan zijn, en er zoo iets bruins zijn geworden, als *extractum graminis* of *taraxaci*, hoezeer het *extractum saturni* toch minder bruin was; maar bruin was het toch.

Maar hoe het nu met den diapalm-pleister te maken, dien ik koken zag en koken moest? Goudglit en reuzel — dat goud zat mij ook dwars in de maag, en niemand sprak mij ooit van loodglit — goudglit en reuzel en water gaven diapalm. Hier was geen *saturni* in het spel, en van waar kwam dan *saturni* bij het extract? Uit den bierazijn?

Naast mijne menschenbeenderen had ik al die dingen van mijne eerste jeugd gezien en behandeld, maar op mijn elfde jaar, toen ik er midden in geworpen werd, was alles mij nog even raadselachtig.

Lapis infernalis heette helsche steen. Daarvoor had ik dus diep respect. Nu zag ik mijn vader dukatons oplossen in sterk water en door verdamping kwam daar helsche steen van. Dat vatte ik in het geheel niet; ware dat woord *helsch* er maar niet bij geweest, dan zou ik mij door het woord *steen* niet hebben laten afschrikken, om getroost te zijn, dat *sterk* water zilver in een steen veranderen kan. Maar over dat *helsch* kon ik niet heen.

Ik zocht wat sterk water meester te worden en beproefde andere metalen in dat sterke water: altoos hevige werking, maar steenen kreeg ik van geen enkel.

Het meest martelden mij misschien schoensmeer en inkt,

die beide in huis gemaakt werden, en waarvan ik weldra de fabrikant werd. Vitriool-olie, waarvan mij het brandend vermogen vroeg was ingeprent, werd met zwartsel en suiker en water op leder gebragt, en maakte het leder glimmend. Waar was nu het brandend vermogen van de vitriool-olie gebleven?

En groene vitriool, in water opgelost en met azijn en galnoten te trekken gezet en er gom toegevoegd, werd inkt. In dien zwarten inkt moest zwartsel wezen. — Kwam dat zwartsel nu van het groene vitriool, of van de galnoten, of van de gom?

Dat alles ging mijn begrip te boven, en om kort te gaan, ik werd er desperaat onder en begreep, dat het alweder verborgenheden waren, waarover geen mensch licht verspreiden kon.

Niet zonder bedoeling heb ik deze kinder-dwaasheden hier opgenomen: zij zijn algemeen bij nadenkende kinderen. Er leeft inwendig bij een kind veel meer dan bij een mensch: het bloed stroomt snel, de stofwisseling is sterk, de verbeelding levendig, het verlangen naar meer onweerstaanbaar; een kind leeft in een dag meer dan menig mensch in eene week of in eene maand, en *alle* kinderen zijn meer of min in dat geval.

Of wie heeft er niet een JANTJE, die uitnemend vlug is, en wie niet een PIETJE, die zoo best leert? Wie niet . . . ? Maar gij weet het: alle kinderen, zoo zij gezond zijn, zijn rusteloos in beweging, in- en uitwendig. De jongen achter zijn hoepel droomt een wereld vol, en het meisje met haar pop tovert zich gelukzalig.

O! help dan dat kleine goedje voort, en laat het niet onvoldaan. Maak duidelijk, geef licht, zooveel verdragen worden kan, en stoot niet af met een „ik weet het niet,” zonder ten minste nitzigt te geven op later te wachten bevrediging.

Laat gij den jongeling ronddolen in zijne eigene sfeer, vol van onjuiste opvattingen, uit gebrek aan kennis ontsproten, vol van verkeerde voorstellingen, door zijne nog niet goed gerigte verbeelding geschapen, — dan maakt gij van hem of een dwaas, of gij ontnemt hem alle belangstelling, of gij doet hem schier stikken in eene onverzadelijke behoefte, zoodat hij er zedelijk ziek van wordt, om nooit meer geheel te herstellen.

Neen: de opvoedkunde is door beste en liefderijke mannen beoefend en in praktijk gebracht, maar ik betwijfel het toch zeer, of in het volksleven onder ons eenig begrip leeft van den aard van een kind: de eerste en laatste grondslag van de opvoeding in huisselijken kring.

Men ijvert tegen de fouten der menschen; men veracht en straft de ondeugden der volwassenen, en men vergeet, dat zij veelal niets anders zijn dan eenvoudige gevolgen van de jeugd, die gij daar hebt laten heenvlinderen, alsof de menschelijke geest niet aan banden liggen moet, eer hij verstaan kan, wat *vrijheid* is.

Van de duizend dwalingen der menschen-maatschappij treft gij er welligt negen honderd negen en negentig aan in de kinder-wereld, waarvan gij er misschien vijf honderd hadt kunnen uitroeijen, toen de plantjes jong waren en buigzaam.

Maar ik heb nog eene andere reden gehad, waarom ik de genoemde kleine kinder-dwalingen zoo breed heb uitgemeten.

Zoo als ik als jongen dacht over *mercūrius sublimatus corrosivus* en *calomel*, en over het kwik van den barometer en kwikzalf, en over al de andere genoemde objecten, — dacht, *mutatis mutandis*, weleer elkeen, zelfs de beoefenaar der wetenschap. Men had geen begrip van enkelvoudig of zamengesteld; geen begrip van de onveranderlijkheid van den *aard* der stof, onder den invloed der ons ten dienste staande middelen; geene voorstelling van de het eerst door LAVOISIER uitgesproken waarheid, dat het thans alles slechts verandering van vorm is in de stoffelijke wereld op aarde.

Die geheimzinnige teekenen, weleer voor de lichamen in gebruik, drukten natuurlijk uit, dat er toen geene kennis hoegenaamd van de lichamen bestond. De woorden *viride aeris*, *cerussa*, in één woord de namen, door de Oudheid aan de scheikundige voorwerpen gegeven, deden alle verband, alle eenheid in de voorstelling ontbreken, en de wetenschap was een ware chaos.

GUYTON DE MORVEAU gaf zijne nomenclatuur, waarvan de grondslag was, dat de zamenstelling der stoffen in de namen dier stoffen moest te lezen zijn, en op eenmaal was de tooverfluit een bazuin geworden, waardoor heldere tonen door de at-

mospheer van het kennen en weten werden gevoerd tot elkeen, die ooren had om te hooren.

Jongelingen van deze dagen, ja! maar ook menschen van jeugdiger leeftijd, die vreemd zijt gebleven aan ons vroeger worstelen met *saturni* en met *extract* van dezen vader der goden: stelt uw voorregt op prijs, want het leven is kort, — *ars longa, vita brevis*, — en met dat zoeken naar licht, dat niet te vinden is, gaat men in *niets* vooruit, dan in geduld, dan in volharding.

Misschien is dit toch nog een best resultaat: dus wil ik niet klagen. — Althans, mij is het wel voorgekomen, dat de tegenwoordige jeugd soms alles goed gaar opgedischt en smakelijk verlangt aan de tafel der wetenschap, of dat zij liever niet is van de partij.

De kast, waarin mijn Vader de ingrediënten had, die tot de chirurgie behoorden, die kast, waarop ik zoo gestaard had als kind, heb ik als professor te Utrecht geplaatst in het scheikundig Laboratorium, in een vertrek grenzende aan de college-kamer. Niemand wist of weet nog, wat mij aan die kast verbond. Ik heb haar bij mijn vertrek uit Utrecht daar achtergelaten, voor haar geene betere plaats wetende dan daar. En mogt men mij eene dienst willen doen, dat men dan daar die kast in wezen houde.

In het klein, maar met niet minder piëteit, handelde ik hier, als JOHN HERSCHEL deed in 1840: JOHN, de beroemde zoon van den beroemden WILLIAM. In 1840 hield hij met al de zijnen eene processie om den grooten teleskoop des Vaders, plaatste er zich met de zijnen in, hief met hen een *Requiem* aan, en sloot daarna den kolossalen kijker hermetisch, om dien op het oude verblijf zijns uitnemenden Vaders WILLIAM te Slough te bewaren.

De komeet van 1811 had mij aan de zijde mijner aangebeden Moeder naar den sterrenhemel gerigt; naar den sterrenhemel, dien men den kinderen veel te laat doet zien. In 1811 mogten wij kinderen *opblijven* en dat prachtige tooneel uren lang aanstaren.

Van dien treffenden staart doolde mijn oog rond over het overige der wereld-ruimte, en ik had het gevoel van het oneindige verstaan en een diepen indruk daarbij bekomen van het verhevene. O! mogt ik toch iets meer van al dat grootsche vernemen! Maar het was mij niet gegund. Dat de aarde om de zon draaide, had ik wel eens gehoord, maar ik durfde het niet uitspreken, want in den Bijbel stond, dat de zon stilgestaan had te Gideon en de maan in het dal van Ajalon.

Het bleef dus bij het gevoel van het oneindige en bij het gevoel van het verhevene. Maar, schoon onbestemd, beiden vervulden mij onophoudelijk. In de grotten en watervallen van *Zijdebalen*, in den donder, in den sterrenhemel, in het zwart worden van den inkt, in het worden van het *extractum saturni* en van den *lapis infernalis*, in alles was eene eenheid, die tot mijn gemoed sprak, en daar ik geleerd had, in alles God te zien, was het duidelijk, dat ik naderde tot dweeperij.

De ergste periode van die gemoedsbewegingen bestond tijdens mijne ledigheid na het verlaten van de Fransche school, en zij waren het dan ook, die mij een stil droomen deden kiezen.

Mijn Vader zag dit voor ware ledigheid aan, en ik moet de waarheid zeggen: ik zelf was er de schuld van, want ik openbaarde hem niets van die tooverwereld, die mij vervulde, eenvoudig om de reden, dat ik haar niet in woorden brengen kon, niet uit achterhoudendheid.

Hij zou aan dat ledig loopen wel een einde maken, en hij deed het, reeds een jaar nadat ik de Fransche school verlaten had, door mij te plaatsen in het naaste bedrijf van de toenmalige chirurgie. God weet, wat ik er onder geleden heb; hoe ik duizendmaal mijn dood heb gewenscht; hoe mij het leven toen niet slechts onverschillig, maar een volkomen last was geworden. Mijn pligtsbesef was te veel ontwikkeld geworden, om mij te verzetten of onwil te mogen hebben; maar ik verteerde inwendig en leerde niet meer; ik was ontmoedigd en in mijne oogen verloren. Ach! ware ik niet geboren geworden, was mijne weeklacht.

Eenmaal klaagde ik mijn nood aan den kunstschilder WONDER, en stortte hem mijn hart volkomen uit, wegsmeltende in tranen-

„Malle jongen!” zei hij mij, „gij zult nog met koets en paarden rijden; houd moed, gij komt er uit.”

WONDER — een schilder, toen in roem arbeidende, — stierf jaren daarna in diepe rampzaligheid, nadat hij mij reeds lang volop voorspoed had zien hebben.

Zóó is de menschen-wereld: in het lot van een ander kan men soms nog wel zien; in eigen toekomst zelden goed.

Gij weet de oorzaak: eigenliefde maakt ons steke-blind voor ons zelve; de gebreken, die wij hebben en die ons in een afgrond kunnen storten, zien wij voorbij, of wij erkennen ze onder verzachtende omstandigheden, en zoo vliegt de mensch voort, als een kogel, uit een kanon geschoten.

WONDER doorzag mij en schijnt ontwaard te hebben, dat ik niet misdeeld was door den Almagtige. Dus zou ik *er uit komen*.

Met mijne hand aan de maan te reiken was mij echter toen gemakkelijker, dan er uit te komen; want mijn Vader was een man van wil; chirurgijn moest ik worden en alle phasen doorloopen van de toenmalige Nederlandsche chirurgie.

Daar kwam een lichtstraal in de duisternis. HEYLIGERS, toen doctor in Utrecht, werd aan de Hoogeschool lector in de Heelen Verloskunde. Hij zou lessen geven aan chirurgijns-leerlingen boven de 14 jaren en aan vroedvrouwen. Ik was eerst 13, en mijn Vader zond er mij heen.

Wat was ik gelukkig, nu regelmatig onderwijs te zullen bekomen! wel in het vak, dat mij gehaat geworden was, maar in elk geval toch regelmatig onderwijs! Ik verscheen met hooge spanning. In de college-kamer stond een skelet van een mensch in eene glazen kast, en daarboven met vergulde letters: *hodie mihi, cras tibi: heden ik, morgen gij*.

Weggevaagd was op een enkel oogenblik mijne onverschilligheid bij het behandelen van lijken, en het geraamte, dat daar stond, en zoo als ik er zelf vele gepraepareerd had, dat geraamte deed mij de menschenwaarde gevoelen en den dood als hoogst ernstig betrachten. *Hodie mihi, cras tibi*.

Dat skelet was mij altoos een even ernstig voorwerp, als ik die college-kamer intrad, en daarbij het voorregt, een jaar te vroeg toegelaten te zijn: beiden stemden mij tot een heilrijk opvatten van het onderwijs.

Een half jaar ongeveer, nadat die lessen waren aangevangen, riep HEYLIGERS na eene les BLOM (een commilito) en mij, en vroeg ons, of wij op het *Theatrum anatomicum*, hem afgestaan (het oude Hongaarsche kerkje, de trappen op in de gaanderij der Academie, waar ik later zat te examineren), lijken voor hem wilden praepareren, zoodat hij voor vroedvrouwen lessen geven kon. — Opgesprongen van vreugde!

Daar waren wij -- BLOM, die een paar jaren ouder was, en ik, die 13 $\frac{1}{2}$ jaar was, — prosectoren. HEYLIGERS kwam ons onze taak geven, en BROERS, toen ouder student in de geneeskunde en later Hoogleeraar te Leiden in de chirurgie en obstetrie, J. C. BROERS zou ons den weg wijzen.

Wij volbragten onze taak, en tot overmaat van vreugde mogten wij nu ook de lessen bijwonen, door HEYLIGERS aan vroedvrouwen gegeven. Wat werden wij gestreeld, toen HEYLIGERS aan die vroedvrouwen steeds verkondigde, dat wij die praeparaten hadden gemaakt, en als hij bij den aanvang der lessen telkens begon: „Mijne Heeren en Mejufvrouwen!” dacht ik wel eens een enkele maal aan WONDER, die mij gezegd had: „houd moed, gij komt er uit.”

HEYLIGERS, de zoon van den chef van mijn grootvader (zie blz. 8), had ons hart gestolen, want wij leerden van hem en hadden een voorregt, dat wij dankbaar opnamen. Uit eigene beweging praepareerden en skeletteerden wij voor hem. Eenmaal bragten wij hem een zwaan, eenmaal een bok met schoone hoornen, en zoo wonnen wij hem steeds meer en meer.

De raad van HEYLIGERS deed mijn Vader besluiten, mij eenig latijn te doen leeren, en met BLOM bekwam ik alzo lessons, tweemaal in de week een uur, bij KARSTEN, den achtingswaardigen vader van mijn lateren hooggeachten collega S. KARSTEN; de vader was conrector aan de Latijnsche school.

Dat was op mijn 14de jaar. Eene nieuwe bron van leering

en eene gewichtige; maar ik was toch onvoldaan en ongelukkig. De lessen van HEYLIGERS over chirurgie en obstetrie zullen best geweest zijn, maar ik leerde er niets door kennen, wat mijn woelend gemoed bevredigde. De droomerijen hielden aan en daarbij een onweerstaanbare dorst om de natuur te bespieden. Mijne lessen in het latijn gaven mij veel te weinig te doen, tweemaal in de week één uur, en de praktische chirurgie haatte ik in klimmende mate. Mijne schoonste bezigheden waren: bloedzuigers zetten, lavementen zetten, zweerende deelen of zoogenaamde Spaansche vliegen verbinden; en mijne gewichtigste bezigheden waren: aan arme kinderen met hoofdzeer, toen zeer algemeen voorkomende, heete pikpleisters op het hoofd leggen, en den volgenden dag die pleisters, met eene roltang, met al de haarwortels wegnemen, onder ijzingwekkend gekerm der ongelukkigen.

Dat was mijn schoonste en gewichtigste werk, en als er misdadigers gegeeseld werden, werd het mij als een voorregt toegekend, die ruggen mede te mogen gaan insmeeren en het brandmerk goed te mogen verzorgen.

Dat was als jongen mijn voorregt zoo!

Mijn hart zonk mij in de schoenen en mijn geest werd doffer en stomper, en onverschilligheid nam de overhand.

Ik was 15 jaren oud.

De Hoogleeraar B. F. SUERMAN vroeg in die dagen mijn Vader, dien hij dikwerf bij zieken ontmoette, naar zijn gezin, en zoo kwam ik ter sprake. SUERMAN raadde mijn Vader aan, mij de Hoogeschool te doen bezoeken, hetgeen door hem met belangstelling werd aangehoord; mijn Vader vroeg mij, of ik student zou willen worden in de medicijnen. „Ik dank U,” was mijn antwoord; „ik heb indertijd in de theologie willen studeren, en „dat was toen ongeoorloofd; thans zijn mijne beste jaren voorbij „om een knap man te worden; ik dank U dus voor het aanbod.”

Mijn Vader was wijzer dan ik, en gaf mij eenige dagen raad. Mijn grootste bezwaar was die chirurgie, en ik kende

mijn Vader genoeg, om te weten, dat hem het medicinae doctor worden voor mij moest zijn de brug naar die altoos boven alles gewaardeerde chirurgie, zooals het dan ook later is uitgekomen.

Ik zou mij hebben te schamen, hierop zoo dikwerf terug te komen, al behoort het ook tot de sleutels van de rest van mijn leven, zoo ik aan mijn Vader hierin eenige morele schuld zou toekennen. Neen! hij zag niet verder, en ik moet er bijvoegen, dat men toen vrij algemeen de gewoonte volgde, zijne kinderen te voeren in eigen passen. De ambten en bedieningen waren toen nog bijna erfelijk; de Nederlandsche maatschappij was toen niet ruim en niet breed; veel keuze was er niet voor standen. En in elk geval: mijn Vader was gelukkig in de chirurgie: het kon dus niet uit een minder goed geplaatst hart voortkomen, dat hij er zijne zoons in wenschte op te brengen. Eindelijk: die passie — want waarlijk dat was zij — die passie voor de heilkunde teekent u genoeg, dat mijn Vader een trouw en eerlijk uitoefenaar is geweest van zijne zaak. Hij had dan ook de liefde en de hartelijkheid van allen, die hem hun vertrouwen hadden geschonken, en niemand verdiende die meer dan hij.

Zoo mag ik dan in het vervolg meermalen op die passie terugkomen, zonder de piëteit in het minst te kwetsen, en mag ik het opmerkelijk noemen, dat een beste vader door ééne gedachte zijn kind, dat hem opregt lief is, op zijn eersten levensweg, naast zoo veel uitnemends, zoo vele moeilijkheden plaatsen kan.

Maar nog eenmaal: al die moeilijkheden, al die bezwaren, al die tijdelijke teleurstellingen: ik geloof voor vast, dat zij de beste opvoedingsmiddelen zijn, en dat ik aan hetgeen mij toen zoo moeilijk viel, de hoogste verpligting heb.

Maar dan zijn ook alle klagten daarover verre van mij, en schrijf ik de feiten dus ook slechts historisch op.

Het weigerend antwoord, boven genoemd, op de vraag, of ik in de geneeskunde wilde studeren, was ontstaan uit oude ontevredenheid over het niet mogen studeren in de theologie. Dat was wel jaren voorbij, maar het was nooit uit mijne ziel

geweest. Ik begreep thans spoedig, dat het onwijs zou zijn, mijne toekomst daaraan op te offeren. En wat die nieuwe brug naar de chirurgie betreft: die dan leeft die dan zorgt, dacht ik; in elk geval begin ik nu met de natuurwetenschappen, en daarin zal ik wel bevrediging vinden. Student te worden dus niet afslaan.

Mijn antwoord, dagen, en veel langer dan het mijn Vader aangenaam was, uitgesteld, was, dat ik het gaarne deed.

BLOM kwam alstoen in hetzelfde spoor. Wij vroegen twee uren meer aan den achtingswaardigen KARSTEN, ook voor het grieksch, en na negen maanden waren wij student, ik 16 jaren oud.

Ons studenten-examen legden wij af bij A. VAN GOUDOEVER; het liep over NEPOS en JACOBS en meer niet.

Bij twee namen moet ik verwijlen. Mijn Vader was geen man van fortuin, en om mij veel onderwijs te doen geven bij den achtingswaardigen KARSTEN, daartoe zullen hem de middelen ontbroken hebben. Van den aanvang van dat latijn leeren tot het student worden waren nog geen twee jaren verstreken, en vijf vierendeelsjaars waren voorbijgegaan met slechts twee uren privaat-les in de week. In de maanden, die nu volgden, werden wel die uren verdubbeld, maar dat was toch niet veel, te meer daar er nu nog grieksch tevens moest geleerd worden. Een half jaar vóór de groote vacantie, waarin dat student worden met stoom zou plaats hebben, kwam ik tot de overtuiging, dat het òf niet gaan zou, òf dat de heer examinerator met zeer weinig zou moeten tevreden zijn.

Ik kende een student in de theologie, VAN MAANEN, sedert predikant te Polsbroek en later te Spijkenisse, en klaagde aan hem mijne onkunde. Hij zou mij helpen, en BLOM daarbij, en hij heeft het gedaan met eene trouw, die ik niet genoeg roemen kan. Als student was VAN MAANEN mij altoos dierbaar, en later zijn wij steeds in goeden geest gebleven. Hoevele beste menschen heb ik op mijn levensweg ontmoet!

De andere naam is die van SUERMAN, BERNARDUS FRANCISCUS SUERMAN, Hoogleraar in de Geneeskunde. Die man is de eigent-

lijke aanleiding geweest tot mijn bezoeken van de Hoogeschool en dus tot alles, wat later op dat studeren is gevolgd.

Met openhartigheid moet ik belijden, dat SUERMAN van mij nooit die persoonlijke sympathie bekomen heeft, waarop hij waarschijnlijk zal gerekend hebben, daar hij toch de aanleiding had gegeven tot eene zoo gewigtige omkeering in mijn leven, en hij dat met de meeste heuschheid had gedaan voor een jongen, die hem vreemd was. Er is tusschen SUERMAN en mij altoos zóó groot persoonlijk verschil geweest, dat hij mij en ik hem niet verstond. De ware dankbaarheid, die ik hem in het hart droeg, kwam er nu en dan wel uit, maar niet zooals SUERMAN het scheen te willen; en zooals hij het scheen te willen, mogt ik soms niet toegeven, zooals later blijken zal. Had ik met SUERMAN, toen ik later zijn ambtgenoot was, slechts éénmaal een openhartig gesprek kunnen houden, dan had ik de bronnen van verschil wel geteekend, en mijne opregte erkentelijkheid voor hetgeen hij in mijne jeugd gedaan had, wel aan hem uiteengezet. Maar tot een openhartig gesprek is het tusschen hem en mij nooit gekomen.

Gaarne neem ik van die koele uitwendige verhouding tusschen hem en mij de schuld op mij. Dit wete intusschen elkeen, die deze woorden lezen zal, dat het SUERMAN is geweest en niemand anders dan SUERMAN, die mij bij mijn Vader heeft voorgestaan, om mij te doen treden op een ruimer terrein, dan hetgeen men toen noemde chirurgie.

Het examen, om in 1819 student te worden, — voor mij het vertalen van NEPOS en JACOBS, van elk een caput, — was zeer armoedig. Ik heb intusschen van een nog armoediger gehoord. — In den Napoleontischen tijd werd eene oproeping gedaan te Utrecht voor maires op dorpen in den omtrek. De sollicitanten kwamen en er zou *concours* wezen. De prefect liet de heeren lang wachten, en toen hij verscheen, noodigde hij hen uit om plaats te nemen: papier, pennen en inkt waren present. Wat ik mededeel is waarheid.

„Messieurs!” — zei de prefect — „écrivez citron,” en daarna verwijderde hij zich. Na een uur kwam hij terug en bezag de uitkomsten, door de deels boerenmensen ten papiere gebragt.

De een had *citron*, de andere *sitron* geschreven: de eersten werden maires.

Tegen zulk eene wijze van examineren heb ik niets in te brengen, ook niet om student te worden. Examens heb ik altoos, wel voor eene school, maar nooit voor de maatschappij, geacht waarborgen te geven. Voor eene school zijn zij onmisbaar, b.v. om na het verlaten der school bewijsstukken te kunnen bekomen, dat men die school goed bezocht heeft. Ook om over te gaan van de eene klasse in de andere.

En wat nu het komen op eene Hoogeschool aangaat: de tegenwoordige methode is volkomen naar mijn wensch: *geen* examen hoegenaamd, maar slechts eene inschrijving. Hij, die een academischen graad begeert, moet zich, zoo het goed zal inge- rigt zijn, aan opvolgende en vele examina onderwerpen: ik zou ze doen afnemen telkens, des noods in één enkel vak, wanneer de examinandus het verkoos, en dan, aan het einde van alles, waarin men *per partes* geëxamineerd was, — een examen, waarin het aangeleerde in al die vakken werd gebragt in onderling verband, wat dan zoo veel zou zijn als een praktisch examen, zooals de Staat het zou doen afnemen, om meer of min te vernemen, of men kundig was.

Met *sitron* kon men geen maire zijn, maar met *citron* wel- ligt een beste maire wezen. En al had men ook best fransch kunnen schrijven, zoo zou men toch daarbij zeer wel een vol- komen ongeschikte maire kunnen zijn.

Geschiktheid blijkt bij een examen nooit.

Voor mijn deel ben ik zeer erkentelijk, dat de goede VAN GOUDOEVER bij mij met NEPOS en JACOBS tevreden is geweest. Had hij iets meer geëischt, ik ware stedelijk heelmeester ge- worden en niets anders.

Ik heb een regelmatigen veldslag geleverd tot aan het einde

van mijn leven (zie *Getuigenis*, 1876) tegen examens als mid-
 delen om waarborgen van bekwaamheid en geschiktheid te be-
 komen; ik heb het bezoeken van scholen voorgestaan en alzoo
 het afnemen van onmisbare schoolsche examens; maar ik heb
 warm bestreden, dat men buiten de scholen examens in bijzon-
 derheden zou afnemen, daar deze tot de scholen behooren.
 Worden deze examens, waarin men in *détails* treedt, zooals
 thans geschiedt, van staatswege afgenomen, dan bederft men
 het onderwijs en den mensch, die het ontvangen zal, en men
 stelt van wege den Staat een volslagen leugen in de plaats,
 waar men alleen waarheid leeren mag. Vóór drie eeuwen woog
 men ook bij ons oude, magere vrouwen, om te vernemen of zij
 goed of kwaad waren; goed en kwaad werd toen in een zeker
 aantal ponden uitgedrukt; in de eeuw van verlichting en be-
 schaving zet men eenige deftige mannen achter eene tafel (ook
 wel eens niet deftige), en voor de tafel plaatst men iemand,
 dien men *examinandus* noemt. De deftige en niet deftige heeren
 doen dan om beurten vragen, en de heer *examinandus* ant-
 woordt op die vragen of doet het niet, en zoo dat spel eene
 wijle heeft geduurd, wordt de heer *examinandus* verklaard voor
 kundig of onkundig, zonder dat men van eene school spreekt of
 van genoten onderwijs, of bewijzen van leermeesters in reke-
 ning brengt: vragen en antwoorden beslissen hier alles.

Er zijn er niet velen, die met deze dwaasheid geen vrede
 meer hebben, maar het is er verre af, dat men deze methode,
 zooals zij verdient, bespot en veracht. Zij is eene uitvinding
 van den nieuweren tijd, terwijl vóór vele eeuwen de onwaarde
 van examens, om kennis te maken met iemands bekwaamheid
 en geschiktheid, volkomen bekend was.

STUDENT GEWORDEN.

September 1819.

Een der schoonste verschijnselen in de menschenwereld is, dat de eene mensch waakt en zorgt voor den ander, zonder dat deze den zegen bevroedt, die hem alzoo ten beste gegeven wordt.

Tot die zorgen, tot dat waken behoort in de eerste plaats al wat Ouders goeds doen voor hun kroost, dat van dat alles niets kent, niets weet, er zelfs niet aan denkt.

Maar in de maatschappij der menschen vindt gij, buiten het gezin, soortgelijke treffende dingen. Het kind, dat ter school gaat, weet van die school, dat zij dáár gevestigd is, dat de Meester zóó heet, en andere kleine uitwendige dingen. En onderwijl, als het goed is, waakt en zorgt daar een helder hoofd en een liefderijk hart voor de zoo onnoozele wichten; als het goed is, Moeder en Vader vervangende, zooveel mogelijk; ja zelfs, met ervaring en beleid toegerust, die wichten, die daar komen in onkunde, verder brengende op den weg van het kennen en kunnen, dan de ouderlijke zorg het veelal doen kan.

Wat is er schooner in de menschenwereld dan scholen? wat is er beter, wat is er zegenrijker?

Zoo het mij vergund is, noem ik KAREL DEN GROOTE niet groot om zijne magt, maar omdat hij scholen stichtte in een

tijd, toen de waarde van scholen niet werd verstaan. En dat bij hem die stichting niet het gevolg was van eigen bovenmatige ontwikkeling in schoolsche dingen, is algemeen bekend.

Scholen! Mijn hart is steeds geopend geworden, zoo ik daartoe een gebouw zag verrijzen, of een voornemen vernam, dat eene nieuwe school zou worden opgerigt.

Zeker was dat gevoel bij mij in 1819 niet ontwikkeld, toen ik — ongedacht, ja zelfs tegen al mijn vroeger meenen in — het onschatbaar voorregt had, de *hoogste* school te gaan bezoeken, die men in beschaafde landen heeft om den jongeling op te nemen, den onnoozele, die van Hooger onderwijs, van *artes ingenuae* evenmin begrip heeft, als het kind heeft van tweemaal negen. Maar dit weet ik toch volkomen, dat ik het student worden als een treffend voorregt innig waardeerde, en alleen *om een man te worden* dat studentenleven op prijs stelde.

Aan vrijheid in goeden zin had het mij nooit ontbroken; daarnaar kon ik dus ook geen verlangen hebben: er was eene hoogere stem in mij, maar voor mij zelven nog een raadsel: „voorwaarts moet gij!”

Zoo men dien onnoozelen jongeling in 1819 zou gezegd hebben: „Gij zult in uw leven eerst eene geneeskundige school mede in het leven roepen; gij zult daar eene nieuwe inrigting voor scheikunde scheppen; gij zult daarna aan eene Hoogeschool eene soortgelijke scheikundige inrigting in het aanzijn doen treden; gij zult vervolgens met uwe vrienden eene Technische school doen worden, de eerste, die er zal zijn in het land; gij zult Regent worden van eene school, uit het hart des Konings voor kinderen te bouwen;” zoo men aan den onnoozelen jongeling in 1819 dat alles zou gezegd hebben, hij ware ontevreden op u geworden, hem zóó te bespotten.

En al dat uitnemende hing toch boven mijn hoofd!

Ik heb het er niet boven geplaatst: het is er voor mij opgehangen: ik had slechts de liefderijke handen te vatten, die mij om beurten werden toegereikt, onder den goedwilligen uitroep: „nu nog een stapje hooger, dan een pas regts, en dan weder zachtjes klimmen: nu een weinig rusten, en straks weder moedig voort.”

„Opwaarts! Voorwaarts!” riepen die braven dagelijks, zes jaren lang: die braven, wier gebeente reeds tot poeder vervallen is. „Opwaarts! voorwaarts! kennis, kunde, ervaring, oefening: „opwaarts! voorwaarts! en *de dingen doen om de dingen!*”

O! wat zou ik die braven nogmaals en nogmaals innig hartelijk de handen willen drukken voor die ontelbare blijken hunner beste toegenegenheid.

Maar ik geef u eerst een opregt verhaal van mijn bestaan als student aan de Utrechtsche Hoogeschool.

In het eerst gingen mijne vorderingen als student den slakken-gang. Hollandsche taal had ik nooit geleerd; de fransche was ik tamelijk vergeten; het latijn zat er mager in en het grieksch nog dunner op; hoogduitsch en engelsch had ik niet geleerd; ordelijk onderwijs had ik eigenlijk nooit genoten; wat ik gelezen had was geweest, zooals ASMUS zegt: „Alles durch einander, „wie Mausebreck und Coriander.” Wel had een oud schoolmeester, DE MUNNIK, mij nog vóór mijn student worden eenige bladzijden uit PIBO STEENSTRA doen verstaan, maar van wiskunde wist ik niets. De lessen, die toen overal nog in het latijn gegeven werden, verstond ik niet.

Weleer was ik in eigen oogen niet zoo geheel onbekwaam geweest, maar die tijd was lang geleden. De periode van moedeloosheid, van mijn elfde tot mijn vijftiende jaar ruim, had allen overmoed geheel gefnuikt, en nu tegenover VAN HEUSDE in het grieksch, VAN GOUDOEVER in het latijn, SCHRÖDER in de logica, SCHRÖDER in de wiskunde, KOPS in de botanie, DE FREMERY (N. C.) in de chemie en MOLL in de physica: de laatste sporen van moed zonken mij in de schoenen. Nederiger student in zijn eerste jaar, dan ik was, is er nooit geweest; maar het was geene deugd van mij, want ik zag, dat ik volkomen onbekwaam was om student te heeten en student te zijn.

Het eerste jaar verliep dan ook onder teleurstelling. Ik hield, naar de gewoonte van dien tijd, al mijne lessen trouw, maar durfde nergens te responderen en wachtte mij wel, om over eenigerlei zaak van studie met een van mijne confraters te spreken.

Eén ding begreep ik, neen twee, namelijk, dat ik wiskunde leeren moest en talen. De brave SCHRÖDER doceerde de elementen der wiskunde zóó, dat ik ze best verstond en het tweede jaar de beide trigonometrieën hooren kon, wat toen geen vereischte was voor studenten in de medicijnen. En de talen: ik nam een latijnsch woordenboek en leerde alzoo mijne dictaten of korte aantekeningen verstaan; een fransch woordenboek, en leerde alzoo een fransch boek meester worden; een hoogduitsch, en was spoedig gereed in de physica van JOHAN TOBIAS MAIJER, eene physica, door BIOT vroeger in het fransch overgebracht. De oude vlijt was volkomen teruggekomen, reeds in de laatste maanden vóór mijn student worden; en zodoende was er voortgang en kwam de moed weder opdagen.

Eén ding bleef mij intusschen toeschijnen, het geheele eerste studiejaar, voor mij onbereikbaar te zullen blijven, namelijk dat ik chemie zou leeren; alle dingen waren mogelijk, maar dat niet. Mijn Vader, die mij naar mijne studie vroeg, vroeg mij dan ook weldra alleen naar de chemie, daar ik op het andere meer en meer uitkomst zag, en mijn antwoord was steeds: „chemie leer ik nooit.”

Omgang met mijne medestudenten in de propaedeutica voor de geneeskunde had ik dan ook in het eerste jaar bijna niet. Het waren BLOM, VAN MAANEN, C. H. THIEBOUT, VAN WIERINGHEN BORSKI, de twee HAMMINGEN en v. d. SCHROEFF (de eerste en de laatste van hetzelfde vak als ik), die ik zag, en nu en dan ook SNELLEN en PLANTEN en v. d. LEEUW; maar over studie geen woord.

In de groote vacantie na het eerste jaar gevoelde ik, dat het beter gaan zou, en de op nieuw geopende lessen begon ik met moed te volgen. Den eersten dag na de chemie vroeg G. SIMONS aan mij, GERRIT SIMONS, later Minister en lid van den Raad van State, die met mij het vorige jaar was aangekomen: „ik heb voorleden jaar van de zaken niet veel begrepen: hoe „is het u gegaan?” „Ik ook niet,” was mijn antwoord. SIMONS had intusschen reeds den naam van knap gedragen, daar hij eene verzorgde opvoeding had ontvangen. *Hij* er niet veel van

begrepen: dat gaf mij moed. Toen hij mij daarop voorstelde, om zamen te werken en F. A. SNELLEN daarbij te vragen, en toen SNELLEN dezelfde bekentenis aflegde, die SIMONS en ik aan elkander gegeven hadden, toen bleek het toch, dat ik niet alleen had gestaan, en het even goed aan de vreemdheid der zaken liggen kon, als aan mijne beperkte kennis. Het latijn voor natuurwetenschappen deed toen veel kwaad bij het onderwijs.

Wij werkten met ons drieën en vlogen vooruit. SIMONS zou ook in de wis- en natuurkunde studeren, en SNELLEN en ik werkten dan ook later meer zamen dan met SIMONS. De chemie bleef mij altoos nog het grootste bezwaar geven, en daar ik de feiten toch kennen moest, nam ik het radicale besluit, om ons handboek, de *Eléments de Chimie médicale* van ORFILA, twee deelen in octavo, van buiten te leeren. Toen ik ze eenmaal in mijne memorie had, kwamen de feiten ook in mijn begrip. De physica van den goeden MOLL was gemakkelijk te leeren, nu ik eenmaal de *Précis élémentaire de Physique* van BIOT goed kon verstaan, dat toen ons handboek was. Van dit boek zei MOLL ons: „BIOT! dat is een *liber aureus*, mijne Heeren! daar „moet ge in lezen *noctibus atque dagis*; daar kunt ge wat uit- „halen, en nog wat inlaten.” Van de botanie leerde niemand toen iets hoegenaamd, hoe goedhartig de goede Kops ons ook daartoe aanzette. Tegen de groote vacantie deden SNELLEN en ik ons eerste examen, waarbij toen nog geene graden werden gegeven, maar waarop de brave SCHRÖDER toch zeide, dat het hem verheugde, dat hij thans kon „paulo altiora canere,” dan op de propaedeutische examens gewoonlijk voorkwam, en dien ten gevolge heetten SNELLEN en ik voortaan mathematici, wat ik voor mij nooit ben geweest.

Dit is zeker, dat ik de harten van al mijne leermeesters had aan het einde van mijn tweede studiejaar, en van mijne medestudenten de hartelijkste vriendschap inoogstte.

Van September 1820 tot Junij 1821, en dus in negen maanden tijds, is mijn geheele volgend leven bepaald geworden; al het voorafgaande in den kring van het kennen en weten, in dien

van het denken en gevoelen, was voorbereiding; maar de eenheid ontbrak. De oude liefde voor het weten was met onweersstaanbare kracht verdubbeld teruggekomen; de zweeperij was geweken; de elementen der wiskunde, de physica en de chemie hadden den dorst naar positieve kennis in mij meer of min gelaafd; hetgeen waar ik mijn leven lang naar gehaakt had, was vervuld: helderheid van noties, klaarheid van voorstelling, juistheid van besluit; niet dat ik ze had, maar ik nam er in toe en voorzag, dat ik op een weg gekomen was, dien ik *nooit* meer zou behoeven te verlaten.

Ik heb bij twee gelegenheden iets in druk uitgegeven over mijn studenten-tijd: over WENCKEBACH een opstel, gedrukt in den studenten-almanak, en over SCHRÖDER een afzonderlijk woord. Daar kan men vinden, hoe ik de studenten-wereld heb opgenomen, en hoe ik toen gelukkig ben geweest in het bezit van de meest uitnemende en voor mij zonder uitzondering goede leermeesters, die mij met vaderlijke genegenheid hebben overladen.

Hier een kort woord over hen, die mij hielpen in den aanvang mijner studie.

PH. W. VAN HEUSDE mogt ik toen niet genieten: ik stond er te laag voor in ontwikkeling, en van geschiedenis en grieksch, die hij onderwees, had ik te weinig geleerd, om een man als VAN HEUSDE op den waren prijs te kunnen schatten. Dat heeft mij later veel leed gedaan, en ik heb getracht, er toch eenige verzachting in te brengen door zijne *Brieven over het Hooger Onderwijs* en zijne *Socratische school* vlijtig te lezen en te herlezen. Met COENEN, den brave, als predikant te Hoorn overleden, las ik zijn brief aan CREUTZER en met anderen sprak ik dikwerf over dezen uitnemende.

A. VAN GOUDOEVER, toen mede in de kracht zijns levens, Romeinsche oudheden en latijn onderwijzende, heb ik, om de genoemde reden, toen mede niet verstaan. Op de lessen over oratorie kwam ik nu en dan, maar ook hier stond ik te zeer van verre, om mede sprekend te kunnen optreden. Men kan dat ligt afleiden uit de meer dan armoedige voorbereiding, mij tot het aanhooren van hooger onderwijs geworden.

Des te inniger moet mij de nagedachtenis zijn van mijne overige leermeesters, die niet anders in mij kunnen gezien hebben dan dorst, dan innig verlangen naar kennis, maar die met mijne geringe ontwikkeling toen veel geduld zullen moeten gehad hebben.

Bij vader JAN KOPS leerde toen niemand iets van botanie. Het was zoo eenmaal gewoonte geworden, om zelfs niét één botanisch boek te bestuderen: de meeste studenten hadden er zelfs niet een. En op het college was geene aandacht hoege-naamd voor de zaken.

Ik beschuldig hier rondweg de uitnemende goedheid van den braven Kops: hij had ons, onnadenkende jongens, moeten dwingen door strenge examens; maar ook dat deed hij niet.

En hoe waren dan de examens in de botanie? Men weet, de academische examina duren gewoonlijk een uur of korter. Voor 4 vakken, zooals in de propaedeutica voor de geneeskunde, was dit 13—14 minuten voor elk vak. Intusschen, er ging toen een tentamen vooraf.

Op dat tentamen gaf de goede KOPS *alles* toe. En op het examen? Een kwartier uurs vóór het examen bragt de knecht van den hortus in de Senaatskamer een ruiker van bloeiende planten. Wij stonden dan voor de deur; de professoren waren er nog niet. Dan stoven wij in de Senaatskamer en namen alle syngenesisten en andere voor onzen zoo zoo te examineren commilito chinesche en hebreuwsche planten weg en lieten wat pentandristen en hexandristen, wat lelies en andere groote bloemen over, en het gevaar was voorbij.

De candidandus was daarbij volkomen onschuldig, en elk op zijne beurt kon gerust wezen, dat hem soortgelijke dienst zou bewezen worden, als hij examinandus zijn zou. Stamina en pistilla tellen, meer kwam op het examen niet voor, en namen van planten werden toen nooit gevraagd. Geen familie, geen genus, niets; geen physiologie, niets, niets, niets.

Brave KOPS! Gij waart veel te goed om professor te wezen.

N. C. DE FREMERY, die veel, veel te veel onderwees, — namelijk chemie, pharmacie, zoölogie, politia medica en medi-

cina forensis, — was een eerlijk en trouw docent. Maar daar hij, met al dat onderwijs belast, ook nog als medicinae doctor een aanzienlijk deel van den dag in eene koets werd rondgedreden, is het duidelijk, dat zijne krachten zeer verdeeld waren.

DE FREMERY is voor mij een uitnemend leermeester geweest en ik deed mijn best, voor hem te worden een niet ondankbaar discipel. Zijn onderwijs was eerlijk en trouw: hij was een man van strengen pligt.

Aan zijn huis werd ik met liefde opgenomen, evenals G. A. G. VAN MAANEN, later Procureur-Generaal bij den Hoogen Raad, en andere studenten, die later in de maatschappij mede gelukkig zijn geslaagd.

MOLL, GERARDUS MOLL, was de prettige, de geniale, de gulle docent, die altoos overvloedige van eigenaardig vernuft, nooit gecopiëerd, niet eenmaal. Hij onderwees physica en meer, waarover ik nader spreek. Die physica leerde hij ons . . . bijna had ik gezegd al spelende; want van professorale deftigheid, die toen nog niet versleten was, had MOLL een volkomen afkeer. B.v.: eenmaal begon hij een college aldus: „In den tijd, mijne „Heeren! toen de geleerden over straat liepen, alsof ze een lepel „azijn in den mond hadden, dacht men over aldus.” — Azijn had MOLL dan ook nooit. Op zijne uitnemende lessen was het soms een waar kluchtspel, als hij MUNNICH, zijnen amanuensis te regt zette over fouten of over vermeende fouten. Dan hield MOLL zich altoos boos en dan kantte MUNNICH zich daartegen, in ernst boos geworden. Eenmaal dreigde MOLL hem op het college, alsof hij hem slaan wilde. MUNNICH vatte dit alweder in ernst op, en stelde zich in dezelfde aanvallende houding. MOLL wendde zich toen naar ons toehoorders, en zei volkomen rustig: „Mijne Heeren! Hier komt nu hetzelfde geval „voor, dat ik eens bij THENARD bijwoonde, waar zijn assistent „DULONG hem te lijf wilde. THENARD bleef kalm, als ik, en zei „tot ons: „s'il ose me battre, je le mettrai au haut de son „fourneau!””

En de les ging toen weder rustig voort.

Voeg bij deze voor jonge lieden allervoortreffelijkste ver-

tooningen opregte hartelijkheid, diepe en grondige geleerdheid, overvloed van allerlei kennis en, bij volmaakte natuurlijkheid, een volkomen gemak in het mededeelen, en gij kunt weten, dat wij allen MOLL opregt waardeerden en hem hoorden met dankbare vreugde.

J. F. L. SCHRÖDER: O! lees, wat DOUWES zoo uitnemend over dezen brave heeft bijeengebracht in *De wijsgeer* SCHRÖDER: een boek, dat DOUWES zoozeer tot eer verstrekt, naar mijne meening, als zelden een schrijver te beurt valt, want hij doet u SCHRÖDER naar volle waarheid leven.

Deze uitnemende en geliefde leermeester en vader der jeugd onderwees wiskunde en logica, metaphysica en moraal. Ik heb hem 6 jaren dagelijks gehoord en aangestaard.

Zonder SCHRÖDER ware ik geen mensch geworden, en ontbreekt mij veel, des te onedeler van mij, daar SCHRÖDER in elke rigting een vriend en vader voor mij geweest is.

Geen mensch op aarde, na mijne Moeder, is zóózeer in mijn hart blijven voortleven als SCHRÖDER.

Heden nog (1872) is het als vóór 50 jaren. De portretten van mijne beste leermeesters en vrienden vullen de wanden mijner zitkamer en dagelijks dank ik die braven in den geest, mij voor hunne beeldtenis plaatsende. SCHRÖDER en MOLL trekken mij telkens en telkens aan.

Van de grootste beteekenis voor mij is geweest het verkeer als student in het huis van Prof. A. SIMONS, den vader van G. SIMONS. A. SIMONS was een man vol geest en leven, en Mevrouw SIMONS eene der beminnelijkste vrouwen, die ik gekend heb, altoos even hartelijk en lief en zorgzaam en een voorbeeld van echt vrouwelijke deugden.

Aan dat huis was ik dagelijks, alsof ik er een zoon was, en vond er telkens goede vrienden, die met ADAM SIMONS zaten te kouten, ook ouderen van jaren, waarnaar wij jongeren dan als vinken zaten te luisteren. Maar er kwamen ook vele jonge menschen in dat huis, en het warrelde dan van geest en vernuft en van beste levensvreugde, terwijl de beminnelijke Mevrouw SIMONS als eene echte MARTHA elkeen van het noodige voorzag.

Maar als dit huis van anderen ledig was en ik met Mevrouw en GERRIT mogt spreken, was het mij nog veel dierbaarder. Dan stortte de lieve ziel zich geheel en al voor ons jongens uit en gaf ons honderden liefderijke wenken voor ons leven.

En in de groote vacantie werd ik bij de familie SIMONS genoodigd te Thamen te komen, aan den Uithoorn aan den Amstel, en genoot daar de beste indrukken en de innigste hartelijkheid.

Mevrouw SIMONS leeft in mijn hart als eene tweede Moeder, tot op dezen oogenblik.

Eene andere vrouw, die op mij als jongeling een zeer grooten invloed heeft gehad, was Mevrouw MOLL. Zij was beeldschoon en jong en had de beste vormen, de meest beschaafde manieren en alle hoedanigheden, die eene jonge vrouw een diepen indruk doen maken op het hart van een jongeling. Aan dat huis kwamen G. SIMONS en ik als jongere broeders, want Mevrouw MOLL was niet veel ouder dan wij, 7 of 8 jaren denk ik.

Voor Mevrouw MOLL hadden wij een diep respect, neen meer nog, en in geen geval mag respect het woord zijn. Wat het is, dat een onschuldig jongeling gevoelt voor eene schoone, beminnelijke echtgenoot van zijn innig geliefden leermeester, dat weet ik niet, en het woord doet ook niets ter zake; maar dit weet ik wel, dat MOLL dol behagen had in dat zamenzijn van ons en zich altoos plaatste aan het hoofd der onschuldige vreugde.

Deze twee goede menschen zijn niet gelukkig gebleven.

Arme aarde! wat levert gij soms aan zielesmart!

Aan het einde van mijne propaedeutische studie vergunnen men mij een oogenblik te verwijlen bij de vraag, of oude talen en natuurwetenschappen, zooals zij in het Besluit van Augustus 1815 zijn opgenomen, voldoende voorbereiding zijn voor eigentlijke geneeskundige studie.

Dat Besluit is door wijze mannen gemaakt en was zijn tijd verre vooruit. Uit 1815 beoordeeld, is het uitnemend.

De staats-examens, vóór eenige jaren ingevoerd, hebben, zonderling genoeg, zich ook uitgestrekt over propaedeusis: aan

het Geneeskundig examen gaat daar een Natuurkundig vooraf.

Zonderling: een staats-examen dient om te weten, of gij voor *een ambt, eene bediening* bekwaam zijt, en uit dat oogpunt heeft de Staat met voorbereiding daartoe niets te maken.

Maar deze ongelukkige staats-examens kunnen wij hier laten rusten. Ik vraag: wat behoeven Geneeskundigen, om hunne betrekking zoo goed mogelijk te vervullen?

Hier stuit men dadelijk op de enorme dwaling van onzen tijd, dat die vraag beantwoord zou zijn, zoo men haar heeft overwogen uit het oogpunt: „welke *kennis* is er toe noodig?”

Kennis komt in de laatste plaats in alle verhoudingen; zoo men geene kennis heeft, kan men ze nog wel bekomen, en zoo men eerlijk is, zal men daarin niet rusten.

Maar zoo gij *geschiktheid* mist voor de bediening, behoort gij daarin niet werkzaam te zijn, maar in iets anders, waarvoor gij dan wel geschikt zijt.

Ik erken, dat de zaak hoogst moeilijk is, want de ouders bestemmen veelal hunne kinderen voor een stand, en die ouders missen dikwerf het noodige, om goed te kiezen. En zoo dan die kinderen voor de poort getreden zijn van den tempel, waarin zij voor een stand direct zullen worden ingewijd, is keuze te laat en is de tijd van voorbereiding tot *geschiktheid*, — die waarlijk niet in *kennis*, maar in het *mensch zijn* gelegen is, — reeds lang voorbij.

Den gewonen gang der zaken kan men niet omkeeren en SPARTA heeft geleerd, dat bemoeijingen in de opvoeding van staatswege waarlijk niet wenschelijk zijn.

Eerbiedigende wat er van beste dingen leeft in de Nederlandsche gezinnen, en hier met name wat ouders willen en doen voor de opvoeding hunner kinderen, kan er tusschen ons daarin geen verschil van meening bestaan, dat in het algemeen de standen van onze maatschappij een personeel bekomen, niet naar keuze van geschiktheid, maar naar allerlei convenientie en . . . humeur had ik bijna geschreven. Dat euvel, dat ook elders bestaat, kan nooit worden weggenomen, en men behoort dus langs andere wegen zooveel mogelijk redres in te voeren,

dat is later, zooveel doenlijk is, die hoedanigheden, voor een stand onmisbaar, bij de jongeren te kweeken, waarop het vóór alle dingen zal aankomen, indien men in dien stand voor anderen en zich zelven gelukkig slagen zal.

En daar dit alleen mogelijk is, zoo gij de jongeren op scholen bij elkander hebt, kom ik langs dit snoer noodwendig tot scholen en niet tot enkel staats-examens.

Ik begin met de *kennis*, die op deze scholen moet worden verspreid voor aanstaande Geneeskundigen, hier alleen de voorbereidende kennis. Die kennis moet zeer breed wezen. De Geneeskundige komt met allerlei menschen en toestanden en voorwerpen in aanraking, en hoe minder vreemdeling hij is in hetgeen hem voorkomt, hoe beter hij slagen zal.

Zoo moet zijne eerste opvoeding zoo veel mogelijk goed verzorgd worden, en letteren en kunsten in ruimen omvang zullen hem heilzaam wezen: letteren, nieuwe en oude, geschiedenis, aardrijkskunde, land- en volkenkunde, wiskunde, logica, rethorica en in het algemeen wat tot eene breed verzorgde opvoeding van beschaafden behoort.

Zoo hem dat in zijne eerste jeugd niet geworden is, behoort het later op de scholen, die voor hem zijn ingerigt, aangevuld te worden.

Ik spreek hier bij eigen ondervinding, hoe nadeelig het is, zoo die aanvulling niet plaats heeft.

Tot den kring der voorbereidende kennis behoort voor den Geneeskundige zeker de kennis der natuur, veel breeder dan thans geëischt wordt; natuur-, schei-, dier- en plantkunde mogen voor hem iets minder onmisbaar zijn dan mineraal- en aardkunde: de Geneeskundige behoort dan toch heldere noties te hebben van al wat men van de natuur thans kent.

Persoonlijk zou ik wenschen, na het bezoek der lagere school, het verkeer op twee voorbereidende scholen: eene humanistische (letteren, enz.) en eene physische (natuur-, scheikunde, enz., zelfs anatomie en physiologie). — Of die voorbereidende scholen al of niet vereenigd moeten zijn met de school, waar de geneeskunde onderwezen wordt, kan aan geen twijfel onderhe-

vig zijn. Zoo gij op ééne school, althans op drie scholen tot één geheel verbonden, dat alles omvat, kan de jongeling, die later toetreedt en in zijne vroegere jeugd niet regelmatig alle passen medemaakte, aanvullen, wat hem ontbreekt.

Maar er is nog eene geheele wereld van onmisbare hoedanigheden buiten en behalve *kennis*, hoedanigheden, die vooral *geschiktheid* geven en die opzettelijk moeten worden aangekweekt. — Laat ik er eenige noemen.

De aanstaande Geneeskundige moet wezen krachtig en gezond; van vermoeijenis moet hij niet gewagen; dag en nacht moet hij gereed zijn om te helpen, en abnegatie van eigen persoon moet hij kennen in de hoogste mate.

Leer hem dit op eene school, spreek er hem onophoudelijk van, en doe hem zich oefenen in hetgeen hij later uitoefenen moet.

Breng hem moed en opgewektheid bij, of laat hem, zoo hij laf of somber is van aard, een anderen weg kiezen. De medicus moet wezen de opbeurende, de hoop voedende man; voor zieken en omstanders is niets heilrijker. Waarlijk, ziek zijn eischt wel uwe hulp, eischt wel uwe beste krachten.

Laat hem opgroeijen, hem, die bij de sterfbedden van duizenden staan zal, in hooger en ernst, en prent diep in hem beginselen, die den stervende den overgang een weinig verzachten (Euthanasie). Meen niet, dat een medicus genoeg heeft aan hetgeen hem in deze gewigtige zedelijke aangelegenheden wordt bijgebracht in de gewone opvoeding, al is deze ook eene beste. Neen, de Geneesheer moet wezen in de huizen, waarin gevaar is, als de kapitein is op een schip in storm. *Dat* noem ik *geschiktheid* en zulk eene geschiktheid vindt gij zelden, zoo gij haar niet opwekt en ondersteunt. *Dat* wensch ik van de propaedeutische scholen voor Geneeskunde; en *dat* kunt gij op geen staats-examen doen spreken.

Ik kan hier slechts vlugtig aanstippen, wat ik op zulke scholen wensch. De medicus moet, terwijl hij de kracht heeft u armen en beenen af te zetten, een gevoelig hart in de borst hebben. Vergeet niet, dat hij met kinderen en vrouwen moet omgaan en deze verstaan moet en zich voor deze verstaanbaar

moet kunnen maken. Verstaanbaar? veel meer dan dit: de kinderen moeten om hem heen huppelen, waar hij ook komt, en van de huismoeders moet hij elk noodig vertrouwen gaarne kunnen erlangen.

Maar hij moet ook wezen teêrhartig voor lijdenden. Geen grooter balsem in het smartgevoel van pijn en benaauwdheid, dan medelijden. Dat moet de medicus overal geven, waar hij komt en het noodig is. Een medicus met een steenen hart is als een redenaar met eene steenen tong.

Vraag mij nu niet, hoe dit alles op scholen te bevorderen; om al die vragen te beantwoorden, had ik daarover breed te handelen. Maar weet dit, dat de propaedeusis voor Geneeskundigen geheel iets anders is dan die voor letter- of regtskundigen, en dat, zoo gij daartoe slechts brengt letteren en natuurwetenschappen, de laatsten, om goed te leeren waarnemen, te leeren zien en hooren en in het algemeen kennis te maken met de stoffelijke wereld, gij het meest wezentlijke deel der propaedeusis niet hebt omvat.

Op scholen alleen is dit deels in exempels, deels door instructie, den aanstaanden kunststofenaar bij te brengen: breng het hem bij als ontleedkunde of natuurkunde van den mensch.

Ik ken deze behoefte bij eigen ervaring.

Het bovenstaande is geschreven in 1872; in 1876 heb ik, in de *Getuigenis in zake Hooger Onderwijs*, ditzelfde punt veel uitvoeriger behandeld, maar daarin toch niet geheel en al den zin wedergeven, in de bovenstaande woorden gelegd; aan deze heb ik alzoo de plaats gelaten, die zij hadden ingenomen.

De groote vacantie was voor de tweede maal daar, en nu na mijn eerste examen. Het was in die vacantie, dat ik de physieke prijsvraag beantwoordde, waarvan ik in het levensbericht van WENCKEBACH heb gesproken. Na die vacantie werden de geneeskundige studiën aangevangen: anatomie, physiologie, pathologie, materies medica, pharmacie, zoölogie, vergelijkende anatomie, bij SUERMAN, BLEULAND, WOLTERBEEK, DE FREMERY (N. C.). De

anatomie had ik van mijne jeugd genoeg onthouden, om na het lezen van HEMPEL er mede gereed te zijn; een uur diepere studie heeft zij mij niet gekost als student, maar ik hield vlijtig de lessen daarover van SUERMAN. Lijken werden toen aan ons studenten niet gegeven.

J. BLEULAND was oud en las vijf quarto-deelen dictaat over physiologie voor, naar BLUMENBACH, maar naar eene oudere editie dan wij gebruikten. Ik geloof niet, dat iemand onzer er iets geleerd heeft, ik althans niet. Wij lazen BLUMENBACH en RICHERAND's physiologie, — wij, namelijk F. A. SNELLEN en ik, die altoos zamen studeerden en altoos wisselden over studiezaken, en al onze examens een dag na elkander deden. De toenmalige physiologie leerden wij zonder dat wij het wisten. De pathologie, door SUERMAN voorgedragen naar GAUBIUS, voldeed mij in geen opzigt, en te leeren wat in GAUBIUS stond, dat deden wij, meer niet. De pharmacie werd door DE FREMERY, als alles wat hij deed, met naauwgezetheid gegeven; maar na de chemie was dat geen heksenwerk. Zoölogie en vergelijkende anatomie werden door DE FREMERY zamen onderwezen en als college, waarvoor slechts een getuigschrift gevorderd werd, toen niet druk bestudeerd.

Het omslagtigst was de materies medica, die WOLTERBEEK vrij breed dicteerde, en welke dictaten wij behoorden te kennen.

Dat alles te zamen was nog geene vervulling in dat jaar. SCHRÖDER en MOLL kon ik ook niet verlaten, en zoo volgde ik dagelijks de lessen van SCHRÖDER over de kegelsneden en later over differentiaal- en integraal-rekening, over logica en metaphysica en moraal.

En MOLL? Ook MOLL heb ik 6 jaren, evenals SCHRÖDER, dagelijks gehoord over physica, astronomie en waterstaat, dagelijks zes jaren lang.

MOLL? Na mijn propaedeutisch examen stelde de goede MOLL aan SIMONS en mij voor, een avond in de week bij hem aan huis het *Traité de physique* van BIOT te lezen, en daarna de *Astronomie* van BIOT een tweeden avond in de week, deels ook op het Observatorium, avonden van 7 tot 1 à 2 uren in den

nacht. Wat ik in die jaren van MOLL geleerd heb: de warmste tranen van dankbaarheid zouden er nog te koud voor zijn. Twee jongens, SIMONS en mij, beide even onervaren en onbekwaam in de menschen-wereld, tweemaal in de week twee jaren achtereen zulke avonden ten beste te geven: is het niet aandoenlijk?

Ik moet het eerlijk zeggen, dat mij bij zulk eene leiding de natuurkundige en wijsgeerige wetenschappen aantrokken met onweerstaanbare kracht. Maar wij verzaakten toch onze geneeskundige studiën niet, zoodat SNELLEN en ik na de groote vacantie van het eerste jaar onzer geneeskundige studiën onze anatomische demonstratie en ons candidaats-examen deden, wel tegen den zin der Faculteit, want twee jaren studie waren regel, maar wij zagen, dat wij toen van die zaken op de lessen toch niet meer leeren zouden, dan wij wisten.

Waarlijk, wij wisten niet veel, maar het geneeskundig onderwijs was toen niet breed. De anatomie, die alleen des winters werd onderwezen, was eene grovere kennis van spieren en ingewanden; de physiologie werd als niet onderwezen: nooit een experiment en nooit zelfs een praeparaat bij het onderwijs; drie, vier malen in een jaar werden, als op een spoorrein, de praeparaten uit het kabinet u voor de oogen heengevoerd, praeparaten, behoorende bij onderwijs, dat gij vóór twee maanden gehoord hadt.

Zóó waren anatomie en physiologie toen te Utrecht. De professoren zaten in vrij fraaije koetsen en praktiseerden in de Geneeskunde.

WOLTERBEEK alleen was wijs genoeg geweest, en had bij zijne benoeming tot hoogleeraar zijne breede praktijk vaarwel gezegd en wijdde zich geheel aan het onderwijs. Maar de toenmalige materies medica was een waar *apparatus medicaminum* en voor $\frac{15}{16}$ een droom over krachten van wortels en basten en zaden en kruiden.

Die droom was geen zoete, maar een zeer bezwarende: wij moesten hem droomen, om er later hoogstens $\frac{1}{16}$ van te erkennen als werkelijke waarheid.

In hetgeen ik in 1872 over MIQUEL in den Utrechtschen

studenten-almanak gezegd heb, heb ik over dit deel der geneeskundige studie van die dagen het een en ander opgenomen. Hier zij het voldoende te herinneren, dat wij door het onderwijs van SCHRÖDER en MOLL veel te veel bedorven waren voor hetgeen men toen te Utrecht noemde anatomie, physiologie of materies medica.

Men beoordeelde dit intusschen uit die dagen. Toen BOERHAAVE professor was, was het niet vreemd, dat een predikant tevens geneesheer was. En zeer lang was in ons land het professoraat in de geneeskunde eene bijzaak voor een beroemd praktiserend geneesheer.

Ik had er als student zoozeer het hoogst verderfelijke voor het onderwijs van ondervonden, en zoozeer er onder geleden, dat, toen ik later in mijne aanstelling als Hoogleeraar in de scheikunde te Utrecht las, dat ik alleen consultatieve geneeskundige praktijk mogt uitoefenen, ik uitsprak: „die woorden „hadt gij u kunnen sparen.” Geen enkel consult heb ik als medicus meer gegeven, en ik offerde gaarne al mijne geneeskundige ervaring aan mijn plicht, om voor mijn ambt te leven.

In hetzelfde jaar, 1822, hadden wij een gezelschap opgericht, *Felix qui potuit rerum cognoscere causas*, waarin wekelijks goed werd gewerkt in natuurwetenschappen, met SIMONS, SNELLEN, v. D. LEEUW, v. D. SCHROEFF, v. D. PANT en later anderen. Bovendien een wekelijksch gezelschap met SIMONS, SNELLEN en v. D. PANT, waar SIMONS wiskunde, SNELLEN pathologie, v. D. PANT fransch, en ik anatomie doceerde.

Mijne methode van studeren was toen en is gebleven: een best boek te lezen en te excerpere, ook wel een dictaat. Dat lezen geschiedde zóó goed, dat het boek in het excerpt geheel werd teruggegeven, zeer dicht ineen geschreven en in 16° formaat.

Zulke excerpten droeg ik altoos bij mij en bij den minsten twijfel werden ze opgeslagen, of op wandelingen gelezen, of als men hier of daar wachten moest. Tijd mogt er niet verloren gaan, en dat kon ook niet, als men een tien- of vijftiental vakken te gelijk beoefenen en bijna elken avond zamen repeteren of werken zal, zooals toen geschiedde. Om kort te gaan, ik

sliep 4 uren van de 24, eene kunst, die ik toen heb geleerd en jaren heb volgehouden, jaren na mijne promotie, zooals ik later verhalen zal.

En meent gij, dat wij halsen, sukkels of klazen waren? Geen van drieën. Wij waren als kinderen zoo vrolijk en als vogels zoo dartel. Zingen, loopen, springen, als kinderen, maar alles precies op de klok af. Onze tijd van vreugde was vooral onmiddellijk na het eten, dat toen te Utrecht te 2 uur plaats had. Dan, te 2 $\frac{1}{2}$ uur, gingen wij uit, weêr of geen weêr, liepen, vlogen, sprongen tot 4 uur, in of buiten de stad, meestal in de Maliebaan of op de singels, en veelal met troepen van 10 à 20. Dan zamen thee drinken, en elk opregt student zat zeker precies te 6 uur aan zijn werk. Wat ons bij dat werk hinderen kon, was, dat wij meer dan half ziek van het lagehen waren over de dwaasheid van den namiddag, en dat die dwaasheden in den avond telkens bovenkwamen, als bij de koe, die gegeten heeft, het gras.

Mijn waarde lezer! Men leert u, dat gij niet herkaauwen moogt. Maar ik bid u, herkaauw al wat goed is zonder ophouden.

Wij, kinderen-studenten, hadden ongeloofelijk veel genoegens, b.v. twintig liefdesverklaringen achter elkander aan eene beeldschoone juffer, die buiten de Wittevrouwen-poort voor een raam zat, twintig op den openbaren weg, twintig van twintig elkan-der opvolgende commilitones. Dat daarbij de oude moeder het gordijntje digt deed, waar de schoone zat, sprak van zelf; maar de twintig amors lieten zich niet afschrikken en morgen deden zij het op nieuw.

Zulke dingen zeiden wij SCHRÖDER niet, maar hij wist toch wel, dat wij guiten waren; maar kwaad konden wij niet zijn, want niemands bijzijn zochten wij meer, dan dat van den wel opgeruimden maar altoos hoogerustigen SCHRÖDER.

Vooraf waren wij gezet op springen en draven. In de Maliebaan sprongen wij b.v., vrij uit de hand, over eene dochter van zekeren koekenbakker in Utrecht, die met haar vader deze plaats schier dagelijks bleef bezoeken, niettegenstaande geregeld 6 à 10 kinderen-studenten over haar hoofd vlogen, ach-

ter elkander. Laat ik er bijvoegen, dat zij was *contrefait* en niet schoon. Gingen wij bij JAN aan de Bilt thee drinken, dan begonnen wij te draven aan de Wittevrouwen-poort, en wie uit den draf ging, betaalde de thee.

Dat overigens degenen, die wij op deze onze diep wijsgeerige wandelingen aantroffen, niet onopgemerkt voorbijgingen, was duidelijk. Een dikke pastoor, die nauwelijks loopen kon, wandelde met een collega en wij hoorden hem zeggen: „*abstinentia* „*et quiete multi morbi curantur.*” Wij hebben dit dezen goeden man zóó dikwerf herhaald, als wij hem ontmoetten, totdat hij zijne eigene woorden verstond en niet meer op den weg verscheen.

Maar wat doe ik hier? Zijn de tijden dan veranderd, en speelt een student dan niet meer als een groot kind, nu en dan, omdat hij anders stikken zou in de onnoozele dartelheid zijner jeugd?

Ik weet het niet; maar zoo *Gij* het weten wilt, kunt gij het aan de tegenwoordige studenten vragen. Ik weet dit wel, dat wij toen kinderen-studenten waren, en ik ben er nog steeds dankbaar voor.

De duizend en ééne aardigheid uit dien tijd hebben mij, mijn geheele leven door, stof gegeven om hartelijk te lagchen, of er nieuwe bij te voegen, of, als ik er eene vernemen kon, ze met hart en ziel aan te nemen. Jeugd! gij moet ook lagchen, om later zware lasten te kunnen dragen!

En ernstig waren wij niet minder, maar op andere tijden. Met eenige jonge lieden had ik eene broederschap gesloten op leven en dood; niemand kon in dien kring komen, die niet afdoende bewijzen gegeven had van persoonlijken moed. Dan was hij de broeder tot in den dood; wij zouden ons leven lang elkander helpen met goed en bloed, geld verzamelen voor den broeder, die het behoefde, en, om dat alles te bevestigen, gaven geene menschen elkander hartelijker de hand dan wij.

Zijn zij uwe broeders gebleven? *Van die geen enkele.* Neen, mijne vrienden waren uit kalmer kringen, dan waar men, in

de onnoozelheid der jeugd, verklaringen aflegt voor het geheele volgende leven en voor toestanden, die men niet kent.

In deze periode viel het nemen der proeven over de voortplanting van het geluid door MOLL en A. VAN BEEK, een suiker-raffineerder te Utrecht, maar tevens een man van kennis en blakende van liefde voor natuurwetenschappen; later was hij lid van het Munt-college en reeds vroeger lid van het Instituut.

MOLL's invloed was groot, en in die dagen kon men voor de wetenschap nog wel iets gedaan krijgen, wat, sedert de meer en meer ingrijpende bemoeijingen van de Staten-Generaal, steeds minder is geworden.

MOLL wist van het Departement van Oorlog te bekomen, dat hij en VAN BEEK proeven over de snelheid van het geluid zouden nemen, geluid, door Gouvernements-kanonnen te geven. KUITENBROUWER, de majoor, zou daartoe het geschut en officieren en manschappen en tenten beschikbaar doen zijn, op last van het Departement van Oorlog.

VAN BEEK posteerde zich, met C. A. BERGSMA en W. WENCKEBACH, bij Amersfoort op den heuvel *de zeven boompjes*; MOLL, met G. SIMONS, D. F. v. D. PANT en mij, bij Naarden op den heuvel *de kooltjesberg*. De afstand van beide plaatsen was genomen uit de metingen van KRAIJENHOFF. Des avonds en 's nachts werd er van beide zijden zooveel mogelijk gelijktijdig gevuurd, het licht gezien van het andere station, het geluid gehoord en de tusschen beiden verloopen tijd opgeteekend met horologes van verschillenden aard, onder anderen een met een zich in eene kegel-oppervlakte bewegenden slinger, door HUYGHENS uitgevonden, dat honderdsten van seconden gaf, en waarvan door een *arrêt* de wijzers bij het zien van het licht in beweging kwamen, en bij het hooren van het geluid in rust. Overigens werden barometer, thermometer, hygrometer, windrigting, enz. waargenomen.

Wij waren toen dag en nacht met MOLL; van slapen kwam weinig voor, want de proeven duurden tot de morgenzon naderde. Dan een weinig rust; maar spoedig kwam MOLL, al zingende

of een roffel op een trommel slaande, ons wekken in onze tenten op de heide. Dan moesten wij de waarnemingen van den vorigen avond ordenen, en als dat gedaan was, waren wij vrij tot den avond, maar den ganschen dag onder MOLL's geleide en onder den invloed zijner onuitputtelijkheid in kennis, vernuft en goedigheid.

Zij zijn mij van de grootste waarde geweest, die dagen!

De uitkomsten dier proeven zijn medegedeeld in de werken van het Instituut. Voor in mijn exemplaar staat met de mij dierbare hand van MOLL geschreven: „*laboris socio.*” Waarlijk, een *socius* in miniatuur; maar zoo wist MOLL u aan te moedigen.

En gij zegt te regt: waar zijn dan de uitkomsten gebleven van al die voorregten, die u geschonken zijn? Daarop heb ik geen ander antwoord dan schaamtevol te zwijgen.

Wat mij intusschen van de veelzijdigheid mijner bemoeijingen als student en vroeger is overgebleven, is dat ik in de rest van mijn leven mij even gemakkelijk in al die vakken ben blijven bewegen, en op één dag wel in 10 verschillende rigtingen mij wenden kon, en mij door afwisseling van studie telkens verfrischt en opgewekt gevoelde voor nieuwe.

In zoo verre is ook de practische rigting, in mijne jeugd aan mijn leven gegeven, niet zonder vrucht voor mij gebleven; mijne handen althans heb ik wel kunnen gebruiken.

De groote vacantie was daar, na mijn eerste jaar in de geneeskundige studiën te hebben doorgebracht, en ik schreef er een prijs-antwoord in over de *Entozoa*, waarop DE Vos van Amsterdam de medaille en ik het *accessit* behaalde, omdat ik in de vraag een *ablativus absolutus* verkeerd had opgenomen. Toen ik mij bij de Geneeskundige Faculteit over dien ongelukigen *ablativus absolutus* vriendelijk beklaagde, ontving ik ten antwoord, dat VAN GOUDOEVER het latijn der vraag had gecorrigeerd, en dat ik regt had. Maar DE Vos had de medaille.

Na die groote vacantie het reeds genoemde candidaats-examen,

en nu begon ik aan de praktijk der inwendige ziekten, der chirurgie, der obstetrie, aan de medicina politica en forensis, aan de therapia generalis en de semiotiek. Dat was in het begin van mijn vierde studiejaar.

Ik heb reeds gezegd, dat ik zes jaren SCHRÖDER en MOLL gehoord heb, en dus ook dat jaar. De chemie had mij tot nu niets meer aangetrokken dan de rest. In het laboratorium werkte niemand; er werd college gegeven en meer niet. N. C. DE FREMERY zou op de physica eene voorlezing houden over het iodium en vroeg C. A. BERGSMAN, G. SIMONS en mij, om daarvoor de praeparaten te maken. Dat deden wij, en wij assisteerden onzen waardigen leermeester bij de lezing. Dit is voor mij de aanleiding geweest, om de chemie toen meer practisch te beoefenen. Er werd eene prijsvraag uitgeschreven *over de wateren van Utrecht*; ik schreef er een antwoord op en deed de analyses zoo goed en zoo kwaad ik het uit eigen brein vinden kon, want in analytische of practische chemie heb ik van geen mensch eenig onderrigt gehad. Ik behaalde de medaille. — Wat was ik gelukkig, toen SCHRÖDER, die Rector Magnificus was, mij in het openbaar toeriep: „*ama me ut te amo.*” De medaille was het toen niet meer, maar die woorden. Waaraan had ik ze verdiend en hoe zou ik daaraan beantwoorden?

De practische lessen in de Heel- en Geneeskunde werden gegeven, orale en klinische, door SUERMAN en WOLTERBEEK, en N. C. DE FREMERY doceerde medicina politica en forensis. De laatste lessen waren wederom testimonia-colleges, en niemand maakte er zich druk mede. Voorts was er JACOBUS VOSMAER.

J. J. WOLTERBEEK dicteerde ampel en breed therapia specialis, en obstetrie, daar HEYLIGERS, die van Lector buitengewoon Hoogleraar was geworden, ziek was. Dat dicteren mishagde ons, al waren die dictaten ook best. SNELLEN kwam er rond voor uit; hij plaatste altoos, *presente* WOLTERBEEKIO, zijne portefeuille bij het heengaan van het college op de simplicia-kast, die in de college-kamer stond. „SNELLEN schijnt die papieren „niet noodig te hebben,” zei WOLTERBEEK eens, en SNELLEN zei kortaf: „neen, Professor!”

En het moet op J. J. WOLTERBEEK geslagen hebben, wat later in de *Gekortwielte Faam* voorkwam:

„Een ander schreef wat JAN dicteert,
„Zoo heeft JAN roem vergaard;
„Een ander schrijft wat JAN dicteert,
„Zoo blijft zijn roem bewaard.”

En dan volgt er: „gaat dat ook u zoo, als JAN het zijne dicteert?”

„Neen, want men excerpert.”

Ik dacht er niet zoo over als SNELLEN, maar verzamelde elk dictaat of excerpt zorgvuldig en liet ze meestal inbinden. Maar ik moet toch zeggen, dat de wereld toen niet vooruitging, want, terwijl mijn chemisch dictaat in een mooijen, half Engelschen band prijkte, had ik mijn dictaat over materies medica maar in een band met parkementen rug, en mijne therapia specialis heeft het geluk nooit gehad, zichzelf ingebonden te zien.

SNELLEN en ik, die altoos zamen werkten, lazen RICHTER'S *Specielle Therapie* als handboek, en dan verder wat er voor de hand kwam.

In die dagen kwam BROUSSAIS' boek over de *Phlegmasies chroniques*. Natuurlijk lazen wij het. WOLTERBEEK, een man van de praktijk, een discipel van MATHIAS VAN GEUNS, lachte met dat boek, en dat was voor ons, ondeugenden, reden, om het overal in te halen, te roemen, te loven en te prijzen. Op de kliniek moest elk onzer verslagen geven van zijne zieken: altoos BROUSSAIS en overal BROUSSAIS als autoriteit ingehaald, en niet verzuimd met BROUSSAIS uit te roepen: „des tubercules, toujours des tubercules; voilà le trait de ressemblance le plus général et le plus uniforme,” of overal ontsteking van maag en ingewanden te zien.

Ernst was er in die bescherming van BROUSSAIS niet, want wij hadden genoeg verstand bekomen, om het te houden voor overdreven; maar WOLTERBEEK was kwaad om die boeken, en geen grooter plezier voor ons dan hem een weinig te kwellen.

Van mij was dit slecht, want WOLTERBEEK was zeer goed

voor mij. Elken namiddag wachtte ik hem op aan de Zandbrug, om met hem zijne armen-wijk te gaan bezoeken, en zag ik met hem nog een 20—30tal zieken, en des zomers, als dat gebeurd was, nam hij mij mede naar zijn in Utrecht welbekend koepeltje, staande toen naast de Catharijne-poort ouder gedachtenis. En altoos leerde ik veel van dien kolossalen polyhistor.

Maar al die goedheid nam de ondeugendheid niet weg. Ik vaccineerde ook met WOLTERBEEK in het Nosocomium, soms een 25tal op eenmaal. Daar kwamen dan moeders en zusters en nichten met de kinderen. WOLTERBEEK, die wel wist wat eene schoone vrouw was, deed dan de ronde en zei: „*die* zal ik wel „inënten, MULDER;” *die*, dat was het kind, door de schoonste vrouw gedragen. „Best, Professor,” zei ik, en plaatste mij altoos dadelijk bij dat kind. Aan het stil brommen en aankijken met die groote oogen was dan geen einde, en als de vaccinatie afgelopen was, kreeg ik nog een duchtigen zet, en de man was weder goedhartig voor mij.

WOLTERBEEK is voor mij een beste leermeester geweest. Zijne kliniek was te klein en beperkt; in die dagen deed men dat zoo op onze Hoogeschoolen; maar overigens was WOLTERBEEK een docent, van wien men gezonde begrippen bekwam, die zijne ambtspligten trouw waarnam, en die zijne leerlingen niet gebruikte voor zijn doel, maar voor zijne leerlingen alles overhad. Op de materies medica reeds hadden wij bij hem onze responsiën om de kagchel, elk met eene lange pijp — want cigaren rookte men toen nog niet alhier — en een glas maderà, en in dien geest was hij altoos met studenten.

Het gemis aan breedere kliniek deed ons het militaire hospitaal bezoeken, waar toen vrij wat zieken waren. Voor interne praktijk hadden wij er echter niet veel, want het was BROUSAIS van top tot teen, en op de kliniek klonk het daar: „een „half escadron, een kwart escadron, een half escadron,” bij elke kribbe. Die halve en kwart escadrons waren niets meer en niets minder dan bloedzuigers, die de overal bestaande gastro-enteritis moesten combatteren onder leiding van BECKERS.

In het laatste jaar mijner studie had ik nog het voorregt, de

zieken eener diaconie-wijk te mogen waarnemen voor P. J. J. DE FREMERY, die toen in Utrecht doctor was. Maar zieken had ik toch niet genoeg gezien, om later goed in de praktijk op te treden.

Is het thans (1872), na zoovele jaren, beter aan de Hoogescholen van Nederland?

WOLTERBEEK gaf ook obstetrie, orale lessen en kliniek. Op zijne orale lessen dicteerde hij; F. A. SNELLEN en ik lazen SALOMON's boek, SALOMON van Leiden namelijk: een boek, waarin maar ééne phrase voorkomt, die niet vervelend is. Maar wij leerden er toch de obstetrie uit, zoodat ik praetor werd van die kliniek en zeer vele verlossingen alleen heb getermineerd, altoos namelijk onder ondersteuning van de vrouwen zelve. Zat ik verlegen, dan kwam WOLTERBEEK en bleef trouw. Maar ik haalde hem noode, want hij manoeuvreerde altoos met zijne vectis, waartegen ik bescheidenlijk te velde trok, zoolang hij het deed.

B. F. SUERMAN gaf chirurgie, oraal en klinisch. Zijne orale lessen las hij, terwijl wij behoorden te exciperen; maar wij deden het niet. In RICHERAND's *Nosographie chirurgicale*, die hij volgde, vonden wij wat hij ons voordroeg, en wij lazen RICHERAND trouw en wat ons verder ter hand kwam.

Op de chirurgische kliniek kwam weinig voor. SUERMAN had eene drukke praktijk en voor zijne ambtspligten geen tijd. De lessen werden dikwerf afgezegd; des winters heette het voor ons te slecht, des zomers te mooi weder, om in het ziekenhuis te komen. Dat verdroot ons allen in hooge mate; wij leerden weinig van den schat van kennis, dien SUERMAN verzameld had, en dit is wel eene der redenen, die mij niet tot hem bragten en waarvan ik vroeger heb gewaagd. SUERMAN had mij een anderen blik kunnen doen werpen op die chirurgie, dan ik in mijne jeugd bekomen had, en mij best voor de chirurgie kunnen winnen; want ik had de vooroordeelen daarin afgelegd en was met hart en ziel practisch, medisch, obstetrisch en chirurgisch student, hoezeer ik altoos natuurstudie aanhield. Maar SUERMAN heeft het niet gedaan. De gewone, kleine gevallen had ik vroeger bij honderden gezien; het moest eene

andere chirurgie wezen, die mij zou kunnen winnen. VAN ONSENOORT zou het hebben kunnen doen, wiens chirurgische kliniek in het hospitaal wij trouw bezochten.

Als student in de geneeskunde heb ik niet het voorregt gehad, HEYLIGERS in de verloskunde te mogen volgen.

Maar een niet hoog genoeg te roemen geluk had ik, JACOBUS VOSMAER te mogen hooren over *therapia generalis* en *semiotiek*: JACOBUS VOSMAER, den schrijver van *Meester Maarten Vroeg*, den nederigsten en eenvoudigsten man der wereld, en van eene grondigheid en schrandtheid, van eene eerlijkheid en naauwgezetheid, van eene belezenheid en kundigheid, die altoos verbaasden.

Bij VOSMAER waren wij bijna twee jaren, toen hij overleed. Het auditorium bestond geheel en al uit SNELLEN, BLOM, PLANTEN en mij. De goede man was potdoof en zóó bijziende, dat hij met den sterksten bril u nog niet zien kon, tenzij gij vlak voor hem stondt. Daarbij had hij eene zeer zwakke gezondheid. Maar hoe kon het ook anders, daar hij altoos studeerde?

Op de algemeene geneeskunde doorliep hij alles, wat zieken, oppassers, omgeving en medicus betrof. Het zijn mijne heerlijkste praecepten geweest en het was hier ware en echte medische *opvoeding*. Die *therapia generalis* was eigenlijk gezond verstand, overgebracht op de geheele administratie van zieken, op hunne verzorging en behandeling. Zonder andere lessen te kort te doen, mag ik zeggen, dat deze mij in de geneeskunde de nuttigste waren. De zaken gingen uit haren aard niet diep, doch men had te voren over die dingen maar niet gedacht. En na VOSMAER gehoord te hebben, kon het u nooit meer ontgaan.

Leer de medici de *therapia generalis* van VOSMAER, zend hen lang in een groot ziekenhuis, nadat ze vooraf goed physiologie geleerd hebben, en gij zult doctoren hebben, die heil zullen verspreiden.

De *semiotiek* bij VOSMAER was toen de leer der teekenen. Wat in de algemeene therapie voor de curatie gold, gold in de semiotiek voor de diagnostiek: gezonde oogen en ooren en neus en mond en gevoel; alle zintuigen goed gebruiken, zoodat u

niets ontga van de zieken en van de ziekte, en alles met gezond verstand opgevat: dat was VOSMAER's semiotiek.

Wie met de laatste kennis wil maken, kan lezen, hoe hij de leer der teekenen begreep: ik heb zijn college, naar zijn eigen handschrift, na zijn dood uitgegeven en er een brief voor geplaatst aan F. A. SNELLEN, mijn trouwen academie-broeder.

VOSMAER leefde eenzaam en afgesloten, terwijl hij een man vol geest en inwendig leven was. Voor ons was hij altoos even goed. Maar de buitenwereld lag bijna buiten zijne zintuigen. Menigmaal namen wij een zijner jonge kinderen met ons op zijn college, waar vier studenten waren, zonder dat hij het gansche uur er iets van bespeurde.

Het tweede jaar onzer studie bij hem ging hij in consult in een *fourgon* naar Wijk bij Duurstede in den winter. Dat gaf hem eene acute rheumatische koorts, waardoor hij totaal verlamd werd. Wij waakten regelmatig om beurten bij hem, twee aan twee: eens D. ARNTZENIUS en ik een nacht, waarin de goede man mij bij zijn bed riep en weeklaagde, dat er zulk eene gaping in de lessen ontstond door zijne ziekte. „Als hij beter was, zouden wij des ochtends vroeg de schade inhalen, enz.” Wij verlieten hem te 8 uur, en te 11 uur in het Nosocomium komende, vernam ik den dood van onzen teedergeliefden leermeester.

Als buitengewoon hoogleeraar te Utrecht, en dat als gevolg van de opheffing van de school te Harderwijk, had VOSMAER in Utrecht géén gezag of openbaren invloed. De buitengewone hoogleeraren werden toen, zelfs bij rectorale of inaugurele oraties, buiten de Senaatskamer gehouden; zij waren aanhangsels, meer niet.

VOSMAER was intusschen een *man* in de wetenschap en in de kunst; onregt was het, dat aan hem niet alle invloed werd toegekend.

Onder de natuurstudie hield ik de chemie aan, maar niet meer dan de rest. In het Laboratorium werkte niemand, be-

halve ik; ik had er dagelijks kleine onderzoekingen, maar van zóó weinig beteekenis, dat ik ze mij niet meer herinner, ééne zaak uitgenomen, namelijk een analytisch onderzoek van het cement van CAZIUS (gebrande klei uit het IJ voor Amsterdam) en van uitgebroken metselwerken van dit cement, door het Gouvernement aan de eerste klasse van het Instituut opgedragen, door deze aan eene Commissie, waarin DE FREMERY (N. C.) was, en door dezen weder aan mij, aan mij alleen, aan mij zonder leiding of hulp.

Van den amanuensis KLUWER had ik geleerd, lutum te maken van lijnmeel en water, en daarmede retorten en kolven aaneen te hechten, meer niet.

Daar stond ik voor al die cementen en metselwerken. Er werd een platina-kroes geleend van de Veeartsenijschool, *want de Hoogeschool had er geen*. Naar PFAFF's *Analytische Chemie* werden de cementen in dien kroes met kaustieke potasch verhit. Hoe, stond er niet, en ik zette den kroes alzóó midden in een houtskolenvuur, met het kostelijke gevolg, dat de derde maal de kroes doorboord was.

DE FREMERY (N. C.) was ontevreden, en ik had toch niets gedaan, dan dien kroes met kali causticum midden in een houtskolenvuur eenige uren te gloeijen. Toen de goede man daarvan de verzekering had, was hij tevreden. Zóó deed men toen, helaas!

Die cement-analysen, gedrukt in de werken van het Koninklijk Nederlandsch Instituut van wetenschappen, letteren en schoone kunsten, zijn, met mijne analysen der wateren van Utrecht, naauwkeurige modellen van de allerslechtste analysen, die er ooit gedaan zijn.

Ik wist het, toen ik ze deed, maar ik vond geen schepsel, om mij eenigen practischen raad te geven.

Men kan er uit opmaken, hoe toen nog een deel van het onderwijs in Nederland was in natuur- en geneeskundige wetenschappen. Niemand had mij van practische chemie *één enkel woord* gesproken: op de Hoogeschool was het, alsof zij niet bestond. En aan den jongeling wordt nu door den Hoogleeraar

in de scheikunde een uitvoerig practisch onderzoek opgedragen, waarvan de jongeling niets verstaat en nooit iets heeft zien doen.

Bedenk daarbij, dat in het laboratorium der Hoogeschool geen andere spiritus-lamp was, dan eene kleine glazen, zonder circulaire vlam; dat er geen andere balans was, dan eene hangende in den trant van eene winkel-balans; dat er geene andere dan gewone medicinale gewigten waren; dat er *niet één* zuiver ingrediënt was, maar dat gij u behelpen moest met hetgeen gij in eene apotheek kondt koopen: dan hebt gij meer of min eene voorstelling van de schier wanhopige stelling, waarin de bevoorregte student verkeerde, die vóór eene halve eeuw de eer had cementen te mogen ontleden te Utrecht.

Maar waarom met den Hoogleeraar niet overlegd? waarom aan hem geen raad gevraagd?

Mijn brave leermeester wist het toen evenmin als ik. Dat was toen geen oneer in ons land: *hinc illae lacrymae*. Een fatsoenlijk man was toen in het zwart gekleed met zijden vest: daarmede verdroeg zich geene practische scheikunde.

Maar elders toch wel: in Nederland slechts niet.

Meer dan eene halve eeuw vroeger — gij kunt het in de *Philosophie chimique* van DUMAS lezen — droeg men een vrij wat deftiger costuum in Frankrijk, dan in 1824 in Nederland gedragen werd. ROËLLE verscheen keurig gekleed voor zijne auditores en ving zijne voordragt aan. Weldra hinderde zijn rok hem bij het experimenteren, en zeer wijselijk trok hij dien uit. Maar spoedig was ook zijn vest hem niet gemakkelijk. Ook dit werd uitgedaan. Meer en meer in vuur ontstoken, was hem zijn pruik — gij kent ze van die dagen uit de portretten: *al-longe-pruiken* heetten ze — onaangenaam, en ook deze werd weggeworpen en ROËLLE was *l'homme du laboratoire*.

In Frankrijk was dan toen reeds de uitvinding gedaan, hoe men fatsoenlijk gekleed kon zijn, en toch best chemie kon doceren: practische chemie, de eenige, die blijvende waarde heeft.

De tijd naderde, om eene dissertatie te beginnen voor mijne

medische promotie. Met DE FREMERY (N. C.) daarover sprekende, vroeg ik hem, of hij niet goed vond, dat ik dissereerde over *het wederkeurig verband van ziel en ligchaam*. „Magnus mihi eris „Apollo,” zei de oude heer. Oud was hij toen nog niet, maar wij noemden hem zoo tegenover zijn zoon P. J. J., die onderwijf professor in de chemie enz. aan de Veeartsenijschool geworden was. *Magnus Apollo* gevoelde ik mij niet, en hoezeer ik er wel iets bruikbaar van zou gemaakt hebben, zoo durfde ik er toch bij DE FREMERY niet op terugkomen.

DE FREMERY wist toen waarschijnlijk evenmin als ik, dat in 1780 SCHILLER in de geneeskunde gepromoveerd was op eene dissertatie „over den zamenhang van de dierlijke natuur van „den mensch met zijn geestelijken aard.” Na zulk een doorluchtig voorbeeld, zou — de dissertatie van SCHILLER zou mij wel bekend geworden zijn — het onderwerp hebben mogen aanvaard worden.

De opio ejusque principiis, actione inter se comparatis was een meer modest onderwerp. Dat *actione* beviel DE FREMERY (N. C.) niet; ik moest er mede naar A. VAN GOUDOEVER, en hoezeer ik van dien ouden ablativus absolutus gewaagde en nu dezelfde vrees voor mijne dissertatie had: het baatte mij niet en ik moest naar VAN GOUDOEVER. *Actione* was in het geheel niet goed, het moest *vi et efficacia* zijn, en toen ik zei, dat wij van de *vires* niets afweten, maar dat het was „in werking onderling vergeleken,” streek VAN GOUDOEVER de vlag en *actione* bleef er staan. Dat het aan de dissertatie niet schaadt, kan hij zien, die het abra-ca-dabra latijn leest, dat achter dien titel staat; schooner voorbeeld van slecht latijn is er misschien nooit geleverd, of het mogt mijne *Commentatio* zijn *de Aquis Rheno-Trajectinis*, of de vroegere *de Entozois*.

Graden werden er toen nog niet gegeven, en ik werd dus gepromoveerd, en niets meer en niets minder dan der medicijnen doctor.

In dien tijd was de promotie-dag, onder ons althans, een dag van weemoed. Wij gevoelden ons volstrekt niet bekwaam voor ons ambt, en we waren zulke beste en hartelijke vrienden,

dat wij van elkander eigenlijk niet scheiden konden, en dan moesten wij toch scheiden. En dan MOLL en SCHRÖDER te verlaten! hen niet meer te hooren! En dan het ouderlijk huis vaarwel te zeggen! en dan van eene teërbeminde Moeder heen te gaan!

Intusschen, ik had nog een kort uitstel. DE FREMERY (N. C.) drong er op aan, dat ik *artis pharmaceuticae* doctor worden zou. Ik zag er geen heil in, want apotheker zou ik toch nooit worden, en *cui bono* dan? Maar de oude heer was er op gesteld, en ik deed het. Dat examen, want meer was het niet, moest door de medische Faculteit afgenomen worden. Dat beviel mij niet, want SUERMAN, WOLTERBEEK, BLEULAND hield ik niet voor pharmaceuten, en DE FREMERY (N. C.) bleef dus alleen over.

WOLTERBEEK was tegen dat promoveren, maar ik moest het toch doen om DE FREMERY te bevredigen. Op mijne vraag aan WOLTERBEEK, wat er van medicamenta simplicia zou voorkomen, zei hij mij: „de gewone dingen, die gij best weet, zoowat kina, „columbo, cascarilla en dergelijke.”

Ik was geen meester in de simplicia, maar ging toen toch gerust naar het examen.

WOLTERBEEK begon. De tafel in de Senaatskamer stond half vol met simplicia. Op den afstand van de tafel tusschen hem en mij hield hij mij de flesschen voor, de eene na de andere. „Quid est?” Ik zei, dat ik op zulk een afstand niet zien kon. Dan kreeg ik een weinig uit de flesch voor mij. Maar ik wist het dan soms nog niet. DE FREMERY (N. C.) zat naast mij, en ik zei hem zacht: „ik ken dat niet.” „Radix belladonnae” antwoordde DE FREMERY mij zacht. „Minime Clarissime!” zei WOLTERBEEK, tot groote vreugde van een 50tal mijner vrienden en bekenden, die present waren, om dat wonderstuk bij te wonen, dat er een apotheker-majoor zou worden geschapen.

Zoo verliepen $\frac{3}{4}$ van het uur, waarin mij de wortels en de basten en de zaden meer en meer voor de oogen waren gaan

schemeren en dito voor de oogen van mijn braven leermeester N. C. DE FREMERY. Nooit had er iemand meer gereden, dan ik op dat examen. Er volgden nog eenige vragen van BLEULAND over *acidum acetosum*, waarvan ik zei, dat het niet bestond, wel *aceticum*; nog een paar vragen van SUERMAN, die ik niet meer weet, en de pedel kwam binnen, *hora* roepen, toen N. C. DE FREMERY zou gaan examineren, de eenige man, op wiens vragen ik eigenlijk gerekend had.

Mijne vrienden waren bij het buiten staan dol van vreugde over het tal van incidenten, en het herhaald „*minime clarissime!*” want DE FREMERY liet mij voor het gevaar niet alleen staan. Dat ik gereden had, vergaten mijne vrienden volkomen. Ik niet. Ik moest binnenkomen, wat toen niet geschiedde als nu: de examinandus kwam toen altoos alleen. En in plaats dat ik toegesproken werd, begon ik te spreken. „Mijne heeren, „na zulk een examen moogt gij geen graad geven en ik geen „graad aannemen; zoo gij het voornemen daartoe hebt, dank ik u.” „Wat is dat?” was het eenparig antwoord. „Is dat, omdat „gij eenige *simplicia* niet gekend hebt?” Ik bleef een half uur protesteren, maar viel eindelijk voor het argument, dat ik een graad gevraagd had, door daar te gaan zitten; dat de Faculteit mij dien graad had toegekend, en dat, om het even of ik dien aannam of niet, het Faculteits-besluit buiten mij om de zaak had afgedaan.

Het is ook zoo, dacht ik in mij zelven en protesteerde niet langer. Hier sluit ik mijne jeugd op het papier, hoezeer ik die nog niet gesloten acht en nooit hoop te sluiten. Maar ik was gepromoveerd en ging mij vestigen in de maatschappij: een doctor van 22 jaren! Bij mijn vertrek uit Utrecht vroeg mijn Vader, wanneer ik nu in de chirurgie zou komen promoveren, en mijn antwoord op deze vraag was, dat ik het niet wist. Later heeft hij er nooit meer over gesproken, en ik er nooit meer over gedacht.

Ik mag deze periode van mijn leven hier niet afsluiten, zon-

der nogmaals mijne innige dankbaarheid te hebben uitgestort over het onschatbaar voorregt, eene *Universitas* zes jaren bezocht te hebben. Volkomen onontwikkeld, geheel en al onbedreven en volmaakt onbekwaam kwam ik op die Hoogeschool, schier wanhopende aan mij zelven; en daar verliet ik haar als jeugdig mensch, wel nog gebrekkig onderlegd, maar vol liefde en vol gloed voor de *artes liberales*. Ik had aan de lippen van beste mannen gehangen en hun hart bekomen. Ik had tal van bekenden verkregen en eenige broederlijke vrienden. Ik wist den weg, die leiden kan tot een nuttig, een goed leven, en nog geen zeven jaren vroeger waande ik mij verloren voor iets breeders en achtte ik mijn bestaan een ongeluk. Waarlijk, hoe zal ik woorden vinden, om al dat bovenmate mij aan beste dingen geschonkene te roemen, zooals het pligt is?

Ééne zaak zij mij vergund, hier in het bijzonder te vermelden. Niemand heeft later sterker, dan ik het gedaan heb, kunnen voorstaan *studium generale*, niemand sterker verdedigd Universiteiten tegenover vakscholen. Verstaat gij nu, wat mij daartoe bewogen heeft? Zou ik niet mijne eigene jeugd hebben moeten verlooehenen, — en die jeugd verschilt zooveel niet *in het wezen der zaak* van de jeugd der meeste jonge menschen, — indien ik niet het verkeer op eene *algemeene school* had blijven waardeeren als een zegen voor den jongeling? Dat hooren van kundige mannen, die *niet* tot uw vak behooren, vormt u niet het minst *in* dat vak.

En dan de omgang met jonge lieden van geheel andere bewegingen dan Gij! Zij zijn niet de minste uwer opvoeders.

Als man heb ik voor opvoedend onderwijs met alle kracht vakscholen bestreden, en algemeene scholen, algemeene ontwikkeling, breede, ruime studie voorgestaan. Ik zou oneerlijk hebben moeten worden, zoo ik het niet zou hebben gedaan, want ik ben er mijne geheele vorming aan verschuldigd.

Breng veel meer op uwe Universiteiten, waar men beste dingen onderwijst, zamen, en laat de jeugd daar vrij rondgaan! *Vrij? Ideo legis servi sumus, ut liberi esse possimus.* — Zoo weinig mogelijk reglementen, maar vooral eene zedelijke wet van *drie* artikelen:

1°. Leef goed, maar opgewekt.

2°. Heb uwe vorderingen lief en alzoo ook hen, die u heil geven.

3°. Bedenk de heilige pligten, die u in de maatschappij wachten.

Opmerkelijke toestand in het lieve Vaderland tegenwoordig!

In de zes jaren, die ik als student heb doorgebracht, heb ik van niemand zelfs *één* woord gehoord over het bestaan of den inhoud van eene wet op het Hooger Onderwijs. En wie heeft mijne tijdgenooten en mij toen dagelijks in massa gedreven naar de toen gegeven lessen? Dat alles leefde zonder kennis aan eene wet.

Thans (1872) wacht men op eene wet op het Hooger Onderwijs: wetten en nog eenmaal wetten wil men. Maar de liefde, die het hoogste is, lacht met alle wetten, want zij heeft vleugelen aan en doorklieft daarmede de wereldruimte, werwaarts zij wil.

Gij weet, dat ik in geen opzigt een aanhanger ben van THORBECKE. Maar ik verdedig hem gaarne, zoo hij onregtvaardig wordt aangevallen. Welnu: Gij zegt, dat hij geen wet op het Hooger Onderwijs durfde voorstellen, om het theologisch onderwijs, waarmede hij geen raad wist. Mijn oordeel is veel gunstiger. THORBECKE wist veel te goed, wat *artes ingenuae*, wat *artes liberales* zijn, om deze aan de banden te leggen, die men in deze eeuw voor alles verlangt. Ja! hij *kon* geene wet maken voor het Hooger Onderwijs, die kans had om aangemen te worden door zijne knechten. En dat juist is zijne hooge eer.

Eene *universitas* laat zich niet reglementeren: vrijheid is hier de α en de ω , en liefde is haar wezen. En vrijheid en liefde zijn waarlijk niet de voornaamste grondslagen der tegenwoordige maatschappij. Daarom juist breekt gij de Universiteiten af en wilt gij vakscholen, en daarvoor kunt gij wetten maken.

Dit schreef ik in 1872. In 1876 is het in de *Getuigenis* uitgebreid.

In de jaren 1819—1825, toen ik te Utrecht studeerde, was daar veel goed leven: men was nog kort bij 1815, toen de Hoogeschool uit haren slaap was gewekt; er waren onder-

scheidene kundige mannen tot Hoogleeraren benoemd en het aantal studenten was wel niet groot, maar krom regelmatig. HERINGA was de uitstekende man in de Theologische Faculteit; ENSCHUT, ARNTZENIUS en DE BRUEYS waren uitnemend in de Regten; VAN HEUSDE en VAN GOUDOEVER in de Letteren; SCHRÖDER, MOLL, N. C. DE FREMERY in de Wis- en Natuurkundige, en VOSMAER, SUERMAN en WOLTERBEEK in de Geneeskundige Faculteit. Ook de overige Hoogleeraren waren verdienstelijke mannen; men achtte en eerde elkander; men ging vriendschappelijk zamen om en streefde broederlijk naar de bevordering van den bloei der Hoogeschool. Van de studenten van dien tijd zijn mannen voor het Vaderland ontstaan, voor Kerk en Staat van gewigt; in de Theologische Faculteit: PAREAU, VAN OORDT, VAN DOESBURGH, VAN TEUTEM, MONTIJN, C. DE JONGH, COENEN, GERRITSEN, KOORDERS, HONDIUS, VAN DER LOEFF, NIERMEIJER, HELDRING, JANSSEN, HOOLJER en tal van anderen; in de Juridische: A. G. A. VAN RAPPARD, VOS DE WAEL, PRUYMERS, SLOET TOT OLDHUIJS, STAR NUMAN, BURLAGE, P. A. BROERS, KOCK, NEPVEU, DE BEAUFORT, VAN BEECK CALKOEN, DE VOS VAN STEENWIJK, VOORDUIN, JAN HORA SICCAMA, G. A. G. VAN MAANEN, KIEN, MOORREES, VAN HOYTEMA, DE VOS, en vele anderen; in de Letteren: ROVERS, THIEBOUT, BORSKI, KARSTEN, EKKER, BAKHOVEN; in de Natuurkunde: R. VAN REES, VAN TUYL, VAN GALEN, VAN RIEMSDIJK, SIMONS, WENCKEBACH, RUEB, AEG. DE WIT; in de Geneeskunde: NICATI, BIERDEN, OCKERSE, VAN DER PANT, VAN DER LEEUW, BLOM, F. A. SNELLEN, VISSCHER, W. VROLIK, H. C. VAN HALL, GOSSCHALK en vele anderen. Ik noem hier slechts weinigen en waarlijk niet allen, die voor het Vaderland mannen zijn geworden van gewigt. In 1823 kwam te Utrecht de eerste studenten-almanak uit; daar kan men meer beroemde namen vinden. In het levensberigt, dat ik gegeven heb van mijn goeden vriend WENCKEBACH, heb ik meer of min getracht den geest te teekenen, die toen leefde aan de Utrechtsche Hoogeschool.

Ten slotte nog een woord over het Geneeskundig onderwijs,

zooals het nog aan onze Hoogescholen gegeven wordt, en gegeven werd sedert het Besluit van Augustus 1815.

Over deze aangelegenheid is in de latere jaren zeer veel gewisseld, en ook ik heb daaraan mijn deel genomen. Amsterdam heeft bij THORBECKE weten te bewerken, dat staats-examens werden ingevoerd: op eenmaal werd ten behoeve van Amsterdam in een treffend beginsel gegrepen, en wel voor de geneeskunde alleen: voor letteren en regten niet, voor natuurwetenschappen niet: daarvan had Amsterdam geen voordeel te wachten.

Men komt op de zaak terug: dat is zeker.

Ééne zaak wil ik hier slechts bespreken, mij vrij houdende van alle locale en persoonlijke kwesties, namelijk: „de eigen aard der geneeskunde eischt voor hen, die daarin zullen opgevoed en opgeleid worden, iets geheel en al bijzonders, dat in theologie, regten, letteren en wis- en natuurkunde niet bestaat; namelijk: de opleiding moet 1°. wezen breed en grondig wetenschappelijk, en 2°. even breed en grondig practisch.” En dit leidt alzoo tot de noodzakelijkheid, om de aanstaande medici op te leiden niet op *ééne*, maar op twee scholen, eene *universitaire* en eene *practische*, die in geen deele naast elkander behoeven te leven en dus nog zooveel minder aan *ééne* en dezelfde inrigting behoeven te bestaan.

Dit wil ik kortelijk nader ontwikkelen.

Ik ga uit van hetgeen ik blz. 75 heb besproken: uitnemende voorbereiding op scholen. Dan volgt de eigentlijke geneeskundige school, waar men genees-, heel-, verloskunde, artseni- en artsenijsbereidkunde onderwijst, zoo breed men kan en wil.

Aan zulk eene school moet men noodwendig zieken hebben en moeten de leerlingen ook tot de praktijk gevoerd worden. Maar alle begrippen in geneeskunde zijn voor deze leerlingen vreemd, en de geheele zaak is voor hen nieuw. Bedenk dit toch. De studie in letteren, in theologie, in regten zelfs, en ook in natuurwetenschappen is niet zoo volkomen verwijderd van het inwendige leven van den jongeling, als de studie der geneeskunde is. Daarbij komt voor de meesten nog het afstootende, dat vele ziektegevallen hebben voor hen, die er niet

aan gewoon zijn. Slechts zeer langzaam gewent men aan een en ander, en vóórdát men er aan gewoon geworden is, heeft men niet rustig met het voorkomende kennis gemaakt. Bedenk dit toch.

Daarom en om andere redenen heeft men in de latere jaren bij het geneeskundig onderwijs gaan invoeren propaedeutische klinieken.

Aan eene Hoogeschool, aan eene Universiteit behooren zij. De zieken zijn zooveel mogelijk gekozen voor het onderwijs, en zij zijn niet vele in getal. Men leert den jongeling daar medisch waarnemen, medisch onderzoeken, medisch onderscheiden; men leert hem daar langzamerhand vertrouwd worden met zijn aanstaand, menschelike krachten schier te boven gaand bedrijf. Dáár vormt men ook nader zijn hart en zijn leven als van een waardigen zoon van AEscULAAP, dáár door lessen, die wekken, en door voorbeelden, die trekken.

En is hij genoegzaam op de hoogte der kennis in genees-, heel-, verlos- en artsений-bereidkunde, en heeft hij de beginselen der kunde in zich opgenomen, en in de uitoefening der kunst een voet gezet op den drempel des waarlijk heiligen tempels, waar men leven en gezondheid van menschen gemoedelijk behartigt: dan, maar ook dan eerst, mag men hem voeren bij vele zieken, omdat hij zoowel in het bezit moet zijn van *multa* als van *multum*. Dan eerst komt ook onderwijs te pas in sommige speciale takken der kunde en der kunst. Dan eerst bezoeke hij grootere ziekenhuizen, maar in den aanvang steeds nog de zulke, die ingerigt zijn voor onderwijs.

Naar mijne innige overtuiging had men reeds in het Besluit van Augustus 1815 moeten opnemen, dat de ziekenhuizen van Amsterdam direct dienstbaar zouden zijn aan het practische onderrigt in de geneeskunde voor alle Nederlandsche medici. Het woord *école de perfectionnement* is een ongepast woord: *practische school* drukt alles uit, wat kan bedoeld worden.

Derhalve: alles aan de Hoogeschool, en ten laatste ook aldaar propaedeutische kliniek in de geneeskunde in hare drie hoofdtakken; maar aan eene practische school het breeder uitoefenen

van de praktijk, daarin voorgegaan door kundige mannen.

Tot zulk eene indeeling zal men eenmaal komen, en, zooals ik hieronder nader zal ontwikkelen: waarom zal men niet, zoo daartoe overwegende redenen mogten bestaan, die ik intusschen niet ken, Hoogeschool en practische geneeskundige school beiden hebben op eene en dezelfde plaats; en dan alles in die plaats: humanistische, physische, geneeskundige, practische vakken, vereenigd met *alle* andere *artes liberales*, of wel zoovele scholen als er zelfstandige vakken zijn, maar alle dan onderling door *één* band omgeven en bij elkander.

Vakscholen nooit!

De plaats, waar zulk eene school zal leven, is mij niet de hoofdzaak; maar vakscholen acht ik moord, aan de beschaving gepleegd.

Klomp makers en smeden behoeven niet bij elkander opgeleid te worden, ook niet koekenbakkers en landbouwers; wel zij, die door hunne maatschappelijke verhouding zullen staan aan het hoofd der beschaving van hun land: regters, godgeleerden, natuur- en geneeskundigen, letterkundigen, enz. enz.

O! dat men toch in onzen zoo waanwijzen tijd beseffe, dat *elke* periode van het leven van ons geslacht eenzijdig is!

Thans zijn het de natuurwetenschappen, die den toon geven; maar zij blijven dat evenmin, als de kunsten, die eenmaal Athene bezielde, daar zij blijven bloeijen; evenmin, als de veroveringszucht, die eenmaal Rome vervulde, daar post is blijven houden; evenmin, als de Nederlandsche grootheid en de Nederlandsche fierheid der 16de en 17de eeuw hebben kunnen stand houden.

Het goede vervangt het minder goede, en omgekeerd. Wat nu boven is, geraakt onder, als het zeewater, dat, tot golven opgestoeid, dan eens verheven, dan eens neêrgeploft wordt.

Straks waren het de natuurwetenschappen, die den hoofdtoon in de geneeskunde gaven, en nu neemt men de behoefte aan breed practisch onderwijs in de geneeskunde te baat, om daarnaar alles eenzijdig te verwringen, en oude, eerbiedwaardige inrigtingen te bejegenen met minachting.

„De plaats, waar zulk eene school zal leven, is mij niet de „hoofdzaak,” schreef ik. Zeker is dit alzoo. Maar daarmee is niet gezegd, dat gij alle historische monumenten verwoesten, en naar de grillen van elke nieuwe eeuw al het bestaande overhoop moogt werpen.

Bij de viering van het 400-jarig bestaan der Hoogeschool te München, in 1872, heeft DÖLLINGER nog eens duidelijk ontwikkeld, wat de oude Universiteiten beoogden en waarnaar zij streefden, en hoe van haar uit de beschaving in hare betere beteekenis over Europa verbreid is geworden. Tot *zulk* eene beschaving keert men terug, als men uitgeslagen zal zijn van den roes van den tegenwoordigen tijd.

Breek dan de restes uwer oude Universiteiten niet af, maar behoud ze, als kernen van inrigtingen, die later weder onmisbaar zullen geacht worden.

En erkent gij het niet zelf, dat de beschaving juist bestaat in de verheffing van het speciale tot iets hoogers, tot iets, dat meer algemeen is? Gij *moet* dat erkennen. Maar dan is immers de tegenwoordige periode, waarin speciale kennis wordt vooropgezet, eene voorbijgaande, zelfs in de wereld van *kennis*. En *kennis* is geene *kunde*, en *kunde* is slechts eene kleine fractie van *beschaving*. En *beschaving*, zooals dat hier verstaan wordt, zal wel een zeer klein gedeelte zijn van hetgeen de mensch eenmaal worden moet.

Mij dunkt: *liberaliter* dient het breedere te worden opgevat, zoowel uit het oogpunt der maatschappij, als uit dat van 's menschen bestemming.

Zóó schreef ik in 1872. Ik heb er in 1877 dit bij te voegen, dat ik de hier besproken gewigtige zaken een weinig breeder ontwikkeld heb in de *Getuigenis in zake Hooger Onderwijs*, 1876, woorden, geschreven na de herziening van de wet op het Hooger onderwijs. Het afbreken der oude Universiteiten is bij die herziening niet geschied, maar te Amsterdam heeft men eene gemeente-universiteit gesticht, niet op voordragt der Regering, niet met voorkennis des Konings, den Raad van State niet gehoord, maar doodeenvoudig bij amendement in de

Tweede Kamer der Staten-Generaal. Aan de Amsterdamsche gemeente-universiteit heeft men dezelfde regten gegeven als aan de dure Rijks-universiteiten, die men nu in vakscholen veranderd heeft en die alzoo den naam van Hoogescholen niet meer mogen dragen.

Aan het geëerbiedigd Hoofd van den Staat is nu bij de wet nog toegestaan, goed te keuren, wat de stedelijke Raad van Amsterdam met hare Universiteit zal doen en zal laten; maar overigens heeft deze Raad alle regten, in de zaak van het Hooger onderwijs, die vroeger alleen in naam des Konings werden uitgeoefend en toebedeeld.

Ik heb het een en ander in de genoemde *Getuigenis* naar mijn beste weten geteekend en zóó streng afgekeurd en veroordeeld, als ik ooit iets in mijn leven heb gedaan.

MIJNE VESTIGING TE AMSTERDAM.

Doctor H. W. VAN ROSSEM te Amsterdam zou mij van zijne overvloedige praktijk het een en ander afstaan, en raadde mij aan, mij daar te vestigen. Mij kwam het voor, dat ik dit voorstel moest aannemen, hoezeer ik er steeds naar uitzag, in Utrecht te kunnen blijven. MOLL (en anderen) ondersteunde het eerste plan en beval mij aan den vriend zijner jeugd, den beroemden geneesheer H. F. THIJSSSEN, later Hoogleeraar aan de Geneeskundige school aldaar.

In Julij 1825 begaf ik mij met weemoed naar mijne standplaats. Ik had wel vele zieken gezien, maar op verre na niet genoeg, en ook niet breed genoeg onderwijs in de geneeskunde gehad, om gerust te zijn, dat ik goed zou doen. En wat ik toen gevoelde, heeft mij de eerste jaren niet verlaten. Aan niemand heeft het duidelijker kunnen zijn dan aan mij, waarom de groote WOLLASTON geen praktiserend geneesheer blijven wilde.

Doctor VAN ROSSEM was zeer goed voor mij: zijne goed voorszene bibliotheek, zijne mineralen-verzameling en zijn huis stonden steeds voor mij open. Binnen weinige dagen had ik door zijn toedoen een gedeelte der geneeskundige praktijk van de Gereformeerde diaconie en een paar kleine ziekenbussen, zoodat ik op eenvoudige wijze dadelijk leven kon, wat mij regt dank-

baar stemde. Ik had mij gewend uiterst weinig behoeften te hebben en minachtte eigenlijk goede voeding, want die ontnam mij iets van de helderheid van mijn hoofd, die mij boven alles behoefte was. Zoo was ik dan ook broodmager, en hinderde mij lichaamsbeweging in hooge mate.

Amsterdam is voor een jong geneesheer eene plaats, waar hij het in den aanvang zwaar heeft. Al heeft hij slechts 20 zieken te zien, die zieken liggen verspreid en verplichten hem ligt, den ganschen dag op de been te zijn.

Zoo was mijne stelling aldaar.

Daarbij komt dan, dat gij in eene vreemde stad u bekend zoekt te maken, wat in het gulle Amsterdam toen geschiedde onder de uitnemendheid eener onovertroffen gastvrijheid.

In Amsterdam kende ik mijne tijdgenooten H. C. VAN HALL en W. VROLIK, die er gehuwd en doctoren waren.

De gulheid van THIJSSSEN en zijne beminnelijke vrouw en van VAN HALL en VROLIK en hunne geliefde echtgenooten was mij dadelijk hoogst weldadig. THIJSSSEN sprak gaarne over MOLL en niets kon mij aangenamer zijn. En als hij mij dan verhaalde van het stalen geheugen van MOLL, die, toen zij kinderen waren, eens de geheele *Geuzen* van VAN HAREN op eene wandeling had gereciteerd, dan was ik weder in het mij zoo geliefde Utrecht, MOLL daar hoorende.

De avond-conventikels met deze drie kundige mannen en hunne vrouwen zijn mij hoogst weldadig geweest.

In Amsterdam vond ik voorts H. VAN VLOTEN, verloofd aan de beminnelijke H. OUWENALLER, die ik bij MOLL zoo dikwerf gezien had. Door hem maakte ik de kennis van J. VERWEY, een jong advocaat, en de huizen der familiën OUWENALLER en VAN VLOTEN waren voor mij geopend. Door Dr. v. ROSSEM werd ik genoodigd bij de familiën VAN HARPEN en IJZENDIJK, en zoo had ik dan, eer ik het wist, in de IJstad een kring, waarin het aan heuschheid niet ontbrak jegens den vreemdeling.

Maar die heuschheid openbaarde zich ook in *diners* en *soupers* in zulk eene mate, dat de arme jonge medicus, die dagelijks achter adem die stad doorwaadde, geene fysieke krachten

genoeg had voor dezen overigens keurigen vorm der gulle vriendelijkheid.

Daarbij kwam mijne oude gewoonte van 4 uren slapen, niet meer, en mijne onweerstaanbare behoefte, om dagelijks vele uren te studeren.

Door VAN HALL en VROLIK was ik gebragt tot het schrijven in den *Recensent ook der Recensenten*, eene methode van vreemden aard, dat jonge, onervaren menschen oordeelen over het werk van anderen, en dat uit de hoogte doen. Maar dat was toen zoo en is nog niet anders.

Ook las ik in *Felix Meritis*.

Maar mijne voornaamste wetenschappelijke bemoeijingen waren van localen aard. De fysieke gesteldheid van den bodem en van het water hield mij bijzonder bezig en zoo werd ik gebragt op LE FRANCO van BERKHEY en op de *Geschiedenis van Amsterdam* van WAGENAAR. Vooreerst leetuur genoeg.

Voor al hield mij de stank der grachten bezig, THIJSSSEN verschaftte mij eene gelegenheid, om eenig onderzoek te kunnen doen bij een apotheker (daarover is gehandeld in de voorrede voor de Hollandsche vertaling der *Analytische Chemie* van H. ROSE en in de stukken, met G. J. POOL gewisseld over de droogmaking van het Haarlemmermeer). Door den Heer AMERSHOFF, die eene zeer uitgebreide bibliotheek had over de geschiedenis van Amsterdam, door THIJSSSEN en v. ROSSEM bekwam ik boeken over het onderwerp in overvloed, en zoo ontstond de verhandeling *Over de wateren en de lucht van Amsterdam*, bij Sulpke later uitgegeven, alsof ik er op verzot was, mijne onkunde in analytische Chemie steeds uit te venten.

Zoo had ik waarlijk in Amsterdam tal van voorregten, en hoezeer ik er slechts zeven maanden bleef, is mij dat verblijf toch zeer weldadig geweest en zie ik er steeds met erkentelijkheid op terug. Een entré in de maatschappij kan niemand vriendelijker gemaakt worden, dan deels onbekenden het mij in Amsterdam hebben gedaan, deels ook goede menschen, aan wie ik reeds veel vriendschap verschuldigd was; onder deze behoort mijn oude en voortreffelijke vriend SERRURIER.

Door mijn besten vriend W. WENCKEBACH was ik bekend geworden met zijne familie en alzoo met zijn uitnemenden vader C. J. WENCKEBACH, toen Secretaris-Generaal bij het Ministerie van Binnenlandsche Zaken, en ook met zijn hooggeachten oom J. F. SERRURIER, toen woonachtig te Amsterdam. Deze twee mannen van den ouden stempel en van beproefde trouw zijn voor mij hoogst weldadig geweest. Wij, jonge menschen, schuwden de ouderen van jaren, de wijzeren, de ernstigeren niet, maar zochten hen gaarne. Beide zwagers waren voor mij kolossen in vastheid van karakter, en alzoo uitnemende exempels. Beiden zijn in hun tijd maar gedeeltelijk begrepen, althans in deze eeuw, want zij deelden den tijdgeest in niets. Het minst werd SERRURIER verstaan, de man van het *Fruïtkundig Woordenboek*, van de *Boeren Goudmijn* en van den *Buitenman*. Maar ik verstond hem best. Hij maakte mijn verblijf in Amsterdam mij heilrijk. Deze twee leermeesters van mij in het spel der maatschappij vereerde ik opregt. *Ik* jongeling kon hun niets geven: *zij* waren het, die *mij* gaven van hunne talenten. Aan SERRURIER in Amsterdam heb ik de grootste verplichting, want zijne vastheid verliet hem nooit, en nooit kwam er een woord uit zijn mond, dat niet juist was.

„Mijn lieve Vriend! dat heb je mis,” heb ik ontelbare malen van hem gehoord, zoodat het mij nog in de ooren klinkt. Ik heb er niet éénmaal aan gedacht, te twifelen aan zijne uitspraak. En wat kan u dan heilrijker zijn, dan zulk eene stem van zulk een man van jaren?

SERRURIER heeft mij in Amsterdam met besten raad bijgestaan, en is mij als een vader nabij gebleven tot aan zijn dood.

Zijne nagedachtenis en die van zijn braven zwager WENCKEBACH (den vader) zijn mij altoos dierbaar geweest en blijven dit.

MIJN VERTREK NAAR ROTTERDAM.

J. VAN DER HOEVEN was lector aan het *Bataafsch Genootschap der proefondervindelijke wijsbegeerte* te Rotterdam en med. doctor aldaar, en gaf les aan apothekers-leerlingen in de plantkunde. Hij werd beroepen als Buitengewoon Hoogleraar in de zoölogie te Leiden, om REINHARDT ter zijde te staan, en liet mij vragen, of ik hem te Rotterdam wilde vervangen; dan zou ik lector worden bij het Bataafsch Genootschap, de twee ziekenbussen bekomen, die hij had, en ik zou alzoo aan de Maas tamelijk zoo wel zijn als aan het IJ.

THIJSSEN, W. VROLIK, allen raadden het mij af; doctor v. ROSEM was er ontevreden om; mijne ouders waren er tegen; J. F. L. SCHRÖDER raadde het mij af; G. MOLL noemde het eene dwaasheid, en ik deed het toch, nadat ik zeven maanden in Amsterdam geweest was; in Februarij 1826 zat ik reeds aan de Maas. Al de argumenten contra verstond ik best, maar ik ging. *Ik had in Amsterdam moeten blijven.*

Mijne verplaatsing is niet door mij bepaald, maar door anderen. Daarin ligt mijne verontschuldiging voor deze fout.

Amsterdam geeft u voor uwe beschaving, wat ons land geven kan. Voor wetenschap en kunst is er veel. Ik erkende dat opregt. Bovendien was ik er door beste menschen har-

telijk ontvangen, en had ik niet *één* bezwaar in eenig opzigt, integendeel zeer veel uitnemends in mijn aangevangen loopbaan.

De fout om van daar te gaan was dus om deze redenen reeds zeer groot en kon de verdenking van willekeur ligt op mij doen laden. En dan de tweede fout: om naar Rotterdam te gaan, waar in 1826 een mensch van studie een vreemdeling was.

Jonge menschen, die zich in de maatschappij vestigen zullen, behooren vooraf goed te overleggen en dan te blijven waar zij zijn en waarin zij zijn opgetreden, tenzij zeer overwegende redenen zich daartegen kanten. Die redenen bestonden bij mij niet: ik volgde onjuist den drang van anderen.

De fout is zoo groot, dat ik gemeend heb mij daarover alhier te moeten verantwoorden.

En laat mij er dit bijvoegen: ik heb meermalen groote fouten begaan, daartoe aangespoord door anderen. Degene, die de methode kende, kon mij ligt bewegen. Mijn vertrouwen op menschen is dikwerf veel grooter geweest dan mijn doorzigt; want dat vertrouwen won het menigmaal, waar het koele doorzigt meester had behooren te blijven. Altoos had ik wel eene *Ahnung* van de waarheid, wel een vermoeden, dat het niet zuiver was, maar het vertrouwen, zoo het net fijn gesponnen was, deed mij dat vermoeden verdringen, veelal onder beschuldiging van mij zelve, dat ik niet volop vertrouwd had. De uitkomst leerde mij dan later — opmerkelijk genoeg! — niet voor een volgenden keer.

Ik ging dan in 1826 naar Rotterdam.

Werkelijk werd ik lector aan het Bataafsche Genootschap en werden mij de twee ziekenbussen, zoodat ik nu was practiserend geneesheer te Rotterdam en eene zoogenaamde functie had.

De apothekers, eigenaars van eenen botanischen tuin, waar v. d. HOEVEN lessen gegeven had voor de apothekers-leerlingen, kwamen mij spoedig vragen, die lessen voort te zetten. Maar ik zei rondweg, dat ik van botanie geene kennis had, en het niet kon doen. En op hun antwoord, dat dit nederigheid was, want dat ik doctor was in de pharmacie, antwoordde ik, dat ik wel

daarin doctor was, maar niet nederig kon zijn in eene zaak, die mij in waarheid onbekend was.

Zij hielden bij mij aan; en overwegende, dat het hoog tijd werd, dat ik iets van botanie leerde; overwegende, dat ik altoos mijne discipelen eene les vooruit kon zijn; overwegende, dat er nog wel andere boeken over botanie zouden zijn dan de drie, die ik toen had: WILDENOW en de *Philosophia botanica* en het *Systeem* van LINNAEUS, ging ik naar een boekverkooper en kocht er SPRENGEL's *Anleitung*, en toen de heeren apothekers terugkwamen om antwoord, nam ik het mandaat aan.

In den horticulus leerde ik dagelijks zes planten en repeteerde ze des Zondags, zooals VAN HEUSDE aangaande WYTTEBACH getuigt in zijnen brief aan CREUTZER:

„O salutare repetitionis
„Consilium, nec unquam
„Satis praedicandum.”

Binnen 14 dagen stond ik botanie te doceren voor een 40-tal discipelen in Catshoek bij de Rotte. Ik gaf de terminologie en het sexuelle stelsel van LINNAEUS, leerde alle planten van den tuin, door het systeem na te slaan, kennen, en gaf nog een weinig *physiologia plantarum*, zooveel als ik uit WILDENOW en SPRENGEL zamenbrengen kon.

Dat botanisch onderwijs was alweder een weg naar mijn volgend leven. Er zou eene Geneeskundige school opgericht worden te Rotterdam, en de oude heer DE FREMERY had mij aanbevolen bij den president der Provinciale Geneeskundige Commissie, te Dordrecht vergaderende, BODEL, welke commissie daartoe de voordragt had. Wat daarvan is geworden, nader.

In den herfst van dat jaar (1826) woedden er te Groningen en in Noord-Holland bedenkelijke koortsen, die een tal van menschen, en daaronder ook geneeskundigen, aan hun leger bonden en velen ten grave voerden. Te Groningen was het het ergst. Ik had te Rotterdam mijne ziekenbussen en daarbij

een deel der diaconie-armen en eenige weinige partikuliere zieken; maar ik had best de gelegenheid om naar Groningen te gaan, zoolang er nood was, en dan terug te komen. Ik schreef dit aan H. C. VAN HALL, die onderwijl te Groningen professor geworden was. Zijn antwoord was, dat er geneeskundige hulp genoeg was, en ik er dus niet noodig was. Dit was niet juist, want eenige dagen daarna vernam ik, dat er studenten van Utrecht heen gegaan waren op dringend verzoek der Groningers.

Weinige dagen later ontving een jong medicus te Rotterdam, ROELANTS, een best mensch, een berigt op straat van Dr. HUBERTUS VAN DEN BOSCH, toen president der Prov. Geneeskundige Commissie, dat hem zoo even een brief geworden was van den Gouverneur van Noord-Holland, inhoudende, dat bijna de geheele bevolking te Hoorn ziek was, en er slechts één geneesheer was, nog gezond genoeg om anderen te helpen.

ROELANTS deelde mij dat dadelijk mede en wij besloten er heen te gaan. Wij verzorgden spoedig onze eenvoudige zaken, namen van VAN DEN BOSCH een brief mede aan den Gouverneur VAN TETS VAN GOUDRIAAN, plaatsten ons in een rijtuig, en waren des avonds te 9 ure reeds aan het huis van VAN TETS te Haarlem.

De Gouverneur deelde ons mede, dat hij den volgenden morgen vroeg naar Hoorn zou rijden, en wij deden hetzelfde en gingen daar naar het stadhuis. VAN TETS was ons reeds vóór; de Raad was met hem vergaderd. ROELANTS en ik werden dadelijk geïnstalleerd; de menschen hadden reeds gehoord, dat er doctoren gekomen waren; door een tal werden wij op straat aangezocht en wij vingden dadelijk onze praktijk aan, tot de avond viel en niemand ons meer op straat kon vinden. Den volgenden dag vroeg gingen wij op weg. Wij hadden de stad in twee helften verdeeld en gingen daar niet buiten, voor rijken noch armen, en zagen den ganschen dag zieken, (ik nog 's avonds, daar ROELANTS mank en zeer vermoeid was, het werkhuis), en onder inderdaad gezegende vruchten op ons werk, want wij hadden zeer weinig dooden gezien. Na ongeveer vier weken keerden wij naar Rotterdam terug, daar de doctoren van Hoorn genoegzaam hersteld waren.

Noch ROELANTS noch ik waren een oogenblik ongesteld geweest.

Het is de schoonste maand in mijn gansche leven. (ROELANTS en ik hebben over die expeditie eene brochure in druk gegeven bij WIJT EN ZONEN te Rotterdam). Later ontvingen ROELANTS en ik elk zes stukken zilver, vier voor thee, twee voor tabak; de eerste van de Staten der Provincie, de laatste van de stad Hoorn, en bovendien een getuigschrift van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Bij onze terugkomst te Rotterdam was ons praktijkje verdwenen; mijne twee busjes waren intusschen voor mij bewaard en ook de diaconie. Er was te Hoorn reeds een storm komen opzetten van het Bataafsch Genootschap. In mijne absentie viel namelijk de dag in, waarop ik mijne voorlezingen aldaar voor de heeren van Rotterdam (20 voorlezingen in een winter, à 14 gl. het stuk, dus summa f 280.—) op het Bataafsch Genootschap moest beginnen. Uit Hoorn had ik geschreven aan het Bestuur, dat mijn pligt mij tijdelijk naar Hoorn had gevoerd, zoodat ik verzocht, die lezingen een weinig later te mogen aanvangen. Het antwoord was, „dat ik er op mijn tijd moest wezen, of „dat men anders een ander aanstellen zou.”

Wat stond mij te doen? Dadelijk schreef ik aan SCHRÖDER en MOLL en DE FREMERY (N. C.), wat er gaande was, en MOLL zette zich onmiddellijk aan het hoofd van een Nederlandsch mouvement, waardoor de leden en leden-consultanten voor hun lidmaatschap van het Bataafsch Genootschap zouden bedanken, zoo men mij wegjoeg, omdat ik naar Hoorn was gegaan. „Een „baliemand met diploma's zullen ze op eenmaal terugbekomen, „als ze u wegjagen,” schreef MOLL mij nog tijdens mijn verblijf te Hoorn.

Niet zonder bedenkelijkheid vernam ik dan ook bij mijne terugkomst in Rotterdam, hoe het stond. Weggejaagd werd ik niet, maar ik ontving toch eene duchtige vermaning, dat ik zoo had durven handelen met eene betrekking, die ik op mij genomen had: *ik had eerst permissie moeten vragen.*

In het geheel waren er slechts 14 dagen verloopen na den

oorspronkelijk bepaalden dag der opening van mijne voorlezingen, toen ik ze in werkelijkheid opende, en ik bij die gelegenheid — *directoribus praesentibus* — aan 120 toehoorders in mijne inleiding *alles* vertelde, hoe men mij behandeld had, omdat ik 14 dagen later was opgetreden, door naar Hoorn te gaan, *waarheen ik niet gegaan was voor mijn belang*.

De heeren Directeuren hebben het mij nooit vergeven, maar ik had het gezegd. MOLL had ons geleerd: „die het weet, moet het zeggen.”

Opmerkelijke wereld! Te Rotterdam waren autoriteiten onregtmatig boos: ik had geen tijd gehad, om permissie te vragen. Maar wie ter wereld denkt hier aan permissie? Vroegen ROELANTS en ik permissie aan onze overtuiging, of wij te Hoorn ons leven welligt laten mogten?

Wij gingen en vroegen aan niemand iets.

En zóó waren de heeren Directeuren van het Bataafsche Genootschap, dat zij, daar ik, in plaats van 20 voorlezingen, dien winter er slechts 18 houden kon, door mijn gaan naar Hoorn, mij voor dien winter *f*28.— inhielden van *f*280.—

Voeg nu daarbij, dat de gegoeden te Hoorn, die wij nog onder behandeling hadden, toen de Hoornsche doctoren weder gezond waren, deels ontevreden op ons waren, omdat wij niet bleven, tot zij hersteld waren, en gij weet, dat Hoorn voor mij geweest is eene treffende school in velerlei opzigt.

Dat was iets anders, dan onder de leiding van beste menschen opgevoed te worden.

De overgang van student tot lid van de groote maatschappij is te groot. Men heeft tot nu hartelijkheid en goede zorg ontvangen; men leidt een meer of min zorgeloos leven; men kent de aanstaande bezwaren niet en rekent er dus ook niet op. En die bezwaren wachten u toch in menigte; zij overvallen u dadelijk, zoodra gij in de groote maatschappij der menschen optreedt.

Niemand kan het u beter zeggen dan de argelooze jongeling, die hier wordt afgestooten, daar onvriendelijk behandeld wordt, dat er in de maatschappij der menschen te weinig liefde woont. Jeugd der Hoogescholen! geniet volop van uwe vrijheid, maar

Noch ROELANTS noch ik waren een oogenblik ongesteld geweest.

Het is de schoonste maand in mijn gansche leven. (ROELANTS en ik hebben over die expeditie eene brochure in druk gegeven bij WIJT EN ZONEN te Rotterdam). Later ontvingen ROELANTS en ik elk zes stukken zilver, vier voor thee, twee voor tabak; de eerste van de Staten der Provincie, de laatste van de stad Hoorn, en bovendien een getuigschrift van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Bij onze terugkomst te Rotterdam was ons praktijkje verdwenen; mijne twee busjes waren intusschen voor mij bewaard en ook de diaconie. Er was te Hoorn reeds een storm komen opzetten van het Bataafsch Genootschap. In mijne absentie viel namelijk de dag in, waarop ik mijne voorlezingen aldaar voor de heeren van Rotterdam (20 voorlezingen in een winter, à 14 gl. het stuk, dus summa f 280.—) op het Bataafsch Genootschap moest beginnen. Uit Hoorn had ik geschreven aan het Bestuur, dat mijn pligt mij tijdelijk naar Hoorn had gevoerd, zoodat ik verzocht, die lezingen een weinig later te mogen aanvangen. Het antwoord was, „dat ik er op mijn tijd moest wezen, of „dat men anders een ander aanstellen zou.”

Wat stond mij te doen? Dadelijk schreef ik aan SCHRÖDER en MOLL en DE FREMERY (N. C.), wat er gaande was, en MOLL zette zich onmiddellijk aan het hoofd van een Nederlandsch mouvement, waardoor de leden en leden-consultanten voor hun lidmaatschap van het Bataafsch Genootschap zouden bedanken, zoo men mij wegjoeg, omdat ik naar Hoorn was gegaan. „Een „baliemand met diploma's zullen ze op eenmaal terugbekomen, „als ze u wegjagen,” schreef MOLL mij nog tijdens mijn verblijf te Hoorn.

Niet zonder bedenkelijkheid vernam ik dan ook bij mijne terugkomst in Rotterdam, hoe het stond. Weggejaagd wêrd ik niet, maar ik ontving toch eene duchtige vermaning, dat ik zoo had durven handelen met eene betrekking, die ik op mij genomen had: *ik had eerst permissie moeten vragen.*

In het geheel waren er slechts 14 dagen verloop en na den

oorspronkelijk bepaalden dag der opening van mijne voorlezingen, toen ik ze in werkelijkheid opende, en ik bij die gelegenheid — *directoribus praesentibus* — aan 120 toehoorders in mijne inleiding *alles* vertelde, hoe men mij behandeld had, omdat ik 14 dagen later was opgetreden, door naar Hoorn te gaan, *waarheen ik niet gegaan was voor mijn belang*.

De heeren Directeuren hebben het mij nooit vergeven, maar ik had het gezegd. MOLL had ons geleerd: „die het weet, moet „het zeggen.”

Opmerkelijke wereld! Te Rotterdam waren autoriteiten onregtmatig boos: ik had geen tijd gehad, om permissie te vragen. Maar wie ter wereld denkt hier aan permissie? Vroegen ROELANTS en ik permissie aan onze overtuiging, of wij te Hoorn ons leven welligt laten mogten?

Wij gingen en vroegen aan niemand iets.

En zóó waren de heeren Directeuren van het Bataafsch Genootschap, dat zij, daar ik, in plaats van 20 voorlezingen, dien winter er slechts 18 houden kon, door mijn gaan naar Hoorn, mij voor dien winter *f*28.— inhielden van *f*280.—.

Voeg nu daarbij, dat de goeuden te Hoorn, die wij nog onder behandeling hadden, toen de Hoornsche doctoren weder gezond waren, deels ontevreden op ons waren, omdat wij niet bleven, tot zij hersteld waren, en gij weet, dat Hoorn voor mij geweest is eene treffende school in velerlei opzigt.

Dat was iets anders, dan onder de leiding van beste menschen opgevoed te worden.

De overgang van student tot lid van de groote maatschappij is te groot. Men heeft tot nu hartelijkheid en goede zorg ontvangen; men leidt een meer of min zorgeloos leven; men kent de aanstaande bezwaren niet en rekent er dus ook niet op. En die bezwaren wachten u toch in menigte; zij overvallen u dadelijk, zoodra gij in de groote maatschappij der menschen optreedt.

Niemand kan het u beter zeggen dan de argelooze jongeling, die hier wordt afgestooten, daar onvriendelijk behandeld wordt, dat er in de maatschappij der menschen te weinig liefde woont. Jeugd der Hoogescholen! geniet volop van uwe vrijheid, maar

meng, niet een weinig, maar veel ernst onder den jok; dan zijt gij beter voorbereid voor hetgeen u later wacht.

Voor mijn deel moet ik naar waarheid getuigen, dat ik gedurende mijn kort verblijf te Amsterdam weinig van de genoemde bezwaren heb ontmoet, maar dat zij mij, niet van de bevolking, maar van alle autoriteiten te Rotterdam in volle mate geworden zijn. In 1826 en de eerste jaren daarna wist men in Rotterdam niet regt goed, wat autoriteit zijn beteekent. Dat is ook al eene kunst, die een mensch leeren moet om haar te verstaan.

Diaconie-praktijk, bus-praktijk, lessen in de botanie en voorlezingen over physica op het Bataafsch Genootschap des winters! Ik heb die voorlezingen vier jaren gehouden. Behalve licht en galvanische electriciteit, ben ik de geheele physica daar op mijne manier doorgegaan. Er was een goed kabinet voor statica en dynamica; voor andere zaken ontbrak er veel. Voor geen gulden werd er aangekocht voor die lezingen, zoolang ik ze hield, want met Hoorn had ik het voor altoos bedorven. Er was geen thermometer, om in een vocht te dompelen. Ik verzocht er een; hij werd mij geweigerd; ik kocht er zelf een, en zei alzoo op mijne lezingen, dat het *mijn* thermometer was, en dat er in het geheele genootschap geen bestond of te bekomen geweest was.

Ik scheidde later van die voorlezingen, omdat mijne praktijk mij veel te groot geworden was.

Twee dingen had ik er mede bereikt: ik had mij leeren gewennen voor een publiek en uit het hoofd te spreken, hoezeer ik het meerendeel las, maar bij natuurkundige voordragten moest ik toch veel vrij spreken; ten andere, ik had een groot deel der physica doorgewerkt, en dat, met behulp der in historisch-antiek zin uitnemende bibliotheek van het Bataafsch Genootschap, op breede schaal gedaan.

Maar dat zijn enkel egoïstische redenen, zult gij zeggen. Welnu: gij hebt daarin volkomen regt. Ik maak er geen aanspraak op, als ongeoeffend en jeugdig spreker, nut gesticht te hebben. Van dat nut heb ik ook in de gevolgen niets gezien, *niets* hoegenaamd.

Mijne door Hoorn niet aangename verhouding tot de heeren Directeuren had gelukkig niet den minsten invloed op die tot mijne toehoorders, die vlijtig mijne voordragten volgden.

In die voordragten werd ik bijgestaan op voortreffelijke wijze door den custos van het Bataafsch Genootschap VAN OS: een jong man, die aanvankelijk de zijde van Directeuren koos en mij mijne taak toen niet ligter maakte. Maar dat duurde kort, en VAN OS hielp mij niet slechts, maar dacht voor mij, en kwam mij voor bij alles, wat er voor de voordragten te doen was. Aan het gelukken der proeven ontbrak door zijne zorg nooit het geringste, en het verdroot hem nooit, om met krijt op borden de schoonste en uitvoerigste teekeningen te maken, zoo noodig voor elke voordragt, zoodat ik, waar mij werktuigen ontbraken, toch alles duidelijk en helder kon doen spreken.

VAN OS werd spoedig mijn goede vriend. Hij is reeds lang van hier verhuisd, maar ik blijf hem steeds hartelijk dankbaar voor al zijne goedheid.

Bij mijne voorlezingen op het Bataafsch Genootschap had ik alle mij voorgekomen schrijvers geëxcerpeerd en alle behoorlijk geciteerd, zoodat ik dacht, mijn leven lang er wil van te zullen hebben. De muizen hebben alles opgegeten of volkomen onbruikbaar gemaakt: vrucht van jaren studie voor de muizen!

Sedert dien tijd heb ik geene wetenschappelijke aantekeningen meer gemaakt; men zal er na mijn dood geene enkele vinden. Zoo leert men van muizen!

Mijne lessen in de botanie werden in dien apothekers-tuin den volgenden zomer (1827) herhaald. De zaak der Geneeskundige school was gevorderd; ik had aanvankelijk een lectoraat in chemie begeerd, maar dit was toegezegd aan mijn collega A. G. VAN STIPRIAAN LUISCIUS, zoon van den beroemden Delftschen geneesheer. Ik was nu eenmaal botanist, en ik zou dus lector worden in botanie en materies medica.

De school werd opgerigt (op den dag der inwijding zat ik voor het sterfbed mijner aangebeden Moeder te Utrecht), en

tot lectoren werden benoemd: SANDER, HAAN, (later VAN BALEN), LANDT (over dien uitnemenden vriend, die later Hoogleeraar te Amsterdam werd, gaf ik een levensberigt bij WIJT EN ZONEN in het licht), NORTIER, STIPRIAAN en ik; ik in de botanie en STIPRIAAN in de chemie. Toen STIPRIAAN benoemd was, deinsde hij echter voor de chemie terug; bij de eerste plannen ter oprigting der Geneeskundige school had hij er zich voor bereid verklaard, maar in zijne geneeskundige praktijk was het hem onmogelijk geweest, den gang der wetenschap bij te houden. Nu hij benoemd was, kwam hij bij mij vragen om te ruilen, hij de botanie, ik de chemie. Ik had veel te veel liefde voor de botanie gekregen, om haar nu te verloochenen, en ik sloeg het dus af. STIPRIAAN durfde echter de chemie niet aan en bedankte, en daar er niemand anders voor te bekomen was, werd ik duplex lector en kreeg de chemie bij de botanie.

Ik hecht waarde aan hetgeen ik daar mededeelde. Er blijkt uit, dat ik twee jaren na mijne promotie van de natuurwetenschappen elken tak nog evenzeer eerde, en niet de allergeeringste voorliefde had voor chemie, zelfs tegenover de botanie, waarvan ik als student niets geleerd had. Het stond aan mijne keuze de scheikunde te kiezen voor de plantkunde, en ik deed het niet.

Er was een tuin aangelegd door Dr. C. DALEN, een tuin, ruimschoots met planten voor het onderwijs voorzien; die tuin ging op de school over. Er werd naar mijne opgave een chemisch laboratorium opgericht en ruim van het noodige voorzien. Beste gelegenheden alzoo om te arbeiden, en meer dan 100 toehoorders op mijne lessen! Maar de taak was niet klein. Ik begreep, dat ik onderwijs geven moest, en ik gaf het — ik bid u, schrik niet, — in: chemie, pharmacie, pharmacologie, botanie, materies medica, zoölogie, geologie en mineralogie, physica, en daarbij practische oefeningen in het laboratorium. Daarbij dan nog voorlezingen over physica op het Bataafsch Genootschap, en mijne geneeskundige praktijk te voet. Is het genoeg?

Altoos slechts 4 uren slapende, werkte ik er altoos 20 in een etmaal en had alzoo tijd genoeg. 3 Uren daags gaf ik onderwijs aan de Geneeskundige school. Er bleven er mij dus nog

17 voor mijne praktijk en mijne studie, en dat met een ligchaam magerder dan van de meest mageren, maar ik had een hoofd, dat nooit bezwaard was, nooit mij diensten weigerde.

De overmoed der jeugd is tot zekere mate eene uitnemende hoedanigheid. Wie zal u den moed geven, om te leeren loopen als kind, wie u aan dat groote gevaar blootstellen om uw hersenpan tot splijtens stuk te vallen? Uw overmoed, uwe onnadenkendheid, uwe onwetendheid, zijn uwe staven. Wie zal u de kracht geven, om al die oefeningen in te gaan, die u drukken als jongeling en als zware vrachten u op de schouders gelegd worden? En wie geeft u den lust, om in de groote maatschappij der menschen u te wagen, gij ongeoeffende en onervarene?

Uw overmoed is deels uw staf; althans zonder overmoed kwaamt gij er niet.

Onder de bij de oprigting der school aangekomen kweekelingen waren vele andere leerlingen der pharmacie en der chirurgie. De school was toen verplicht; men kon te Dordrecht niet als chirurg of obstetricator of pharmaceut geëxamineerd worden, of men moest op de school geweest zijn. De examens waren toen provinciaal. Dat hinderde de jonge lieden en de patronen, en de oudste mijner discipelen maakten het mij in den aanvang alles behalve gemakkelijk, door mij allerlei kwesties voor te leggen, om mij te vangen. Ik zei het ronduit, als ik iets niet wist; we zouden het zamen zoeken en vonden het, en zoodoende kwam ik vrij spoedig die bezwaren te boven.

Ik schreef toen voor al mijne lessen alles op, maar zorgde te raadplegen. J. VAN DER HOEVEN, wien ik mijne methode om mij voor mijne lessen te prepareren mededeelde, hielp het mij gemakkelijker maken. Voor elk vak gebruikte ik toen te veel auteurs te gelijk. De raad van VAN DER HOEVEN was: één goed auteur voor elk vak, en dien raad heb ik opgevolgd.

Midden in het geluk van LANDT mijn besten vriend te mogen

noemen, werd deze naar Amsterdam beroepen als Hoogleeraar. Van de diaconie was ik reeds gescheiden, maar ik had twee ziekenbussen. Toen LANDT, die eene groote praktijk had, naar Amsterdam vertrok, beval hij mij bij al zijne menschen aan. En ziedaar mij op eenmaal in de koets (herdenk WONDER den schilder) en in een ruimen geneeskundigen werkkring, waardoor ik genoodzaakt was, des zomers van 7 ure, des winters van 8 ure tot des namiddags 5 ure zieken te zien, en dan de avond-visites! Dus moest ik mijne wetenschappelijke bemoeijingen inkorten.

Bij het Bataafsch Genootschap volgde D. F. VAN DER PANT, mijn tijdgenoot, mij op. Een der twee lectoraten aan de Geneeskundige school, het botanische, legde ik neder, en werd daarin opgevolgd door W. H. DE VRIESE. Als docent behield ik dus alleen de chemie, de pharmacie, de physica en de pharmacologie, en kon dus veel meer tijd geven aan mijne zieken, die het ook in volle mate behoefden.

Aan mijne geneeskundige studiën had op de Hoogeschool veel ontbroken: met getrouwheid heb ik ze voortgezet te Amsterdam en te Rotterdam; op de laatste plaats vooral na het vertrek van LANDT, nu mij door zulk een groot deel der populatie het vertrouwen geschonken werd.

Twintig uren werken van de 24 gaf mij altoos tijd voor alles, en zoo verliepen er gewigtige jaren van mijn leven, jaren, waarin ik de liefde van honderden inoogstte, waarin ik duizenden tranen stortte bij den dood dergenen, die mij hulp gevraagd hadden, en waar ik mijne kunst had zien te kort schieten.

Slaap had ik weinig noodig; dus bleef ik bij mijne zieken waken, als er nood was, en dan weder in de koets. Van 60 tot 80 visites daags was regel, en mijne ontvangsten in geld van mijne praktijk waren f10,000. — 's jaars. En om geld vragen deed ik nooit; die mij niet honoreerde, hij moest het weten, en mijne rekeningen waren bij de meer gegoeden opengelaten, bij de minder gegoeden met een minimum ingevuld.

De Rotterdammers waren toen beste menschen voor een doctor. Geen practiserend geneesheer heeft ooit meer heusheid ondervonden van hen, die hem hun vertrouwen schonken. Dat was veel verzachting in den overigens zoo zwaren toestand.

Een medicus heeft een zwaar leven, al telt hij vele en zware lasten ligt: lichamelijke vermoeijenis elken dag volop, en elken dag voortdurend strenge geestelijke inspanning. En dan de dood, die u zoo dikwerf volgt op uwe schreden naar de legersteden van ongelukken!

O! een geneeskundige leidt een geheel ander leven dan gij vermoedt. Eer hem, zoo hij goed medicus is, honoreer hem ruim, opdat hij zijne bezigheden kunne beperken en hij alzoo meer voor u en de uwen kunne leven, en opdat hij vóór zijn dood nog een weinig tot rust moge kunnen komen!

Daar kwam de cholera te Scheveningen (1832). Ik ging er met doctor VAN DER PANT heen, om met haar kennis te maken. Spoedig was zij te 's Gravenhage en te Rotterdam. Die droevige cholera, voor de lijders eene aanleiding tot snellen en akeligen dood; voor de omstanders een beeld van verschrikking; voor de bevolking een ontzettend wezen; voor de medici naar hart en ligchaam een middel tot verslagenheid.

In de eerste epidemie was ik gezond gebleven, hoezeer ik toen in zes weken niet geslapen had, dan oogenblikken. Mijne 4 uren waren mij niet gegund. Half dood trad ik er uit in den herfst en herstelde mij weder in den winter. Helaas! de vijand kwam den volgenden zomer weder. De afmatting herhaalde zich; voor slapen was geen tijd. En toen ook deze epidemie met hare ontzettende gevolgen over mijn hoofd was heengegaan, toen had ik de faculteit om te kunnen slapen verloren. De brand in mijne eerste jeugd, de afkeer van slapen en de cholera hebben zamengewerkt, om mij die faculteit voor jaren te doen verliezen. Mijne bezigheden namen toe, zooals het gaat; RICHTER zegt: *sunt quo itur*. Niet slapen, slecht

slapen, gebrekkig slapen: ik kreeg congestie naar het hoofd. Neusbloedingen reddden mij telkens. Er was eene plaats van doorgaande pijn aan mijne linker vóórhersenen, eene pijn, die mijn hoofd doorboorde dag en nacht. De neusbloedingen namen toe, zoodat ik dagelijks, om den eersten aanval te stuiten, een dozijn zakdoeken in mijne koets medenam. Kommen vol bloed verloor ik; ik kon geen trap meer op, en mijne koets nauwelijks meer instappen.

In 1835 was het zeker, dat, indien ik nog langer alzoo zou voortgaan, ik het spoedig met den dood zou bekoopen. Ik ging naar buiten, tusschen Zeist en Driebergen, en liep daar dolen. De verschijnselen werden beter, maar niet opgeheven; mijne memorie was zwak; ik kon niets zien, of mijn hoofd dreigde te barsten; lezen was dus onmogelijk; aan het maken van een regel van drieën zelfs viel niet te denken, zóó was mij het denken ontvallen.

In dien toestand keerde ik naar Rotterdam terug, verzocht de goede menschen, die mij hun vertrouwen geschonken hadden, een anderen doctor te nemen, eenige weinigen in mijne nabijheid uitgenomen, en wachtte mijn dood door eene beroerte of wel na krankzinnigheid af.

Mijne lessen aan de Geneeskundige school bleef ik geven, maar alles matig en zwak, en altoos met zulke duizelingen, dat mijn amanuensis mij na de les altoos moest vasthouden en op een stoel moest plaatsen.

Te huis deed ik niets, dan spelen met een belegeraarsspel, zooals de kinderen dat doen: schaken, dammen was mij te veel inspanning; lezen, schrijven, alles was onmogelijk; spreken hinderde mij; tegen yerveling dus maar weder aan mijn belegeraarsspel, dat mijne vrienden trouw met mij speelden.

In 1836 was het merkbaar beter, zoodat ik zelfs het eeuwfeest der Utrechtsche Hoogeschool kon bijwonen. Aan het hervatten van eene bredere praktijk durfde ik echter niet denken, want mijne hersenen lieten niet meer toe, dat ik rijden kon uithouden, en wel rijden den ganschen dag, zooals niet uitgebleven zou zijn. Ik bleef dus weinig zieken zien tot op het

tijdstip, dat ik te Utrecht, in 1840, als hoogleeraar in de scheikunde beroepen werd. Vele mijner oude patiënten hebben het mij euvel geduid, dat ik niet bij hen bleef praktiseren, dat ik niet terug kwam. Ik verklaar plegtig, dat ik het niet heb *kunnen* doen. Wel beterde ik, en langzaam meer en meer, maar eene geneeskundige praktijk weder in te gaan: sedert 1835 is het mij onmogelijk geweest tot op den huidigen dag. Die angsten en zorgen, die droefenis, dat verkeeren tusschen hoop en vrees, dat gejaagde: eenmaal zóó gekraakt, is men voor altoos voor zulk een bedrijf verloren.

Onder al mijne geneeskundige bemoeijingen en onder het geven van lessen had ik vroeger, eer ik ziek werd, rustige studie niet nagelaten.

Wie echter mijn arbeid van vroeger en later mogt inzien, zal bespeuren, dat ik vóór het jaar 1835, zoolang ik in de geneeskundige praktijk mijne beste krachten en bijna al mijn tijd besteden moest, in de practische chemie weinig meer geleverd heb, dan ik als student had kunnen doen. Chemie was door mijn onderwijs aan de Geneeskundige school mijne lievelingsstudie geworden, maar ik zou onwaarheid spreken, zoo ik zeide, dat zij mij het meest heeft aangetrokken. Ik vond haar aangenaam, maar de wiskunde, de sterrekunde, de natuurkunde zouden mij aangenamer geweest zijn. Van wiskunde had ik echter geene genoegzame gronden gelegd, om, bij practische geneeskunde, *in parenthesi* wiskunde, sterrekunde of natuurkunde te gaan voegen. De beschrijvende wetenschappen, als botanie en zoölogie, trokken mij niet genoeg meer aan. Van alles was chemie onder de natuurwetenschappen bij mijn bedrijf als geneeskundige mij het meest bereikbaar, en dan het meest naar mijn zin onder het mij bereikbare.

Maar terwijl ik de chemie zeer wel leerde en de feiten mij eigen maakte, ontbrak mij door mijne praktijk als geneesheer de mogelijkheid, om eens ergens elders in eene goede analytische school te gaan, en vóór 1835 ook de tijd, om den langen

weg van zoeken in de chemische praktijk, vooral in de analytische, zelf op te gaan. Ik schaamde mij genoeg over mijne onkunde, maar voor den doctor in de geneeskunde bleef niet anders over, dan een onervaren analytisch scheikundige te zijn.

Al mijn arbeid vóór 1835 draagt van die onervarenheid de overvloedigste blijken. En wie er mij om veroordeelt, hij worde maar doctor en doe maar dagelijks 60—80 visites.

In 1835 werd ik buiten mijn toedoen door overmaat van inspanning ter neder geworpen. Bijna geene geneeskundige praktijk meer; langzaam herstellende, kwam ik weêr in het laboratorium, en ik vulde toen aan, wat mij ontbrak en wat mij als student had behooren geleerd te zijn. *Alle* methoden van analyse beproefde ik en ik zette mij tot onderzoek van alles. Mijne krachten namen toe, en ik werkte bijna den ganschen dag in het laboratorium, zoodat ik in 1840 een beroep naar Utrecht in de scheikunde durfde aannemen.

Dat ik, nu eenmaal aan de chemie grondig beginnende, niet dadelijk gereed was, behoef ik niet te zeggen. Ik had nooit van iemand goed zien filtreren of een trechter zien kiezen, nooit, om kort te gaan, van iemand *één* enkel goed experiment gezien; dien ten gevolge had ik eene menigte gewoonten van geheel en al eigendommelijken aard, kwade en goede. In mijne jeugd vond men niet, zooals later, de operaties juist beschreven en met houtsneê-figures toegelicht: over operaties werd nergens gehandeld. De *Manipulations* van FARADAY was het eerste goede boek daarover, een boek, waaraan ik groote verpligting heb en waarvan ik, toen ik vrijen tijd kreeg voor practische chemie, een conscientieus gebruik heb gemaakt.

Maar het was reeds 1836, toen ik regt aan den gang ging, en ik was dus in mijn 34ste jaar.

Aan ijver ontbrak het mij toen evenmin als vroeger, en het heugt mij naauwkeurig, hoe ik tobde met elementair-analyse. Dan smolt ik mijne buis, dan ging de gasstroom te snel, en het is waarheid, dat ik er juist 100 gedaan had, toen ik voor de eerste maal een goed resultaat bekwam, en elke proef kostte mij toen zeven uren, alles zamengenomen. Het was altoos

suiker, die ik ontleedde. Had ik een tweede, een derde honderdtal elementair-analysen moeten ingaan, om het te leeren, ik had het zonder eenig zuchten gedaan.

Ik heb kritiek genoeg gegeven van den arbeid van anderen, om hier mijn eigen werk te mogen kritiseren. Ik doe dat, om te doen zien, dat het mij volkomen aan chemische methode ontbroken heeft tot 1836, het jaar, waarin ik over vrijen tijd kon beschikken en tevens een goed ingerigt laboratorium, zooals ik had, kon gebruiken, omdat ik nu den tijd had.

De *Bijdragen tot de Natuurkundige Wetenschappen*, uitgegeven van 1826 tot 1832, in 7 deelen, bevatten van mij niets, dat van eenige waarde is, al had ook de goede MOLL in de voorrede voor Deel I (bl. VII) geschreven, dat ik als VAN HALL en VROLIK tot de ijverigste en beste kweekelingen van de Utrechtse Hoogeschool behoorde. Het waren kwalitatieve verhoudingen, waarmede men toen in Nederland tevreden was; de ware scheikunde was het niet.

Deze *Bijdragen* werden in 1832 gestaakt, en in 1833 begon ik alleen uit te geven het *Natuur- en Scheikundig Archief*.

Wat ik daarin geleverd heb in de eerste jaren is niet veel beter, dan hetgeen ik in de *Bijdragen* had gegeven. Toen werd tevens de vertaling van het *Leerboek van BERZELIUS* door drie mijner geliefde discipelen op touw gezet en door mij nagezien. Het gaf mij velerlei aangename wisseling met mijne vrienden EICKMA, v. D. VLIET en TISCHAUSER. En vroeger en later werden onder mijne medewerking vertaald: de *Pharmacie* van GEIGER; — *Leer der herkenningmiddelen voor planten-ontleding* van DUMENIL; — de *analytische Chemie* van H. ROSE. Het was ook in 1832—1835, dat ik 1½ deel uitgaf der *Scheikundige werktuigkunde* en met Dr. VAN DER PANT iets *Over de cholera*. Dat alles viel in de drukste periode van mijne geneeskundige praktijk.

In 1836, toen ik het *Archief* met WENCKEBACH voortzette, kon men aan mijn werk zien, dat ik meer tijd tot onderzoek had bekommen: het onderzoek werd beter. De uitnemende BERZELIUS stond mij uit Stockholm in tal van brieven met zijn besten raad nabij; veel vroeg ik hem en op alles antwoordde hij mij dadelijk.

In 1837 verscheen deel 5 en in 1838 een stuk van deel 6 van het *Archief*.

In dat jaar ondernam ik met WENCKEBACH en MIQUEL uit te geven het *Bulletin de Neêrlande* in 4°, dat in 1839 door een deel in 8° en in 1840 door nog een stuk in 8° werd opgevolgd. In de werken van het Instituut te Amsterdam vindt men in die periode eene verhandeling van mij *over den steeds toenemenden invloed der natuurkundige wetenschappen op welvaart en beschaving*; in welke werken bovendien nog voorkomt van mij eene verhandeling over *koper, tot dubbeling van schepen gebruikt*.

Het *Bulletin de Neêrlande* had het *Archief* overtollig gemaakt; maar de uitgever van het *Bulletin* had er geene goede zaken mede gemaakt en een ander wilde het niet voortzetten.

Van mijne zijde had ik in 1840 weinig behoefte aan een tijdschrift, daar ik in dat jaar naar Utrecht beroepen werd als Hoogleeraar.

TERUGBLIK OP MIJN VERBLIJF TE ROTTERDAM.

Al de menschen, die mij mijn vertrek naar Rotterdam hadden afgeraden, hebben gelijk gehad: ik had er niet heen moeten gaan; overal elders ware ik beter geweest. De materiële zijde der dingen heeft mij nooit aangetrokken; gelegenheid om mijne vermogens te oefenen had ik er ruimschoots, maar ik kon er eerst goed gebruik van maken, toen mijne gezondheid verwoest was. En nuttig te zijn voor anderen is aan geene plaats gebonden.

Niemand meene, dat ik in al dien voorspoed eenig genoeg had: mijne behoefte was een stil, hartelijk leven te leiden, in kleinen kring. Zulk een kring had ik te Rotterdam, maar ik kwam er nooit in, of ik was eerst uitgeput door bezigheden, en dus niet vatbaar genoeg voor betere genoegens. Op eene *vélo-cipède* is niemand gelukkig, of hij moet een jongen zijn. Tot geluk behoort rust, en die heeft een doctor nooit.

Mijn kring was J. LANDT, H. N. VAN TEUTEM, H. VAN BUREN, W. H. DE VRIESE, H. G. J. VAN DOESBURGH; later, toen DE VRIESE naar Amsterdam ging, F. A. W. MIQUEL, J. TIDEMAN, thans Hoogleeraar te Amsterdam. In dien kring heb ik veel ontvangen, veel genoten.

VAN TEUTEM was mijn tijdgenoot als student; hij is mijn goede

vriend geweest te Rotterdam. Met hem heb ik de eerste jaren regt hartelijk geleefd. De predikatiën van ABRAHAM DES AMORIE VAN DER HOEVEN (den vader) en van hem hoorde ik altoos. Dat werd mij kwalijk genomen, omdat zij remonstranten waren; zoo was het toen. VAN TEUTEM was een fijn beschaafd en begaafd man, en mij een best voorbeeld.

VAN LANDT heb ik reeds gesproken. (Zie blz. 116 en 117).

VAN BUREN, vol leven en vol geest, was jong advocaat. Wij verstonden elkander best, en wie maar naar hem luisteren wilde, zag in alles poëzij; zoo prozaïsch kon geene zaak wezen, of VAN BUREN wist haar vleugelen aan te binden.

DE VRIESE en zijne vrouw waren regt hartelijk. Met beiden heb ik vele beste uren gesleten.

VAN DOESBURGH, predikant, is mij een trouwe vriend geweest. Zijn vast karakter en zijne beste natuur, krachtig maar best, waren mij ten steun. Tallooze aangename en hartelijke uren hebben wij zamen doorgebracht. Maar nadat ik Rotterdam verlaten had, en vooral in den avond van mijn leven, is v. DOESBURGH voor mij geweest een vriend, wiens beeldtenis mij niet verlaten heeft. Mij is hij steeds voorgekomen de type te zijn van een *man*, en steeds noemde ik hem in mijzelven: *justum et tenacem propositi virum*.

TIDEMAN, toen Remonstrantsch predikant te Rotterdam, na het vertrek van v. d. HOEVEN, was een hartelijk en heusch mensch en van eene liefderijke natuur. Bij hem was ik medicus, even als bij v. TEUTEM en bij v. DOESBURGH. TIDEMAN was mij een toonbeeld van liefde, dat ik niet genoeg kon navolgen. *Altoos* even liefdevol, was hij een beschamend voorbeeld voor mij en vele anderen.

En MIQUEL? Met niemand heb ik toen meer sympathie gehad dan met hem. Die kolossale geleerdheid en gemakkelijheid, die helderheid en klaarheid, die liefde voor goede dingen en nuttige kennis: inderdaad, het zou niet noodig geweest zijn, dat wij zamen doctoren en lectoren aan de Geneeskundige school waren, om toch duizenden raakpunten gehad te hebben. Voor mij was hij een wandelend lexicon, en ik sloeg hem altoos op

en leerde altoos van hem. Maar hij was mij ook een trouw vriend en waakte b.v. des nachts altoos met mij bij die mij dierbaar waren en mij door ziekte angst in het hart joegen. MIQUEL was mijn vriend en mijn wapenbroeder te Rotterdam en later te Utrecht. (Zie den Utrechtschen studenten-almanak van 1872).

Dat ik vrienden had in Rotterdam, beste vrienden, dat weet nu ieder, die deze woorden leest.

Ik moet hier nog twee namen noemen van mannen, van wie ik te Rotterdam veel heb geleerd en veel heuschheid ontvangen heb. W. N. ROSE, officier der genie, werd stedelijk architect te Rotterdam. Ik raadde het hem sterk af, want toen was Rotterdam niet in staat om zulk een man, als ROSE was, te verstaan; maar hij verlangde de militaire dienst te verlaten. In het eerst had hij veel voorspoed aan de Maas, maar het *aan den weg bouwen* gaf hem later veel te verdragen. Ik zeg niet, dat ROSE niet een enkele maal een fout heeft begaan in de bouwkunde; elkeen doet dat op zijne beurt in zijne zaken; maar wat kennis en smaak aangaat, wat talent en ijver betreft, weinigen hebben hem daarin overtroffen. Als mensch was hij in hooge mate voortreffelijk, opregt en waarheidlievend, heusch en hartelijk; hij heeft onder mijne beste vrienden behoord.

Een ander uitnemende te Rotterdam, van wien ik veel goeds ontvangen heb, was onze beroemde H. TOLLENS. Ik was zijn medicus, maar hij kon niet nalaten voor mij veel meer te zijn. Het is een der grootste voorregten in het leven, in beste naturen te mogen lezen. Dat voorregt, mij zoo volop toebedeeld, stroomde mij nu weder in TOLLENS toe: welk eene eerlijkheid, welk eene bestheid! Het hart, dat TOLLENS in zijne verzen heeft blootgelegd, heb ik van hem in zijn huiselijken kring op den hoogsten prijs leeren stellen. Gij kunt de verzen van TOLLENS gerust lezen, als door hem geschreven, want hij was zoo als hij geschreven heeft. TOLLENS blijft dan ook eene beste plaats houden in mijn hart.

Van al mijne patiënten had ik hartelijkheid en vertrouwen.

Een anderen doctor nemen, dat deed men zoo in Rotterdam niet; mij is het zelden gebeurd, dat ik door een ander vervangen werd. Alleen bij eenige R. Catholieken, nadat ik mij eens tegen een pastoor had aangekant, omdat die eene gereformeerde vrouw, die met haren roomschen man ziek in dezelfde kamer lag, in den winter naar eene andere kamer had willen drijven, om den roomschen man te laten biechten. Ik begreep, dat ik dat niet mogt toestaan; en de pastoor zette mij dat betaald. Betaald *ira et studio*. Betaald? *Odio theologico antiquo*.

Voorts waren de menschen daar voor mij waarlijk liefderijk. Dagelijks vond ik iets in mijne koets, eene kleinigheid, eene aardigheid, vruchten, bloemen, en, als er den vorigen dag eene partij geweest was, een stuk taart of iets anders. Fijne wijnen heb ik in Rotterdam niet gekocht, maar ze wel smakelijk met mijne vrienden gedronken; mijn kelder was er altoos overvloedig van voorzien. Als mijne koets kwam aanrollen, kwam de huismoeder reeds van de trappen vliegen en deed mij de deur open, eer ik schellen kon, en zoo werd mij ook weder uitgeleide gedaan. Men zeide, dat de vrouwen veel van mij hielden. Ik weet het niet, maar dit weet ik wel, dat ik veel van de Rotterdamsche vrouwen hield, en dat ik bij haar eene hartelijkheid voor zieken en eene zorgzaamheid gevonden heb, die mij altoos hebben geboeid. Zij waren eenvoudig en natuurlijk.

Of ik nuttig geweest ben in mijne praktijk, weet God alleen. Heb ik al mijne zieken goed behandeld? Is niemand door mijn toedoen gestorven? Kan ik de Rotterdamsche graven met een gerust geweten doorgaan? God alleen weet het. Tastbare mislagen heb ik niet begaan, waardoor mijn geweten zou moeten bewogen worden. Maar ook hier geldt het: *ars longa, vita brevis*. Zouden er aan mij alleen geene dwalingen gekleefd hebben onder de geneeskundigen?

Dit kan ik verklaren, dat ik met de innigste liefde in de borst was op de plaats van gevaar, zoodanig, dat ik na elk droevig sterfgeval onder mijne patiënten eenige dagen ziek was, door de doorgestane angsten en zorgen en droefenis.

Wat was het dan, dat uw verblijf in Rotterdam u zoo min

wenschelijk maakte? Waart gij niet wel met uwe discipelen aan de Geneeskundige school? Van één enkelen slechts heb ik verdriet gehad, een persoon, dien ik op zijn 16de jaar in mijn huis nam, omdat hij om slecht gedrag uit zijns vaders huis was gejaagd, en wien ik een vader ben geweest.

Neen, onder mijne discipelen had ik v. d. BIJLL en TISCHAUSER, v. d. VLIET en EICKMA en anderen, en ik heb slechts v. d. VLIET en EICKMA te noemen, om te doen weten, hoeveel geluk ik daar van mijne discipelen heb gehad. De uitnemende A. F. VAN DER VLIET stierf helaas vroegtijdig, maar mijn vriend B. EICKMA geeft nog zijne beste krachten aan de maatschappij. Jaren was hij nuttig werkzaam als lid van den stedelijken Raad en in de laatste jaren als Wethouder te Rotterdam. Wie is er ijveriger voorstander van goed onderwijs dan hij, die mij eene halve eeuw zijne vriendschap schonk?

Wat het was, zal ik zeggen. In den koopmansgeest vond ik voor mij niets, en dien koopmansgeest vond ik bijna overal, behalve in den bovengenoemden vriendenkring, in bijna alle huizen, waar ik kwam, en ik kwam in vele huizen daags en was er het grootste deel van den dag, en vernam dus niet anders dan een zin, die van handel onafscheidelijk is, en zooals toen de Rotterdamsche handel was.

Misschien bedierven wij vrienden onderling elkander wel wat, maar in elk geval was het geen middel, om u met opgewektheid den volgenden dag alweder onder de bevolking te begeeven, als gij den vorigen avond soms uit de volle borst over de bekrompenheid geklaagd hadt.

Daarbij kwam meer. Zulke ervaring, als ik te Hoorn van het Bestuur van het Bataafsch Genootschap had gezameld, was in Rotterdam niet ongewoon bij autoriteiten. De Geneeskundige autoriteit b.v. liet alle misbruiken toe. Ik had een jongen aan rottenkruit-vergiftiging behandeld, die muizenkoekjes genomen had; en ik werd bij de Geneeskundige Commissie uitgelagchen, dat ik het verkoopen van die muizenkoekjes wilde belet hebben. Het verkoopen van allerlei kwakzalverijen in de geneeskunst was er toen endemisch, en er was niets aan te doen. De me-

dicijnen in de ziekenbusen waren soms ellendig; niemand bekreunde er zich om, en een beroemd apotheker leverde aan *alle* menschen van de bus denzelfden drank af, een bruinen, het aftreksel van allerlei afval, onder den naam van *decoctum Jan*. Contracten van mijne collega's met apothekers werden openbaar toegelaten, en mij zelven werd meermalen door apothekers voorgesteld, een contract met hen aan te gaan; van elk recept, dat ik bij hen zou bezorgen, zou ik zooveel geld hebben. Een pruikenmaker stierf ten gevolge van irriterende middelen, hem door eene jufvrouw van Delft, eene private doctoresse, gegeven; de man was mijn patiënt geweest. Ik bragt de zaak voor den regter. De jufvrouw werd veroordeeld tot f 25.— boete en ik niet weinig doorgehaald, dat ik zulke dingen deed.

Met de Belgische omwenteling werden vele leerlingen van de Geneeskundige school binnen weinige weken te Dordrecht geëxamineerd en toen tijdelijk bij het leger ingedeeld. Elk, die daarheen wilde, moest vooraf offeren, twee, drie honderd gulden voor eenige privaatslessen. Onder die nieuwe artsen waren er, die bij mij op mijne lessen weinige dagen te voren niet hadden geweten, of *fel tauri* (ossen-gal) een mineraal of eene plant of een dierlijk product was. Ik waarschuwde tegen die praktijken en kante er mij vervolgens openbaar tegen aan. Dat kostte mij de ongenade van een tal van autoriteiten, en die ongenade was volkomen, zoodanig, dat mijne toelagen voor het laboratorium op $\frac{1}{3}$ gebragt werden, op grond „dat ik van mijne discipelen professoren maakte,” ongeveer als LAVOISIER, die onthoofd werd, „omdat hij water had gedaan onder den tabak der „Franschen.” Onthoofd werd ik intusschen niet, maar ik stond bij herhaling te regt in de vergadering der Commissie van Bestuur der Geneeskundige school, „omdat ik van mijne discipelen „professoren maakte.”

Een eerste dignitaris der stad had mij, kort na mijn entré te Rotterdam, met een tal van scheldwoorden overladen en dreigde mij bij den kraag te nemen, omdat ik bij eene hertaxatie ter zake der belasting van deuren en vensters, die door de administratie noodig was geacht, had geantwoord: „Zeker pro-

„fiteer ik van mijn regt, om een mede-arbiter te benoemen, want „wie mij niet voor eerlijk houdt, kan ook mijn volle vertrouwen „niet verdienen.” Het was onervarenheid van mij in het spel der maatschappij; en die heer had mij niet hard mogen vallen. En dan zooveel gewelddadigheid! Ik had hem geen onvertogen woord toegevoegd en zorgde slechts, dat hij van mijn kraag bleef. En toen ik zei, dat ik den Koning zou gaan zeggen, hoe eerlijke ingezetenen van Rotterdam behandeld werden, werd hij de liefste man der wereld.

Het schoonste volgt nog. Het laboratorium, mij gegeven, was eene oude kazerne en bleek vol ongedierte te zijn. De man, die het bewaakte, mijn amanuensis, had er altoos een bierglas vol van staan, als argument. Uit de reten van den zolder vielen zij mij op de kleederen en zóó beoefende ik chemie. Jaren achtereen werden mijne klagten daarover onbeantwoord gelaten en mijne brieven ter zijde gelegd, tot ik eindelijk schreef, het laboratorium te zullen sluiten. Toen kwam een hoofdman-dignitaris met een generalen staf. „Nu zal jij hebben aan te wijzen waar „het ongedierte zit, waarvan jij zulk een bombarie hebt gemaakt; „maar reken nu ook op de gevolgen.” Zoo sprak die heer tegen mij in het laboratorium, hij omgeven van een plegtigen generalen staf, en wij zamen omgeven door duizenden van het ongedierte. Ik sprak geen woord. De woede klom. Ik sprak geen woord. De architect ADAMS was wijzer dan de dignitaris en proponeerde een latje af te breken, dat daar aan den muur was, en men telde daaronder 36 van die beminnelijken, wier voorouders ik dagelijks van mijne kleederen had geschud, terwijl ik chemie beoefende.

Het laboratorium werd onmiddellijk gesloten, geheel uitgebrouwen, en de balken en muren, zonder dak en zolders, een jaar aan den regen blootgesteld, want andere middelen waren er tegen die duizenden niet aan te wenden. Ik werd zoolang met mijne *utensilia* boven de Delftsche poort geplaatst en deed daar, hetgeen ik onder 1837 heb uitgegeven. — Dat die heer dignitaris mijn hart niet gestolen had, wie zal het mij kwalijk nemen? Voeg nu bij dat alles, dat sedert 1835 mijne voornaamste

middelen van bestaan hadden opgehouden tot mij te komen; dat ik de f 500.—, die ik van mijn lectoraat ontving, wel voor mijne boeken noodig had, en weinig geld van mijne praktijk ontving, want die was toen klein; dat ik dus duchtig inteerde, en men zal het verstaan, dat mijn beroep in 1840 te Utrecht mij een zegen Gods was: dat mij zoo dierbare Utrecht, waar ik intusschen mijne Moeder en MOLL niet meer vinden zou.

Ik houd het niet voor onmogelijk, dat iemand het mij euvel duidt, dat ik over den geest van eene aanzienlijke bevolking eener stad zoo spreek, terwijl ik daarop den terugslag niet meer ontvangen kan. Hem moge ik opmerken, dat ik gedurende mijn leven nooit anders over deze zaken gesproken heb: ik zeg niets nieuws.

Nog onlangs (1872, Nieuwjaar) heb ik, in hetgeen ik over MIQUEL geopenbaard heb, even zoo over Rotterdam geschreven. Twee uitnemende vrienden keurden dat af en riepen mij toe: *veritas odium parit*. Maar die woorden zijn mij bekend van mijne eerste jeugd. Ik heb nooit behoefte gevoeld om iemand te kwetsen, en nooit verstaan, dat men niet ruitelijk zou mogen zeggen, wat waar is, zoo daardoor niemand onwaardiglijk gekwetst kan worden.

Wat Rotterdam aangaat: ik ken die stad sedert 1840 niet meer, en handelde over haar vóór 1840. Ik heb er toen zeer beste menschen, vooral zeer beste vrouwen gekend, zooals ik boven pligtmatig gezegd heb; maar den publieken geest aldaar heb ik toen volkomen afgekeurd.

En wilt gij mijne nagedachtenis, na dit gelezen te hebben, aanvallen om die woorden: gij moet het zeker doen. Gij hebt genoeg gezien, dat ik geen lof bedel na mijn dood: hoe kan ik dan afkeuring vreezen?

Toen ik mijne voeten op de aard-oppervlakte bewoog, haakte ik naar vriendschap van goede menschen, maar vrees kende ik niet. En als ik de aarde onder de voeten zal hebben, zal mijn bewustzijn mij van aardse vrees oneindig verwijderd houden: de vriendschap, het goede verband der geesten, dat zal mij blijven vervullen tot in eeuwigheid.

Eer ik van Rotterdam afstap, moet ik nog twee zaken vermelden, mij daar wedervaren. H. C. v. D. BOON MESCH, de broeder van den professor te Leiden (A. H.), was te Amsterdam Hoogleeraar in de chemie, en stierf, toen ik te Rotterdam midden in de praktijk was. Van Curatoren van het Athenaeum te Amsterdam ontving ik een brief, of ik lust had in dat professoraat. Ik ging er zelf heen, en sprak aan het huis des Burgemeesters met de Curatoren, VAN DE POLL, Mr. C. VAN HALL en VAN REENEN, den vader van den lateren Minister VAN REENEN. Er was in het laboratorium *niets*, niet een tang. Ik zei, dat ik instrumenten en ingrediënten noodig had; de heeren zouden zien, daarvoor geld te bekomen. Na eenigen tijd kwam ik tot antwoord, dat zij dat geld niet konden verkrijgen, maar of ik toch komen wilde.

Ik bedankte beleefd. (Reeds vermeld in de *Getuigenis in zake Hooger Onderwijs*, 1876).

Het tweede was kort voor de vernietiging van mijne gezondheid, toen ik wist, dat ik de praktijk niet zou kunnen volhouden. Er werd mij van wege een Ministerie een ambt aangeboden, waarin ik in Natuurwetenschappen zou arbeiden. Mij was het toen een zegen, want ik stierf bijna in mijne koets. Ik ging naar den Minister en toonde mij gelukkig, maar verzocht te Rotterdam te mogen blijven, omdat ik daar zulk eene goede gelegenheid had, ook voor dat ambt. Ik zou dan naar 's Hage komen, zoo dikwerf het noodig zou zijn. De Minister vond het best en zou mij aan den Koning voordragen.

Later bedacht hij zich, dat een wonen in den Haag toch beter zijn zou, en vroeg aan den ouden heer DE FREMERY om een geschikt persoon, die er een recommandeerde. Ik hoorde van niets.

Dagelijks reed ik naar huis op den posttijd, — die toen, zaliger gedachtenis, slechts eenmaal op een dag kwam, — om mijne aanstelling in ontvangst te nemen. Eindelijk kwam er een brief, maar een brief van een *viend*. Hij had van de zaak gehoord, had gesolliciteerd en was benoemd; uitdrukkelijk voegde hij er bij: „dat ik van niemand anders dan van hem dit ver-

„nemen mogt, want dat hij wist, dat die betrekking mij was „toegezegd.” Open en gul, niet waar?

Die *vriend* was een academie-*vriend*, met wien ik indertijd had afgesproken, *zamen op leven en dood broeders te zullen blijven*. (Zie bladz. 82).

Dien vriend heb ik later, even als vroeger, de bijzondere vriendenhand gegeven. Hij heeft op mijn volgend leven *zeer* veel invloed uitgeoefend, maar altoos heb ik hem terug zien komen op het terrein van stil zijn slag te slaan en met de vriendschap te leven als de poes met de muis. Zoo zijne belangen het medebragten, werdt gij altoos verloochend, en altoos met eene groote vriendelijkheid en welwillendheid. Hij heeft nog meer verloochend, — dat heeft hij, — zoodat ik op die kleinigheid niet wil zien, die hij mij heeft aangedaan. Geliefde lezer! reken niet op duurzaamheid der dingen in deze voorbijgaande wereld.

Wat ik hier heb medegedeeld, is:

„Eine alte Geschichte,
„Doch bleibt sie immer neu;
„Und wem sie just passiret,
„Dem bricht das Herz entzwei.”

De menschen zijn op verre na zoo kwaad niet, als de lieden met *bilis atra* hen soms teekenen; maar zij zijn ook op verre na, in de praktijk, zoo goed niet, als zij zich voordoen door stem en gelaat.

Alles beweegt zich bij mij en bij u om het vraagstuk, een ander te beschouwen en te behandelen als zich zelve. Daarin ligt het voornaamste geheim des levens, voor zoo verre dit de maatschappij bepaalt. Het *egomet sum proximus mihi*, dat zelfs niet het leven der dieren alleen regelt, — want dáár is hulpvaardigheid en opoffering, — heeft in de menschen-wereld eene presidiale stem, zoodanig, dat, als de stemmen der rede staken, het egoïsme schier altoos beslist.

Ten slotte nog dit betreffende mijne bezigheden te Rotterdam. Dat ik deel nam aan de lectuur, zooals die behoort tot de

algemeene beschaving, en dus de producten der Engelsche, Fransche, Hoogduitsche en Nederlandsche litteratuur regelmatig las, zal ik wel niet behoeven te zeggen. Maar misschien is het nog der vermelding waardig, dat ik voor eigen oefening over elk onderwerp, dat meer of min tot den kring van mijn denken of gevoelen behoorde, een opstel maakte. Dat was eigenlijk mijn inwendig leven: ik nam papier en schreef, en ordende alzoo mijn gemoed en mijn denken.

Zulke opstellen las ik later over en corrigeerde er aan, alsof ze voor de pers bestemd waren, en na jaren deed ik nog hetzelfde. In Utrecht, waar ik deze methode spaarzaam voortzette, heb ik alles verscheurd. Ik schat het op 12 riemen papier.

Misschien had ik beter gedaan, over een tal van onderwerpen bij anderen te lezen; maar dit had mijne methode voor, dat ik vastheid bekwam in hetgeen ik van de zaken wist of meende waar te zijn. Misschien was het een gevolg van het aan mijzelf overgelaten zijn in mijne jeugd, en van de bewustheid, dat men uit zich zelve halen kan al wat er in zit, mits men er maar goed aan trekt; voorts, dat, als men blijft trekken, er geen einde is aan de resultaten.

Educatie is uitvoering: *e-ducere*.

Altoos was ik tevreden en veelal zelfs gelukkig, zoo ik maar rustig schrijven kon over dingen van de wereld van denken of gevoelen, en dat zal wel blijven zoolang ik nog schrijven kan.

Tot de periode Rotterdam behoort de kennismaking met mijn vriend J. VAN GEUNS, Hoogleeraar te Amsterdam. Die kennismaking was belangrijk voor mij.

Een uitnemend jong mensch, die buitenslands op reis en mijn goede vriend was, stierf op die reis. VAN GEUNS, die hem kende, gaf daarvan bericht aan zijne familie te Rotterdam; zij waren zamen in Weenen. VAN GEUNS was toen pas gepromoveerd en jong. Maar de wijze, waarop hij dat droevige geval behandelde, was als van een bezadigd mensch. Het trof mij, en trok mij tot hem. En ziedaar een uitnemende vriend te meer!

Spoedig kwam de kwestie van de droogmaking van het Haarlemmermeer opdagen, waarover G. J. POOL een geruststellend boekje uitgaf, uit een gezondheids-oogpunt. De historie van de wording van dit boekje is deze. Op een diner van de Maatschappij van Nijverheid te Haarlem — alzo *inter pocula* — kwam de droogmaking van het Haarlemmermeer, toen in project, ter sprake. FLORENTIUS JACOBUS VAN MAANEN en G. J. POOL waren present. POOL zag in die droogmaking geen bezwaar, mits men slechts wat boomen om het meer zou planten, en VAN MAANEN, die toen Referendaris voor de zaken der geneeskunde was, zei: „wel, schrijf daarover dan eens wat, om de menschen gerust „te stellen,” en POOL deed dat. VAN GEUNS kritiseerde dat in het *Avondblad* van WITHUYS; POOL sloeg daarop geweldig terug. En ziedaar de Haarlemmermeer-kwestie in vollen gang. MIQUEL en ik schaarden ons opentlijk aan de zijde van v. GEUNS, en bekwamen dien ten gevolge duchtige POOLSche straffen, als J. v. GEUNS. Maar MIQUEL en ik spraken ook mede, totdat de zaak genoeg ingelicht was, en wij weder aan ander werk gingen.

Dit modderbad, dat v. GEUNS, MIQUEL en ik zamen in het Haarlemmermeer namen, is een voortdurende band tusschen ons geweest; men moet zamen wat gewigtigs uitstaau gehad hebben, onder mannen, om zamen best te blijven. De blaauwe *Bijdragen* bragten mij later weder op nieuw tot VAN GEUNS: later de Commissie tot herziening der Geneeskundige wetten en verordeningen. Maar dit waren slechts uitwendige dingen.

VAN GEUNS is mijn opregte vriend. Opregter mensch leeft er niet dan hij. Ik betreur het, dat wij elkander zoo weinig zien. Maar geen mensch kan gelukkiger in mij leven, dan mijn beste vriend JAN v. GEUNS.

Met v. GEUNS verbindt zich SCHNEEVOOGT en met dezen HEIJE. Als gij een goeden vriend bekomt, blijft het daarbij niet; hij brengt de zijne mede, en gij bekomt die ook. Met de vijanden is het dito.

Met HEIJE heb ik in de latere jaren weinig raakpunten meer gehad, maar ik blijf hem evenzoo waardeeren als vroeger. Zijn vernuft, in de poëzij zoo lief uitgedrukt, zijn ijver in de zaken

der geneeskundige Staatsregeling en in de Maatschappij der geneeskunde, maken hem tot een buitengewoon man, die veel te weinig is gewaardeerd. Voor mij is hij altoos goed geweest, en ik blijf hem dankbaar voor die goedheid.

EN SCHNEEVOOGT? Met HEIJE vriendelijke aanhanger der Thorbeckianen, en dus beiden antipoden van mij: SCHEEVOOGT is jegens mij altoos zeer heusch geweest. Of hij Jonkheer MOZES SALVADOR in ernst tegen mij verdedigde, is mij nooit duidelijk geworden, maar dat is mij ook onverschillig: zijne goedigheid deed hem meestal de defensie op zich nemen van aangevallenen. Maar ik waardeerde hem hoog en doe dat altoos nog evenzoo.

In het begin van de Maatschappij der geneeskunde, waarvan hij president was, dwong hij mij om daar eene rede uit te spreken. Ik deed het, maar zette het hem betaald, door in zijne presentie in de volle vergadering hem te noemen: „*hic est pater sanitatis ac conservator, hic dolores curat: hic, ut uno verbo dicam, medicorum omnium facile princeps est.*” Deze rede is gedrukt in het Tijdschrift der Maatschappij en de aangehaalde woorden zijn van een tijdgenoot en collega van HIPPOCRATES over dezen. Zouden toen alle collegen zoo lief voor elkander geweest zijn? Dan zijn de tijden er sedert niet beter op geworden.

SCHNEEVOOGT was jaren de HIPPOCRATES van ons land en had tal van goede hoedanigheden. Hij deed zich voor als volkomen materialist, altoos en overal; dat is aan elkeen bekend, die hem gekend heeft. Ik zal u bewijzen, dat hij het *niet* was, en hij dus beter was, dan hij het zelf wist.

Om mij te verstaan, moet gij weten, dat het hoofdbestanddeel der beenderen, ook van menschen, is *phosphas calcis* (phosphorzure kalk).

Telkens en telkens spraken SCHNEEVOOGT en ik over dat materialisme, ik het natuurlijk bestrijdende. Eenmaal had in het Buiten-gasthuis te Amsterdam die strijd weder lang geduurd, totdat de tijd mij eensklaps wekte om te vertrekken. Ik stond op, nam mijn hoed en vloog weg, roepende: „Adieu!”

„Wat is dat,” zei SCHNEEVOOGT, „geeft gij mij geen hand?”

En ik antwoordde hem (van ontevredenheid was geen kwestie):

„Wat? zou ik u eene hand geven? zou ik mijn phosphas calcis „door den uwen doen knijpen?“

„O!“ riep hij uit, „er is iets anders; o! ik erken het;“ en nooit gaven twee menschen elkander hartelijker de hand dan wij toen.

Zulken lof zou ik u van SCHNEEVOOGT nog veel meer kunnen verkondigen. Hij was veel beter dan hij het zelf wist.

Met het medegedeelde bedoel ik echter in het geheel niet, de verdediging op mij te nemen, dat SCHNEEVOOGT eigenlijk alle toerekenbaarheid bij misdaden trachtte te ontkennen of te vergoelijken. Wanneer het *j'appèle un chat un chat* uit de maatschappij zal verbannen zijn, keeren wij natuurlijk weder terug tot het verheven standpunt, waarvan DARWIN zegt, dat wij gekomen zijn.

Maar ik keer tot mijn eenvoudig verhaal terug.

BEROEPEN TE UTRECHT EN DAARNA.

BERZELIUS had buiten mijn weten door den Zweedschen ambassadeur te 's Hage, den heer DE HOCHSCHILD, mij bij Koning Willem I. aanbevolen voor een professoraat in de chemie, maar zonder gevolg, want in Nederland moet daartoe steeds eene vacante plaats zijn. Dat behoort zoo tot onzen landaard tegenwoordig. — De tijd naderde, waarop de oude heer DE FREMERY te Utrecht emeritus zou worden (1840). MIQUEL en WENCKEBACH overlegden, buiten mij om, wat te doen, om mij voor Utrecht te doen noemen. Zij schreven daartoe aan BERZELIUS, FARADAY en LIEBIG, vroegen een oordeel over mij, en gaven de antwoorden aan den ouden heer WENCKEBACH, toen Raad-Adviseur, en deze zond ze aan den heer v. D. CAPELLEN, gewezen Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indië, President-Curator der Hoogeschool te Utrecht.

Dit alles vernam ik, toen het gebeurd was.

P. J. J. DE FREMERY was buitengewoon Hoogleeraar geworden vóór eenige jaren, en doceerde de organische chemie te Utrecht, terwijl zijn vader (N. C.) de anorganische was blijven onderwijzen; P. J. J. was dus de natuurlijke opvolger van zijn vader.

Curatoren droegen mij als eersten aan den Koning voor. De oude heer DE FREMERY ging nog ter audiëntie, ten behoeve

van zijn zoon, die de tweede op de nominatie stond, maar WILLEM I. benoemde mij. Toen ik den Koning voor die benoeming bedankte, deelde hij mij mede, wat de oude heer DE FREMERY van mij gezegd had: het eenige ongunstige was geweest, *dat ik duur was*. Voorts zeide de Koning mij, wat BERZELIUS reeds veel vroeger gedaan had, en wat ik boven heb vermeld. „Zoek het bij den ouden heer maar goed te maken, „dat ik u benoemd heb,” zei mij de Koning. Mijn antwoord was, dat dit mij gemakkelijk vallen zou, want dat deze mijn geliefde leermeester was.

Mijn eerste gang te Utrecht was bij mijn besten broeder JAN, mijn tweede bij den ouden heer DE FREMERY. Daar stond die goede man tegenover mij en weigerde mij nu de hand. En op mijne vraag, of ik iets gedaan had tot die benoeming, of ik iets anders gedaan had dan een waardig discipel van hem te worden, naar mijn vermogen, antwoordde hij: „neen, dat heb „je niet gedaan.” Maar toen ook was hij gevallen; toen vatte ik zijne hand en stortten wij zamen tranen.

Naar Vollenhoven bij VAN DER CAPELLEN, naar KIEN, den Burgemeester, naar CRAEYVANGER, den Secretaris, en eene dankbaarheid uitgestort over mijne benoeming, geëvenredigd aan het geluksgevoel, dat mij vervulde in 1840.

SCHRÖDER had mij reeds geschreven; die zou nu mijn collega zijn, maar ik bad hem, mijn geliefde leermeester te blijven. R. VAN REES, die altoos de vriend der twee DE FREMERY's was geweest, had mij reeds geschreven en had zich onafhankelijk betoond. Dat heb ik nooit vergeten.

De studenten hadden mijne komst niet met ongenoegen te gemoet gezien, en ik opende mijne lessen in September voor beste discipelen.

Er was geen laboratorium te Utrecht, waarin door jonge lieden kon gewerkt worden, en ik moest te Utrecht toch voortzetten, wat ik te Rotterdam het eerst in het land had ingevoerd, namelijk, dat *alle* discipelen de chemie *practisch* zouden kunnen beoefenen, wat nog in Nederland op geene Hoogeschool gebeurde. *Daarom* was ik *duur*, en heette ik ook alzo.

Toen LUDWIG later als Hoogleeraar in de physiologie beroepen werd te Leipzig in Saksen, had hij een plan voorgeslagen voor een nieuw en wel ingerigt physiologisch laboratorium. De Koning had dit overwogen, en toen LUDWIG bij den Koning kwam, om voor zijne benoeming dank te zeggen, werd dat plan te berde gebragt. De Koning vond het niet breed genoeg, deed zien, dat dit veel ruimer en dat veel grooter worden moest, dan LUDWIG had voorgesteld, en het physiologisch laboratorium werd naar 'sKonings aanwijzingen ingerigt. LUDWIG ontbrak het waarlijk niet aan kennis van iets breeders, maar had met opzet modester voorstellen gedaan. Deze Koning van Saksen was een ontwikkeld mensch, die de ruimte had van zien, zooals die een vorst tot onmisbaar sieraad strekt.

Curatoren te Utrecht vond ik dadelijk bereid voor mijne voorstellen, en om mij heen zag ik weldra een tal van jonge lieden arbeiden in een daartoe, hoezeer dan ook zeer gebrekkig, ingerigt lokaal. Mijne gezondheid was goed genoeg, maar mijne hersenen waren steeds in hooge mate gevoelig, want de kunst van slapen, die ik sedert 1835 verloren had, heb ik niet meer juist kunnen magtig worden.

Welk een geluk had ik, weder eene nieuwe gelegenheid tot onderwijs te kunnen scheppen!

Voor mij zelve deed ik intusschen in den eersten tijd weinig onderzoekingen, want mijn pligt bragt mede, mij geheel aan het onderwijs te wijden, en eene menigte jongelieden tot practisch onderwijs op te wekken en hen daarin te helpen en te leiden.

Nu, als te Rotterdam, had ik geene wetenschappelijke hulp, maar een amanuensis, die apothekers-knecht was geweest, een ijverig man, wien ik toen alles leeren kon, maar wien het toen overigens aan alle kennis ontbrak. Hij woog voor mij, en ik teekende, na ze gezien te hebben, de gewigten op; hij vulde voor mij de kali-apparaten, enz.; hij smolt en boog buizen voor mij en hield de lampen aan; hij spoelde voor mij de filtra door, en vorderde al meer en meer in goede chemische praktijk. Hij volgde mij van Rotterdam naar Utrecht en is mij daar als

vroeger nabij geweest, tot hij genoegzaam opgeklommen was, om op andere wijze meer geld te verdienen, en hij mij, naar den gewonen regel der wereld, verliet.

Een Professor te Utrecht in die dagen was een man, die het druk heeft. Men wordt getrokken in allerlei dingen. Maar beklag u niet over veel arbeid en vrees niet, dat gij daarvoor geene intellectuële krachten hebben zult.

ALEXANDER DUMAS — dien ik overigens niet weer tot voorbeeld zal aanhalen — had gelijk, toen hij schreef, dat hij, als hij goed aan den arbeid was; veel sneller denkbeelden scheppen kon, dan de vlugste snelschrijver zou kunnen opteekenen.

Hoe werkzamer de geest is, des te productiever zal hij zijn: die geest is geen instrument. Het ligchaam zelfs, aan grenzen gebonden, die de geest niet heeft, het ligchaam wordt productiever bij meer inspanning. EDGEWORTH beweerde, dat iemand, gerekend van het oogenblik, dat hij goed aan den gang is, sneller loopt, wanneer hij een rollend voorwerp, b.v. een rad, heeft voort te drijven, dan hij doen zou, vrij gaande.

Maar de zeer uitzetbare geest kan bij uitzetting zich steeds breeder maken. Denk aan de treffende woorden van THIERS: „*l'esprit gouverne et la matière est gouvernée.*”

Vrees dus niet voor veel bezigheden. Maar meen niet, dat gij in *ééne enkele* rigting veel doen kunt, want gij hebt in *vele* rigtingen te arbeiden. Dit wordt in Nederland te veel voorbijgezien; daar denkt men, als men iemand Professor gemaakt heeft, dat hij nu slechts de mouw van zijne toga te schudden heeft, om u te overstorten met een overvloed van uit de diepte opgedolven kundigheden. Maar gij trekt hem in allerlei kleine bemoeijingen, en maakt hem lid van dit en bestuurder van dat; hij moet zich hier vertoonen en daar; gij moet ook voorlezingen van hem hooren; elders betreft gij hem in beste, maar altoos tijdroovende dingen, en laat hem zeer weinig vrije avonden ter beschikking. Een deel van den ochtend, en wel een aanzienlijk deel, geeft hij aan zijne leerlingen, en als hij meer of

min een vader of een broeder van deze wil zijn, is hij voor hen beschikbaar als zij het verlangen.

Verwonder u niet, dat zulke Hoogleraren in het algemeen niet de lieden zijn, die de letterkundige wereld overstelpen met de uitkomsten van diepe studie. Hij, die daarvoor tijd hebben wil, moet, ik had bijna gezegd als een dief te werk gaan en ontvreemden een weinig tijds aan het een en aan het ander, waarmede hij in zijn kring beladen wordt.

Schadelijk voor het land acht ik het niet, dat Professoren zich zoo met de maatschappij vermengen, maar ter liefde van de waarheid moet men met het bovenstaande rekening houden, indien men van de Hoogleraren in ons land overziet, wat zij aan degelijke lettervruchten al of niet hebben afgeworpen.

Ik neem hier de vrijheid met een woord te handelen over de finantiële zijde van een professoraat in natuurwetenschappen in Nederland, en meer bepaald te Utrecht en te Groningen, in 1840 en daarna. Niemand kan dat hier van mij thans vreemd vinden, daar ik in mijn leven er niet over gehandeld heb, dan éénmaal ter loops, en ik er thans geen belang meer bij heb.

Men neemt de Hoogleraren onder ons uit de werkende klasse. De bijzonder gefortuneerde Mijne Heeren alhier werken in het algemeen niet. In het oude Zwitserland, namelijk vóór 1848, waren te Genève de DE SAUSSURE's, de DE CANDOLLE's, de DE LA RIVE's, de PLANTAMOUR's de mannen, die uit de ruimte hunner eigen middelen hunne kabinetten onderhielden, en hunne talenten gaven zij gaarne ten beste. In Engeland is een lord een man van fortuin maar tevens van essentie; hij werkt gaarne.

Onder ons is het arbeiden meer of min aangeschreven in de zoogenaamde hoogere standen, als het bij de negers is: het is oneer.

Hoe dit zij: men neemt bij ons de Professoren uit den middelstand, en bekomt alzoo niet of weinig gefortuneerde mannen. In goed Hollandsch: gij moet hun dan geven, om van te leven. Laat ons zien of gij dat doet.

Ik zal nu van mij zelve spreken. Als Professor heb ik veel voorspoed gehad, en ik ben dus hier een goed exempel.

Men begint met u in 5 jaren, voor het pensioen-fonds, een geheel jaar revenu in te houden. Dan hebt gij alzo $\frac{1}{5}$ minder, Lang kan ik bij deze zaak niet stilstaan en ga dit dus voorbij.

Na die 5 jaren hebt gij, onder de korting voor weduwen-fonds en leges, jaarlijks *f* 2105.— (Het heet *f* 2200.—).

Voeg daarbij examen-gelden *f* 50.— en college-gelden van 10 studenten à *f* 30.— elk; dit maakt *f* 2455.—.

Meer inkomen hebt gij niet. Naar het Besluit van Augustus 1815 hebt gij wel het regt om meer lessen te geven in uwe Faculteit, maar u komt slechts college-geld toe van *één* daar genoemd vak, u opgedragen, b.v. chemie. En hoeveel colleges gij ook geven zoudt: uwe revenuën zullen niet grooter worden, of gij verwekt billijke ontevredenheid onder uwe discipelen om geld. En dat doet geen man van wetenschap.

Alzo: gij hebt *f* 2455.— inkomen in een jaar. Om uwe stelling als man van wetenschap hebt gij ruim boeken noodig, en gij hebt verhoudingen tot menschen van studie en tot zaken. Voor dit een en ander: boeken, correspondentie, reizen, receptie van menschen in uw vak van buiten, reken ik de beperkte som van *f* 1000.—. Dat is wel veel te weinig, maar ik doe dat toch.

Om uwen stand moet gij in een huis wonen, dat met belasting u minstens *f* 800.— kost. Gij hebt ook ruimte noodig voor uwe boeken.

Dus hebt gij jaarlijks uitgegeven *f* 1800.—, en gij ontvangt *f* 2455.—. Alzo blijft u voor uw geheele gezin en voor al uwe behoeften jaarlijks niet meer over dan *f* 655.—.

Misschien kunt gij beter rekenen dan ik; maar ik heb het nooit anders kunnen doen, dan ik thans doe.

Doet gij dan wel, menschen uit hunne stelling in de maatschappij te vragen bij zulk eene remuneratie? Niemand loopt met die zaken te koop, en dus geeft zich een nieuw benoemde in onwetendheid over aan de armoede, die zijn hoogleeraars-ambt hem zal doen belooopen.

Het is duidelijk, dat deze Hoogleeraren, zoo zij geene middelen hebben of er niet iets anders bij ondernemen, — noodwendig ten nadeele van hunne studie en van hun onderwijs, —

hunne boeken en hunne verhoudingen tot de menschen inkrimpen, en zich met de hunnen behelpen om voort te komen.

Maar armoede in boeken en andere middelen loopt al weder op nadeel hunner studie uit.

Zoo hebt gij sedert het Besluit van Augustus 1815 de Hoogleeraren behandeld in de natuurwetenschappen te Utrecht en te Groningen. In regten, letteren, wiskunde, waar men veel meer toehoorders heeft, is het anders. Dat wist gij best, maar gij hieldt u, alsof gij het niet wist.

Mijne persoonlijke stelling was nog veel minder gunstig in de hooggeleerde geldzaken, dan ik boven geschetst heb, maar dat was mijn eigen wil. Intusschen niet zoo geheel en al vrij, maar „vrijheid met een weinig dwang,” zooals wij van den Indischen tabaksbouw indertijd gelezen hebben.

Toen ik te Utrecht kwam als Hoogleeraar, werd er niet practisch gearbeid door de jongeren in scheikunde. Curatoren gaven mildelijk de daartoe strekkende middelen. Maar assistentie durfde ik niet vragen. Aanvankelijk had ik die van een student, en later van een anderen student. Maar het is duidelijk, dat ik van dezen niets vergen mogt zonder eenige tegemoetkoming, zoodra die assistentie door de uitbreiding van het onderwijs van meer beteekenis werd. In het kort: mijn eerste helper, dien ik geld moest geven, had f 1000.—'s jaars van mij.

De 5 magere jaren, waarin ik toen nog verkeerde, ga ik maar weder voorbij, maar trek f 655.— inkomen af van f 1000.— uitgaven, zoodat mij te Utrecht toen reeds een hooggeleerd minus te goed kwam van f 345.—'s jaars.

Later is voor assistentie werkelijk geld gegeven, maar nooit genoeg, zoodat ik, zonder een cent er van te zien, *al* mijne college-gelden *altoos* aan mijne assistenten gegeven heb.

Mij hebt gij daarmede intusschen niet getroffen: *ik heb gearbeid buiten mijn professoraat, en daarvan heb ik geleeft; niet van u, die heet voor onderwijs te zorgen.* (Reeds met een woord vermeld in de *Getuigenis*, 1876).

En nu de stoffelijke middelen, mij voor mijn scheikundig

onderwijs te Utrecht gegeven. Daarvan is de historie deze, Onmiddellijk na mijn optreden te Utrecht moest ik voor mijne lessen veel meer geld verbruiken, dan vroeger daar gewoonte was, want zeer vele jonge lieden werkten dagelijks den geheelen dag in het laboratorium, andere uren. *Mijne* chemie gaf geen geld, maar kostte geld. Mij werd *niets* geweigerd, wat ik aan chemische middelen behoefde, maar alles gegeven, bijna zonder aanvragen. Het was toen een waarachtig patronaat, een faciliteren, een voorkomen voor de scheikundige werkplaats, waarop ik niet kan terugzien, zonder met aandoening de namen te noemen van VAN DER CAPELLEN, van KIEN en van CRAEYVANGER, van *alle* Curatoren, maar de twee eerste en de secretaris deden voor mij alles af.

Op zekeren dag zei ik eens aan VAN DER CAPELLEN: „de heeren geven mij alles voor de werkplaats, maar dat kan op den duur niet alzo. Mag ik geld vragen aan den Minister van Binnenlandsche zaken, natuurlijk zeggende, dat ik alles ontvang, wat noodig is, van Curatoren, maar dat er zooveel uit het Academie-fonds — bijdragen van studenten aan de Hoogeschool — moet gevonden worden, en dat ik alleen zooveel daaruit niet mag nemen?” „Gij krijgt het niet,” was zijn antwoord, „maar ga uw gang.”

Ik schreef aan SCHIMMELPENNINCK VAN DER OIJE, die toen Minister van Binnenlandsche Zaken was: dat ik het te Utrecht best had, enz. enz., maar dat Curatoren mij op den duur uit het Academie-fonds niet zooveel zouden kunnen blijven geven voor mijn onderwijs; dat ik mij dus tot hem wendde, enz. Dat meer dan één vorm mij daartoe doelmatig voorkwam:

1°. dat hij regtstreeks aan H.H. Curatoren eene ruime subsidie uit 's Lands kas zou toestaan, voor het chemisch practisch onderwijs te Utrecht;

2°. zoo dit hem, om de Staten-Generaal, moeilijk mogt vallen, of hij mij dan een post zou willen opdragen (dat mogt toen nog) van adviseur, en hij mij daarvoor een ruim traktement zou willen toekennen, niet aan mij, maar aan Curatoren te betalen, voor de practische behoeften in de chemie;

3°. zoo dit hem ook niet goed mogt voorkomen, of hij mij dan vergunde, eene lijst door het land te laten rondgaan, ongeveer zooals men doet voor eene afgebrande boerderij, nu voor chemische behoefte te Utrecht, en of ik hem dan die lijst ook mogt aanbieden.

„Die duivelsche kerel,” zei SCHIMMELPENNINCK, dien ik niet kende, tegen LIPKENS, Directeur der Delftsche Academie; „die duivelsche kerel; als ik hem 1°. weiger, dan kan ik toch 2°. doen; en weiger ik hem beide, dan is hij waarachtig in staat, om zulk eene lijst te doen rondgaan.”

LIPKENS was een practisch man: ANTONIUS LIPKENS, een oud vriend van MOLL, en mij zeer genegen 1).

LIPKENS antwoordde aan SCHIMMELPENNINCK op het bovenvermelde: „Schrijf aan de Staten en aan de Stad Utrecht, dat zij elk iets geven aan het Laboratorium aldaar.”

Ik, van niets wetende, ontving na 14 dagen op denzelfden dag een brief van den Gouverneur der Provincie en een van den Burgemeester der stad, „of ik eens zou willen opgeven, hoe groot wel de jaarlijksche behoeften van het laboratorium waren.”

Ik ging die heeren, niet wetende wat dit beteekende, spreken en vernam de aanschrijving van den Minister van Binnenlandsche Zaken.

1) Een klein staaltje van de opgewektheid in die dagen tusschen de mannen van wetenschap. MOLL en LIPKENS hadden zamen gedelibereerd, hoe LEEGHWATER toch zoolang onder water had kunnen blijven, maar zij waren tot geen resultaat gekomen.

Daarna schreef MOLL aan LIPKENS, dat hij het gevonden had; dat LEEGHWATER den avond vóór zijne openbare vertooningen (onder anderen voor PETER DEN GROOTE te Amsterdam gegeven) een ton met één bodem, met touwen, waaraan steenen gehecht waren, omgekeerd te water liet, en bij zijn te water gaan zich in die ton plaatste. LIPKENS was verheugd over de vinding. „Hoe komt gij daaraan?” En MOLL antwoordde: „het staat in *Suinotna Sackpil*.” LIPKENS ging overal zoeken naar dien *Sackpil*, en MOLL had het genoegzamen dezen gult LIPKENS nu ook eens bij den neus te hebben met zijn eigen naam, omgekeerd.

Mijn advies aan Staten en Stad was: „geeft iets ruims, en „niet aan het laboratorium alleen, maar iets ruims, zoodat de „geheele Academie er iets aan hebbe.”

Om kort te gaan: De Staten stonden *f* 5000.— jaarlijks toe, en de Stad evenzoo *f* 5000.— jaarlijks, dus *f* 10,000.— jaarlijks, waarvan ik een deel voor het laboratorium ontving, volkomen genoeg voor het onderwijs.

Die *f* 10,000.— jaarlijks heeft de Hoogeschool, zoo ik meen, 10 jaren genoten, toen THORBECKE — een man *in den regel* — besloot, dat de Staten die niet meer geven mogten. Het was eene hatelijkheid tegen mij.

Maar ik gaf toen bloeiende openbare voordragten voor het publiek. De Staten konden daarvoor aan het laboratorium iets toekennen, en gaven aan Curatoren *f* 1500.— daarvoor jaarlijks. Zeer lang heeft dat echter niet meer geduurd, daar ik die voordragten niet altoos door te geven had.

De stad Utrecht gaf in 1861 nog jaarlijks *f* 5000.—, maar een klein mannetje ageerde er tegen, zoodat ik toen kon verwachten, dat het niet lang meer duren zou, al gaf de Stad ook in dat jaar 1861 bij het 225-jarig bestaan der Hoogeschool aan ons eene medaille, waarop staat: *Quis separabit?* De bijdrage van *f* 5000.— van de Stad is natuurlijk spoedig daarna van de Hoogeschool *gesepareerd*.

Ik heb nog op andere wijze gezorgd, de uiting van den ouden heer DE FREMERY, dat ik *duur* was, te annuleren. Sedert jaren namelijk waren de pharmaceuten voor Nederlandsch Indië onder mijne leiding. Ik heb van het Departement van Koloniën daartoe voor elk pharmaceut *f* 100.— jaarlijks bekomen voor het laboratorium, en daar er veelal 8 à 12, gemiddeld 10 waren, was dat *f* 1000.— jaarlijks voor de Hoogeschool, dat is voor het laboratorium. Eerst in 1868 is dit veranderd.

Bovendien betaalde elk student elk jaar, voor zijne practische oefeningen, aan het laboratorium *f* 30.—, en daar er ligt 20 betalenden waren, was dit *f* 600.— in een jaar; dit, gevoegd bij de *f* 1000.— der pharmaceuten voor Indië, was *f* 1600.— in een jaar.

Deze gelden zijn door mij, *zonder een cent er van te ontvangen*, alle gegeven aan de scheikundige werkplaats, waarvan ik de bewijzen bezit, geteekend door de secretarissen van Curatoren CRAEYVANGER en later VAN HOYTEMA.

Alzoo heb ik bewezen, dat ik te Utrecht als Hoogleraar, na aftrek van boeken en huishuur, jaarlijks als maximum heb ontvangen *f* 655.— en niets meer.

Dat was deels het gevolg van de wijze, waarop in Nederland toen met het Hooger Onderwijs werd omgesprongen, deels vrije wil met een weinig dwang.

Help u zelve in Nederland in onderwijs, of word koopman.

In de Grondwet komt voor: „het openbaar onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg der Regering.” Ik heb er in het Hooger onderwijs niets van bespeurd. Ik heb Openbaar onderwijs van Staats-wege gegeven van 1827 tot 1867, eerst te Rotterdam, daarna te Utrecht, alzoo 40 jaren.

In die 40 jaren heb ik *niet éénmaal* met *één* regeringspersoon, Minister of Referendaris, *één* enkel woord zelfs, over onderwijs gesproken. Niet *éénmaal* heeft men mijne localen van Regeerings-wege betreden, waar ik mijn leven doorbragt.

Niet éénmaal in 40 jaren!

Treffende *aanhoudende* zorg!

Eenmaal — en ziedaar al weder het koningschap boven de armoede van ons tegenwoordig bestaan! — eenmaal vereerde de Koning mijne werkplaats te Utrecht met een bezoek, waarschijnlijk wel niet vermoedende, dat Ministers daar nooit den voet hadden gezet.

Welk een voorregt dan voor mij te Utrecht VAN DER CAPPELEN, KIEN en CRAEYVANGER te hebben, toen ik daar iets op te bouwen had!

Het laboratorium, waar ik aanlandde, en dat een weinig vervormd werd, was op de Hoogt, in den hoek bij de kleine trappen van de Staten-kamer. Het aantal laboranten groeide aan, en het was er altoos eivol, en daarbij eene atmosfeer

van zure dampen om te stikken. Mij hinderde dat niet, maar er werd buiten-af over geklaagd, dat er eene schadelijke atmosfeer was, en dat het lokaal veel te bekrompen was. Letterlijk was het slecht, maar ik bekreunde mij daarover niet.

Weldra mogt ik voor een ander laboratorium uit vier lokalen, die beschikbaar waren, kiezen en koos Leeuwenberg's stichting aan de Maliebrug. Er werden f 10,000.— aan te koste gelegd. *Eéne* voorwaarde werd mij slechts gesteld: als het gereed zou zijn, moest er *niets* aan ontbreken. En toen ik het inwijdde (zie de gedrukte rede), zei ik: „dat is mij tot eenige voorwaarde gesteld; welnu: er ontbreekt niets aan.”

Schooner lokalen konden er toen nergens voor een laboratorium zijn; onder mij is er niets wezentlijks aan veranderd, wat KIEN altoos roemde: „zie, dat is nog eens goed, een ding vooraf te beramen en goed te maken, zoodat er nooit weer „iets aan te doen is.” Dat zeide KIEN gaarne.

En nu ik eenmaal van het laboratorium spreek, herinner ik, dat het borstbeeld van BERZELIUS daar in 1849 in de gehoorzaal is geplaatst, en die plaatsing plegtig is geweest (zie het gedrukte: *Het borstbeeld van BERZELIUS*, en het in 1848 uitgegevene: *BERZELIUS herdacht*).

Ik heb hier uitvoerig vermeld, waarin mijn wetenschappelijke voorspoed te Utrecht bestaan heeft. Natuurwetenschappen in deze dagen behoeven breede middelen, of zij worden mager onderwezen. De persoonlijkheid van den docent is hier maar *één* element: onthoud hem ruim materiëel en instrumenteel, zoo kan hij met anderen, die dit hebben, niet wedijveren.

In Nederland heeft men daarvan geen begrip hoegenaamd gehad sedert de restauratie in 1813, en eerst bij de oprigting der Hoogere Burgerscholen is er, daarvoor en voor de Polytechnische school te Delft, hierin eene wijziging ontstaan.

Maar de Hoogescholen lijden nog (1872) onder die afwezigheid van....? *Begrip* kan het thans niet meer heeten, nu men de Hoogere Burger-paleizen in de wolken opvoert, en het ware woord,

waarom men de Hoogescholen zoo behandelt, moet ik voorbijgaan.

Maar het is eene schande voor het land, eene schande zonder wederga, en een teeken, hoe verdwaasd onze wetgevende magt georganiseerd is, hoe zij enkel in partijchap opgaat: het Hooger onderwijs zoo armoedig te laten, als het is, en het Middelbaar onderwijs zoo pompeus in te rigten.

Terwijl ik dit schrijf voor de zooveelste maal, kan niemand mij verdenken van eigenbaat (1872). Sedert vier jaren heb ik geene verhouding hoegenaamd meer tot het Hooger onderwijs, en verdenking is dus onbestaanbaar.

Welnu, neem dan dit advies aan van iemand, die hier geheel en al *buiten de belangen* staat, belangen, die thans de wereld regeren. En dat advies is: hef liever uwe Faculteiten aan de Hoogescholen op, dan dat gij ze armoedig laat voortkwijnen.

Gij *wilt* de middelen niet geven; gij *kunt* het wel, — dat bewijzen de Hoogere Burgerscholen, — maar gij *wilt* het niet.

Spreek dat dan uit, dan weten de ouders in Nederland, dat zij voor hunne zonen plaatsen hebben te nemen op eene baan van het groote spoorwegnet, dat Europa bedekt. In eenige uren, of hoogstens in een dag, zijn zij in eene plaats, waar eene breede Hoogeschool gevestigd is. Dat zij dáár heengaan, dáár opgeleid worden, dáár zich bekwamen, om voor hun vaderland als kundige mannen te kunnen optreden.

Het is zoo: zij worden dan tevens meer of min vreemdelingen: maar kundig *moeten* zij worden; op de hoogte van hun tijd *moeten* zij opgevoed worden, en gij moogt niet langer de mannen, die hun leven wijden aan het door u mishandelde Hooger onderwijs, martelen, door hun, bij vele andere middelen, ook brood te onthouden om te leven, zoodat zij óf eigen middelen moeten hebben, óf een ander bedrijf bij hun professoraat moeten voegen, om te kunnen bestaan.

Zoo schreef ik in 1872; in 1876 heeft men eene nieuwe wet op het Hooger onderwijs gemaakt en wel aan Professoren een stuk brood gegeven, maar het Hooger onderwijs doen teruggaan, zooals ik hieronder zal aanwijzen.

Te Utrecht ving ik in Nov. 1841 aan uit te geven: *Scheikundige Onderzoekingen, gedaan in het Laboratorium der Utrechtsche Hoogeschool*. Daarvan zijn 5 deelen en het 1ste stuk van het 6^d deel uitgekomen, van 1841 tot 1851. Het was aangelegd als orgaan, waardoor de uitkomsten mijner discipelen zouden kunnen wereldkundig gemaakt worden, en wat ik dan zelf hebben zou. Het meerendeel der eerste deelen is dan ook gevuld door opstellen van mijne leerlingen.

In de vroeger door mij uitgegeven tijdschriften kwamen de opstellen voor van mijne Rotterdamsche discipelen: thans de *onderzoekingen* van mijne Utrechtsche; van mij in de eerste jaren te Utrecht welligt betere resultaten dan te Rotterdam, maar geene overvloedige, want ik moest mij wijden aan het onderwijs.

Wat er van mijne toenmalige leerlingen in gevonden wordt, en wat er voorts in hunne dissertaties voorkomt, moge de vraag beantwoorden, in hoeverre ik te Utrecht mijn plicht als docent al of niet vervuld heb.

De genoemde *Onderzoekingen* zijn begonnen in 1841 en geëindigd in 1851. Van die periode vindt men nog buitendien van mij *toespraken bij het openen van mijne lessen* na de groote vacantiën. Voorts, als vervolg op hetgeen voorkwam in de *Onderzoekingen* in Deel VI, Stuk 1, 1851, (*Het zeewater en het zout, in verband tot nijverheid en wetgeving beschouwd*), eene reeks van stukken, door mij toen over zout afzonderlijk uitgegeven: *de Wet op het zout aan de scheikunde getoetst; de Afkoop van het graderwerk te Katwijk*, met *Bijlagen*, alles uitgegeven door KRAMERS te Rotterdam (zie ook *de Nederlander* van 1851).

In diezelfde periode heb ik nog uitgegeven: *Proeve eener algemeene Physiologische Scheikunde*, 1843—1850, een boek van 1352 bladzijden, en dus veel te dik voor 1 deel. Van dit boek zijn twee hoogduitsche vertalingen verschenen, eene engelsche en voor een deel eene amerikaansche. Het is aan BERZELIUS opgedragen.

Voorts nog de brochures: *Het streven der stof naar harmonie*,

die in het hoogduitsch is vertaald. *De stoffelijke wereld, een middel tot hoogere ontwikkeling*, eveneens in het hoogduitsch vertaald. *De Veeartsenijschool. De Elementen. De voeding in Nederland in verband tot den volksgeest*, in het hoogduitsch vertaald. *De voeding van den Neger in Suriname*. Over P. O. C. VORSELMAN DE HEER (uitgegeven door SCHULTZE te Utrecht, het overige door KRAMERS te Rotterdam). *De waarde der natuurkundige wetenschappen voor de geneeskunde*, ook vertaald in het hoogduitsch. *De weg der wetenschap. Verval van Nederland, bezuiniging, onderwijs. Open brief aan Mr. THORBECKE. Wetenschap en volksgeluk. De suikerwet aan de scheikunde getoetst*. En hierbij neem ik tevens op, omdat het met bovengenoemde onderwerpen samenhangt: *de voeding van Nederlanders*, in 1854 uitgegeven en dus eigenlijk niet behoorende tot deze periode.

Wanneer ik een blik werp op die periode van mijn leven, van 1840, toen ik te Utrecht kwam, tot 1851, toen de *Scheikundige Onderzoekingen* gestaakt werden, dan komen mij de volgende opmerkingen voor.

Aan het uitgeven van boeken heeft het toen evenmin ontbroken als vroeger. In het algemeen was ik vooruitgegaan in de practische chemie, maar de chemische voorwerpen, die mij bezig hielden, waren te veel gekozen uit den kring, dien ik te Rotterdam bewandeld had. Het gaat zoo, dat men later uitbreidt, en door tegenspraak van zelf op het vroegere onderwerp wordt teruggebracht. Maar ik had dat niet moeten doen. Anderen hadden de zaak best verder kunnen brengen: ik had van eenige dingen den sluier opgeligt. De eiwitstoffen hebben mij een aanzienlijk deel van mijn leven bezig gehouden. Met allerlei bezwaren had ik bij die lichamen te kampen, bezwaren, die men bij andere niet aantreft; en wat men er ook van gezegd heeft, zooveel is zeker, dat ik het eerst (in 1838) heb aangetoond, dat het vleesch in het brood aanwezig is en de kaas in het gras; dat het geheele organische rijk met ééne en dezelfde groep is bedeed, die van planten op dieren overgaat en van het eene dier op het andere: eene groep, die de eerste en voornaamste is, en die ik dus nog blijf noemen *protiëne*,

van het grieksche woord $\pi\rho\tilde{\omega}\tau\omega\varsigma$, een woord, mij door BERZELIUS aan de hand gedaan.

DUMAS en LIEBIG streden om de eer dier vinding, en mij kwam zij toe (*Scheik. Onderzoek.* III, bl. 357, 1846), zooals dan ook later algemeen is erkend geworden.

Wanneer ik op het gebied der scheikunde niets anders gedaan had, zou ik tevreden zijn. Het heeft eene impulsie gegeven tot het worden der physiologische chemie, een tak van wetenschap, thans door honderden behartigd, en mijne eigene *Proeve eener physiologische scheikunde* heeft tot die impulsie bijgedragen.

Wanneer men LIEBIG's boeken over agricultuur-chemie en dierlijke physiologie ziet, en den datum nagaat, waarop de eerste uitgaven zijn verschenen, zal het blijken, dat mijne ontleding der eiwit-lichamen en die der bestanddeelen van de bouwbare aarde hem in physiologische rigting gebracht hebben, iets, waarin hij wel altoos een onbekwame gebleven is, maar zijn karakter gaf hem den lust om te blazen, en te blazen als AEOLUS, en door dat blazen — wat ik niet deed — is het chemisch physiologische vuur aan het branden gegaan.

DUMAS blies in Frankrijk over dezelfde zaken.

Uit den aard van mijne eerste opvoeding en van mijne studie, uit dien van mijn bestaan als doctor en lector aan eene Geneeskundige school, viel ik bij voorkeur op voorwerpen of onderwerpen, die de physiologie raakten. Maar ook mijne stelling te Utrecht bevorderde dit, want mijne toehoorders waren meerendeels aanstaande medici.

Pharmaceuten, behalve die voor Nederlandsch Indië, woonden mijne lessen bijna niet bij. De heer N., gewezen apotheker, was lid der Provinciale Geneeskundige Commissie, en geen apothekers-leerling mogt dientengevolge — hij gaf privaat onderwijs en liet zich geld offeren — mijne lessen aanhooren, en deed een enkele het, die werd of elders geëxamineerd, of de heer N. zette het hem betaald.

De pharmaceuten, die overal de steun voor de chemie zijn, konden het dus te Utrecht niet wezen, behalve die voor Indië, waaronder sommige uitnemenden geweest zijn, als VAN

HEYNINGEN, ROST VAN TONNINGEN, ALTHEER en anderen, en dan eenige jonge lieden van buiten Utrecht.

Zoo viel ik dan telkens op de physiologische chemie, op de chemie der stoffen van dieren en planten, en bestudeerde die in een tijd, waarin de meest gewone dier stoffen nog niet bekend waren.

Door mijn strijd met LIEBIG moest ik, na eerst door hem hoog verheven te zijn, met de middelen der lange jagt vervolgd worden. Allerlei werd er op mij afgezonden, en zodoende moest ik verdelgd worden. Dat is de reden geweest, waarom de meeste mijner onderzoekingen in Duitschland in een licht gesteld zijn, dat Liebigiaansch was.

Mij heeft dat niet verdrotten, behalve van één ligchaam, namelijk van de gal. Op weinig na, heb ik in 1848 de gal doen kennen, zooals zij waarachtig is; en door de eerezucht van A. STRECKER — een al te getrouw leerling van LIEBIG, noemde een Fransch scheikundige hem — is mij dat ontnomen. Al de dwalingen van LIEBIG over gal, bij herhaling uitgestort, had ik door een tal van analyses te niet gedaan, en terwijl STRECKER mijn onderzoek plunderde, heette ik niets daarin geleverd te hebben.

Niemand, behalve BERZELIUS, heeft mij daarin regt laten wedervaren, en daar men zijn tijd moet besteden door nuttig te zijn, ook voor anderen, en zelfs DONDEKS mij zeide: „ik kan „uwe voorstelling van de gal voor mijne physiologie (die hij „toen schreef) niet aannemen,” besloot ik, geen enkel physiologisch onderzoek meer te ondernemen, wat ik ook niet meer gedaan heb, behalve over de *peptonen*. Aan mijn onderzoek van de gal ontbrak het wedervinden van het cholzuur van GMELIN, maar op dit na is mijn onderzoek alsnog best, en toen het in het licht kwam, vernietigde het veel Liebigschen onzin.

Mijne *Proeve eener algemeene physiologische chemie* heb ik toen nog afgesloten, maar het laatste gedeelte, waarin vooral de dierlijke physiologie besproken werd, is het minst goed, hoezeer DONDEKS het nog in de proef heeft nagezien. Helaas! ik schreef het en moest het schrijven, kort na den dood van mijn geliefden

ZOON KAREL. Ik moest het schrijven, want ik gevoelde, dat ik het later niet doen zou.

Uit mijn werk van 1840 tot 1851 kan men ook zien, dat ik met technische zaken in aanraking kwam. Mijn onderzoek over de *ontledingsproducten van aloë door salpeterzuur* was uitgelokt door mijne bemoeijingen tot het Departement van Koloniën, evenzoo dat over *Banka-tin*, en over *menie*; en voor of ten behoeve van het Gouvernement zijn de *suiker* en het *zout* bewerkt, en ook het *zeewater*; onderzoekingen, waarin ook door mij, al werd ik toen geholpen door den heer C. L. VLAANDEREN, meer tijd geplaatst werd, dan velen vermoeden, die deze stukken in hunne boekenkast hebben staan.

Met 1851 kwam eene periode van *niet-uitgeven*, althans van boeken, een paar brochures, reeds genoemd, uitgenomen; eene periode, die duurde tot 1855, toen ik voor het eerst weder een breeder boek schreef, namelijk: *De wijn scheikundig beschouwd*.

Ik wil van mijn verblijf te Utrecht nog het een en ander herinneren van 1840 tot op 1851.

Ik heb reeds gezegd, dat een Professor te Utrecht in allerlei zaken betrokken wordt, en dus eigenlijk voor diepere studie weinig tijd over heeft. Dat is een algemeen Nederlandsch element en verderfelijk voor hetgeen Nederland kan produceren.

Het midden is moeilijk te houden. Onze tijd wil van geen isolement meer hooren en eischt de zoogenaamde geleerden midden in de maatschappij.

Ik heb er volkomen vrede mede, onder dit beding, dat er geene geleerden meer mogen zijn, maar mannen van *useful knowledge*. Ik voor mij ben ouder geworden in een tijd van overgang, — aan welk woord niemand zich ergere, omdat *elke* tijd een tijd van overgang is, — van overgang van geleerdheid tot *useful knowledge*. Ik heb de heeren nog amyllum in hun haar zien dragen, $C^{12}H^{10}O^{10}$, wat men later alweder anders geschreven heeft, en van de staarten in de nekken der Mijne Heeren heb ik nog een staartje gezien.

In dien tijd van overgang dan moest men geleerd zijn, en tevens overal wezen, waar men geene geleerdheid kon zamelen.

Dat geef ik nu den beste ter oplossing, om eene primitieve kunde te hebben, vooral om uwe wetenschap iets vooruit te brengen, en u geen tijd tot afzondering te geven.

Te Rotterdam was het de geneeskundige praktijk, en te Utrecht waren het de avond-vergaderingen over allerlei nietigheden.

De ergste waren die, waar men notulen had. Eenmaal notulen, heeft men ze voor altoos. „Hebben de heeren ook aanmerking op de notulen?” Natuurlijk elkeen, die zich zelve gaarne hoort. Die aanmerkingen geven nieuwe notulen, plus dat de vergadering door den president geopend en gesloten is, en in de volgende vergadering heeft men aanmerkingen, en dus alweder nieuwe notulen.

Zouteloos en vervelend, tijdroovend en hartdoodend waren in Utrecht die vergaderingen. Ik ging er eenige jaren in mede, totdat ik het niet meer kon uithouden. Men heeft dan ook later op die vergaderingen naar middelen gezocht tegen verveling.

Het Utrechtsch gezelschap de *Physica* bloeide op de Ganzenmarkt in het oude klooster der Mindere broeders, *fratres minores*, waar, naar VISSCHER, eenmaal broeder AREND gevestigd was geweest, die met ALBERTUS MAGNUS correspondentie zou hebben gehouden ten tijde van WILLEM, Roomsche Koning. MOLL was van dat gezelschap het factotum geweest, had er de eerste groote galvanische en magneto-electrische proeven vertoond, en de geheele physica er in doorgelopen. Hij had eene ongeloofelijke faciliteit in spreken, zoodanig, dat hij, daar men toen uit achting voor zijne toehoorders een geschreven opstel voor zich hebben moest, dikwerf zich hield alsof hij las, doch het niet deed, want hij sprak, maar sloeg geen blad om. Vrolijk en opgewekt wist MOLL van alles iets te maken, maar deviëerde altoos en op eene wijze, die niemand dan hij mogt volgen. Over de stoomkleppen sprekende, kwam hij op de locomotieven,

van deze op het geluid van een spoortrein, van deze op een faisant, die eens rustig in de nabijheid van een trein was blijven zitten, en alzoo was hij in de faisanten-jagt, waar hij dan in bleef voortgaan.

Van de beweging der voortgeworpen lichamen kwam hij op het schieten, van dit op de belegering van de citadel van Antwerpen, en daarvan was hij dan niet af te brengen. In de dagen der belegering van die citadel kwam MOLL op het gezelschap de *Physica*, waarover hij ook spreken mogt, altoos op de citadel terug.

Op zekeren avond las hij op de *Physica* over Mercurius, die voorbij de zon gegaan was, en beschreef kort de naauwkeurige wijze om de waarneming te doen. „Maar men kon het „ook eenvoudiger doen.” Hij nam een kijker uit een draagkoker, schoof dien uit, zei, dat men dien aan een boom binden kon, en deed dat figuratief. „Dan maakt men hem los, als „Mercurius voorbij is, schuift hem in, doet er den dop op, „steekt hem in den koker, doet den koker toe, hangt hem om „den rug en loopt er mede weg.” MOLL liep waarlijk weg met groote stappen, en ging rustig in zijn kamertje zitten naast de van toehoorders eivolle zaal, stak eene cigar op, en kwam niet terug.

Zulke dingen kon MOLL op de *Physica* doen, en de heeren van Utrecht namen het hem niet kwalijk.

Met MOLL lazen daar vroeger SCHRÖDER, A. NUMAN, Hoogleeraar aan de Veeartsenijschool, A. VAN BEEK, DE FREMERY (N. C. en P. J. J.) VAN DAM VAN ISSELT en anderen: geen gezelschap bloeide meer dan dit.

MOLL was er het factotum, want hij vatte de wetenschap het eenvoudigst en het vrolijkst op.

In dien tijd was men nog verplicht, deftig te wezen in ons land. Elders was dit niet meer noodig. En MOLL, die te Amsterdam op het Gymnasium was geweest en den uitnemenden VAN SWINDEN aan het Athenaeum aldaar had gehoord, werd later voor den handel bestemd en naar Londen gezonden. Daar werd zijn blik verruimd, de handel werd spoedig vaarwel gezegd,

en te Parijs, onder DELAMBRE, zijne opvoeding voltooid, en alzoo werd MOLL, met de Engelsche, ook van Fransche gewoonten doordrongen.

Dat MOLL dus behoorde onder de eerste Nederlandsche Professoren, die niet meer deftig waren, is niet onverklaarbaar.

Vooraf in de Fransche school had hij vrolijke opvatting der wetenschap kunnen leeren. Op een *diner*, bij gelegenheid der laatste tentoonstelling te Parijs, herinnerde LIEBIG, dat THENARD en GAY-LUSSAC, zoo zij eene ontdekking gedaan hadden, zamen dansten in het laboratorium. En bij ARAGO in zijn levensberigt van GAY-LUSSAC kunt gij lezen, dat PELOUZE, die bij GAY-LUSSAC gearbeid heeft, van dezen uitnemende hetzelfde getuigt: als eene proef best gelukt was, moest men met hem dansen, en GAY-LUSSAC deed dat op klompen, want de grond van zijn laboratorium was vochtig en koud, zoodat hij daarin steeds op klompen liep.

Niets heilrijker in de beoefening uwer wetenschap, dan dat gij goeds moeds en natuurlijk en opgeruimd zijt. Zóó is de mensch, indien hij dankbaar en gezond is.

De groote ALEXANDER VON HUMBOLDT had zich, na zijne reis in Zuid-Amerika met BONPLAND, voor eenige jaren te Parijs gevestigd. Daar arbeidde hij van des morgens 4 ure tot 4 ure na den middag, en was dan met den astronoom BOUVARD de meest vrolijke man der wereld. Aan de open tafel, waar zij aten, hadden vreemdelingen doorgaans met hunne snakerijen te kampen: zij amuseerden letterlijk den geheelen kring.

In waarheid: de vogelen des Hemels fluiten; ik zie niet in, waarom een Professor het ook niet doen zou op zijn tijd. Natuurlijk, alles op zijn tijd.

Toen ik Professor te Utrecht werd, was VAN REES Professor in physica, in de plaats van MOLL. Zijn geweten maakte hem tot een uitnemend spreker, en zijne heldere en groote kennis maakte zijne voordragten zeer nuttig. Andere sprekers ondersteunden VAN REES, en het gezelschap *Physica* was nog bloeiend.

Maar er werd niet meer zoo gelagchen als ten tijde van MOLL. Alleen wanneer VISSCHER las, de Hoogleeraar in de Hollandsche taal en de vaderlandsche historie, lachte men van harte.

Het was mijn *genre* niet, om een publiek leerzaam te ver-
maken: populair *zaken* voordragen, dat meende ik, moest men
in zulke voordragten doen.

Uit dat standpunt had ik al spoedig, nadat ik te Utrecht
gekomen was, veel meer tot het Utrechtsche beschaafde publiek
te zeggen, dan ik in één, twee voordragten elk jaar op de
Physica kon opnemen.

Derhalve opende ik een cursus over chemie voor de heeren
van Utrecht in de gehoorzaal van het laboratorium, eerst des
avonds wekelijks, daarna des Woensdags van 2 tot 4 ure, en
staakte die voordragten, toen ik de chemie was doorgestaan.
De zaal was altoos eivol en men hoorde mij niet ongaarne. Te
Utrecht heb ik niet meer gelezen, maar vrij gesproken voor
het publiek, zooals ik op al mijne lessen deed, zonder schets,
zonder iets. Op die voordragten kwam oud en jong; ik zette
de deuren wijd open, wat aan sommige mijner mede-bestuurders
van de *Physica* niet beviel. Daar moest men contributie beta-
len en bij mij was het: *pax intrantibus*, zooals op eene herberg
aan den Bergschen weg te Rotterdam op het hek te lezen stond.
Pax intrantibus, of wilt gij liever: bij die voorlezingen schreef
ik in den geest boven de deur van het laboratorium, wat op
eene buitenplaats bij Arnhem staat: *Porta patens esto, nulli
claudatur honesto*.

Of ik nu met die voordragten over chemie voor het be-
schaafde publiek zooveel nut stichtte, als ze mij inspanning
kostten, betwijfel ik. Men meende, daar ik zoo vrij stond te
spreken, dat ik dat alles uit mijn mouw schudde. Maar in mijne
mouw heb ik nooit iets gezien, dat daar paste. De feiten, die ik
voordroeg, kostten mij geene moeite, want die kende ik wel. Maar
de vorm voor elk deel mijner voordragt, de dictie, de organi-
satie van elke proef, zij werden van te voren zorgvuldig over-
wogen en geregeld, niet op schrift, maar in mijn hoofd. Den
geheelen Woensdag morgen van des ochtends vroeg tot 2 ure,

als ik naar binnen stapte, was ik er mede bezig, en als mijne goede toehoorders dan meenden, dat ik nu aanving met uit mijne mouw te schudden, had ik wel naar mijn bed willen gaan om moeheid.

Dat uit de mouw schudden duurde ook twee volle uren; ik kon het niet korter doen, om zekere totaliteit te geven aan mijn onderwerp, en twee uren is te lang; niet voor eene enkele maal, maar regelmatig en tusschen honderd andere bezigheden in, die u dagelijks vervullen.

Of ik er nu nut mede gedaan heb? Een paar mijner auditores gingen eens zamen de Schalkwijksteeg uit, waaraan het laboratorium grenst. „Het is opmerkelijk,” zei de een tot den ander, „zoolang hij spreekt, versta ik elk woord en begrijp ik alles; „maar ik ben de Schalkwijksteeg niet uit, of alles is mij weder „ontgaan.”

Dan duurde het toch nog een weinig *in* die Schalkwijksteeg, en het was alzoo beter dan te Rotterdam, waar mij eenmaal, nadat ik twee lezingen over den barometer en twee over den thermometer op het Bataafsch Genootschap gehouden had, aan het einde van de vierde lezing gevraagd werd door een mijner ijverigste hoorders: „dat is nu alles fraai, maar zeg mij nu „eens, wat is nu toch eigenlijk het onderscheid tusschen een „barometer en een thermometer?” „Vriend,” was mijn antwoord, „het eene is een lang glazen ding met kwik, en het „andere een kort met dito.” „O! is het dat,” was zijn antwoord.

Of ik te Utrecht nut gedaan heb met die openbare voordragten, weet ik niet, maar dit weet ik, dat ik er de gevolgen niet van heb gezien. Het behoort er zoo bij, wanneer de vlieger opgaat; men moedigt u aan tot meer; de mensch is goedhartig en zwak en laat zich aanzetten. Ik dacht werkelijk mijne wetenschap te populariseren en door dat populariseren goed te doen.

Maar ik had het wel kunnen nalaten en die wetenschap toen ook wel kunnen hebben. Had iemand de physica gepopulariseerd in Utrecht, dan was het MOLL geweest. En slechts enkelen spraken zijn naam nog uit, en van iets eigens van MOLL's

streven is in Utrecht bij de populatie geen schaduw overgebleven.

IJdele pogingen! God dank, dat ik niet zooveel kracht verbruikt heb uit glorie-zucht of om voordeel. Ik stond er om nut te verspreiden, en in zooverre zie ik op al die moeite rustig terug.

Ik heb, nadat ik die voordragten eenmaal gesloten had, er geene enkele te Utrecht meer gehouden, ook niet in de *Physica*. Misschien ben ik toen wel wat gaan twijfelen aan het nut. Ik heb alles voor anderen overgelaten: *die* nu ook eens aan de beurt; op eene andere wijze, dan boven die kast stond bij HEYLIIGERS: *hodie mihi, cras tibi*. (Zie bladz. 56).

Er was een gezelschap van eenige heeren in Utrecht, dat vele jaren had bestaan, opgericht in den studententijd van CRAEYVANGER en HOLTJUS en DE BIJE en VAN EWIJCK. MOLL was daarvan ook lid geweest, en VAN DAM VAN ISSELT en SINGENDONK, en nu waren er in: ACKERSDIJCK, HOLTJUS, CRAEYVANGER, C. VAN MARLE, Y. D. C. SUERMONDT, POELMAN, twee heeren NEPVEU, en RAM. In dat gezelschap kwam ik en later VREEDE, CAZIUS en JAN HORA SICCAMA. Het was een kring van beteekenis geweest, en in zaken van stad en land hadden de leden daarvan vroeger zich zeer doen gelden. Men maakte er spotprenten vol geest, en VAN MARLE en VAN DAM VAN ISSELT maakten er verzen voor, waarvan er sommige in druk kwamen, en overigens was men in dien kring eenvoudig vrolijk en volkomen openhartig. Men kwam des Zondags in den avond des winters bijeen.

Of hetgeen van dien kring uitging altoos wel zoo doordacht was, laat ik daar, maar goede blikken had men wel. B. v. het in 1871 verlaten ziekenhuis, dat ik in mijne jeugd heb zien bouwen, was sedert jaren algemeen bekend als een model van een ondoelmatig ziekenhuis, en sedert lang was men debatterende om een ander, maar men kon de eigenliefde van sommigen nog niet bevredigen. In den *Zondag* was de ondoelmatigheid van het ziekenhuis bekend, toen het gebouwd werd, en er

ging toen een groot vers van uit, dat gedrukt is, en dat tegen VAN EMBDEN, den architect, vooral gerigt was, omdat die toen meester was van den toestand:

„Le Phénix dans son art VAN EMBDEN avait dit:
„Que l'hôpital se fasse, et l'hôpital se fit.”

In dien kring werd ik gevraagd, kort na mijne komst te Utrecht, en hoezeer ik het twee jaren verschoof, omdat men 'op Zondag avond bijeen kwam, gaf ik er later gehoor aan en was daar een inwoner. Des Zondags behoort men te huis.

Openhartigheid was de eerste en laatste voorwaarde in den *Zondag*, en al wat gij mogt zeggen of gezegd hebben, mogt doen of gedaan hebben, het werd daar met de wapenen eener onverbiddelijke kritiek gegeeseld, zoo er maar iets aan ontbrak of scheen te ontbreken. En boos worden was er volkomen ongeoorloofd. Gij mogt u verweeren zooveel gij wildet, maar het einde moest zijn: rustig voortgaan in het voorkomende gesprek. De ernst en bondigheid van HOLTJUS, Hoogleraar in de regten, de veelzijdigheid van ACKERSDIJK, de onuitputtelijke geest van JAN NEPVEU (de oude JAN geheeten), de soliditeit en de ruimere blik van SUERMONDT, de goedhartigheid van CRAEYVANGER, de veelwetenschap van VREEDE en de snakerigheid van VAN MARLE: inderdaad, wat daar op een avond aan vernuft en kennis, aan gezond verstand en wereldbeschouwing werd ten toon gesteld, het was soms meer, dan u overigens in een maand voorkwam.

VAN MARLE werd daar dikwerf gebragt op zijne bemoeijingen in de Haagsche schutterij bij de revolutie in 1813, waaruit toen die ongelukkige zaak te Woerden is gevolgd, en daarover te vuur en te zwaard vervolgd. Maar hij gaf nooit iets gewonnen. De brave VREEDE moest daar de hardste aanvallen weêrstaan over zijne artikelen in de Utrechtsche Courant en het meerendeel van zijne politieke sentimenten, en later over NAPOLEON III. Zoo ging het onophoudelijk en altoos. Honderd en een kwinkslag tusschen alles: de oude JAN NEPVEU liet zich nooit wachten, en VAN MARLE, die boeken over aardigheden had en er eene collectie van maakte, had er altoos nieuwe. Verzen reci-

teren, u histories vertellen, menschen te berde brengen uit ouden en nieuwen tijd, allerlei menschen, wier kennis men had gemaakt, tot den fameuzen dievenvanger van Parijs Vidoc inkluis: inderdaad er was overvloed van al wat vernuft en wereldbeschouwing konden geven. Trouwens een kring, waarin een man als VAN EWIJCK, de Gouverneur van N.-Holland, indertijd had verkeerd, en waarin hij later, toen hij te Utrecht ging wonen en President-Curator der Utrechtsche Hoogeschool werd, terugkeerde, moest wel een uitnemende zijn.

Over twee dingen kon ik intusschen niet heen, en daarover klaagden JAN HORA SICCAMA en ik veelal zamen: over de afgestorvenen sprak men daar ook altoos in den zin van aardig, en ernst was er nooit. Het motto van den ontgroen-senaat van mijn studententijd had ik best verstaan: *misce stultitiam consiliis brevem*, en ik heb de vrijheid genomen het leven zoo op te vatten en doe dat nog. Ik zie niet in, waarom men als kind alleen vrolijk mag wezen, en men later zuur zou moeten worden. Maar: *sunt certi denique fines*, en van de aardigheden, zoo zij wat *al tee* zijn (JACOBUS VAN LENNEP), gelden al spoedig de regelen van VIRGILIUS:

„Clandite jam rivos, pueri, sat prata biberunt.”

Hoe het zij, toen mijn gemoed meer en meer tot ernst gestemd werd, heb ik den *Zondag* verlaten. Maar al de leden zijn mij daarna even welwillend geweest, en die er in mijne vrienden waren, zijn mij even als vroeger vrienden gebleven. Het was ook eigenlijk niet, dat ik dien zin niet meer verdragen kon, maar ik kon hem niet meer geheel volgen, en dan behoorde men er niet.

Uit het oogpunt van menschen- en wereldkennis heb ik aan dien kring de grootste verpligting.

Een andere kring was een werkring des Woensdags avonds. Daarin was tot zijn dood SCHRÖDER; voorts ROIJJAARDS, VAN REES, JAN HORA SICCAMA, SCHROEDER VAN DER KOLK, VREEDE, A. VAN

GOUDOEVER, KARSTEN, ACKERSDIJCK, HOLTJUS en ik. Onder de thee hield hij, bij wien de bijeenkomst aan huis was, eene voordragt over wat hem goed voorkwam, waarover dan zamen gesproken werd. Ik heb er veel en aangenaam geleerd. Door oorzaken van onbeduidenden aard is deze kring te niet gegaan.

Uit het bestaan van zulke kringen te Utrecht in die jaren blijken onderscheiden goede dingen.

Vooreerst, dat er goede harmonie was tusschen collegen, en tusschen dezen en de beschaafde ingezetenen. In Utrecht was toen nog, als weleer, de Universiteit bijna eene stedelijke inrigting in de consideratie der bevolking. En dat behoort zoo te wezen. Ik heb dat langzaam minder zien worden, en het jaar 1848, dat *alle* liefde opruimde of aangreep, en belang en baten daarvoor in de plaats bragt, is er de oorzaak van.

Voorts blijkt uit het medegedeelde, dat de Professoren van alle Faculteiten in een vriendenkring of elkander wat leerden, of elkander ontspanden. Wat wil men beter? Zulk een zamenleven toch moest den blik verruimen, en kon niet anders dan heilzaam zijn voor eigen studie, voor eigen bemoeijingen, elk in zijn ambt.

Eindelijk spreekt hierin duidelijk, wat in de latere jaren minder en minder verstaan is, dat *omnes artes, quae ad humanitatem pertinent*, bij elkander behooren aan dezelfde inrigting, die men dan *Universiteit* noemt, in den ouden, daartoe gebruikelijken zin.

Men verstaat dat tegenwoordig nog maar slechts gedeeltelijk of niet: staats-examens eischen bijna vakscholen, en vakscholen staan diametraal over tegen dien universitairen geest, dien ik u van Utrecht geteekend heb in die twee kringen, die natuurlijk niet de eenige waren.

Als ik HOLTJUS daar hoorde, eene diepe regtskwestie voor ons allen bevattelijk behandelen, of KARSTEN de oude Atheensche maatschappij eenvoudig teekenen, of SCHRÖDER over DANTE (DURANTE) handelen, of ACKERSDIJCK blikken werpen op het leven van staten en volken, of SCHROEDER VAN DER KOLK de *causae* ←

finales weder aanbevelen als zijne troetel-studie, of als ik ROJJAARDS uit de kerkelijke historie iets belangrijks hoorde voordragen, dan had ik in kort bestek voor mij hoogst gewigtige dingen geleerd, en het zwavelzuur en de potasch kwamen mij dan in een ander licht voor.

Maar over universitaire dingen thaus te handelen zou tot niets leiden. De eenzijdigheid moet eerst haar hoofd stooten en dan komt men weder op het universitaire terug.

In de eerste jaren van mijn verblijf te Utrecht heb ik lessen gegeven voor jongens, niet oud genoeg om mijne openbare voordragten te hooren, en geene studenten zijnde: jongens van 12—16 jaren. Ik heb het een paar jaren gedaan, en met veel genoegen. Ik deed eene oproeping in de courant, en er kwam een aanzienlijk aantal zich daarvoor aanmelden. Ik zou die lessen hebben aangehouden, zoo de *Technische school* niet ware opgericht. Dáárin had ik steeds nut kunnen doen.

DE HEUS, de groote fabrickant te Utrecht, had een neef op de Industrie-school te Hagen in Pruisen. De Directeur dier school, GROTHE, werd op zonderlinge wijze bedankt, omdat hij — zoo heette het — in de politieke beweging van 1848 de jongens niet genoeg gouvernementaal gezind gehouden had. DE HEUS kwam bij mij om te vragen, of men van dien kundigen man niet in ons land zou kunnen profiteren. Ik noemde de namen van mijn collega R. VAN REES en van H. A. BAKE, later H. A. VAN DE WALL BAKE, Muntmeester, en binnen korten tijd hadden wij den heer GROTHE hier, en hadden wij eene Technische school opgericht. Wij vroegen goede menschen om geld, gaven er zelf aan, vroegen toestemming van de gestelde magten, later geld van de stad: alles ging goed en er kwam, onder de leiding van GROTHE, te Utrecht eene school tot stand, die toen de eenige was in Noord-Nederland, eene beste school, die in vollen bloei trad.

Als Secretaris onder de Verzorgers heb ik de stukken gesteld, die er van die school zijn uitgegaan.

Bij de oprigting der Burger- en vooral der Hoogere Burgerscholen was de *Technische school* te Utrecht niet meer noodig. Zij is toen, daar er te Utrecht eene breede Hoogere Burgerschool gevestigd werd, natuurlijk opgeheven.

Met de heeren VAN REES, BAKE en DE HEUS heb ik ingezien, — vóórdat het Gouvernement het begreep, — dat zulk onderwijs onmisbaar was. Maar niet voor het volk.

De Hoogere Burgerscholen zijn veel te veel op de leest geschoeid van onze oude *Technische school*. Zij zijn daarom niet voor het volk ingerigt; maar voor industriëelen. Dat mag alzoo niet blijven. De *Technische school* heeft beste vruchten afgeworpen: wij, Verzorgers, waren wijs genoeg, om in kundige onderwijzers hare kracht te zoeken. VENNING, BAUDET, HISGEN en andere uitnemende mannen waren haar sieraad, en GROTHE, thans Hoogleraar aan de Polytechnische school, haar uitnemend hoofd.

De wisselingen over die school en hare behoeften met VAN REES, BAKE, DE HEUS en GROTHE waren mij in de hoogste mate nuttig en lieten aan genoegelijkheid niets te wenschen over.

Trouwens geen *belang* verbond ons, maar liefde voor onze medeburgers, alweder in zake van onderwijs.

Wat gaat er boven?

Onder de beste dingen, die ik in Utrecht gedaan heb, behoort het met eenige vrienden oprigten van eene vereeniging, die nog voortleeft, na jaren bestaan en gewerkt te hebben, onder den naam van *Vereeniging ter bevordering van Nuttige Kennis*, waarvan ik jaren voorzitter geweest ben.

Mij had de Engelsche zin steeds voor den geest gezweefd, waarbij men den middelstand kundig maakt, den werkman, den timmerman, den metselaar, den verwer, den smid, standen, die van wege den Nederlandschen Staat altoos waren losgelaten tot op de oprigting der Burgerscholen. De Tech-

nische school zou technische kennis doen verspreiden aan jongens, maar er moest ook gesproken worden voor en met den werkman. Zulk eene inrigting werd er te Utrecht in het leven geroepen. Eenige honderden leden kwamen onmiddellijk opdagen, uit alle standen, en in het Gebouw op de Mariaplaats zaten nijveren en geleerden, zaten allen naast elkander, onder eene pijp en een glas bier, voordragten aan te hooren des avonds, vrije voordragten over *useful knowledge*, over natuur en kunst, en er werd een cursus gegeven, dan eens over chemie, dan over physica, dan over vaderlandsche geschiedenis, dan over staatshuishoudkunde, dan over astronomie, dan over techniek. Er werd soms door eenige leden een muziekstuk uitgevoerd, of gezongen; dan werd er weder eens eene expositie gehouden van kunstvoortbrengselen of van eenig instrument.

Toen ik deze zaak genoegzaam gevestigd zag, liet ik haar aan anderen over en zette mijn werk voort; er was nog meer te doen. GROTHE heeft voor die Vereeniging later alles gedaan. J. A. HAAK is er een zeer ijverig bestuurder van geweest, en SUERMONT, die door zijn ruimeren blik voor zulk een kring uitnemend was, werd er een tijd lang op de handen gedragen.

Eene kleine dissentie plaatste SUERMONT in 1860 tegenover de Vereeniging en er ontstond eene scheuring, waarbij vele leden hun lidmaatschap nederlegden, omdat SUERMONT het onderspit delfde.

Ik, die SUERMONT zeer acht en hij was mijn trouwe vriend, schreef nog aan de Vereeniging: *concordia res parvae crescunt, discordia maximae dilabuntur*; maar wat baat u alles, zoo de gekwetste eigenliefde de baas is?

Met A. H. VAN DER BOON MESCH, G. SIMONS, D. T. GEVERS VAN ENDEGEEST, later Minister van Buitenlandsche Zaken, heb ik eene poging aangewend, om de beschaafden in het land, vooral ook de vrouwen, kundiger te doen worden. Daartoe hebben wij eene oproeping gedaan van een 25-tal aanzienlijke mannen uit het land uit alle oorden, en eene vergadering ge-

houden in het Rondeel te Amsterdam, en met SIMONS en GEVERS heb ik op Endegeest een reglement en plan daartoe opgesteld.

Zeer veel meer dan dit reglement is er van de zaak niet gekomen. En hoe zou men zich ook kort na 1848 algemeen hebben kunnen verstaan over zulk een zuiver plan, toen elkeen overal onzuiverheid zag; toen het was partijzucht en partijzin en partijgeest en partij, en partijbelang en partijhaat?

GEVERS, die president was, liet de zaak loopen; en na een jaar, toen alles al weggesmolten was, met GEVERS over de zaak handelende, had ik nauwelijks meer den lust om er een woord over te reppen.

Nog blijf ik van de meening, dat de hoogere standen in het algemeen, en de vrouwen in het bijzonder, ook van de minder hoogere standen, onder ons te weinig kennis hebben.

Aan emancipatie der vrouw denkt alleen een dwaas: de vrouw moet *volgen*; dat is hare natuur als zwakker vat. Aan een verkeer der meisjes op scholen, ingerigt als de tegenwoordige scholen voor aanstaande technici, die Hoogere Burgerscholen genoemd worden, maar het niet zijn, kan alleen een onverstandige denken.

Waarlijk, de vrouw kan al met zeer weinig wis- en natuurkunde toe. Maar een gezond verstand behoeft zij, om hare stelling waardig te vervullen in de wereld, als vrouw, als moeder, en dus ook als mensch voor haar zelve.

Maar daaraan kan ik niets meer doen. Ik vermeld alleen, dat ik er midden in mijn leven aan gedacht en naar gestreefd heb, maar dat dat is gebleven zonder gevolg.

Eene zaak is er van deze vereeniging *Wetenschap tot volksge-
luk* nog tot stand gekomen, namelijk de oprigting in onderscheidene plaatsen van ons land van consultatie-bureaux. Openbaar werd b.v. in Utrecht aangekondigd, dat men — wie wilde, en dus de werkman, de nijvere, wie dan ook, — bij dezen en dien, met name aangewezen, raad en hulp kon bekomen, voor zooverre die mogt kunnen gegeven worden, en deze aankondigingen geschieden ook elders.

Die consultatiën waren natuurlijk kosteloos, en alleen bekende namen kwamen onder de consulenten voor.

Inderdaad, nog weet ik niets beters, om de maatschappij vooruit te helpen, dan dit voornemen om kosteloos, uit enkel liefde voor goede dingen, te raden en te helpen naar vermogen.

IJdele droomen! Hoe het in andere steden gegaan is, weet ik niet, maar in Utrecht heeft *niet één consulent één consult gegeven*.

Zóó is de maatschappij der menschen!

De maatschappij der menschen — zoo het woord *maat* hier past — is zóózeer ingerigt op baten, dat zij niet verstaat, wat haar uit hartelijkheid wordt geschonken: zij verdenkt dit zelfs veelal.

De mannen, die zich toen in en buiten Utrecht als consulenten aanboden, waren geene utopisten; maar practische mannen. En toch, zij dwaalden volkomen omtrent den tijdgeest in Nederland.

Ik was er één van.

In dezelfde periode van mijn verblijf te Utrecht, 1840-1851, die ik hier bespreek, heb ik medegewerkt aan eene nieuwe *Nederlandsche Pharmacopoea*, degene, die in gebruik was tot 1872. Er zijn vele aanmerkingen op dat boek gemaakt, en voor mijn deel beken ik gaarne, dat ik er wel wat meer tijd aan had mogen besteden. Maar van vele fouten in dat boek is THORBECKE de schuld. Het overschrijven, om een exemplaar voor den Minister te bekomen, was door een desonkundige geschied, en toen nu dat exemplaar tot wet verheven was, mogt er later, toen het gedrukt werd, niet meer aan gecorrigeerd worden in de proef, mogten de schrijffouten er niet uit verwijderd worden.

Erger teeken van verkeerde organisatie van onze wetten-fabriek is mij niet voorgekomen. Dat in een wetboek van strafregt bij de correctie der drukproeven niet hier en daar stil eene geseeling mag ingesmokkeld worden, dat weet ik. Maar als ik in eene *Pharmacopoea* bij de proef mijn eigen 4 dr. salpeter, die de overschrijver in een 5 veranderd heeft, niet weder in een 4 mag

veranderen: dan offert men de waarheid en het Staats-belang op aan den vorm. Ik heb dat en andere dingen aan THORBECKE trachten duidelijk te maken in de *Geneeskundige Courant* van de dagen, toen de *Pharmacopoea* gekritiseerd werd. *Trachten* is hier *niet bereiken*.

Bij die *Pharmacopoea* nog eene aardigheid. De Commissie was benoemd onder DE KEMPENAAR, Minister van Binnenlandse Zaken, en had haar werk gereed, eer hij aftrad en THORBECKE hem verving. DE KEMPENAAR was een bezuinigings-man en, met DIRK DONKER CURTIUS en LUZAC, de auteur van dat fameuze bezuinigings-plan, waarover ik gehandeld heb in het boven aangehaalde stuk *Verval van Nederland, bezuiniging, onderwijs*. Toen nu, na den volbragten arbeid der *Pharmacopoea*, door Z. M., op voordragt van DE KEMPENAAR, aan ons, schrijvers der *Pharmacopoea*, eene gouden medaille en f 500.— werd toegekend, meende ik de medaille met 's Konings borstbeeld te moeten behouden, maar de f 500.— niet. Ik schreef aan DE KEMPENAAR, dat ik — daar hij, Minister, zóó bezuinigen wilde, dat de Delftsche Academie en eene Hoogeschool en andere zulke kleinigheden behoorden gesupprimeerd te worden, — die f 500.— niet mogt aannemen, maar hem verzocht ze aan de Delftsche Academie te willen zenden. De Minister antwoordde, dat de Koning ze mij gegeven had, en dat ik ze behouden moest. Dat was niet juist, en ik hield ze niet. Ik schreef er over aan SIMONS, toen Directeur der Delftsche Academie. Deze vroeg permissie, om die f 500.— voor de Delftsche Academie aan te nemen, en bekwam die, en ik zond ze naar Delft, en bezondigde mij dus niet aan het aannemen van gelden in een tijd, toen van wege de Hooge Regering die bezuinigings-woede zoo belagchelijk gedreven werd.

Een weinig vóór de *Pharmacopoea* heb ik den ouden band kunnen versterken met mijn goeden vriend JAN VAN GEUNS en ook met SCHNEEVOOGT. HEIJE had eene impulsie gegeven tot eene betere Geneeskundige staatsregeling, en VAN GEUNS, SCHNEE-

voogt, ik en anderen namen nieuwe wapenen op, waarmede wij, zoo wij meenden, eene zekere overwinning zouden be-
vechten. Die wapenen waren niets dan de blaauwe *Bijdragen*,
bijdragen over Staatsgeneeskunde.

Ik had over dit onderwerp het grootste deel van mijn leven
getreurd, en er allerlei klagten over geuit, dat de regeling
der Nederlandsche geneeskundige aangelegenheden zoo gebrek-
kig was. Bij Koning WILLEM I. had ik indertijd reeds, toen ik
met GOZEWIJN JAN LONCQ, later mijn collega te Utrecht, toen
mede lector te Rotterdam, eens bij Z. M. ter audiëntie was,
deze zaak krachtig voorgestaan. Maar niets had gebaat.

Het plan der *Bijdragen* ging van VAN GEUNS uit, maar an-
deren en ik hielpen hem. Het eerste nummer werd naamloos
uitgegeven en lokte hevige wederspraak uit. Toen kwamen wij
als eene soort van ridders voor den dag, en in het nummer,
dat volgde, nam elk onzer de zoozeer aangevallen stukken, ook
van het eerste nummer, voor zijne rekening.

Die *Bijdragen* hebben eene beweging ten goede opgewekt.
Met eenige hartelijk belangstellenden werd er een plan beraamd
voor een Geneeskundig congres, maar daar de Koning onder
den Minister DE KEMPENAAR eene Commissie benoemde ter her-
ziening van de geneeskundige wetten en verordeningen, werd
het plan tot het congres gestaakt.

Intusschen is daaruit later het voornemen gesproken, om de
Maatschappij der Geneeskunde in het leven te roepen, eene
maatschappij, die thans zoo bloeiend is, als er eene kan wezen,
en waaraan ik ook in den aanvang een klein deel mijner krach-
ten gewijd heb: een klein.

De door den Koning benoemde Commissie ter herziening
van de geneeskundige wetten bestond uit VAN SONSBEEK, lid van
den Raad van State, TILANUS en VAN GEUNS van Amsterdam,
en GODEFROI, later Minister van Justitie, SURINGAR van Leiden,
BAART DE LA FAILLE van Groningen, Dr. VAN DEN BROECKE van
Middelburg en mij, en BLOM COSTER van 's Hage als amanuensis.

De stukken, door die Commissie zamengebragt, zijn gedrukt
en bovendien later een *Advies* van mij, bij die Commissie in-

gediend; voorts een stuk van mij, door Curatoren van Utrecht gegeven, *over de hulpmiddelen voor het Geneeskundig onderwijs te Utrecht*, en dan nog eenige polemiëk tegen THORBECKE in de *Geneeskundige Courant*.

Aan deze Commissie had ik, even als mijne medeleden, veel tijd gegeven, maar de zaak was het waard. Voor een deel waren deze bemoeijingen in de Commissie niet aangenaam: voor mij niet, daar toen een duidelijk streven bestond, om de Utrechtsche Hoogeschool te supprimeren, het universitaire beginsel te schenden en al het medisch onderwijs te Amsterdam te concentreren. Ik zou een slecht vaderlander en een oneerlijk Professor van Utrecht geweest zijn, zoo ik mij daartegen toen niet met warmte gewapend had.

Ik heb toen in 1849 in substantie voorspeld, wat in 1853 is gebeurd, toen VAN SONSBEËK, onze president, Minister van Buitenlandsche Zaken geworden was. De inlijving van Nederland in het rijk van den Paus kon ik in 1849 niet weten, maar mijne vrienden in Utrecht kunnen zich van 1849 herinneren, dat ik hun toen gezegd heb: „dat bij de ultramontanen een „geest leefde, om Utrecht te hervormen in eene Bisschoppelijke „stad, en dat daarvoor de Hoogeschool verwijderd moest worden.”

Aan den anderen kant zag ik in die Commissie dagelijks mijn besten vriend J. VAN GEUNS, maakte de kennis van DE LA FAILLE en VAN DEN BROECKE, met wie ik hartelijk en open omging, en leerde ik veel van VAN SONSBEËK en van GODEFROI. EN BLOM COSTER is mij nog, als toen, dierbaar.

DE KEMPENAAR, onder wien wij benoemd waren, trad af, en THORBECKE kwam in zijne plaats. Daar lagen al onze ingediende stukken aan het Ministerie van Binnenlandsche Zaken zonder gevolg. THORBECKE wilde wel aan de zaken wat doen, maar met mij ging dat niet. Hoe mij nu te elimineren?

Er werd ons allen een *vriendelijk* voorstel gedaan, dat de Minister THORBECKE *met sommigen van ons*, *daar de Commissie wat groot was*, wenschte te onderhandelen over zekere wijzigingen in onze voorstellen, en of wij daartoe bereid waren. Hoe lief! niet waar? Hoe eenvoudig natuurlijk!

Er waren wel leden der Commissie geneigd tot dit plan, zij namelijk, die van THORBECKE of op andere wijze vernomen hadden, dat het slechts te doen was om mij uit de Commissie te hebben, *mij*, dien rusteloozen voorstander van het universitaire beginsel en dien onophoudelijken bestrijder van concentratie van al het geneeskundig onderwijs te Amsterdam.

Mijn antwoord was, dat de Koning eene Commissie benoemd had, dat die kon ontbonden, maar door een Minister niet mogt verkleind worden; dat ik bereid was, mijne diensten te blijven praesteren, maar die niet op anderen zou overdragen.

Daarmede was het THORBECKE onmogelijk zijne plannen door te voeren, en het bleef er bij, behalve dat THORBECKE later in de Staten-Generaal zeide: „dat onze Commissie hem verdere „diensten geweigerd had,” hetgeen ik in de *Geneeskundige Courant* heb wedergelegd, en verre van malsch. (Met een woord besproken in de *Getuigenis*, 1876).

Onze projecten van wet, door den druk bekend geworden, werden door de geneeskundigen in den eersten tijd vrij goed opgenomen, zoodat men toen zelfs tevreden zou zijn geweest, indien zij, mits met eene kleine wijziging hier en daar, tot wet zouden verheven worden zijn. Later werden die projecten *door dezelfde menschen* van alle zijden aangevallen en van onwaarde verklaard; daarna *door dezelfde menschen* weder gereleveerd, en zoolang werd er over en weder over gehandeld, totdat die projecten begraven en vergeten zijn.

Ik bid u, ga toch niet in Commissies. Zoo gij wat goeds wilt doen, doe het dan alleen, of met één, twee fidelen, maar verdoe uwen tijd niet aan dingen, wier uitvoering geheel buiten uw bereik is.

En hoe is het later met die zaak gegaan? Wel natuurlijk aldus, dat er door THORBECKE nader andere geneeskundige wetten zijn voorgesteld, in 's Konings naam, waarin het universitaire beginsel volkomen geschonden is; waarin de alles bedervende staats-examens zijn ingevoerd, ook voor gepromoveerden in de geneeskunde, en waarbij Amsterdam volop de gelegenheid kwam, om zich van het geneeskundig onderwijs meester te maken.

Alles contrarie van hetgeen ik had voorgestaan!

Dat is mij eene leering geweest, vooral ook dat bij geene mogelijkheid de Utrechtsche Hoogeschool in beweging te brengen was, om hare groote leemten in de zaken van het geneeskundig onderwijs aan te vullen. VAN DER CAPELLEN was gestorven; CRAEYVANGER was niet meer hier; de geest van het Curatorium was veranderd; delibereren en brieven concipiëren, maar ze veelal niet afzenden; overleggen, vriendelijk zijn en niets doen: alles was vervlogen van het oude veerkrachtige leven.

En tot overmaat van smart viel een medestander, dien ik *twintig* jaren in deze zaak mijn opregten medestander genoemd had, mij af, en ik verliet het strijdperk, na in 1865 nog te hebben uitgegeven eene brochure over *het Geneeskundig Hooger onderwijs* en eene over *Studium generale*, beiden bij KRAMERS uitgegeven.

Na deze ervaring en na eens goed rondgezien te hebben, heb ik mijne oude zienswijze geheel en al afgelegd, en sedert eenige jaren meen ik, dat onderwijs evenmin eene regeringszaak is als kunst. THORBECKE heeft het laatste openbaar uitgesproken.

Dezelfde THORBECKE heeft ook gezegd, dat eene regering geen hart moet hebben.

Welnu, dan moet zij zich zeker niet met het onderwijs bemoeijen, want dat is vóór alles eene zaak van het hart.

Naar mijn oordeel is het hoogste, dat men in den Staat wenschen kan, en waarnaar dus *langzaam* en *wijselijk* moet worden gestreefd, dat het volk *al* het onderwijs overneme, en dat de Regering alleen zorge, dat daardoor de zeden niet gekwetst en de wetten niet geschonden worden.

In zoo verre zie ik, als overgang, de stad Amsterdam niet ongaarne het onderwijs in haar uitbreiden; maar eene stedelijke regering is hiervoor ook niet goed. *Het volk* moet het doen, dan zal het onderwijs eenmaal kunnen bloeijen. (Het bovenstaande is geschreven in 1872; in de *Getuigenis*, 1876, heb ik dit uitgebreid).

Onze te weinig of bijna niet verzorgde Hoogescholen zijn zóó klein en nietig bij hetgeen elders bestaat, dat zij belagchelijk zijn als *inrigtingen*.

De meest uitstekende talenten telt Nederland onder zijne Hoogleeraren. *Hen eer ik en acht ik hoog.* Ik spreek slechts van de *inrigtingen*. De talenten hangen volstrekt niet van de Regering af, en kunnen ook aan Volks-Hoogescholen werkzaam zijn. Daar zijn zij op hunne plaats.

Te Utrecht van 1840 tot 1851 had ik mijn werk wel. Mijne gezondheid was afwisselend wel en minder wel geweest, mijn slapen altoos slecht. Niemand bespeurde het aan mij, dat ik soms dagelijks uren onder een herhaald druijpbad van koud water op het hoofd verkeerde, waarbij ik kennis maken kon met dat ontzettende middel van kwelling, waarvan zich de zogenaaude Inquisitie heeft bediend.

In het algemeen was ik toch vooruitgegaan en was mijne voeding aanzienlijk verbeterd. Van die periode wil ik nog het een en ander in herinnering brengen over menschen.

Bij mijne komst te Utrecht vond ik mijn geliefden broeder JAN ANDRIES. Kort voor mijn vertrek daarheen had ik de diepe droefenis gehad, een anderen geliefden broeder, WILLEM, op den leeftijd van 27 jaren aan bloedspuwing, die zoolang duurde, tot hij al zijn bloed verloren had, mij door den dood te zien ontvallen. WILLEM was een hartelijk en opregt mensch, vrolijk van aard, eerlijk en trouw en onbesproken in handel en wandel. Hij werd voor den handelsstand te Rotterdam opgeleid, en was als zoodanig in die plaats eenige jaren bij mij aan huis, en een best huisgenoot. Aan hem heb ik enkel gelukkige indrukken te danken en zijne nagedachtenis blijft mij innig en dierbaar.

JAN ANDRIES was een andere geliefde broeder, tusschen WILLEM en mij in leeftijd. WILLEM had door snakerigheid vroeg de destinatie voor de chirurgie weten te ontloopen; zijn oudere broeder JAN was in mijn geval en nog eenigermate bedenkelijk.

Ik had bij mijn Vader weten te bewerken, dat JAN op het Gymnasium te Utrecht gedaan werd. Hij was een lieve jongen en had eene beste natuur, beste vermogens en goeden aanleg.

Hij was op het Gymnasium eenigen tijd, toen ook voor hem de chirurgie op nieuw kwam opzetten. Een collega mijns Vaders liet zien, dat ik, de oudste zoon, zeker voor de chirurgie verloren zou zijn, en dat JAN, zoo die nu op het Gymnasium bleef, er evenzoo voor verloren zou gaan.

Noodlottige inblazing! op eenmaal wordt JAN van het Gymnasium genomen en aan zelf-studie overgegeven, precies als ik, en dan aan de chirurgie!

Bidden, smeken, tranen van JAN en anderen, niets mogt baten. Het levensgeluk van JAN was verwoest. Maar hij herstellde zich en wist het later toch zoo verre te brengen, dat hij student werd, maar niet om te promoveren; dat mogt hij niet.

In elk geval had JAN daardoor eene Academische opvoeding, al mogt die dan ook niet regelmatig zijn.

Hij werd stedelijk Heel- en Verloskundige en vestigde zich te Utrecht, bekwam daar spoedig eene goede praktijk, gaf veel onderwijs in heel- en verloskunde, werd tijdelijk officier van gezondheid in de Belgische affaire, zag zijne praktijk meer en meer toenemen en werd een algemeen geacht man.

Bij mijne terugkomst te Utrecht in 1840 vond ik dien geliefden broeder. Wat waren wij beiden gelukkig, elkander weder te zien in dezelfde stad onzer inwoning!

Mijn broeder had de gedachte om te promoveren nooit opgegeven, maar daar hij steeds voor eigen bestaan moest zorgen, den tijd moeilijk kunnen afzonderen voor al de voorbereiding daartoe.

Kort voor ik naar Utrecht kwam, had hij zijn propaedeutisch examen, zijne demonstratie, zijn candidaats- en zijn doctoraal examen in de Geneeskunde gedaan en kort na mijne komst deed hij zijne promotie. Spoedig daarop werd hij Lector aan de Hoogeschool en weldra Buitengewoon Hoogleraar in de Geneeskunde, en alzoo mijn ambtgenoot.

Wat waren wij zamen gelukkig! Geen twee broeders hadden elkander van de jeugd af, het leven door, inniger kunnen liefhebben, dan wij elkander. En daar waren wij nu zamen ambtgenooten naast en bij elkander! Wij verschilden onderling in

karakter zeer: hij bedaard en zacht, ik levendig en prikkelbaar, maar in liefde voor elkander deed de een voor den ander niet onder. Als ik eens wat sterk was, zei hij kalm: „dat hadt je „veel bedaarder kunnen zeggen,” en ik zei: „daar heb je gelijk „in,” en de kalmte volgde onmiddellijk.

Mijn broeder was praktiserend medicinae doctor te Utrecht, en oefende daarbij eene groote heilkundige en verloskundige praktijk uit; hij gaf consulten en onderwees als Buitengewoon Hoogleeraar in de verloskunde en heilkunde. Hij was benoemd buiten bezwaar van 's lands schatkist, en gaf dus zijn onderwijs aan de Hoogeschool *om Gods wil*.

Ik had daartegen bij hem alles ingebracht, wat ik aan argumenten had, want sterven bij zulk een leven was zeker. Andere raadslieden hadden hem dat professoraat smakelijk gemaakt, en hij zelf had er veel behagen in, want hij had eene ambitie, die in harmonie was met zijn leven, dat grootendeels dat van een autodidaet was, en in harmonie met zijne breede ontwikkeling als man van de kunst.

Helaas! zijn stevig ligchaam, uitgeput door vermoeijenissen, viel door typhus, kort na den dood van WENCKEBACH.

In hem had ik zoo onnoemelijk veel bezeten: in hem zou ik meer verliezen, dan iemand wist. Ik was diep verslagen en voorzag de gevolgen van zijnen dood op mijn leven, gevolgen, die niet zijn uitgebleven.

Maar ik moet op anderen zien. Zijne vrouw en kinderen werden van echtgenoot en vader beroofd, en tevens ook van middelen van bestaan. Een weduwen-tractement à *f* 500.—, dat men aan vrouwen van Professoren geeft, ontving zijne weduwe niet, want mijn broeder was Professor geweest *om Gods wil*.

DONDERS heeft over mijn geliefden broeder een opstel geplaatst in den Utrechtschen studenten-almanak, 1848, waarin DONDERS hem hoog waardeert.

En wie in Utrecht bekend is en weet, welke liefdeblijken aan zijne weduwe en kinderen gegeven zijn na den dood mijns innig geliefden broeders, weet, dat hij de harten had der menschen en diep werd vereerd in de herinnering.

SUERMAN, die zijn beschermer is geweest, VAN HOYTEMA, zijn vriend, en DS. FRANCKEN hebben, nevens velen, na zijn dood getoond, hoe mijn broeder bij hen stond aangeschreven.

In 1840 kwam ik naar Utrecht. De jongste mijner kinderen was een meisje van 4 jaren. Een Engel Gods op aarde! Niet éénmaal in het gansche leven van dat lieve kind heb ik eene minder goede hoedanigheid in dat beste der lieve wichten gezien. Een gelaat en een oog, waaruit iets hoogers sprak. Dartertel en gelukkig, *nooit* ontevreden, niet éénmaal!

Ik gevoelde, dat ik dit hooger bezit niet lang behouden zou; ik had het vroeger zoo gezien, dat kinderen van eene eigen natuur vroeg van hier gingen. Duizendmaal drong ik mij, ook in Utrecht, op, dat zij toch geheel gezond en dat mijne vrees dus ongegrond was, maar duizend en eenmaal kwam die vrees terug. Met tranen in mijne oogen staarde ik haar aan.

Op den leeftijd, toen zij 6 jaar zou worden, was haar onophoudelijk vragen: wanneer zij jarig zou zijn, hoe lang dat nog zou duren? Met meer en meer klimmende belangstelling vroeg zij er naar, en telde dagen en vervolgens uren, altoos handelende over dat jarig zijn. En op dien verjaardag had zij pericarditis aan het been en den volgenden dag pericarditis, waaraan zij na weinige dagen bezweek.

Ik was gebroken en verslagen en dacht maanden achtereen niet, dat ik mij weder herstellen zou. Het hoofd heeft zich hersteld, maar het hart bloedt nog.

En toch, lieve CORNELIA! ik gun u, dat gij van hier zoo vroeg zijt heengegaan.

Mijn tweede zoon was mijn geliefde KAREL. In de derde maand zijns levens was hij beginnen te braken, en hij braakte tot zijn 12de maand. Telkens meende ik hem dood te zullen vinden bij mijne tehuiskomst. Collegen van mij zeiden, dat hij gastromalacie had, wat bleek niet waar te zijn. Hij kwam bij, maar werd weldra door stuipen overvallen, stuipen, die door

ontsteking en suppuratie aan gewrichten en elders werden opgevolgd. Ten gevolge van hersenleed was hij een tijd lang van anderen lam, en een kniegewricht dreigde tot afzetting van het been te zullen leiden.

Bij mijn vertrek naar Utrecht, 1840, was hij in het algemeen beterende, en te Utrecht kwam hij zoodanig bij, dat hij ter school kon gaan. Maar de vreugde was kort. Eerst zekere stijfheid in zijn arm, daarna toevallen in zijn slaap, en weldra epilepsie in volle ontwikkeling. Een beste jongen van eene eerlijke natuur! Nooit heb ik hem ééne onwaarheid hooren zeggen, nooit hem onregtvaardig gezien. Goedig boven mate, had hij daarbij een volkomen vast verstand. Hartelijk en innig, altoos met een blij gelaat, al had hem die allerdroevigste epilepsie ook zoo ter aarde geworpen en hem de ergste wond aan het hoofd gegeven. Zijn ligchaam ontwikkelde zich goed, maar zijn geest bleef staan en ging terug; toen ook het ligchaam, en op zijn 19de jaar stierf hij aan en door epileptische toevallen, waarvan het aantal steeds was geweest vermeerderende.

Wat het beteekent, een kind 19 jaren ziek en jaren aanvallende ziekte ziek te hebben, weet hij alleen, die zulk een kind gehad heeft. — Waarlijk, zoo ik niet geleerd had, *alle* omstandigheden met moed te dragen, ik ware daarvoor duizendmaal bezweten.

Lieve KAREL! ook u gun ik, dat gij van hier zijt heengegaan: ik zal u altoos innig in het hart blijven dragen, want ik heb u vurig lief!

Na deze woorden, die ik met meer beweging van het gemoed schreef, dan menigeen zou kunnen vermoeden, ga ik voort in het aantekenen van hetgeen behoort tot de geschiedenis van mijn leven, 1840—1851.

In de eerste plaats C. L. VLAANDEREN.

Deze was gedurende vele jaren mijn assistent, en ging daarna op mijne aanbeveling naar Indië, om de uitsmelting van het Banka-tin te verbeteren. Na eenige jaren slaagde hij hierin

volkomen en hij bleef daarna in Indië als scheikundige voor de mineralogie.

In die hoedanigheid werd aan hem, en tevens aan mijne oudleerlingen BACKER OVERBEEK en F. HEKMEIJER, in 1874 opgedragen, om eene verpakkingwijze van het opium te beoordeelen, die ik 40 jaren vroeger voor de Nederlandsche Handelmaatschappij en het Ministerie van Koloniën had uitgedacht, en die in 40 jaren geen spoor van gebrek had doen blijken.

In Nederland had men in 1873, om f 7000 's jaars uit te sparen op eene zaak, die f 10,000,000 (zegge tien millioen gulden) winst jaarlijks geeft, buiten mij om door het Departement van Koloniën eenige kleine wijzigingen in de verpakking aangebragt, onder anderen houten bekleedselen weggelaten, die de luchtledig gemaakte blikken kisten moesten beschutten, waarin het opium bevat was, en welke houten bekleedselen voor mij hoofdzaken waren. Ondergeschikte ambtenaren bij het Ministerie van Koloniën, meenende zich hiermede verdienstelijk te maken, wisten gedaan te krijgen, dat deze zaak in Indië door eene Commissie zou worden onderzocht. De drie bovengenoemde heeren, van een en ander onderrigt, keurden mijne wijze van opium verpakken af en de gemaakte wijziging goed.

De eenige grond hiertoe was deze, dat het bovengenoemde beschuttende hout bij het aanbrengen het blik kon beschadigen, *wat intusschen in 40 jaren van duizenden kisten niet éénmaal gezien was.* Niet éénmaal was eene blikken kist in dien tijd beschadigd, en men had dus groote reden de wijziging, in mijne methode aangebragt, te verwerpen, want de drie bovengenoemde heeren vonden bij hun onderzoek van de viermaal zeven blikken kisten, naar de *nieuwe* wijze ingerigt, er een beleedigd, met lucht gevuld, door een gat, dat een draadnagel er ingebragt had.

Derhalve verwerpen wat 40 jaren onberispelijk had gediend, en goedkeuren hetgeen bij het eerste onderzoek bleek geheel en al ondeugdelijk te zijn!

Op deze wijze werd men in Nederland voldaan en werd mijne oude methode ter zijde gezet.

Ik heb hierover den heer VLAANDEREN gedurende drie jaren onderhouden en hem in elke rigting aangetoond, dat vergissing bij het opstellen van het verslag niet heeft kunnen bestaan. Hij heeft zijn gedrag niet verdedigd, en op deze wijze had ik alzoo niet meer de meening, dat de heer VLAANDEREN met mij het beste wilde voorstaan. (Deze woorden zijn door mij geschreven 7 September 1877).

Onder degenen, die mij bijstand gegeven hebben in het experimentele deel der scheikunde, staat VLAANDEREN bovenaan in elk opzigt. Vóór hem had ik niemand, dan een amanuensis, den man, die mij hielp bij mijne lessen, en na het vertrek van VLAANDEREN wederom niemand, dan een anderen amanuensis. Mijne assistenten waren er voor het practische onderwijs der studerenden, niet voor mijne eigene nasporingen. Eene enkele maal werd ik persoonlijk wel eens bijgestaan, maar slechts voor oogenblikken. Deze assistenten hadden voorts hunne eigene onderzoekingen, en geen hunner kan zeggen, dat ik hunne kennis gebruikt heb voor eigen studie-doel. En waar dit is geschied, heb ik hunne namen telkens genoemd naar behooren.

Mijn laatste amanuensis, VAN DER STAR, heeft mij vele jaren trouw geholpen. Zijne voorgangers waren geweest: MÜLLER, PLES, thans en reeds sedert vele jaren uitnemend Indisch ambtenaar, een best mensch, en G. HAIMA VAN DER WAL, kundig apotheker te Franeker.

VAN DER STAR, ondersteund door een knecht, bereidde alles, wat voor mijne lessen noodig was, of op mijne aanwijzing, of ook wel naar aantekeningen, die hij daarvan weleer had gemaakt.

Schitterende proeven kwamen bij mijne voordragten nooit voor, maar ik was gesteld op zekere volledigheid. Zooveel mogelijk wilde ik *alles* doen zien, wat ik voordroeg, maar veel moeite gaf dit den amanuensis toch niet.

HEINTZ deelde mij eens mede, dat HEINRICH ROSE, bij wien hij amanuensis was, hem bij het intreden van zijne collegekamer steeds vroeg: „wat hebben wij dezen morgen?” en dat hij dan dadelijk over dat onderwerp ging voordragen. Bij mij

was dat zoo niet; ik dacht vooraf zeker na over het voor te dragene, maar wisselde met VAN DER STAR toch weinig over de proeven: hij kende ze veelal en ze waren altoos eenvoudig en dus spoedig voor het doel gereed gemaakt.

Maar VAN DER STAR stond mij ook bij mijne eigene nasporingen trouw bij; en schrijf ik hier het woord *trouw*, dan behoort dat in den meest uitgebreiden zin verstaan te worden. Nooit was voor VAN DER STAR iets te veel; altoos en dagelijks vond ik hem bereid om mij te helpen, vele jaren achtereen. Ik ben hem daarvoor oprecht dankbaar, alsmede voor de vele heuschheid en welwillendheid, die hij voor mij heeft gehad.

Ik heb reeds gezegd, dat ik van Curatoren in de eerste jaren enkel goeds ondervonden had, maar ik moet dat meer in bijzonderheden doen zien.

Vóór mijne komst en bij mijne komst te Utrecht was er strijd voor mij geweest, en dat maakte mijn hart gevoelig voor de heeren, die voor mij gestreden hadden. Er was oppositie, zoodanig, dat de goede SCHRÖDER, die kort vóór 1840 te Utrecht had voorgesteld, mij, *honoris causa*, *Matheseos magister et philosophiae naturalis doctor* te maken, daarin niet slaagde. VAN HALL te Groningen ondernam het daar, en STRATINGH slaagde dadelijk. Zoo is mij later gemeld.

Te Utrecht was oppositie, niet tegen mij om mij, maar tegen mij om den jongen DE FREMERY.

Toen ik nu te Utrecht kwam, bond dit mij aan degenen, die voor mij geijverd hadden.

Drie mannen moet ik hier nogmaals in het bijzonder noemen: VAN DER CAPELLEN, KIEN, Curatoren, en CRAEYVANGER, Secretaris van Curatoren. (Zie bladz. 146).

Van KIEN heb ik altoos die vastheid en helderheid, die eerlijkheid en waarheidsliefde ondervonden, die een bestuurder achting doet ontvangen in zijn bestuur. Nooit heb ik KIEN als Burgemeester anders gezien, dan bereid om goede en nuttige dingen voor te staan; nooit anders dan regtvaardig: in alle

verhoudingen, waarin ik hem heb ontmoet, en met name ook in de zaken der Hoogeschool. Ik ging met KIEN niet om, maar wij verstonden elkander, telkens als wij raakpunten hadden: altoos was hij bereid om de dingen krachtig vooruit te zetten; altoos had hij liefde voor de Hoogeschool. De man, die mij zulk een uitnemend laboratorium gaf, en die de mede-auteur was der jaren lang gegeven bijdragen van f 5000.— van de stad voor het Hooger onderwijs, die man verdient mijne erkentelijkheid in hooge mate; hij heeft ze, zooals ze hem toekomt.

VAN DER CAPELLEN had mij onmiddellijk na mijne komst te Utrecht op *Vollenhoven* genoodigd, en dadelijk verstond ik hem. Een man van hoog aanzien, van eene beteekenisvolle persoonlijkheid, een man van ruimere ervaring, die Minister en Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indië geweest was: VAN DER CAPELLEN was voor mij een man, voor wien ik diepe reverentie had. Wij hadden twee verhoudingen tot elkander: eene bij het binnenkomen en het heengaan, waarbij deftigheid van zijne zijde en beleefdheid van mijne zijde leefden; eene andere na het binnenkomen, wanneer hij de eenvoudigste man was, dien men wenschen kon. Hij kwam zeker wekelijks bij mij in het laboratorium en mijne kamer, om mij belangen der Hoogeschool voor te houden, of er mijn oordeel over te vragen. Er was geen enkel belang der Hoogeschool, dat tusschen hem en mij niet besproken werd.

Op *Vollenhoven* kwam ik dikwerf. Des morgens, mijn huis voorbij rijdende, noodigde hij mij, en hij kwam mij dan des namiddags halen, en had in zijn open rijtuig, waarin hij in elk seizoen reed, een dikken jas voor mij medegenomen, opdat ik geen koude vatten zou.

Op *Vollenhoven* was òf ik alleen de genoodigde, òf nog een enkele andere gast. Onder tafel en daarna deelde hij dan van den rijkdom zijner levenservaring mede, en zat ik op te zamelen. Aan hem heb ik groote verplichting, want hij leerde mij ruimer zien in de wereld.

Bij het verbranden van den troon van LOUIS PHILIPPE was hij te Parijs op een balcon op de plaats, waar dat gebeurde.

Een onverlaat wierp hem een steen tegen het achterhoofd en VAN DER CAPELLEN verviel in kwijning. Hij kwam te Utrecht, vervallen en de oude vorst niet meer; een vorst was hij weleer. Ik bad hem, een doctor te spreken; hij was er tegen. Weldra verviel hij in krankzinnigheid, en de man, die mij zoozeer had lief gehad, werd nu het voorwerp van mijne zorg en bescherming: ik sloot mijne lessen en bleef bij hem, tooneelen belevende, die mij de borst verscheurden, tot ik hem den laatsten adem zag uitblazen. Ik kon nog zijn bij de begrafenis, maar ook niet meer. Eene ziekte overviel mij, ten gevolge van het doorgestane zieleleed, *zulk* een man in zulk een droevigen toestand te hebben zien heengaan, en eerst na weken kon ik mijn werk weder opnemen. VAN DER CAPELLEN blijft in mij voortleven, ik ben hem innig dankbaar.

De ziekte en de dood van dezen voortreffelijken man, — van wien zelfs geen Javaan, die hem had gekend, anders dan met den diepsten eerbied gewaagde: „dàár heeft hij eenmaal gezeten,” riep een Javaan in verrukking tegen een mijner vrienden uit, die vele jaren na VAN DER CAPELLEN in Indië was geweest, — hebben op mij een regt droevigen indruk achtergelaten. Krankzinnigheid als de zijne, met een zeer acuut verloop, is wel, te midden van den overvloed, dien de wereld aan enkelen geeft, een contrast, dat u het hart breekt.

Zoo men nooit wereldsche grootheid had gering geacht: in zulk eene droevige school moest men het voor altoos leeren.

Maar dan in den man van edelen aard, van uitnemende inborst, van naauwgezette pligtsvervulling, van helder doorzigt en van uiterste *délicatesse* in de vormen, dat alles te zien *ondergaan*, zichtbaar, wel tragsgewijze, maar snel: het verscheurt u het hart.

Zijne krankzinnigheid was eene geregeld voortgaande, die u in bitteren weemoed telkens dieper en dieper met hem den weg des onheils deed opgaan, en zich in een en denzelfden zin regelmatig ontwikkelde, tot de dood intrad.

Voor hem verdween langzamerhand alles: zijne bloedverwanten had hij verloren; zijn huis was afgebrand; alle menschen stier-

ven, de een voor, de ander na rondom hem; eten en drinken bestonden niet, en voedsel of drank nam hij niet. Een glas water, dat ik hem voorhield, kon hij niet voor water erkennen: er was geen water meer. Door brand en moord werd hij steeds vervolgd en hij wilde zijn huis uit, zoodat ik met den brave worstelen moest zonder ophouden. En mij hield hij daarbij voor een vreemdeling niet slechts, maar voor een gevaarlijk wezen.

Zoo verliepen de dagen en de nachten; rust nam hij geen oogeblik, want er was ook geene legerstede meer. Eindelijk wordt hij rustiger, en staat hij midden in den nacht voor het raam zijner slaapkamer. Eensklaps roept hij uit: „O God! nu is er ook geen zon of maan meer; nu zijn er ook geene sterren meer: „alles is verwoest.” En na dat gezegd te hebben legde hij zich neder op zijn bed en ving dadelijk aan te sterven, dat na eenige weinige uren volbragt was.

Zulk een sterven en dat van *zulk* een man: het is mij nog heden zoo nabij, alsof ik zoo even dat allerdroevigste tooneel verlaten heb. Niets is er méér in staat, om uwen blik van deze aarde naar eene betere orde der dingen te wenden, dan zulk een uiteinde van zulk eenen voortreffelijke.

CRAEYVANGER, Secretaris van Curatoren, was de vriend van mijn broeder JAN, en toen ik in Utrecht kwam, ging die vriendschap mede op mij over. Had CRAEYVANGER vóór mijne komst voor mij geijverd, na mijne komst deed hij alles, wat mij die komst gelukkig kon maken. Eigenlijk was hij Curator, maar Secretaris bovendien. Hij had kennis aan elke bijzonderheid van de Hoogeschool en leefde er voor. Men kon hem geen grooter genoegen doen, dan hem over de Academie te onderhouden. Voor mijn deel had ik geen geld te vragen, want dat gewerd mij uit de bovengenoemde bronnen overvloedig voor mijn onderwijs, en vragen, wat ik verder wilde, had ik niet te doen, maar het goede en nuttige daarvan slechts te zeggen.

CRAEYVANGER en KIEN waren de mannen van het schoone en ruime laboratorium, waar CRAEYVANGER dan ook telkens kwam, en waar ik dan altoos van harte zeggen kon, dat het zoo goed

was. Vooral moest CRAEYVANGER de laboranten werkzaam zien, en als het dan regt vol was, was hij gelukkig.

Wat ik van VAN DER CAPELLEN gezegd heb, moet ik hier herhalen: er was geen belang van de Hoogeschool, waarover CRAEYVANGER en ik niet wisselden.

Bovendien was ik zijn huisvriend en sleet ik menig gelukkig uur aan zijne vriendelijke tafel, waar de goede mevrouw CRAEYVANGER en de lieve dochters, later de lieve AMELIA alleen, het verblijf van elken vriend regt aangenaam wisten te maken.

CRAEYVANGER zag in mij iets van MOLL, wat te goedhartig van hem was, maar daar hij dat meende te zien en daar MOLL bij hem steeds een man van distinctie bleef, had ik bij hem eene goede plaats.

Tallooze bewijzen van vriendschap en hartelijkheid dank ik hem, en stervende gaf hij mij nog de hand met den uitroep: „Zoo, zijt gij het, mijn trouwe vriend MULDER!”

Helaas! de man, die zooveel voor de Hoogeschool gedaan heeft, en voor mij zoo goed geweest is, ik heb ook zijn lijk mede ter aarde besteld en ook tranen op zijn graf geplengd.

Om de 14 dagen zette ik mij later des Zaterdag morgens van 12 tot 1 uur bij mevrouw CRAEYVANGER en de lieve AMELIA neder, en zelden gebeurde het, dat wij den brave niet herdachten, die ook onder mijne beste vrienden behoorde en meer dan iemand heeft bijgedragen tot mijn wetenschappelijk welvaren te Utrecht.

Helaas! Bij het graf van CRAEYVANGER, die VAN DER CAPELLEN was gevolgd in den dood, gevoelde ik, dat mijne positie aan de Hoogeschool nu eene andere worden zou. Mijne persoonlijke verhoudingen waren door den dood opgelost, en hij, die meent, dat in de maatschappij zelfs de krachtigste dingen onder de beste zonder persoonlijke verhoudingen bestaan, kent de maatschappij der menschen niet.

In Nederland is in deze periode *alles* persoonlijk. De hoofdmannen, die mij naar Utrecht geroepen hadden, en met wie ik een waarachtigen universitair geest deelde, schier dagelijks, waren van hier, en van hier was dus ook mijn zedelijk wel-

varen in mijne overigens zoo geliefde stelling. Nader zal dit blijken.

In dezelfde periode van mijn verblijf te Utrecht valt in een regelmatige omgang met JAN HORA SICCAMA. Hij was in 1819, te gelijk met G. SIMONS, F. A. SNELLEN en anderen, met mij student geworden. Met hem had ik op het latijn bij VAN GOUDOEVER den pikzwarten krullebol van G. SIMONS, als groenen, moeten bepoederen, SICCAMA met boter insmeeren, ik er meel op strooijen. Met hem had ik bij SCHRÖDER gezeten zes jaren lang, met hem gedisputeerd en gelagchen, met hem ernst uitgewisseld in een tal van rigtingen. Met hem had ik MOLL gehoord. Te Utrecht in 1840 teruggekeerd, vond ik hem als vroeger even delicaat van uitdrukking, even beschaafd van vormen, even gezet op naauwkeurige kennis, even belangstellend in goede dingen.

Al spoedig bepaalden wij, dat wij elkander een namiddag in de week zouden zien, om zamen oud en nieuw uit te wisselen. Regelmatig werden die zamenkomsten voortgezet. Met een paar regels van HORATIUS of eene phrase van SENECA ontving hij mij veelal, en eer wij zaten, waren wij reeds in een gesprek, dat zelden door een ander onderwerp afgewisseld werd. Wij dronken thee en rookten daarbij — dat was onherroepelijk bepaald — lange pijpen en varinas van VAN OLST, à f 5.— het Nederlandsch pond. Na de thee gingen wij van elkander en aan ons werk.

Hoe zal ik beschrijven, wat ik hem verschuldigd ben? Grondiger mensch kan er moeilijk zijn, -en wat hij in stilte gewerkt heeft, is treffend om te zien in zijne nagelaten papieren.

Het *Nibelungen-Lied*, HORATIUS, PLATO, SENECA en het Boek JOB waren in die jaren zijne onophoudelijke bronnen van bezigheid, de middelen tot onderzoek. Van alles maakte hij commentaren en over alles schreef hij het zijne op. SCHRÖDER was voor hem, als VAN HEUSDE, een voorbeeld, dat hem nooit verliet. Boven allen echter was FALCK, A. R. FALCK, de groote FALCK mag hij heeten, zijn oom, altoos voor zijn geest. FALCK had hem lief gehad en hem als jongen bij de hand geleid in de groote Engelsche kringen, waar SICCAMA zijne oogen had uitgezien en zijne ooren afgehoord.

FALCK had een dagboek gehouden, niet elken dag aangevuld, maar er dikwerf en veel in geschreven: vier folianten, in bruin leder ingebonden. Dat dagboek, zijn leven bevattende, had FALCK bij zijn dood aan JAN HORA SICCAMA vermaakt, totdat FALCK's neef en naamdrager, die toen kind was, volwassen zou zijn.

Dikwerf sprak HORA mij van dat dagboek, maar het was hem te dierbaar om het mij nog te laten zien. Toen zag ik het, maar mogt er niet in lezen. Daarna mogt ik de voorrede lezen, waarin FALCK den geheelen banvloek van broeder ARNULPHUS had afgeschreven en alle maledicties had uitgesproken, die daarin voorkomen, over dengene, die het zou durven wagen, iets van dat dagboek in het licht te geven. Vervolgens mogt ik het een en ander van dat dagboek lezen, en eindelijk heb ik het eenige weken aan mijn huis gehad en het geheel en al gelezen. De hooggeachte neef, die het later bekwam, heeft het van SICCAMA niet goedgekeurd, dat hij het mij ter lezing gegeven heeft. Maar ik mogt dat oordeel niet deelen. Heb ik er kwaad mede gedaan?

Al stond die banvloek er ook niet voor, ik zou er toch niets van zeggen. Maar dit is geoorloofd te uiten, dat mij dat boek, waarin FALCK's politieke leven was opgenomen, en een tal van bijzonderheden bovendien, invallende gedachten, geschiedenissen, enz. enz., eene onuitputtelijke bron van leering is geweest. De geheele Belgische historie is mij duidelijk geworden, en de zaken der conferentie te Londen evenzoo als de beweegredenen van Koning WILLEM I. omtrent de Belgische zaak.

FALCK en SCHRÖDER hadden naast elkander gezeten op de banken van de Latijnsche school te Amsterdam: telkens kwam het dus tusschen HORA en mij van FALCK op SCHRÖDER en van SCHRÖDER op FALCK.

Dat wij zamen pijpen rookten en geene cigaren, had zijn grond in ons beider vaderlandsch hart en in den zin, die ons vervulde bij ons zamenzijn. „Wij kunnen de nieuwe leer, naar welke Nederland geregeerd wordt, niet keeren: laat ons dan voor elkander toch optreden als vaderlanders.” En zoo rookten

wij pijpen. En de varinas was, om waardigheid bij onze zamenkomsten bij te zetten.

Ik zag HORA op de Bestuurs-vergaderingen van het Utrechtsch Genootschap, op den *Zondag*, op het Woensdagavond-gezelschap, maar dat was nog niet genoeg.

Zoo leefden wij voort, tot hij begon te kwijnen. Diepe zwaar-
moedigheid overviel hem. SCHNEEVOOGT diagnostiseerde hypertrophie van de lever. Alle middelen waren vruchteloos; helaas! *Meerenberg* was de plaats, waar de brave zijn einde vond. Telkens, als ik er hem bezocht, bleek het meer en meer, dat hij die plaats niet verlaten zou. Hij stierf er.

Daar stond ik alweder bij het geopende graf, dat alweder eene hand zou ontvangen, die de mijne had gedrukt met hartelijke vriendentrouw.

Kort na mijne komst te Utrecht bezocht DONDERS mij in het laboratorium, als jeugdig officier van gezondheid, van wiens capaciteiten ik reeds veel goeds gehoord had. In het laboratorium te komen en niet wat aan chemie te doen, was toen onmogelijk; DONDERS was dan ook spoedig aan de chondrine. Mijne *Physiologische chemie*, die toen was aangevangen, bragt mij op de elementaire vormen van het dierenrijk en op hun chemisch karakter. In mijne *Proeve* kan men de vele onderzoekingen vinden, die ik met DONDERS over dat onderwerp heb gedaan. Maar, wat belangrijker is, wij waren dadelijk vrienden, en over die vriendschap zijn 20 jaarkringen heengegaan, zonder dat er *éene* seconde schaduw geweest is.

Mijn geliefde broeder JAN stierf. Telkens en telkens had ik den heer VAN DER CAPELLEN van DONDERS gesproken en van het onschatbare voorregt, zoo hij aan de Hoogeschool zou kunnen verbonden worden en de epauletten mogt willen ruilen met toga en bef, waarvan DONDERS nooit hooren wilde, zoo ik er hem over sprak. Maar VAN DER CAPELLEN zag er geen kans op. Op den avond van de inwijdings-oratie van mijn broeder JAN als Buitengewoon Hoogleraar in de Geneeskunde, op eene

réunie ten zijnen huize, waren ook VAN DER CAPELLEN en DONDERS. „Presenteer mij hem nu eens,” zei VAN DER CAPELLEN, en dat gedaan hebbende, verwijderde ik mij. Na een vrij lang gesprek komt VAN DER CAPELLEN bij mij, en zegt: „dat is „een baas.”

De brave, in wiens huis wij waren, werd weldra van hier opgeroepen, en DONDERS werd Hoogleeraar.

Curatoren begrepen na den dood van mijnen beminden broeder JAN, dat de chirurgie en obstetrie door den uitnemenden EMILE VON BAUMHAUER moesten onderwezen worden, en DONDERS tevens Hoogleeraar worden moest in de Geneeskundige Faculteit. Zoo geschiedde het. En, zoo er balsem kon gestort worden in mijn diep gewond hart, het was, dat DONDERS Hoogleeraar werd en naast hem de goede EMILE VON BAUMHAUER.

Is het graf eenmaal geopend, dan ziet men het helaas! soms gapen naar nieuwe offers. Gods besluit was, dat EMILE VON BAUMHAUER weldra aan typhus bezwijken zou.

Sedert het optreden van DONDERS, eerst als buitengewoon en later als gewoon Hoogleeraar, heeft in de wetenschap niemand van hem iets anders dan lof te zeggen. Zonder iemand te kort te doen, is hij thans de man, die Nederland als kundige het meest tot sieraad strekt, en den roem van Nederland over de beschaafde wereld het meest handhaaft in natuurwetenschappen.

Die roem van het vaderland was mij een vriend zonder wederga. *Amicus certus in re incerta cernitur*. DONDERS was mij een *amicus certus*, en altoos en in alles. Zijne goede vrouw is mij evenzoo zulk eene vriendin geweest. En toch zijn wij niet meer (in 1872 en 1877) in de oude verhouding.

Een beginsel, van maatschappelijk-wetenschappelijken aard, dat wij 20 volle jaren, zoo ik meende, zamen gedeeld hebben, heeft mij vóór eenige jaren van hem gescheiden. Mij zou het niet voegen, hierover te handelen in deze bladen, maar ik schrijf hier deze woorden met de oude en innige dankbaarheid jegens DONDERS in het hart. (Zie de *Getuigenis*, 1876).

Onder mijne vele gebreken behoort, dat ik in dit tranendal

eenige duurzaamheid verwacht heb, en dat die gedachte mij lang is bijgebleven.

Alles gaat weder onder, wat tot de aarde behoort.

Te Utrecht heb ik de beste menschen gekend en hun omgang, hun voorbeeld, hun invloed genoten.

Mijn collega in de Faculteit R. VAN REES is mij steeds geweest een onovertroffen voorbeeld in pligtsbetrachting als Hoogleeraar, en daarbij zóó kundig en zóó grondig, dat hij waarlijk de kroon onzer Faculteit mogt heeten.

Zulk een man steeds naast u te hebben: waarlijk, ik heb het voor mij een zegen geacht. Persoonlijk waren wij andere menschen, maar eene innerlijke en beste harmonie heeft tusschen hem en mij nooit ontbroken.

En zoo draag ik hem tot aan mijn jongsten snik de zuiverste en de meest opregte hoogachting toe, die ik eenen *vir probus* toedragen kan.

Met VAN REES had ik eerst SCHRÖDER, daarna WENCKEBACH en in de laatste jaren MIQUEL als medeleden in de Wis- en Natuurkundige Faculteit. En hoe ik over deze mannen denk, kunnen getuigen *Onze leermeester* SCHRÖDER en de studenten-almanakken van 1848 en 1872.

SCHRÖDER mogt ik slechts kort mijn ambtgenoot noemen, maar van zijn best hart heb ik toen toch nog volop genoten. Hoog te achten en lief te hebben zamen is voor den mensch op aarde de meest vervullende der beste aardsche toestanden. Hoe kort dan ook, mijn eerste zijn te Utrecht was voor mij ook daardoor hoog gewaardeerd, omdat SCHRÖDER mijn leermeester bleef en nu mijn vriend geworden was, die alsnu zijn geheele hart uitstortte over zaken, waarvan hij vroeger aan ons jongeren slechts de practische rigting had voorgehouden. Kort nadat hij op 70-jarigen leeftijd emeritus was geworden, verliet hij ons van hier.

WENCKEBACH volgde SCHRÖDER op. Daar had ik mijn ouden trouwen vriend weder naast mij, en nu in dezelfde Faculteit zamen gezeten. Het grootte voorregt duurde kort.

Eenige jaren later kwam MIQUEL naar Utrecht, en zoo had ik dan weder een anderen besten medestander en vriend naast mij in de Faculteit. Spreek ik hier over deze uitstekende mannen zoo kort, het is omdat ik ter genoemder plaatse van hen eenige woorden geschreven heb, waarin ik mijn hart over beiden meer of min heb trachten uit te storten.

In de Faculteit had ik vele jaren mijn voortreffelijken vriend C. H. D. BUYS BALLOT, die ook als collega mij volop van zijne beste hoedanigheden te genieten gaf; zijn geest, tot zachtmoedigheid en pligtsbesef gelijkelijk gestemd, werpt een geurig waas over alles, waartoe hij betrekking heeft. Inderdaad, in de Faculteit had ik in vele opzigten meer dan ik zou hebben durven wenschen.

Onder mijne beste vrienden te Utrecht mogt ik voorts tellen W. J. VAN HOYTEMA, den vriend van mijn geliefden broeder. Wie VAN HOYTEMA gekend heeft en zijn naam hoort, denkt aan goedhartigheid, aan welwillendheid, aan kinderlijke eenvoudigheid, ik ben aan hem zeer veel verschuldigd; als Secretaris van Curatoren na CRAEYVANGER had hij veel last van mij, maar zijne vriendschap bleef hij mij onverdeeld schenken. Vervolgens was mij dierbaar mijn vriend L. C. HORA SICCAMA, de achtingwaardige broeder van mijn vriend JAN HORA, die mij een voorbeeld was van trouw in ambtspligten en mij volop in zijne genegenheid deed deelen. Dan mijn academie-tijdgenoot A. W. G. VAN RIEMSDIJK, wiens vriendelijke vriendschap mij onafgebroken geworden is. Bij al deze voorregten nog dit, dat de voortreffelijke G. W. VREEDE mij steeds het beste hart toedroeg en mij in zijne cordaatheid en eerlijkheid een treffend voorbeeld was. En niet slechts deze vrienden ontsloten voor mij hun hart en waren mij trouw, maar ook in hunne gezinnen genoot ik van het beste des levens.

Bij mijne terugkomst te Utrecht vond ik dankbaar weder mijn ouden vriend A. S. RUEB, met wien ik, te Rotterdam wonende, waar zijne familie leefde, den band goed had aangehouden. De goedheid, de zuiverheid, de opregtheid, de dege-lijkheid van dezen besten mensch zijn mij bronnen van veel

goed geweest. Ik zag hem veel, maar kon toch niet vermoeden, dat hij zedelijk zwaar gebukt ging onder een lijden, waarvan hem de bron waarschijnlijk ook onbekend zal geweest zijn.

RUEB was te nederig voor deze wereld: in waarheid, ik ken niets anders in hem, dat ik anders zou gewenscht hebben.

Te Utrecht had ik voorts mijn ouden vriend A. DE JONGH, zoon van een besten vader en broeder van mijn vriend CORNELIS DE JONGH van Waardenburg. De vastheid van mijn vriend ALBERTUS was meer dan Romeinsch, want zij was op de zuiverste grondslagen gevestigd. Wie noemde ook hem niet *justum et tenacem propositi virum*? DE JONGH leerde mij bij mijne komst in Utrecht nog een weinig latijn, en zoo lazen wij zamen, maar spraken zamen nog veel meer *de rebus, iisque gravissimis*. Hij was mij wat men noemt een *vriend*.

Een man van een geheel anderen stempel was mijn oudere vriend Y. D. C. SUERMONDT. Deze was geen man van latijn of grieksch, maar van de praktijk. En toch was er zóóveel overeenkomst tusschen hem en mijn trouwen vriend DE JONGH, dat zij voor mij dikwerf naast elkander stonden.

SUERMONDT is door velen in het geheel niet begrepen. Hij had zich zekere vormen tot gewoonte gemaakt, vormen, waarin hij behagen bleef houden, en die volkomen tegen zijn aard indruischten, en zij, die geene andere gelegenheid hadden, dan hem naar die vormen te oordeelen, veroordeelden hem. Ik kende zijn hart, en verklaar, dat SUERMONDT was een man van zeer strenge beginselen in waarheid en regt, en dat hij was een man van eene teérgevoeligheid, zooals ik er niet velen heb gekend.

Laat ik dit noemen, dat SUERMONDT er steeds op uit was, om mij te voorzien van voorwerpen, waarvan hij vermoedde, dat zij mij aangenaam konden zijn, en dat hij dat jaren achtereen in klimmende mate heeft gedaan: geene voorwerpen van waarde, maar die u genoeg deden. Die schijnbaar minder gevoelige man had het teederste vriendschapsgevoel, dat een man hebben kan. Zijn leed verborg hij voor de wereld; maar voor mij verborg hij het niet. SUERMONDT heb ik tallooze malen de beste

tranen zien storten, die een man storten kan. Maar ik moet der waarheid hulde doen: jegens de wereld vertoonde hij zich dikwerf met anderen schijn dan dien van diepe gevoeligheid, en die wereld verstond hem dan ook zelden.

SUERMONDT had mij van mijne jeugd gekend, en had mijn vader als heelkundige in zijn huis jaren gadegeslagen. Bovendien was SUERMONDT een best vriend van MOLL geweest, en van daar, dat wij zamen raakpunten in menigte hadden.

Maar ik heb van SUERMONDT nog geheel andere dingen te melden. Als jong mensch werd hij te Rotterdam opgenomen onder de *Gardes d'honneur* van NAPOLEON I. EN SUERMONDT weigerde dien onverlaat te dienen. Men moest hem rukken uit het huis zijner ouders: hij bleef onwillig. Als onwillige werd hij voortgejaagd, steeds onder bedreiging den kogel te zullen belooopen: hij bleef onwillig. Zoo werd hij gezweept tot in Metz, waar hem door den Commandant, totdat nader orde op hem gesteld zou zijn, werd toegestaan zich vrij door de stad te bewegen, mits hij zijn woord van eer verpandde, niet te zullen vlugten. Hij weigerde, en zei: „als ik kan, ga ik zeker.”

De krachtige jongeling scheen op het hart van den Commandant invloed uit te oefenen; althans deze liet hem vrijheid in de vesting. Maar SUERMONDT wist te vlugten en kwam te voet te Rotterdam van Metz, zonder geld, zonder eenig bijzonder middel van onderhoud gehad te hebben op zijn gevaarlijken togt.

Dat er van zulk een jongeling een man groeit van buitengewone kracht: de zwakste kan het begrijpen en de flauwste kan het verstaan.

En wilt gij van dezen buitengewonen, krachtigen man nu nog een teeken van de teederste gevoeligheid? Hij had in den droevigen Duitsch-Franschen oorlog van 1870—71 vijf kleinzoons in het Duitsche leger. Als eene Moeder was hij gejaagd voor het lot van deze hem dierbaren. Wat hij er mij in brieven van schreef, was aandoenlijk. Gelukkig bleef hun leven behouden, en toen de slagting geëindigd was en het meerendeel der kleinzoons van den 78-jarigen grootvader in en om Metz

vertoefde, hem als jongeling reeds goed bekend geworden, beproefde deze brave hen te bezoeken, maar de wegen waren toen onbruikbaar. Hij zag de verwoesting, te Straatsburg aangerigt, maar Metz was onbereikbaar, en hij treurde over hetgeen zijn hart had moeten missen.

Hij, die op 78-jarigen leeftijd van Utrecht uit, in een ongunstig seizoen, voor zulk een doel en onder die omstandigheden naar Metz zich begeeft, hij heeft meer goed gedaan in het leven. Maar ken dan ook, — bid ik u, — zulk een man het regt toe, om in niets copie te wezen.

Voorts had ik in Utrecht mijne goede en hooggeachte Academie-tijdgenooten P. A. BROERS, H. A. R. VOSMAER, S. KARSTEN, MONTIJN, mannen, mij allen dierbaar; den braven I. VAN ITTERSUM; den uitstekenden C. W. OPZOOMER; den voortreffelijken onderwijzer der jeugd TIP; mijn goeden vriend C. VLAANDEREN (den vader); mijne medestanders aan de Technische school: H. A. VAN DE WALL BAKE, W. H. DE HEUS en R. VAN REES; den hooggeachten heer P. J. H. BAUDET; den uitnemenden A. W. M. VAN HASSELT, en nog anderen, van wie ik, als van de genoemden, zoo onschatbaar veel goeds ontvangen heb.

Voeg daarbij mijne vele discipelen, die altoos, en mijne collegen, die allen voor mij *wel* waren, en de Curatoren der Hoogeschool, die in de eerste jaren mij bij uitstek genegen waren: — waarlijk, ik heb in Utrecht regt beste dagen gehad, dagen, die mij levendig nabij blijven en door mij voortdurend innig dankbaar worden herdacht.

X Utrecht was een geruimen tijd eene stad, geheel eigenaardig in Nederland. Men kende het buiten zijne veste weinig en miskende het vaak. Die eigenaardigheid verdwijnt meer en meer, want alles moet genivelleerd worden.

X De miskenning, waarin Utrecht verkeerde, was zijne kracht. Men heeft veel geredekaveld van een vormelijk piëtisme in Utrecht: ik heb het er niet gezien. Er leefde bij zekere gegoede klassen orthodoxie, maar van een zeer best gehalte. Deze ge-

goeden waren wat men noemt fatsoenlijke lieden en hadden de achting van de geheele bevolking.

Dit restant van den ouden tijd van vóór de Fransche overheersching had zich nergens zóó in het land weten te handhaven, en ik mag er bijvoegen, zich ook nergens zóó weten te zuiveren van de oude gebreken, als juist in de oude Bisschopsstad.

Zoo vond ik Utrecht nog weder in 1840, niet geheel zooals ik het in 1825 had verlaten, maar bijna.

Men kende daar nog standen en eerde daar nog elk in zijn stand. Maar er was reeds iets ingeslopen van het Amerikaansche element, dat ik in Rotterdam zoo met bevreemding had aangestaard: eene onvrijheid, gelijkheid en vijandschap, die mij als kind en jongeling in Utrecht nooit waren voorgekomen.

In 1840 gaf het protestantisme te Utrecht nog den toon aan: maar wat men gezegd heeft, en nog wel zeer invloedrijk gezegd heeft, van *onverdraagzaamheid*, daarvan is mij nooit eenig teeken voorgekomen.

Voor mijn deel niet orthodox zijnde, kan ik opregt verklaren, van elkeen, ook van de streng orthodoxen, — die ik zeer eerde en achtte, en waaronder ik de beste menschen gevonden heb, — heuschheid en toegenegenheid te hebben ontvangen.

Maar ik heb slechts eenige weinige namen te noemen van familiën van Utrecht, om mijne woorden als ware te doen spreken: VAN LIJNDEN VAN LUNENBURG en VAN SANDENBURG, waarvan mij de ouderen zijn bekend geweest en de jongeren van den laatst genoemden tak; de vader VAN ASCH VAN WIJCK en zijne zonen; de VAN AMERONGEN's, de VAN HENGSTEN, de VAN DEN HEUVEL's, de familie MARTENS, de SWELLENGREBEL's, vooral de dames, en vele anderen. En laat ik deze korte optelling, die ik zeer lang zou kunnen maken, sluiten met COENEN VAN 'S GRAVESLOOT, P. DE BEAUFORT, VAN BOETZELAER en A. J. VAN BEECK CALKOEN: mannen, wier goeden invloed in Utrecht ik jaren heb gadegeslagen.

En dan ten slotte nog een man genoemd, op wien ik zijne eigene woorden toepas, door hem gesproken te Edinburgh op het honderdjarig geboortefeest van WALTER SCOTT: „Waar eene

„vereeniging als deze gevonden wordt (l'accord d'un beau talent
 „et d'un beau caractère), waar de bewustheid van het bezit
 „van een schoon talent het schoone karakter niet bederft; waar
 „het tot de schoonheid van het karakter behoort, het bezit van
 „een schoon talent niet te verachten, niet te verwaarloozen,
 „daar worden groote dingen gezien.... Daar heeft eene inboe-
 „zeming, eene verspreiding van goede gevoelens en goede be-
 „ginselen plaats en eene voorbereiding van den grond voor de
 „allerbeste en hoogste.”

X De man, die dat zei, en op wien zelven dit alles past, is
 NICOLAAS BEETS. Wie kon Utrecht schooner opluisteren dan hij?

TE UTRECHT VAN 1851—1867.

Ik begin deze periode met 1851, omdat ik toen het laatste stuk der *Scheikundige Onderzoekingen* schreef, en ik in de eerstvolgende twee jaren geen boeken in het licht gaf.

Mijn onderwijs gaf ik regelmatig, maar daarbij bepaalden zich toen mijne bemoeijingen naar buiten. Noch mijn hoofd, noch mijn hart was vrij voor iets anders dan voor mijne pligten als Hoogleeraar en voor die, welke ik te vervullen had bij het Ministerie van Koloniën en de Nederlandsche Handelsmaatschappij.

Mijne overige maatschappelijke betrekkingen liet ik meer en meer wegvallen. Ook verkeerde ik niet meer als weleer den geheelen dag in de scheikundige werkplaats, zoodat ik in 1854, bij het nederleggen van het Rectoraat aan de Hoogeschool, gevoelde, dat ik rust behoefde, en in mijne redevoering zeide: *„Valetudo mea non amplius talis est, ut in posterum muneri mihi mandato, honorifico sed laborioso, satisfacere possim ea fide eaque industria, quam mihi semper tanquam regulam praescripsi.”*

Die woorden waren waarheid. Niemand bijna begreep ze, want terwijl ik weleer broodmager was geweest, was mijn vegetatief bestaan thans uitnemend, zoodanig, dat ik meer en meer tot de zwaarste menschen ben gaan behooren. Voor *men*

zijt gij gezond, zoo gij wat in de zon geloopen hebt en wat bruin zijt geworden, zoo gij nooit klaagt, maar met een moedig gelaat voor *men* verschijnt. Die goede *men*!

Valetudo beteekende toen voor mij: ik moet vol leven en vol opgewektheid, den ganschen dag door, in het laboratorium jonge menschen kunnen voorgaan; de pligten van een Hoogleeraar zijn heilige pligten: kunt gij die niet zóó vervullen, als *gij* ze opvat, dan zijt gij oneerlijk, zoo gij niet heengaat. Is uw hoofd niet helder en uw hart niet vrij genoeg, om zulk een uitnemend werk te doen, — niet om één, twee uren op een dag te spreken, maar uw *geheele leven* met de jeugd door te brengen, — dan *moet* gij heengaan. Ik was Professor in de chemie, niet in het grieksch of de logica.

De wereld oordeelt naar een paar indrukken. Den dag vóór het nederleggen van mijn Rectoraat had ik eene Hollandsche redevoering in het auditorium uitgesproken, *over de licht- en schaduwzijde van de beoefening der Natuurwetenschappen in dezen tijd*, en den volgenden dag de *fata* der Hoogeschool in het latijn voorgedragen. Ik had aan den Minister gevraagd, alles in het Hollandsch te mogen doen, maar dat was mij geweigerd. Dus deed ik het op twee dagen, den eenen dag hollandsch, den anderen dag de *fata*, naar het Besluit, in het latijn.

De welgedane man, die daar twee dagen met zulk eene krachtige stem gesproken had, ziek: dat kon *men* niet aannemen.

Toen des namiddags op het *diner*, dat ik aan ambtgenooten en vrienden gaf, *alle* studenten bijna der Hoogeschool in de eetzaal kwamen, om mij te bewegen, niet heen te gaan, en ik zei, dat ik in waarheid mijne pligten niet meer vervullen kon, hield SUERMAN mij voor krankzinnig, en zei dit aan DONDERS. Maar DONDERS antwoordde hem: „neen, hij is het waarlijk „niet; elken gedachtengang van hem kan ik regelmatig volgen.”

Mijn ontslag als Hoogleeraar had ik aan den Koning gevraagd vóór ik openbaar aankondigde, dat ik mijne pligten in die betrekking niet meer vervullen kon.

Daar stormde het nu van alle kanten. Mijne leerlingen, mijne ambtgenooten, de Curatoren, de Minister, de Koning: niemand

wilde mij loslaten. De Koning beraamde zelf het plan, dat ik van alle lessen ontslagen worden zou en bestuurder van het laboratorium zou blijven, terwijl mijne lessen door assistenten onder mijn toezigt zouden worden gegeven, en de Minister en de Curatoren beaamden dat.

Hoe kon ik het weigeren?

Een paar jaren heeft die toestand geduurd, tot mij duidelijk genoeg werd te kennen gegeven, dat ik weder lessen geven moest. Ik aarzelde wel, maar daar mijne liefde voor het onderwijs weder was aangewakkerd, dat is: — want het geldt een eigendommelijk professoraat, — daar ik mij weder in staat gevoelde, om elken dag het grootste gedeelte van den dag in de werkplaats met jonge menschen te leven, beproefde ik het. Het ging goed, en eenige volgende jaren leefde ik daar weder als weleer en gaf ik mijne lessen dagelijks.

Wie meenen zou, dat ik, in de periode van 1851 tot 1856 — mijne verhandeling over *den wijn* heb ik in 1855 uitgegeven, die over *de voeding van Nederlanders* in 1854 — niet anders naar buiten heb gedaan, is in volkomene dwaling. Het is voor een deel de drukste tijd van mijn geheele leven geweest; vooral toen ik geene lessen gaf. Mijne bemoeijingen van dien tijd spraken niet in chemie, maar in iets anders.

Men heeft gemeend, dat die bemoeijingen *oorzaak* zijn geweest van het minder leven in scheikunde en het tijdelijk niet geven van lessen. Het is onwaar. *Men* dwaalde ook hier.

Niemand zal van mij verwachten, dat ik hier zal treden in eene ontwikkeling der redenen, waardoor ik toen naar hart en hoofd gekraakt was, maar ik heb te verklaren, dat de bemoeijingen, die ik thans ga schetsen en die invielen in de levensperiode, waarvan ik spreek, in geen opzigt mij van de vervulling mijner ambtspligten hebben afgeleid. Integendeel, die bemoeijingen hebben mij nieuwe kracht gegeven en mijne oude, die tijdelijk sluimerde, mede langzamerhand doen terugkomen.

Mij is, van mijne jeugd af, eene warme liefde voor Oranje

bijgebracht, en de vaderlandsche historie heeft mij in die liefde bevestigd. Geen volk heeft eene schoonere geschiedenis dan het volk van Nederland, en Oranje staat bovenaan in die geschiedenis als eene ster van de eerste grootte. MACAULAY heeft het juist gezegd, zoo als het is.

En het ons dierbare voorgeslacht?

„Zoo verr' gelouterd goud het koper gaat te boven,
 „De gloed van 'tedelsteent' den glans van glas kan dooven,
 „In geur zich de ananas op bes of noot verheft,
 „Het maagdlijk zilver 't lood in aanzien overtreft;
 „Zoo verre ook overtreft, in luister, gloed en waarde,
 „Der vaadren heldendaan die van elk volk der aarde!
 „Ja! aller glans verdwijnt in neevlen, mist en nacht,
 „Bij de onverdoofbre Zon van Hollands Voorgeslacht.”

HELMERS.

Met alle jongere menschen was ik liberaal geweest, en die jeugd had mij in 1848 niet verlaten. Maar de liberaliteit van 1848 verstond ik evenmin, zooals die in Nederland werd opgevat, als zooals Frankrijk, Pruisen en Hongarije die toen vertoonden.

Als oude republikeinen, met Oranje aan het hoofd, is elk historisch Nederlander liberaal, en dat wij thans een Koning hebben, verandert den grond der zaak niet, want die grond is: liefde voor en van Oranje, en vrijheid onder Oranje.

De bewegingen vóór den Belgischen afval had ik beleefd, en met de akeligheid in mijn gemoed van den rampzaligen Franschen tijd, onder NAPOLEON I., zag ik alleen uit naar een eerlijk gezag, uitgaande van kundige menschen, en was dus, nu wij een Koning hadden, monarchaal; hadden wij een Prins gehad, dan ware ik prinsgezind geweest.

Ik was monarchaal, ook omdat ik wist, dat de krachtige dingen van één man moeten uitgaan, dat alle dingen, die uit vergaderingen komen, met de fouten der meerderheid behebt zijn. Van mijn ouden vriend SERRURIER had ik den *Buitenman* gelezen, en daarin gezien, dat eigenlijk alle besluiten bij minderheid moesten genomen worden, omdat de meerderheid be-

staat uit alledaagsche menschen, en witte raven zeldzaam zijn.

Invloed te geven aan het volk in vergaderingen kwam mij in dezen tijd voor een klein land, als het onze, minder wensche-lijk voor, dan een eerlijk eenhoofdig gezag, mits openbaar en verantwoordelijk voor Staten-Generaal.

Wat een hoofd beteekent, zoo men in dat hoofd niet veel magt concentreert, had mij de vaderlandsche geschiedenis genoeg geleerd; de Gedeputeerden te velde waren mij ook niet onbekend gebleven, evenmin als de Edel-Mogende Heeren van ouds met hun gekibbel en gekrakeel.

Aan wettenmakerij — dat *perpetuum mobile* — heb ik nooit veel gehecht, maar wel aan *zin*, aan *intentie*. Scholen, volksopvoeding, dat waren in mijn oog de momenten; en als gij dan het volk best opvoedt, in goeden zin, en kundig en nijver maakt, dan *moeten* de bestuurders wel goed zijn en goed handelen.

In zooverre zou ik nog veel meer hechten aan beste scholen in allerlei rigtingen, dan aan Staten-Generaal.

Ik ben nooit in mijn leven *één* oogenblik in de meening geweest, dat het eigenlijk *volks-heil* van boven, van de vorsten of van de mijne Heeren komen moest, maar dat dat *heil* van het *volk* natuurlijk schuilen moet *in* dat volk, en, zoo het nog geen *heil* is, dan ten minste de bronnen van heil.

Hoe kon een afstammeling van republikeinen, zooals wij Nederlanders zijn, anders denken?

Een vorst moet het goede, dat in zijn volk leeft, weten te concentreren, te leiden, zooals een veldheer den moed zijner soldaten. Armoedig zal de veldslag uitvallen, zoo de krijgsknechten lafaards zijn, al is de aanvoerder ook een held zonder wederga.

Maar evenmin als de moed van alle soldaten zonder hoofdman, zonder leidsman, zonder verstandigen en kundigen aanvoerder, voldoende is voor eene zekere overwinning, evenmin zijn de deugden van een volk genoegzaam voor een goed *volks*-leven: ik zeg niet voor *persoonlijk* leven, maar voor *volks*-leven. Voor *volks*-leven behoort niet een schepper van deugden voor het volk, maar een *leider* van de deugden, die het volk heeft.

Die leider moet wezen een persoon, even als bij een veldslag. Geef dien persoon, dien volksleider, dien vorst een raad en adviseurs, zooveel gij wilt; geef hem zelfs controleurs tot zekere mate; maar *hij moet de kracht hebben, om ten goede te leiden*; en, zoo gij die kracht aan hem onthoudt, door hem door vergaderingen te omsingelen, opdat hij geen kwaad zal doen, doodt gij tevens datgene in hem, waartoe hij bestaat.

Zoek naar de middelen om vorsten als veldheeren te omringen met raden ten goede, maar geef *vrijheid* aan beiden *in het goede*, want dan alleen kunnen zij volbrengen, wat hun gemoed in hen getuigt ten beste der *bona causa*.

Hoe zal een *volk vrij* zijn, zoo zijn vorst *niet vrij* is?

De zaak is moeilijk, maar *ardua quae pulchra*.

Derhalve was ik in 1848 gekant tegen dat toen bestaande drijven, en omdat het van eene *partij* uitging, was ik er onbepaald tegen, want ik had een diepen afkeer van elke partij, als de pest voor een land. Mijn Vader had mij dwaasheden genoeg medegedeeld van de oude patriotten, om elke partij te schuwen als de pest.

Het kon wel zijn, dat in 1848 eenige veranderingen wensche-lijk waren in onze Staatsregeling, maar ik wist wel uit de historie, dat de wijze, waarop die veranderingen toen geschapen werden, tot geen goede gevolgen leiden kon, en de uitkomst heeft het dan ook bevestigd.

In den eersten tijd na 1848 nam ik geen ander deel aan de bestrijding dier wijze, dan door uit te geven brochures over het verwaarloozen van wetenschap en kennis van wege de nieuwe heeren. Ik heb ze reeds bladz. 153 aangehaald. In de Commissie ter herziening van de geneeskundige wetten en verordeningen had ik nader kennis gemaakt met die verkeerde wijze. En toen THORBECKE aan het bestuur kwam en het Instituut supprimeerde, schreef ik mijn *Open brief* aan dien heer.

De wijze van doen in de wet op het zout vermeerderde mijn afkeer van die verkeerde methode en ik sprak dien afkeer luide uit. Maar ik bleef altoos nog op het gebied van wetenschap en kennis.

DONDERS, in zijne lofrede op SCHNEEVOOGT, doet het voorkomen, alsof ik aan het hoofd stond van het zoogenaamde *jonge Holland*. „MULDER bezat al de elementen, om hun afgod te worden.”

Opmerkelijke woorden! Wie heeft het *jonge Holland* warmer, levendiger, langduriger bestreden, dan ik? Ik heb tot dat *jonge Holland*, of tot de daartoe behoorende jeugdige medici, geene andere verhouding gehad, dan tot SCHNEEVOOGT en HEIJE, en dan nog slechts in gewoon maatschappelijk verkeer, nooit verbonden door eenigerlei bijzonderen band.

Deze afgoderij behoort dus weder tot de zonderlinge illusies, waaraan DONDERS zich heeft overgegeven: ik was en bleef vrij man, en had *geen* verband hoegenaamd tot iemand van dien kring in *eenig* politiek opzigt. Voor *de Gids* — een der eerste meteoren van het *jonge Holland* — stond wel mijn naam met de namen van vele anderen, maar ik heb er *niet één* woord in geschreven.

Daar kwam de Pauselijke allocutie in 1853. Met duizenden in het land was ik verontwaardigd over de indeeling van het door zooveel bloed en brandstapels vrijgekochte Nederland, alsof het een Pauselijk rijk was. Ik teekende met duizenden een adres daartegen, meer niet. En toen ik in *de Gids* — *de Aprilbeweging* — werd aangewezen als de auteur van die beweging en van het Utrechtsche adres, dat het eerste was, weérlegde ik dit in *de Nederlander* van die dagen, er bijvoegende, „dat ik het mij tot eene onuitsprekelijke eer zou rekenen, zoo ik waarlijk daarvan de auteur was, maar dat ik niets „meer gedaan had, dan teekenen.” Zoo was de waarheid.

Koning Willem III. had eene school opgerigt op het Loo, en met anderen ook mij tot Regent er van benoemd, en ik werd nu vertrouwd, met andere goede mannen, met de zorg over eene school, uit het hart des Konings gesproten.

Voor deze dingen had ik geene andere aanbeveling, dan dat ik mijne ambtspligten vervulde en een vrij en onafhankelijk man was, die nooit zijn voordeel beoogde.

In de dagen der Pauselijke allocutie, toen Utrecht al in volle beweging was, hadden Regenten der school eene vergadering

op het Loo. Drie vrienden bespraken daar den toestand; ik was er een van. De anti-ultramontanen moesten zich vereenigen, was de slotsom. Utrecht, als de stad, die in volle beweging was, werd tot centrum gekozen, en ik werd vriendelijk belast met de organisatie van een kring te Utrecht, die zijne vertakkingen hebben zou door het gansche land.

Te Utrecht teruggekeerd, sprak ik er dadelijk een paar eerlijke mannen over: er hadden zich reeds sommigen vereenigd; wij sloten ons aaneen en de Vereeniging *Koning en Vaderland* was daar. Elk onzer schreef aan zijne vrienden elders, en binnen korten tijd hadden wij overal onze correspondenten. En toen na het Amsterdamsche adres, waarop de namen van 52,000 onderteekenaars geplaatst waren, terwijl de Koning in Amsterdam was, het Ministerie THORBECKE ontslagen en de Tweede Kamer ontbonden werd, waren wij in *Koning en Vaderland* gereed, om op zeer vele plaatsen de verkiezingen te leiden en deze te bepalen, wat wij dan ook gedaan hebben.

Van die Vereeniging ben ik jaren Voorzitter geweest, en ik was daarin gezeten met de beste en de eerlijkste mannen. Ik heb er volop in genoten van vaderlandsliefde en van goeden Nederlandschen zin.

In 1853, in het najaar, kwam de Koning te Utrecht. Ik was toen Rector Magnificus. Aan overleggingen met den Burgemeester KIEN, hoe de ontvangst regt goed te maken, heeft het toen niet ontbroken, en de Koning heeft er altoos over geroepen.

Eene zaak stond boven alle andere bij *Koning en Vaderland* vast, dat er toen in Utrecht oranje moest gezien worden. Wij zouden den Koning een album aanbieden. Ik schreef de woorden, het album werd ter teekening gelegd, en den laatsten dag van 's Konings verblijf trokken eenige honderden aanzienlijke mannen van Utrecht, waaronder roomschen en oud-roomschen en joden, over straat met het album, naar den Koning, eene Commissie aan het hoofd, met groote oranje-sjerpen, en alle overigen met oranje-linten. Mij werd opgedragen, bij de overgave van het album het woord te voeren. Het geheel is door den goeden PIENEMAN, naar 's Konings wil, in eene

groote schilderij gebragt, geplaatst op het Stadhuis te Utrecht.

Wie op die schilderij de figuur van den spreker ziet, ziet er niet in, dat hij na $\frac{1}{2}$ jaar zijn professoraat zal nederleggen. Mijne vaderlandsliefde hield mij wakker; de chemie kon het toen niet doen.

De werkzaamheden, aan de verhouding van Bestuurder der Vereeniging *Koning en Vaderland* verbonden, waren in den eersten tijd vele en velerlei. Een der Bestuurders is er onder bezweken en een ander viel weldra onder soortgelijke bemoeijingen, bemoeijingen, die enkel uit liefde voortsprotten. Die Vereeniging had allen invloed en meer dan ik hier opnoemen kan. Zij was natuurlijk zeer gehaat bij de zoogenaamde liberalen en bij de ultramontanen, en elk lid van haar evenzoo gehaat, voor zooverre men bekend werd. Haar Voorzitter, die niet onbekend kon blijven, concentreerde dien haat in zich. Ik heb er mij nooit *iets* van aangetrokken, en kon dat niet doen, want wij waren onbepaalde bestrijders van hetgeen toen zoogenaamde liberalen en ultramontanen zamen voorstonden. Op straat werdt gij door uwe tegenstanders met een oor aangezien; in bijeenkomsten met uwe tegenstanders werdt gij volkomen veroordeeld, en in de *Arnhemsche Courant* en de *Noord-Hollandsche Tijd* dagelijks bij name verguisd.

Dat waren dus redenen, om de wapenen steeds meer en meer te scherpen: en ik verzeker u, dat zij gescherpt werden. Maar wij stredden niet oneerlijk. Voor ons zelve niets te winnen, maar naar onzen pligt in oud vaderlandschen zin een goeden geest voor te staan, dat waren onze grondslagen.

Men heeft mij, naar de leer van den tegenwoordigen tijd, toen dagelijks aangewezen als eerzuchtig en begeerende Minister te worden. Eer was er niet mede te behalen, wel verguizing, en *wat mij is aangeboden van hooge betrekkingen, heb ik van de hand gewezen*. Wie kan *iets* aanwijzen, dat ik er door bekomen heb? Die het weet, moet het zeggen. Dus hebt Gij mij gelasterd, jaren achtereen; dat hebt Gij!

Mijn goede *men*, waarom deedt gij dat? Maar pijn hebt gij mij niet gedaan.

Tijd, geld en kracht heeft mij die bemoeijing, die jaren heeft geduurd, in overmaat gekost, en ik heb daarvoor noch iets begeerd te ontvangen, noch iets bekomen, dan de voldoening van *wel* te doen, en overigens verguizing bij de tegenstanders, en deze zoo meer of min door het gansche land. Heil U!

Behalve onderscheidene brochures heb ik toen een tal van hoofdartikelen in twee Couranten geschreven, in eene het meest en soms dagelijks, brochures en artikelen, waarvoor ik mijn naam niet behoefde te zetten, want elkeen kende mijn stijl, dien ik nooit verzaakte. Daarbij dan vergaderingen, eene zeer groote correspondentie en overleggingen met vrienden: ik had mijn werk in overvloedige mate, toen ik een tijd lang niet over chemie schreef en ik geene lessen gaf, omdat ik daarvoor toen niet geschikt was.

Heeft de Vereeniging *Koning en Vaderland* goed gedaan? Zeker; maar geen goed genoeg. Hare beginselen hebben niet blijvend gezegevierd.

Ons streven in *Koning en Vaderland* was, al wat anti ultramontaansch was onder onze vlag te vereenigen; dan waren wij van zelf gekant tegen de zoogenaamde liberalen van die dagen, die zich toen, even als bij den Belgischen opstand, met de ultramontanen vereenigd hadden. Ons streven kon dus uit den aard der zaak niet anders wezen, dan tevens protestantsch. Ik voor mij hield dit beginsel onwrikbaar vast, en eenigen met mij: protesteren tegen ultramontanisme en zijne verwanten. Maar daar onze grond was protestantsch, meenden wij, dat wij al wat protestantsch was zamen moesten vereenigen. Geen sectegeest, maar vereeniging van *alle* protestanten.

Alzoo waren wij ook verbonden met die protestanten, die toen onder verschillende vormen Groenianen heetten. Verbonden; *één* zijn wij nooit geweest. Denk u armen en beenen en hoofd en borst en buik tot *één* geheel vereenigd. Zoo hebben wij onze Vereeniging opgevat; dus werd een arm nooit hoofd, en een been nooit borst.

Is eene vereeniging van protestanten op vaderlandschen bodem ongeoorloofd: waarom heeten zij dan allen *protestanten*? *Koning*

en *Vaderland* werd, omdat wij verbonden waren, Groeniaansch genoemd, en ik werd bepaald als een huichelaar in de Couranten ten toon gesteld, daar men van mij wel wist, dat ik de meeningen van den heer GROEN niet toegedaan was.

In onze kringen heb ik elk vooruitdringen van secte-geest met andere vrienden krachtig tegengehouden, zoodanig, dat, toen die secte-geest het bij *Koning en Vaderland* niet winnen kon, zijne aanhangers ons verlieten. Daarmede was onze eenheid gebroken en ons doel naar eenheid in rook opgegaan.

Wie zich om voordeel vereenigen, zijn zamen sterk en eendragtig. Wij waren vrije mannen; hadden van niemand een *mot d'ordre* en praatten elkander niet na. Daarbij geene afspraken, geene bepalingen; in de woorden *Koning en Vaderland* lag onze geheele grondwet. Daaruit vloeide dus voort, dat elk, die zich niet vrij met de voorgestelde dingen vereenigen kon, uit de Vereeniging trad.

Zoo kwam er te veel mutatie in het bestuur en werd de Vereeniging zwakker.

Voor mijn deel trad ik af, nadat ik eene *restitutio in integrum* voor onmogelijk houden moest; en terwijl ik al eene poos mijne politieke kool geplant had, vóór SIMONS Minister werd, en toen weder regt wakker werkzaam werd, heb ik met den val van SIMONS mijne politieke bemoeijingen aan de wilgen gehangen. Met het aftreden van SIMONS was er voor de eerste toekomst niets meer te doen in den geest van *Koning en Vaderland*.

Deze mijne bemoeijingen hebben een tal van poëzijen en spoken uitgelokt, ook bij goede menschen, en ik heb er mij zeer mede geamuseerd. Een braaf man zei mij eens, dat het toch niet goed van mij was, zoo bij den Koning aan te dringen op grondwets-herziening. Nu heb ik in mijn gansche leven niet één woord met den Koning over iets van de grondwet gesproken, en mijn antwoord aan dien braven man was dus: „dat is nog lang zoo erg niet, als dat uw lessenaar keizer van China worden wil.” Zulke antwoorden gaf ik altoos, want het kwam toen op handelen aan, niet op praten. En wie overtuigt anderen door woorden?

Het is aardig van de wereld, hoe zij construeren kan; men kan er uit zien, hoeveel poëzij er leeft in elk mensch. Een half woord, een schijn geeft eene wereld vol elementen aan die poëten, en er ontstaat eene geheele historie, waaraan slechts de versmaat en het rijm ontbreken, en dan nog eene kleinigheid: *waarheid*.

Oneerlijk ben ik, zoo verre ik weet, in niets geweest; dat heb ik in mijne jeugd ook niet geleerd. Maar eerlijker, dan ik in mijne politieke bemoeijingen was en tot het einde gebleven ben, kan niemand wezen: ik stond met eerlijke mannen een zuiver beginsel voor, een beginsel, door de historie geijkt; ik streed voor dat beginsel met eerlijke wapenen, beoogde er niets persoonlijks mede, lachte om de miskenning en verguizing, en eindigde, toen ik zag, dat ik geen nut meer doen kon. Mijn laboratorium, dat ik verlaten had, was na al die bemoeijingen het eenige, dat ik weder begeerde. Wie heeft er nog wat te zeggen?

Hoe gaarne zou ik hier de namen noemen van de vele uitnemende mannen, die met mij hebben gehandeld. Ik durf zeggen, zij waren uitstekend. Maar ik moet hier zwijgen, daar ik niet de vrijheid heb bekomen om die namen te openbaren.

Zoo Nederland zou bestuurd worden naar den geest van *Koning en Vaderland*, het zou in elk opzigt zijn een vrij land, vrij voor elkeen voor de wet, vrij in zijne godsdienst, vrij in elke goede rigting; het zou niet zijn een land, waarin ultramontanen en fortuinzoekers gezag hebben; het zou zijn een land met eene vrije constitutie en met veel kracht in Oranje; het zou niet zijn een land, waar men eene Tweede Kamer heeft, die wil mede regeren. Naar *Koning en Vaderland* behoorde de Tweede Kamer tot de wetgevende magt; de uitvoering behoort bij den Koning, bij den Koning als Oranje-man, afstameling van WILLEM den Zwijger, den krachtigsten, maar tevens den vrijzinnigsten anti-ultramontaan uit de geschiedenis van alle volken.

Zóó was de Vereeniging *Koning en Vaderland*. Wie heeft er nog wat te zeggen?

Ik zal niet beweren, dat ik uit het oogpunt van mijn belang wijs gehandeld heb, mijne hand te steken in het wespennest der politiek. Het *belang* eischt tegenwoordig meer omzigtigheid, dan ik ooit gehad heb. Ik heb het nooit verborgen, en in deze schets evenmin, dat ik — zoo zij goed waren in zich zelve — mij ligt overgaf aan voorkomende zaken, en eerst later ontwaarde, dat ik alweder het *circumspice* verzuimd had.

Hier echter zou ik, meen ik, nog op dezen oogenblik (1877), zoo de omstandigheden dezelfde waren als in 1853, weder handelen als ik toen deed, al had ik ook thans al de ervaring, die ik na 1853 van het onvruchtbare van mijn streven heb bekomen, vooruit.

Er is eene eerlijkheid, die men niet nalaten *kan*, omdat men ze niet nalaten *mag*.

Zoo oordeel ik nog over mijne bemoeijingen in de Vereeniging *Koning en Vaderland*.

En wat de afkeuring aangaat, mij daarover geworden: ronduit gezegd heb ik mij altoos geruster bevonden bij blaam dan bij lof. KINKER zegt van BILDERDIJK: „eerst komt de aai, en dan „de kneep.” Is het niet tamelijk algemeen zoo in de maatschappij?

Mijne medestanders met mij: wij hebben in *Koning en Vaderland* in het klein gedaan, wat HOFDIJK ons in het groot zoo duidelijk teekent:

- „Neen, eeuwig neen — niet ons gewisse,
- „Dat woord des grievendsten verwijts!
- „Neen — wij aanvaarden de erfenisse
- „Des tachtigjaargen worstelstrijds!
- „Wij willen niet met holle kaken,
- „Die van den gloed der schaamte blaken,
- „Aan onzer Vaadren tomben staan,
- „Waarbij de Vreemdling zelfs zou spreken:
- „„Hun daden zijn heel d'aard gebleken —
- „„Nu antwoordt — wat hebt gij gedaan?””

In 1854 gaf ik, behalve de brochure over de *Voeding van Nederlanders*, met VAN DER BOON MESCH en RIJKE bij de Academie te Amsterdam eene verhandeling *Over de oorzaken der zelfontbranding*. Met 1855, toen ik een stuk over den *Wijn* schreef, dat in het duitsch werd vertaald en in het engelsch, begon weder mijn lust tot experimenteren, en bij het hervatten van mijne lessen in 1856 nam die toe. Als vroeger werkte ik weder in het laboratorium, zoodanig, dat ik in 1857 reeds weder eene nieuwe reeks van stukken ging uitgeven, hetgeen geschiedde onder den titel van *Scheikundige Verhandelingen en Onderzoekingen*, waarvan drie deelen en een stuk het licht zagen.

In die *Verhandelingen en Onderzoekingen* komen, behalve kleinere stukken, van mij voor: *de Essayeermethode van het zilver*, in het hoogduitsch vertaald; *het Bier*, in het hoogduitsch en het fransch overgebracht; in 1864: *het Scheikundig gebonden water*, en in 1865: *de Scheikunde der droogende oliën*, in het duitsch vertaald. Bij de Koninklijke Academie gaf ik iets *Over de condensatie van stikstof door de planten*.

In 1859 begon ik een werk over de *Scheikunde der bouwbare aarde*, schreef het in dat jaar af, en liet het drukken in 4 deelen in 1860. Het werd in het hoogduitsch vertaald en eene andere, verkorte editie gaf GRIMM. Ik kan naauwelijks zelf gelooven, dat ik die 4 deelen in één jaar geschreven en in datzelfde jaar er alles voor gelezen heb, wat er voor gelezen is, en het is toch waarheid, dat ik vóór 1859 geen letter daarvoor op het papier had. Maar ik werkte er ook al den tijd aan, die mij van mijne lessen en van mijne practisch-chemische oefeningen overbleef. Ik had van de wereld genoeg gezien, om met een kring van eenige uitnemende vrienden gelukkig te zijn en daarbuiten niets te zoeken voor het hart. En voor het hoofd, daarvoor kon ik op mijne kamer zorgen naar mijn smaak.

Mijne lessen gaf ik met de frischheid der jeugd, en als ik daar maar weder voor mijne toehoorders stond, was het, als of ik van hunnen leeftijd was. In vrijer trant en vrolijker kan er moeilijk chemie worden onderwezen, dan ik het toen deed, en ik deed het, als ik daar stond, van harte. Mijne lessen

waren dan ook altoos best bezocht, en ik had ook toen eene liefde van mijne discipelen, die volkomen was.

Dat is zoo gebleven tot 1867, toen ik Utrecht verliet, tot den laatsten dag.

Over mijne discipelen te Utrecht mag ik wel in het bijzonder handelen. Elk jaar bekomt gij andere; dat gaat zoo het eene jaar voor, het andere jaar na. Welke is de slotsom van die beweging?

Een Hoogleeraar in propaedeutische wetenschappen heeft de jonge lieden dadelijk, zooals zij komen van de gymnasiën of andere inrigtingen. Als zoodanig is zijne stelling geene breede en zeker niet in Nederland, waar van Staatswege het voor de Hoogescholen voorbereidend onderwijs bijna wordt losgelaten. De Academiën en Athenaea leven nog naar de Besluiten van 1815, en toen er vóór eenige jaren eene wet werd aangenomen op het *Lager* onderwijs, werd er in de Staten-Generaal geen woord gesproken van tijdgeest of volksgeest, van den aanleg van den mensch en van hetgeen lager onderwijs eigenlijk moest wezen. De geheele zaak was eene partijzaak geworden, en men was enkel vervuld met de woorden *Christelijk beginsel*, die de goede VAN RAPPARD er nog wist door te krijgen. Bij de behandeling der wet op het *Middelbaar* onderwijs is er meer over onderwijs gehandeld, maar niet grondig. In onze Staten-Generaal zitten zeer weinig leden, die daarvan eenige kennis hebben. (Deze woorden zijn geschreven in 1872; in de *Getuigenis*, 1876, heb ik hierover nader gehandeld).

De jonge lieden komen dan ook, op weinige uitzonderingen na, gebrekkig voor natuurstudie voorbereid aan de Hoogeschool, en wie meent, dat een Professor in propaedeutische natuurwetenschappen zijne wetenschap als *hoogere* wetenschap voordraagt, dwaalt volkomen.

De bijzondere oefeningen, die ik met mijne discipelen gehouden heb onder eene cigaar, zijn dan ook de voornaamste middelen geweest, om hun iets goeds bij te brengen; op de lessen,

waar vrij wordt voorgedragen, heb ik wel eerlijk gestaan, maar zonder die bijzondere oefeningen waren de vruchten schraal geweest.

In die bijzondere oefeningen en door de vrije practische oefeningen, waar men bij elk discipel rondgaat en over zijn werk spreekt, is altoos een band tusschen hen en mij gelegd van vriendelijkheid en welwillendheid. Van vormen tot deftigheid, van verwaandheid heb ik altoos een afkeer gehad. De jeugd is vrolijk, en in die vrolijkheid moet men van harte medegaan. Maar uwe discipelen zijn ook geheel aan uwe zorg toevertrouwd, zij zijn menschen, en aanstaande burgers van den Staat. Gij zijt hen een weinig in kennis en jaren vooruit; niet veel, want de wetenschap is oneindig en het leven van den mensch is oneindig. Van waar dan deftigheid of verwaandheid?

Onder mijne discipelen heb ik altoos het gemak gehad, dat men heeft, wanneer men zijn kamerjas en zijne pantoffels aan heeft. Maar de propaedeutici voor de geneeskunde heeft men slechts 2 jaren, wanneer zij u verlaten, en gij ziet hen dan zelden meer, behalve op straat. Dat is te bejammeren, en wat ik er ook tegen gedaan heb, niets heeft gebaat.

In den eersten tijd te Utrecht gaf ik ook lessen in de pharmacie, die voor het candidaats-examen in de geneeskunde gevorderd werd. De oude heer DE FREMERY had met BRUGMANS en DRIESSEN (te Utrecht, Leiden en Groningen) bij het Besluit van 1815 zitting bekomen in de nieuwe wis- en natuurkundige Faculteit en in de geneeskundige, dus in twee Faculteiten. Toen ik in 1840 te Utrecht kwam, had ik alleen zitting in de eerste, niet in de laatste. Er werd mij gevraagd ook pharmacie te onderwijzen, en ik deed het, onderwees tevens pharmacologie (later aan Prof. HARTING afgestaan), en zou dan bij het medisch candidaats-examen komen, om daar pharmacie te ondervragen; daarvoor zou ik hebben eene adviserende stem. Ik deed het, maar het was weder niet wijs van mij. Hoe zou het gaan, wanneer eens de pharmacie bij mijne collegen van geene waarde werd geacht? Die vraag deed ik mij vooraf niet. Ik ging alweder, zooals altoos in mijn leven, op goed vertrouwen en

zonder om te zien, daarheen, en spoedig bleek het, dat ik niet wijs had gedaan. Mijne lessen over chemie waren in vollen bloei, en de pharmacie kon ik maar niet doen waardeeren. De jonge lieden leerden er niets van en wisten op de tentamina en examina niets. Dan kon ik ook geen gunstig advies geven. Mijne collegen in de geneeskunde dachten als de studenten; de candidandus werd candidaat, en ik sloop naar huis, weinig tevreden over de collegialiteit.

Vooraf was het SUERMAN, die mij daarin tegenstond; als hij meende, dat een jong mensch candidaat moest worden, nam hij het mij euvel, als ik daar anders over adviseerde. En toen finaal door de geneeskundige Faculteit werd uitgesproken, dat de pharmacie er niets toe deed, nam ik mijn afscheid van de examens in de geneeskundige Faculteit en tevens van de pharmacie voor de studenten.

Het was een gevaarlijk spel, dat ik daarin gespeeld had. Uw onderwijs, uw geheele optreden aan eene Hoogeschool moet eene eenheid zijn. Zwakke punten moet gij niet laten zien, en in niets moet gij mislukken, of gij zijt verloren. Zoo is de regel. Gelukkig ging het mij met pharmacie zoo niet; integendeel, nu ik de studenten daarmede niet meer ophield, was mijne stelling vrijer en aangenamer, en ook mijne lessen over physiologische chemie, die ik voor medici jaren gegeven heb, werden met veel vlijt bezocht.

Behalve medici heeft men in een chemisch laboratorium anderen. Blijven de eersten veelal staan in het practische bij kwalitatieve onderzoekingen, de anderen gaan verder. De dissertaties, onder mijn oog geschreven; de onderzoekingen, in de twee reeksen van tijdschriften door mij uitgegeven; de *Geregteijk scheikundige onderzoekingen*, die ik in het licht heb gegeven: zij kunnen leeren, hoe het met het onderwijs in scheikunde gegaan is, aan de Hoogeschool te Utrecht, sedert 1840. Daaruit zal het blijken, dat ik uitnemende discipelen heb gehad. Het zij mij geoorloofd er hier eenige van te noemen, zonder eenige keuze, ordeloos, omdat zij mij allen dierbaar zijn.

D. C. L. NEELMEIJER, hoofdonderwijzer aan 's Konings school

te Apeldoorn, die tot voorbereiding voor zijn voortreffelijk werk op 's Konings last de Hoogeschool van Utrecht en ook mijne lessen heeft bezocht, is mij steeds geweest een onovertroffen vriend.

P. J. VAN KERCKHOFF was mij een geliefde leerling van Rotterdam. Als kleine jongen kwam hij bij mij rekenkunde leeren, en later chemie. Overigens is hij autodidact, en legde hij, toen hij te Luxemburg was, al zijne examens te Utrecht af, en promoveerde. VAN KERCKHOFF, eerst te Groningen Hoogleeraar, en later te Utrecht, is mij altoos een geliefd leerling geweest. Vroeger was hij Professor te Maastricht, en nog vroeger te Luxemburg.

COP, Hoogleeraar te Deventer, is een discipel van mij van Rotterdam, naauwgezet, precies, concies, heusch, kundig. COP is mij altoos even aangenaam in de herinnering.

VAN DER MEULEN, thans gepensioneerd kolonel der artillerie, vroeger docent in chemie aan de Militaire school te Breda, was in het laatste jaar bij mij te Rotterdam, als officier, om zich in chemie te bekwamen. Een gemoedelijke, uitnemende man, van ongeloofelijke volharding en van een braaf bestaan. Als wij elkander later zagen, waren wij beiden gelukkig.

J. H. VAN DEN BROEK, weleer docent in chemie aan 's Rijks Hospitaal, Hoofd-officier van gezondheid, is als doctor en officier van gezondheid bij mij geweest als discipel, indien dat zoo heeten mag. Aangename uren heb ik met hem doorgebracht; zijne goedigheid is trouwens exemplair.

H. ONNEN, luitenant der artillerie, thans kolonel (1877), profiteerde van een verlof, om in mijn laboratorium te komen werken, en was later te Delft in chemie nuttig werkzaam in de pyrotechniek. ONNEN was een mijner beste en trouwste vrienden en heeft mij menigmaal groote verzachting aangebragt in groot leed; ik heb hem steeds de grootste achting toegedragen.

N. W. P. RAUWENHOFF, eerst lector te Rotterdam, thans Hoogleeraar te Utrecht, was mijn geliefde leerling. Een voorbeeld van keurigheid en beschaafdheid, en een best mensch. Hij heeft eene zware taak op zich genomen door de plaats van

MIQUEL te vervullen, maar hij zal niets onbeproefd laten, dit waardiglijk te doen.

VAN GEUNS, de geniale VAN GEUNS, WOLFERT namelijk, was mijn discipel en als kind in mijn huis. VAN GEUNS is altijd in mijn hart de uitnemende WOLFERT.

A. BRESTER, leeraar aan de Hoogere Burgerschool te Delft, mag ik onder mijne meest geliefde leerlingen tellen. H. C. DIBBITS, Hoogleeraar in de scheikunde te Utrecht, de uitstekende in natuurwetenschappen en niet het minst in die, welke wiskunde behoeven, is mijn geliefde leerling; zijn broeder, helaas overleden, neemt naast hem een beste plaats bij mij in. TH. VAN DOESBURGH, directeur der nieuwe Gasfabriek te Rotterdam, was mijn geliefde discipel, een beste zoon van mijn besten vriend. H. WEFERS BETTINK, thans Hoogleeraar te Utrecht, behoort onder mijne beste en voor mij zeer best gezinde discipelen. A. C. VREEDE, Hoogleeraar te Leiden, was eenigen tijd mijn leerling en is mij steeds zeer dierbaar. BERLIN, Hoogleeraar te Amsterdam, mag ik mede onder mijne beste leerlingen tellen, en evenzoo PLACE, Hoogleeraar te Amsterdam, die beiden het Athenaeum tot sieraad strekten en het nu (1877) de Universiteit aldaar zullen doen. J. W. R. TILANUS, mede mijn geliefde leerling en uitstekend Hoogleeraar te Amsterdam. A. W. C. BERNS, geneesheer te Amsterdam, was een best discipel en is een best vriend van mij. P. Q. BRONDGEEST, lector in de geneeskunde te Utrecht, een mijner meest geliefde discipelen, is mij steeds een mijner trouwste vrienden geweest. H. SNELLEN, den genialen oogheelkundige, thans Hoogleeraar te Utrecht, herdenk ik gaarne: een besten zoon van een besten vader.

De ijverige geneesheer BALLOT te Rotterdam blijft mij in uitnemend aandenken; zoo ook BLOM COSTER te 's Hage, HOMOET te Arnhem, IMANS, DE RIDDER, SUYCK en anderen te Utrecht; een tal door het gansche vaderland, apothekers, heekundigen ten platten lande, doctoren. Eenige honderden discipelen had ik, jonge menschen, die door mijne kundige collegen werden bekwaam gemaakt, en die ook mijne lessen volgden.

Maar ik moet nog meer uitnemenden noemen. Vooreerst

mijn oud-leerling C. H. D. BUYS BALLOT, later mijn geachten collega. Ik doceerde in den aanvang te Utrecht, onder meer, ook een weinig geologie, maar niet veel. Na de promotie van BUYS BALLOT wenschte ik dat onderwijs op hem te zien overgaan. Eerst wilde hij niet, maar ik hield bij hem aan. Hij werd lector en, na den dood van den braven WENCKEBACH, mijn collega. Deze beste vriend leeft geheel in mijn hart.

Hij, die de vaart van Nederland naar Nederlandsch Indië met 14 dagen weet in te korten, — en dat heeft BUYS BALLOT met zijne trouwe helpers gedaan, helpers, waaronder uitstekende mannen als CORNELISSEN, — hij moet een zegen heeten voor de menschheid. Veertien etmalen korter op de golven!

Aan BUYS BALLOT kan ik niet denken, zonder mij de kundigen M. C. VERLOREN en J. R. E. VAN LAER te herinneren, mannen, hunne beste krachten aan de maatschappij gevende. Voorts J. W. WEEVERS te Rotterdam, A. PELT te Zaandam en K. MARS te Rotterdam, alle drie zeer achttingwaardige docenten. Ik heb nog meer te noemen: A. D. VAN RIEMSDIJK (den zoon), thans (1872) lid van het Munt-college, een der meest naauwgezette en meest naauwkeurige beoefenaars der wetenschap, mij bekend. Voorts het corps pharmaceuten in Indië, waaronder zoovele uitnemenden zijn; en dan nog pharmaceuten in Nederland: DE LIGNY, VAN TRICHT, BROUWER, PITLO, VAN WISSELINGH en zeer vele anderen, die ook ik mogt noemen mijne *auditorès humanissimi*. En eindelijk de groote reeks van de reeds van hier verhuisden, onder welke, zooals het gaat naar de inrigting der dingen, niet de minst uitstekenden gevonden werden. Rijpe vruchten vallen af.

Waarlijk: ik ben een gelukkige geweest, zoo vele goeden twee en meer jaren dagelijks voor en om mij gehad te hebben en met hen dagelijks uren te mogen omgaan!

Men heeft mij van den kant mijner discipelen later zeer dikwerf gezegd, dat de uren, in het Scheikundig Laboratorium te Utrecht door hen doorgebracht, onder hunne aangenaamste levensuren behoorden.

Ik kan niets aanvoeren, dat duidelijker spreekt dan dit, om

te doen blijken, hoe goed zij voor mij geweest zijn, en dat ik die goedheid dankbaar heb verstaan.

Geen wonder dan ook, dat dit zeer veel naijver verwekte; maar alles bleef toch als het was. Wees nooit bang voor naijver: uwe positie wordt er altoos door versterkt, en dat spartelen is bovendien niet onaangenaam om het te zien.

Onder de voorregten, mij geworden, behoort ook de kennis-making te Utrecht met uitnemende mannen van elders; met HEUK en NUYSINK uit Indië, HANSEN uit Noorwegen, NORTON uit Noord-Amerika, VAN PLANTA uit Zwitserland, SCHLOSSBERGER uit Wurtemberg, FÖRCHHAMMER uit Christiania, JOHNSTON uit New-Castle, en vele anderen. De herinnering aan deze mannen blijft mij dierbaar.

Van één discipel te Rotterdam (zie bladz. 129) had ik slechts bezwaren, van twee te Utrecht. De een dezer twee Utrechtsche zocht goud, de tweede mijn professoraat. De eerste, die twee boekjes over mij uitgaf, waarvan het tweede het eerste ophief, is beter dan de tweede: *auro loquente nihil pollet quaevis oratio*. De aanval was van zijn standpunt best op effect berekend: na het eerste boekje zagen twee collegen mij met zeer bedenklijke gezigten aan, en een zwak vriend schreef er van: „vet, smet.”

Zóó was het nu niet. Ik openbaarde zijne brieven in de *Geneeskundige Courant*, en het tweede boekje kon niet uitblijven, waarmede toen elkeen tot lagchen gestemd werd. Ik zou een jood christen hebben willen maken!

De tweede zei mij, „dat hij zoo eerzuchtig was, dat als „gemeen soldaat naar Indië te gaan hem alleen redden kon.” En mijn antwoord was: „zoo dat uw eenig middel is, ga dan „dadelijk naar Harderwijk.”

Hij is niet naar Harderwijk gegaan, en ik heb dat steeds jammerd voor hem, want nu is hij ook niet gered geworden.

Wie van eenige honderden discipelen er slechts drie ziet worden openbare vijanden, hij is gezegend geweest in zijn werkkring. En bovendien: „wee u, indien alle menschen goed „van u spreken.”

En hier kom ik ongemerkt op den naijver.

Er is eene soort van lieden, die niet zoo voortkunnen, die gaarne een goed figuur maken, maar er geen raad op weten. Zij zoeken het in iets gegonfleurds in hunne stem, in zekere emphasis, houden hun hoofd stijf-regt, loopen als paauwen, zitten vooraan in de Synagogen, hebben altoos het woord, zijn ondragelijk pedant, en spreken altoos kwaad van anderen, die stil hun weg gaan maar hen op dien weg ontmoeten. GAUBIUS zou ze *obtrectatores* genoemd hebben. *Audiant haec obtrectatores!* Ik, die niet de goedheid van GAUBIUS heb, noem ze schadelijke insekten.

Wie een in zijne zaak gelukkig Professor in de chemie te Utrecht is, die met zijne discipelen best gesteld is, van Curatoren alles ontvangt, die bijval heeft van deskundigen en van de autoriteiten heuschheid ondervindt: zoo iemand is het juist, waarop die insekten azen. Als gij niet oppast, eten zij u de oogen uit. Zij gonzen om u heen, en waar gij gaat, gij ontmoet ze.

„Hooge boomen vatten veel wind,” zei mij eens GRATAMA, die brave assistent van VAN DEN BROEK, die eene meid uit het water haalde en later in Japan onderwijs gaf (1872). Als hij mij voor een hoogen boom heeft aangezien, dan heeft hij volkomen gelijk, met dit verschil, dat ik dien wind niet gevat heb, maar langs mij heb doen wegglijden, en meestal, door het schudden mijner wortels, de aarde lossen om mij heen heb zien worden, zoodat zij beter voedsel konden opnemen.

Dit moet ik in waarheid zeggen, dat wel mijn zeer snel bewogen gemoed en mijn even snel bewogen physiek altoos een of meer momenten zijn medegegaan, wanneer ik door die insekten gestoken werd, maar dat dit zelden langer heeft geduurd dan oogenblikken. Mijne vrienden hebben er meer last van gehad dan ik. Want eene enkele maal sprak ik er wel eens over. Maar in eenzaamheid, op mijne kamer of aan mijn arbeid, zijn nooit insekten komen opdagen, zoodat ik in waarheid zeggen kan, dat zij mij niet gedeerd hebben.

Trouwens, wie het voorgaande heeft gelezen, weet ook, dat ik er geen tijd voor had.

Mij heeft het steeds van den grooten NEWTON bevreed, dat hij zich zoo zeer heeft doen bepalen door den jaloerschen tegenstand van zijn collega HOOKE, zóó zelfs, dat hij jaren zijne *Optica* om HOOKE niet heeft in het licht gegeven, en vele jaren met het drukken van zijne gereed liggende andere manuscripten gewacht heeft, tot HOOKE, die in 1702 stierf, hem niet meer kwellen kon.

Zeker waren de kwellingen van HOOKE groot en voor NEWTON niet aangenaam. Maar tegenstand vuurt den man aan en kwellingen zijn hem voordeelig, zoo hij een gewoon mensch is.

Hij, die er niet tegen kan, heeft een deel van zijne natuur niet ontwikkeld, en van NEWTON kan dit in volle mate gezegd worden: als gewoon mensch was hij eigenlijk een kind, en afwisselend uitnemend zwak of zeer ligt geprikkeld. In anomalieën is dat treffende leven rijk.

Zijn strijd met LEIBNITZ over de *fluxie*- en de *differentiaalrekening* schijnt even vreemd aan beiden. En toch hebben zij beiden dien strijd gevoerd. *Iliacos intra muros peccatur et extra*. De dissenties met FLAMSTEED waren ook regt klein en onwaardig.

Ik ga niet zoo verre als de stichter van de orde der Jezuiten, die op zijn sterfbed den wensch uitdrukte, dat zijne volgelingen steeds verdrukt mogten worden. Maar tegenstand heeft een man noodig, en hoe krachtiger des te beter.

Wat eene vrouw buiten haar zelve voert, namelijk aangevallen te worden, al is het ook met de beste wapenen van waarheid en regt, dat is voor den man levensvoedsel, zelfs al zijn de wapenen ook van leugen en onregt.

De ergste, de grofste aanvallen behooren hem hoogstens te zijn insekten-steken. 1)

1) In het leven van NEWTON blijft mij duister, of zijne ziekte omstreeks 1693, waarin hij 18 maanden in hersenleed verkeerde, gevolg was van te veel geestes-inspanning, of van het verbranden van zijne papieren, doordat zijn hondje (Diamant) eene brandende kaars had omver geworpen, terwijl hij in de kapel van *Cambridge-College* bezig was met bidden.

LN

Niemand zal LIEBIG onder de insekten rangschikken, en over hem mag ik dus nog wel een woord in het midden brengen. Met hem heb ik behoorlijk de rekening gesloten. Ik had hem te voren gewaarschuwd, dat ik mij niet zoo zou laten behandelen, als hij het *alle* chemisten deed, en ik schreef hem daarbij, „dat ik hem die kunst van anderen te mishandelen zou afleeren.”

Wie de historie kent, weet dat ik het hem afgeleerd heb, maar alleen voor de chemisten. Na eenige jaren is hij dezelfde methode gaan appliceren op de landbouw-chemisten en landbouwkundigen. In mijne *Bouwbare aarde* heb ik dat *de korte jagt* genoemd, terwijl ik met honderden scheikundigen weleer naar de regels der *lange jagt* behandeld werd.

Hoe weinig ik van genootschappen houd, kan daaruit blijken, dat ik van onderscheiden uitnemende chemisten van alle landen in den tijd der lange jagt de uitnoodiging bekomen heb, om een genootschap op te rigten *contra injustum* VON LIEBIG, waarvan ik dan President zou zijn, maar dat ik antwoordde: „ik zal het alleen wel doen,” en ik heb woord gehouden.

Die overigens weten wil, wat mij bewogen heeft, om vol te houden tegen LIEBIG en in mijne *Bouwbare aarde*, in 1860 gedrukt, nog evenzoo te schrijven als 18 jaren vroeger, hij kan daarvan den sleutel vinden in het 27ste deel van de *Jahresberichten* van BERZELIUS, voce *Zedelijk onkruid*.

Er is echter nog eene andere reden geweest, die mij bewogen heeft, zoovele jaren strijd tegen hem te voeren, namelijk zijn oneindige dorst *to make money*. Niets is mij afzigtelijker voorgekomen in een man van wetenschap dan datgene ten eigene bate aan te wenden, wat tot het algemeen welzijn behoort, en het algemeen welzijn te stellen achter eigen lust naar voordeel. Eer en roem kunnen tot zekere mate den man van kunst, van letteren en van wetenschap worden toegestaan; levensonderhoud moet hij zoo goed hebben als elk ander mensch; maar maakt hij jagt op geld, dan sluit hij zich daardoor buiten den kring der mannen, die, zooals KANT geleerd heeft, de dingen doen om de dingen, of liever nog: hij heeft het standpunt ten eenen male vaarwel gezegd, waarop het Christendom den mensch

pligtmatig plaatst, namelijk uit liefde te handelen in al wat eenige beteekenis heeft, en in het streven naar zuivere waarheid alleen vervulling te zien.

LIEBIG begon met eene *algemeene meststof* te doen vervaardigen, waarvan hij mede de winsten deelen zou: geheime kunst-mest. *Gebruik dit geheim en uwe opbrengst zal verdubbeld worden!* zoo riep hij. Duizenden werden bedrogen en van de kunstmest spreekt niemand meer.

Toen volgde de *amorphe chinine*. Uit elementair-analyse moest worden opgemaakt, dat eene bruine, vormlooze stofte van den afval bij de bereiding van chinine zoo goed als chinine was. Een brevet in Engeland moest alweder het voordeel dezer groote ontdekking aan LIEBIG verzekeren.

Daar kwam het *vleesch-extract*, de schandelijkste van alle praktijken, waarbij voor hoogen prijs aan de goedgeeloovige menschen eene stofte verkocht werd, waarin zij, afgaande op den naam *extract van vleesch*, gecondenseerd voedsel zagen, terwijl niemand beter wist dan LIEBIG, wiens naam op de porceleinen potten schitterde, dat er geen spoor van voedsel in wordt gevonden.

Zoo laf was men, dat men op het *menu* van de officiële tafel op het laatste eeuwfeest van de Hoogeschool te Munchen het woord LIEBIG's *vleesch-extract* plaatste, om den man te streelen, die zich onderwijl te goed deed aan het goud, dat hem hierdoor gewerd.

Zoo ging het vooral met inventies, die veelal bij compagnons in de leverantiën te koop werden aangeboden, totdat onafhankelijke mannen in Frankrijk zich om zijn kinderen-doodend voedsel verzamelden en hem in strenge veroordeeling toeriepen: *wie zijt gij, dat uw naam telkens voorkomt op de vierde bladzijde der dagbladen?*

Daartegen strijd te voeren heb ik mijn duren pligt geacht, en heb ik iets goeds gedaan in mijn leven, dan is het dit.

Het daar aangevoerde heeft op mijne verhoudingen buitenslands geen schadelijken invloed uitgeoefend.

De Zweedsche Academie en die van Berlijn hebben mij op-

genomen onder hare corresponderende leden en zeer vele genootschappen in Engeland, België, Rusland, Duitschland en elders hebben mij aan zich verbonden, zoo als dat heet. In Nederland heb ik vroeg het lidmaatschap van het Instituut bekomen, en nog vroeger dat van de Haarlemsche Maatschappij verloren, om eene reden, die ik nog misbillijk in MARTINUS VAN MARUM en in REINWARDT. Het lidmaatschap der Koninklijke Academie en dat van vele andere inlandsche genootschappen is door mij steeds gewaardeerd, zoolang ik de vergaderingen kon bezoeken, om den band, die daardoor vaster wordt aangehaald tusschen de beoefenaars van dezelfde of van aanverwante wetenschappen. Vooral daar, waar men gemeenschappelijk eet en drinkt.

Men heeft het indertijd SERRURIER zeer euvel geduid, dat hij in dat *convivere* een zeer wezentlijk deel gelegen achtte te zijn van de jaarlijksche algemeene vergaderingen van het Instituut; maar men had veilig de proef op de som kunnen leveren, door de *diners*, dan gehouden, af te schaffen. Ik zegge u, dat dan de vergaderingen veel minder zouden bezocht zijn geworden.

Die *diners* — elk, die er komt, heeft in zijn huis goed voedsel, en behoeft daarvoor geen pas te maken — die *diners* zijn voor menschen, die bij een gezond wetenschappelijk hoofd een goed geplaatst vriendenhart hebben, maar bovendien eene werkzame maag en een goed ontwikkelde tong en gehemelte, juist voor den geheelen mensch alzo ingerigt: het is eene beste tellurische inventie geweest, en ik denk wel, dat men ze voor eerst nog wel zal blijven voortzetten, al was THORBECKE er ook tegen. En verloochent gij dan BASIL HALL (bladz. 47)? Elkeen, die eensklaps kan komen in de stelling van een scheepsbevelhebber, zal wèl doen, BASIL HALL te volgen. Degenen, die in andere toestanden leven, mogen, dunkt mij, *convivere* nu en dan, en voor een goed doel.

Onder de bemoeijingen buiten mijn onderwijs en mijn ambt voor zooverre die betrekking hebben tot de periode van 1851—

1867, behoort vooreerst eene tijdelijke dwaasheid, om in den Raad van Utrecht zitting te nemen. Ik heb er het fiksche bestuur van KIEN nog meer in leeren waardeeren en er eenige eerlijke mannen in leeren kennen. Maar geen man van vergaderingen zijnde, behoorde ik daar niet. Bovendien kwam er langzamerhand meer en meer een personeel in, dat mij niet naar den zin was, en mij door lange discoursen ongeloofelijk verveelde. Eindelijk, toen van stadswege aan courantiers een subsidie gegeven werd, om zoo te schrijven als zij toen deden, en ik in mijn beweren, dat het noch taal noch zaken waren, die daarin voorkwamen, alleen door den Burgemeester KIEN werd ondersteund, toen begreep ik, dat het tijd was geworden, om mij daar niet langer op te houden voor niets. Het goede, dat ik er gedaan heb, is het in het leven roepen der Gezondheids-Commissie te Utrecht.

Op mijn voorstel heeft de Koning voor eigen rekening landbouw-voorlezingen doen houden in onderscheiden deelen van het vaderland. Eene Commissie, daartoe benoemd, de heeren GEVERS VAN ENDEGEEST, SIMONS, VAN DEN BOSCH van Wilhelminadorp en ik, regelde deze zaak, en eenige jonge lieden hielden de voordragten. Een deel dier voordragten is in druk uitgegeven.

Onder het Ministerie SIMONS heb ik deel genomen aan eene door den Koning benoemde Commissie ter oprigting van eene landbouwschool. Het verslag dier Commissie, door de keurige hand van RAUWENHOFF bijeengebracht, is gedrukt.

Al weder eene Commissie, alweder een verslag, „en ze lieten de zaak zooals zij was.”

Jaren vóór mijn vertrek uit Rotterdam tot op den huidigen dag (1872) duurt eene betrekking van mij voort in zaken, waarvan de buitenwereld niets weet, en waarmede ik soms ruim zooveel te doen had als met mijn professoraat, namelijk tot de *Nederlandsche Handelmaatschappij* en tot het *Ministerie van Koloniën*.

Dominus VAN TEUTEM zat vóór ongeveer 40 jaren (ik schrijf thans 1872) op een *diner* bij den heer BROWNE, agent der Nederlandsche Handelmaatschappij te Rotterdam, en werd gevraagd, of hij ook iemand kende, die *opium* kon examineren. VAN TEUTEM, mijn vriend, noemde mij. Het opium, van de Levant over Nederland naar Indië gezonden, kwam daar — zoo heette het — steeds bedorven aan. De Handelmaatschappij had alles gedaan wat zij kon, maar de klagten bleven.

Mij werd gevraagd, het te verzenden opium eens te onderzoeken, en als het goed was, er een certificaat van te geven, en toen dat eenmaal gebeurd was, werd dat onderzoek regelmatig voortgezet en wordt dit nog (1872). Eerst door een man van wege het Departement van Koloniën en door mij van wege de Nederlandsche Handelmaatschappij, later alleen door mij voor de Hooge Regering.

Onder den graaf VAN DEN BOSCH, toen Minister van Koloniën, was dat onderzoek begonnen. Het was eene zeer winstgevende zaak voor het Gouvernement, hoezeer opium te rooken uit geen moreel of hygiënisch oogpunt kan worden geroemd. Het Gouvernement moest veel van het voordeel derven, want al het opium, dat van hier naar Indië verzonden werd, kwam daar altoos — zoo heette het — bedorven aan, en de pachter, die 100 kisten hebben moest, zeggende, dat er 20—30 bedorven onder waren, bekwam er 120—130.

Na mijne analyses en mijne certificaten bleef alles het oude; het opium werd van hier best verzonden, maar de klagten daarover uit Indië waren dezelfde.

Ik was desperaat, en hoezeer ik toen nog enkel voor de Handelmaatschappij optrad, ging ik er toch met den Minister VAN DEN BOSCH over handelen, hem zeggende, dat ik wenschte van dat onderzoek ontslagen te worden, daar ik op die wijze toch geen vertrouwen behouden kon.

VAN DEN BOSCH lachte mij uit. „Weet gij dan niet, dat velen „niet naar Indië gaan, om daar versche lucht in te ademen?“ zeide hij mij.

En toen ik hem vroeg, wat hij met die versche lucht wilde

zeggen, lachte hij nog meer en zei mij: „ga maar stil voort, „zooals gij doet; het zal wel beter worden.”

Die versehe lucht bleef mij bij. J. C. BAUD volgde VAN DEN BOSCH spoedig daarna op, en ik stelde hem voor, daar de hazen en patrijzen wel gebraden in luchtledige kisten in Indië goed aankwamen, al het opium daarheen in luchtledige kisten te doen verzenden. Van hier zou het goed verzonden worden; onderweg kon het niet bederven, en dan een besluit daarbij, dat 100 kisten voortaan 100 zouden heeten, en er nooit iets meer zou worden toegegeven.

BAUD vond het best en weldra gingen alle kisten luchtledig naar Indië, zooals nog op dezen dag (1872). Onmiddellijk steeg de opbrengst der opium-pacht om juist zooveel, als vroeger toegegeven worden moest.

Die handeling, waardoor millioenen guldens aan de schatkist geworden zijn, die vroeger werden ontvreemd, — want dat was die niet versehe lucht, die ik indertijd niet verstaan had, — die handeling gaf mij eenig crediet bij het Departement van Koloniën. Ik werd spoedig alleen met de inspectie belast en geraadpleegd door het Departement van Koloniën over andere aangelegenheden.

Onder J. C. BAUD is ook tot stand gekomen, wat nog leeft en werkt, dat de Pharmaceuten voor de Indische dienst aan de Hoogeschool te Utrecht onderwezen worden in natuur-, schei-, artsensij-, plant-, dier-, aardkunde, enz. enz., al die lessen met de studenten hooren, en bovendien apotheken bezoeken, alzoo eene universitaire opvoeding bekomen. Mij was de leiding opgedragen, en zij is dit nog in 1872.

Voor de Handelmaatschappij had ik nu en dan andere onderzoekingen te doen, en voor het Ministerie van Koloniën te examineren alle objecten, bij wier onderzoek de scheikunde van eenige waarde is: azijn, jenever, meel, later verwwaren, metalen; altoos bijna is er iets van het Ministerie van Koloniën of is het te wachten, en dat is nog zoo (1872).

Voorts heeft het Departement van Koloniën mij geraadpleegd over honderden aangelegenheden van Indië, over alle takken

van kultuur, van koffij, suiker, thee, tabak, over ertsen, over tin-uitsmelting, over alles, waarin de scheikunde iets doen kon.

Dit heb ik hiermede willen zeggen, dat, indien ik geen Hoogleeraar geweest ware, ik werk genoeg zou gehad hebben in hetgeen ik voor de Handelmaatschappij en het Departement van Koloniën, vooral voor het laatste, heb gedaan.

Of ik met die honderden adviezen, met dien stapel schriften, zooveel nut heb gesticht, als er tijd en kracht in geplaatst is, laat ik daar. Er ontbreekt aan de organisatie, en het verband tusschen Moederland en Kolonië is in zaken van toegepaste wetenschap niet goed, en zal hoe langer hoe slechter worden, nu de Staten-Generaal ook over de Kolonie willen te zeggen hebben. Maar dit moet ik verklaren, dat ik van *alle* opvolgende Ministers van Koloniën, van VAN DEN BOSCH tot den tegenwoordigen, in mijne betrekking veel goeds gezien heb. Van J. C. BAUD en van ROCHUSSEN heb ik de beste vriendschap ondervonden en van allen een vertrouwen genoten, dat ik niet genoeg kan waardeeren. Ook van de administrateurs en de secretarissen heb ik steeds enkel heuschheid ontvangen, en dankbaar herdenk ik DE STUERS, ROEST, VERTHOLEN, LOUDON, WEDDIK, FEITH en anderen.

En bij dat alles moet ik voegen, dat ik, daar ik geen man van fortuin en geen financier ben, daar mijn professoraat mij niet gaf om van te leven (bladz. 143), het niet dankbaar genoeg roemen kan, dat ik van dien kant voor mijn arbeid en voor het voordeel, dat ik aan de Kolonie verschaft, ontving, hetgeen mij zonder geldelijke bezwaren kon doen leven.

Voor Indië heb ik, behalve de zaak des opiums, die nog voortleeft (1872), vele hoogst gewigtige kwesties ter behandeling gehad. Ik wil er een paar noemen.

De tin-uitsmelting op Banka geschiedde hoogst gebrekkig. Ik verzocht de uitgesmolten slakken te mogen onderzoeken, en vond er vele procenten tin in. Op Banka zei men toen, dat men zich vergist had, en men mij wel slakken, maar niet

geheel en al verworpen slakken had gezonden. Dus verzocht ik geheel verworpen slakken. Ik vond er *veel* meer tin in dan in de vroegere. Toen heetten mijne proeven: proeven van het laboratorium; in het groot kon men er niet zooveel uit trekken.

Dus verzocht ik eene groote massa geheel verworpen slakken en bekwam die. In het klein vond ik er bijna $\frac{1}{5}$ tin in, dat is ongeveer 20 pct. Maar nu in het groot? In de fabriek van de heeren ENTHOVEN te 's Gravenhage smolt ik er in het groot evenveel uit, en op één morgen een groot blok, dat ik naar den Minister PAHUD deed brengen. De Minister was hoogst voldaan.

Was nu de zaak in orde? Gij vergist u: nu eerst begonnen de moeilijkheden. Eindelijk en ten langen leste ging de heer C. L. VLAANDEREN naar Banka, en nadat die daar ook eenige jaren met velerlei bezwaren had te kampen gehad, smolt hij in het groot het maximum tin uit het erts, dat er wel immer uit te smelten zal zijn.

Met den Indischen landbouw heb ik zeer vele bezwaren gehad. In den aanvang mijner verhouding tot deze zaak werd er aan bemesten nergens in Indië gedacht, zelfs niet, om de asch van het verbrande uitgeperste suikerriet (ampas) weder over het land te brengen. De Javaan mogt geen excrementen behandelen, naar zijne godsdienst, enz. enz. Men had geen begrip hoegenaamd van wat men later *roofbouw* genoemd heeft. In die dagen waren de persen voor het suikerriet zeer gebrekkig. Zonder keuze bouwde men allerlei op allerlei gronden. Kisten vol aardsoorten had ik van Java te onderzoeken.

Ik begreep, dat er een deskundige man ter plaatse moest wezen, en beval FROMBERG daartoe aan, die ook benoemd werd.

FROMBERG was waarlijk kundig, maar hechtte te veel aan wetenschap en te weinig aan de praktijk. Grond-analysen en andere scheikundige onderzoekingen stonden bij hem op den voorgrond, naar den geest dier dagen. Daardoor slaagde FROMBERG in vele dingen niet. Naar zoogenaamde wetenschappelijke regelen plantte hij onnoemelijke massa's nieuwe koffijstekken, en deze gingen wetenschappelijk finaal te gronde.

Zoo verloor FROMBERG, — die intusschen duizenden beste raadgevingen geplant had, — zijn invloed, en de dood redde hem van veel Oostersch verdriet.

Ik zou nog veel kunnen noemen, dat ik voor Indië gedaan heb in de kaneel, in de thee, in de zijde en de zijdewormen, in de suiker en het suikerriet, in de steen- en bruinkolen, enz. enz. enz. Maar wat ik noemen zou, zou toch geen denkbeeld geven van mijne onophoudelijke bemoeijingen in deze. De waarheid is, dat ik welligt meer op Java dan in Nederland geleefd heb.

Het Ministerie van Koloniën is voor mij door al die bezigheden veelal eene bron van uitnemend genoeg geweest.

Mijne verhouding tot het Departement van Koloniën is geëindigd in 1875, toen deels mijne zeer gestoorde gezondheid, deels het verlies van mijn gezichts-vermogen mij de voortzetting van mijn werk onmogelijk maakten. Na eene wijle ging het oppertoezicht op de Pharmaceutische kweekelingen te Utrecht over op mijn uitnemenden vriend H. WEFERS BETTINK, die toen Directeur der Burgerschool te Utrecht was. Onder wiens leiding kunnen de jongeren beter zijn?

De veelvuldige keuringen van bovengenoemde voorwerpen had ik in de laatste jaren te Bennekom, waar ik om ziekte sedert 1868 woonde, regelmatig volbragt; de monsters werden mij toegezonden. In de verzending van opium naar Indië waren in de latere jaren twee bezwaren ontstaan: het eerste was, dat men dat heulsap niet meer uitsluitend inkocht bij vertrouwde handelaren te Smirna, maar het ook in Nederland aannam van elk, die het aanbood. Ik kantte mij hiertegen met alle kracht aan, omdat er wel geen handelsartikel is, waarin meer bedrog gepleegd wordt en waarbij bedrog moeilijker is op te sporen dan bij het opium. Het voorwerp werd eenmaal door het Gouvernement aan den Javaan geleverd, en al was deze levering ook ongeoorloofd, het Gouvernement moest toch eerlijke waar geven. De Nederlandsche handelaren nu boden de

schandelijkste waar aan als opium, bedorven, beschimmeld, verrot, met allerlei tuig gemengd, onder anderen met salep, en zoo had ik te staan tegenover denzelfden toestand, dien ik 40 jaren vroeger op eenmaal had mogen dooden, die 40 jaren onberispelijk had geleefd en die nu, om Nederlandsche kooplieden te bevoordeelen, op nieuw werd in het leven geroepen.

Bij het Departement van Koloniën werd ik toen niet slechts niet gesteund, maar men ging, achter den rug van den 40-jarigen dienaar van dat Departement, bij de Militaire geneeskundige dienst vragen, of mijne adviezen wel waarheid bevatten. Daar had men echter nooit opium onderzocht, en zoo bleef opium met salep *opium met salep*.

Het ergste was het volgende. De verpakking in luchtledige kisten meende men een weinig goedkooper te kunnen inrigten. In 40 jaren was er *niet ééne klagt* over eene kist geuit, en op eene zaak, die 13,000,000 guldens in een jaar zuivere winst gaf, iets in de verpakking te willen besparen, kon niemand van mij vergen. Ik noemde het een *noli me tangere*.

Derhalve deed men het in het geheim, achter mijn rug, ontkende men, dat men het deed, en deed men het toch. En toen mij eindelijk de zaak bekend werd, die voornamelijk bestond in het weglaten van houten beschutsels om de luchtledige blikken, veroordeelde ik haar met alle kracht; maar men had uit Indië reeds een rapport, blad. 181 genoemd, waarin de wijziging in hetgeen 40 jaren uitnemend gewerkt had, werd goedgekeurd, hoezeer dan ook op gronden, die geheel en al tegen de waarheid indruischten.

In dezen stand van zaken trad de Minister W. VAN GOLTSTEIN op: voorwaar geene aangename erfenis. Ik was niet slechts onverzettelijk, maar in de hoogste mate verontwaardigd, hetgeen somtijds door den heer VAN GOLTSTEIN met veel afkeuring werd begroet; maar ik mogt het niet opgeven, dat het Gouvernement hier in elk opzigt onwaardiglijk handelde, en ik moet den heer VAN GOLTSTEIN regt doen wedervaren, dat hij mij dit oordeel ten slotte toestond. Mijne blindheid verlost mij eindelijk uit deze ongeoorloofde stelling en de

heer VAN GOLTSTEIN deed mij scheiden, zoodat ik hem erkentelijk zijn moet (1875).

Toch was het einde treurig van meer dan 40-jarige ongestoorde werkzaamheid, onder mannen als graaf VAN DEN BOSCH en J. C. BAUD aangevangen en met veel voorspoed voortgezet; in die 40 jaren had ik niet ééne aanmerking van het Departement van Koloniën beloopen.

Maar hoe waren ook de tijden veranderd! Ik was begonnen in eene periode, waarin mannen van gezag gaarne vertrouwen gaven aan de zoodanigen, die zij daartoe waardig keurden; in een tijd, toen een man van gezag nog een hart in de borst mogt hebben en mogt meenen, dat een ander ook een hart kon bezitten. Hoe waren die tijden veranderd!

Laat mij nog een paar zaken noemen, die mij bij het Departement van Koloniën in den lateren tijd zijn voorgekomen.

Toen ik met de keuringen, voor Indië bestemd (eet- en drinkwaren, metalen, zuren, verwwaren, enz. enz.), belast werd, trachtte men die voorwerpen te bekomen zooveel mogelijk van deugdelijken aard en tot billijke prijzen; een leverancier, die beste waar geleverd had, werd gewaardeerd bij eene volgende levering, en zodoende had ik weinig af te keuren. Meer en meer ging men langzamerhand den weg op van openbare aanbesteding tot de laagste prijzen, welk stelsel ten slotte bij uitsluiting werd gevolgd. Thans was het de vraag niet meer, of er eerlijke fabrikanten in het land waren en of het Gouvernement van hen goede voorwerpen kon bekomen; de vraag was uitsluitend, wie tot den laagsten prijs had ingeschreven voor de levering.

Het zou eene hoogst merkwaardige lijst zijn, die ik hier zou kunnen ophangen van de eerlijkheid van vele Nederlanders; ik laat die lijst hier weg, omdat zij een boekdeel beslaan zou; maar zij zou hare groote nuttigheid hebben; zij zou doen zien, hoe schrikverwekkend de eerlijkheid en de goede trouw zijn teruggedaan in de laatste jaren. Wat ik van vervalsching gezien heb, moest ik zien om het te gelooven; ja, slechts enkele voorwerpen, en wel alleen de zoodanige, die niet ver-

valscht konden worden, werden onvervalscht geleverd. Volkomen onverbiddelijke gestrengheid in het afkeuren baatte niets.

Ik verzocht bij het Departement van Koloniën, ten minste die leveranciers, die altoos slechte waar leverden, buiten te sluiten, wat toch voor de zaak billijk en voor de eerlijken in het land regtvaardig zou geweest zijn; maar de concurrentie moest onbepaald open en vrij zijn. Dat was geen aangenaam werk, steeds de wacht te houden of er ook een bedrieger insluipt, en hem dan goedschiks kwaadschiks te verzoeken voor ditmaal heen te gaan. Maar ook dit is gelukkig voorbij.

Een ander bezwaar, dat mij in de latere jaren bij het Departement van Koloniën zeer gedrukt heeft, was het volgende. Ik heb reeds vermeld, dat de zorg voor de opleiding der Indische Pharmaceuten aan de Utrechtsche Hoogeschool aan mij was toevertrouwd, aan mij alleen; ik examineerde hen als aspiranten, nam jaarlijks van hen een examen af, examineerde hen aan het einde hunner studie en droeg hen aan den Koning voor ter bevordering als apotheker. Dit corps vertegenwoordigt in Indië een groot deel der natuurwetenschappen en bepaalt zich alles behalve bij de pharmacie alleen; het is steeds zeer geacht geweest en het onderwijs mijner geachte ambtgenooten te Utrecht heeft in dat corps beste vruchten gedragen; de zorg, daaraan besteed, behoort onder het beste, dat ik in mijn leven gedaan heb. Ik wijs op ROST VAN TONNINGEN, VAN HEYNINGEN, SCHARLEE, ALTHEER, MICHIELSEN, VAN GORKOM, BERNELOT MOENS, BLEEKRODE en vele anderen. De opleiding van dit corps aan de Hoogeschool te Utrecht was voor mij de grond van zijn best bestaan.

En wat deed men nu in de latere jaren? Men had in 1865 de Militaire geneeskundige school van Utrecht naar Amsterdam verplaatst, tot verbazing van elken deskundige, en hoezeer de school der pharmaceuten voor Indië te Utrecht geen verband hoegenaamd had met de Nederlandsche geneeskundige dienst, zoo werd mij toch van wege het Departement van Koloniën telkens en telkens gevraagd, of de Indische pharmaceuten ook niet te Amsterdam beter zouden geplaatst zijn dan

te Utrecht. Telkens kon ik den vijand, hoezeer dan ook met veel moeite, afslaan, en thans, in 1877, is de Militaire school te Amsterdam verlopen en stelt men voor, de Militaire geneeskundigen voortaan op te leiden aan de Hoogescholen en de kweekelingen daarover te verdeelen.

Alzoo enkel strijd en strijd tegen het nieuwe licht, dat men tegenwoordig zoo looft, zoo roemt en zoo prijst!

De goedheid des Konings voor mij, van mijne zijde nooit gezocht, maar desalniettemin ontvangen, moet ik hier duidelijk vermelden.

Nog Prins van Oranje zijnde, noodigde mij de edele telg uit het roemrijkste vorstenhuis, om „mijne kennis te maken.” Ik vond den Prins met den braven FORSTNER VAN DAMBENOY.

Toen hij Koning geworden was, ontving ik onderscheidingen. De Koning kan getuigen, dat ik nooit *iets* verzocht of begeerd heb dan voor *zaken*, nooit voor mijn persoon.

Behalve eenige zaken, die ik reeds genoemd heb, als de landbouw-voorzendingen en andere, mag ik nog vermelden, dat de Koning op mijne voordragt, uit eigen middelen, de medailles heeft gegeven aan studenten der Hoogescholen, die vroeger jaarlijks van wege den Staat gegeven werden. Zijne Majesteit gaf ze tot 1876. (Nieuwe wet op het Hooger onderwijs).

Voorts dat de Koning, op mijne voordragt, eene Afdeeling Letterkunde gevoegd heeft bij de Koninklijke Academie van Wetenschappen, die door THORBECKE aanvankelijk enkel voor Natuurwetenschappen was ingerigt. De Minister VAN REENEN nam dadelijk 's Konings voornemen op.

Zóó heb ik den Koning *altoos* bereid gevonden voor beste dingen. Had Zijne Majesteit steeds vrije en onafhankelijke raadsliden gehad, Nederland zou een model hebben kunnen worden van protectie, verleend aan goede openbare zaken.

Zoo stond ik dan steeds als vrij man tegenover mijn Vorst, en zoo mogt ik, toen ik te Amsterdam, bij het meerderjarig zijn van den tegenwoordigen Prins van Oranje, den

Koning daarmede geluk wenschte, uit den eigen mond des Konings, tot den Prins gerigt; de woorden hooren: „ziedaar „een eerlijk man.”

Waardoor waren die woorden welligt den Koning in den mond gegeven? Ik vermoed door hardnekkigen tegenstand, dien ik den Koning weleer eenmaal geboden heb. Ik schreef toen zoogenaamde politieke stukken in eene Courant (bladz. 208), en terwijl die in echt vaderlandschen zin gesteld waren, werd den Koning bijgebracht, dat die woorden althans niet tijdig waren. De Koning deed mij vermanen, dat schrijven na te laten, en herhaalde dit meermalen. En mijn antwoord, in eerbiedigen vorm gebragt, was: „Het doet mij grootelijks leed, „maar ik schrijf niet als mandataris, maar als *vrije Nederlander*, „en ik ga dus voort, en laat het niet.” Ik ging ook voort, en krachtiger nog dan vroeger.

De Koning, later overtuigd van mijne bedoelingen, heeft mij openhartig beleden, mij miskend te hebben, zóó openhartig en in het bijzijn van anderen, dat ik verslagen was van verlegenheid.

Dit voor de knechten en de slaven.

De benoeming tot Regent van 's Konings school te Apeldoorn bragt mij den Koning meer nabij. Menigen zeer aangename dag heb ik in het bijzijn des Konings op het Loo gesleten. Geen aangenamer gastheer dan deze: dat goede hart zoekt onophoudelijk, hoe het u iets genoegelijks kan doen geworden. Ik eer den Koning, maar ik ben ook persoonlijk zeer aan Zijne Majesteit gehecht.

In mijne betrekking als Regent kwam ik in aanraking met den heer L. VAN BRONKHORST, toen Intendant van het Loo. Met dezen buitengewonen man heb ik de beste vriendschap gehad. In zijn huis ben ik jaren achtereen door hem en al de zijnen met hartelijke liefde bejegend. Als een broeder met zijn broeder en zijne zusters heb ik in dat gezin verkeerd, en er de gelukkigste indrukken vol-op genoten, jaren achtereen. Daarbij kwam, dat ik den uitnemenden zeeofficier HOLMBERG DE BECKFELT en den braven GALLOIS daar leerde kennen, mannen, die ik zeer hoog waardeer.

Helaas! in 1871 is die verhouding tot mijn broeder van BRONKHORST verstoord geworden door een beginsel, waarvan ik niet wijken mogt, en waarom ik mijn ontslag vroeg als Regent van 's Konings school.

Dat ontslag heeft de Koning mij toen gegeven. Welk beginsel mij bewoog, laat ik hier alweder onvermeld. Maar niemand denke hier aan die losse humeuren, waardoor menschen soms voor altoos gescheiden worden.

Er is mij berigt, dat de Koning, — ook hier, helaas! weder onjuist ingelicht, — mijn eerbiedig vragen om ontslag heeft afgekeurd, en zelfs zeer ontevreden op mij is geweest. Indien dit zoo moge geweest zijn, dan is dit toch zoo niet gebleven, want bij het 25-jarige feest van het bestaan dier uitnemende school wenschte ik den Koning daarmede geluk en zond Zijne Majesteit mij zijn hartelijken dank daarvoor.

Aan mijne stelling van Regent aan 's Konings school heb ik vele en dure verplichtingen. Wie kan er Regent wezen van eene lagere school, waaraan tevens eene soort van middelbare verbonden is, zonder zijne liefde voor de jeugd telkens en telkens te verfrisschen en te vernieuwen?

Maar ik leerde er mij ook beter door oriënteren in hetgeen de geheele mensch aan onderwijs behoeft. De lagere en middelbare school des Konings, de Technische school te Utrecht, de Geneeskundige school te Rotterdam en de Hoogeschool, waar ik toen mijn ambt als Hoogleraar vond, gaven mij het kind, den jongen en den jongeling ter overweging. Als Professor deed dit mij veel goed voor mijn onderwijs.

D. C. L. NEELMEIJER, hoofdonderwijzer aan 's Konings school, een man, dien ik daar bijna $\frac{1}{4}$ van eene eeuw werkzaam heb gezien, is mij een zegen geweest op mijn levensweg. Als jong mensch kwam hij aan de school, bij hare oprigting, na vooraf een jaar te Utrecht, ook bij mij, Hooger onderwijs te hebben aangehoord. Uitnemend van aanleg, waarheidlievend en eerlijk in de hoogste mate, met een hart in de borst voor kinderen en voor zijn plicht: wat wonder, dat de brave NEELMEIJER weldra mijn goede vriend werd, en dat ik met hem

alle levenstoestanden, voor hem of voor mij van gewigt, uitwisselde met volkomene openheid en met de beste wederzijdsche gezindheid! (Zie bladz. 215).

Mijn vriend NEELMEIJER gelieve dan ook hier mijn hartelijken dank aan te nemen voor de duizendmaal duizenden beste dingen, die hij mij te zien gegeven heeft.

God blijve hem en de zijnen nabij!

Mijne stelling als Regent van 's Konings school bragt mij op het Loo, wanneer de Koning daar verkeerde, in aanraking met mannen uit Zijner Majesteits omgeving. Daaronder vele waarlijk uitnemenden. Ik noem den heer DE KOCK, weleer Directeur van het kabinet des Konings, zoon van den hoog gewaardeerden Generaal DE KOCK, en zwager van den heer DE STUERS, dien ik als Administrateur bij het Departement van Koloniën vóór vele jaren reeds zeer had leeren waardeeren: den uitnemenden ook op de *Lucipara*.

Den heer DE KOCK blijf ik in dankbare herinnering houden voor de zeer vele en heusche bewijzen van goedheid en wellendheid mijwaarts.

Daarbij verlevendigt zich in mij de nagedachtenis aan den goedhartigen, heuschen en liefderijken N. PIENEMAN, een man, die een sieraad was onder de kunstenaars, en wiens goede natuur voor den Koning veel aantrekkelijks had. PIENEMAN is mijn vriend geweest, en de voorwerpen, die hij mij heeft vermaakt en die mij na zijn dood geworden zijn, had ik niet noodig, om hem eene beste plaats plaats te blijven geven in mijn hart.

Onder mijne mede-regenten aan 's Konings school mogt ik tellen, behalve de heeren VAN BRONKHORST, GALLOIS en N. PIENEMAN, mijne Academie-tijdgenooten G. SIMONS, JAN HORA SICCAMA en W. J. VAN HOYTEMA, drie vrienden, met wie ik te Utrecht in dezelfde school geweest was, met wie ik aldaar hetzelfde geestelijke voedsel genoten had, met wie ik dezelfde uitnemende leermeesters had aangestaard en met wie ik in de hoofdzaken des

levens één was. Ik meen niet, dat er ooit op aangenamer wijze in een college nuttige dingen behartigd zijn dan in dat van Regenten van 's Konings school. Ik heb aan die zamenkomsten de grootste verpligting, zoowel naar hoofd als naar hart. Bijna al mijne vroegere mede-regenten zijn van hier verhuisd, maar de herinnering aan het goede van hen zal mij nooit verlaten.

Te Utrecht gingen mijne bemoeijingen van 1861 regelmatig voort, mijn onderwijs en mijne studie. Van de *Scheikundige Verhandelingen en Onderzoekingen* heb ik reeds gesproken (bladz. 212).

Er blijft mij over te vermelden, wat ik gedaan heb voor Utrecht in 1863, toen daar eene kleine explosie voorviel in de gasfabriek, en toen daardoor kwam *rumor in casa* bij de dependenten. Mijne drie brochures: *De stedelijke gasfabriek; Voorlichting betreffende een verslag eener Raadscommissie*, en *Het meten en de noodverbindingen* hebben toen geen kwaad gedaan aan de zaak. Hier gold het het belang van Utrecht; maar of Utrecht het verstond, dat ik warm voor de stad in de bres trad, geloof ik niet. Aan die explosie dank ik de heuschheid van den uitnemenden VAN DER MADE, thans te Amsterdam, en van den goeden SPRUYT, directeur der gasfabriek.

In 1866 bezocht de cholera ons land op nieuw. Ik had er te Rotterdam, helaas! maar al te veel kennis mede gemaakt en er toen met Dr. VAN DER PANT iets over geschreven, en hoezeer ik de practische geneeskunde sedert 1840 volkomen vaarwel gezegd had, zoo troffen mij toch in 1866 de maatregelen, door de Regering aanbevolen ter wering van die ontzettende ramp. Naar aanleiding daarvan verschenen van mij: *De scheikundige middelen tegen de verspreiding der cholera; Adres aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken betreffende het nieuwe Geneeskundige Staatsbestuur*, en *De natuurkundige methode en de verspreiding der cholera*, allen bij KRAMERS in 1866 uitgegeven.

In het laatste heb ik getracht, een weinig gezond verstand

te mengen onder hetgeen men van de cholera zoo al meent en zich voorspiegelt.

Dat heeft *toen* niet gebaat: de zaken moeten uitwoeden. Toen had men de schimmel-theorie: men had zelfs de cholera-schimmels en beschreef hare vormen. En later drukte VIRCHOW een stuk in zijn Tijdschrift af, waaruit bleek, dat *dezelfde* schimmels ook voorkwamen bij arsenik-vergiftiging!

Doctor SASSE van Zaandam, die vroeger de moeite nam, mij die oude schimmel-leer voor te houden in eene afzonderlijke brochure, eene brochure, nog al warm geschreven, heeft later *proprio motu* alles, wat hij daarvan gezegd had, moeten terugnemen, in het *Tijdschrift der Maatschappij van Geneeskunde*. Mij heeft dit geen tijd gekost.

In 1865 (nadat de Geneeskundige wetten door de tweede Kamer waren aangenomen, in Maart) gaf ik, boven reeds vermeld (bladz. 175), iets over *Het Geneeskundig Hooger Onderwijs*, en na de groote vacantie van dat jaar: *Studium generale*, eene rede, uitgesproken op mijne lessen, nadat den vorigen dag mijn 25-jarig professoraat was herdacht door mijne leerlingen en oud-leerlingen op voor mij diep roerende en, laat ik het er bij voegen, voor mij beschamende wijze.

In 1865 gevoelde ik reeds de kiem van eene ongesteldheid, die mij mijne laatste levensdagen bezwaart: alle beweging werd mij moeilijk, in klimmende mate moeilijker, en in den aanvang van 1867 was dit tot zulk eene hoogte gestegen, dat ik een jaar verlof bekwam, ongevraagd; voorts dat ik mij van Utrecht verwijderde en naar Apeldoorn ging, en daar in 1868 mijn ontslag als Professor vroeg en bekwam, en mij toen vestigde te Bennekom bij Wageningen. b

TERUGBLIK OP MIJN VERBLIJF TE UTRECHT.

Zeven en twintig jaren (1840—1867) van een leven in vele gewigtige betrekkingen, zeven en twintig jaren midden in het leven: daarin is wat omgegaan, daarin is wat doorleefd, daarin is wat gedacht en gevoeld, daarin is wat vreugde geweest en wat droefenis!

Mij bewust of onbewust, dat moet ik daarlaten, maar ik heb in mijne eerste jeugd, volgens mijne krachten en vermogens, meer of min gepoogd en gestreefd naar eene breedere ontwikkeling van alles wat mensch was in mij. En naar mate ik meer gevormd werd, is het mij meer en meer een pligt geworden, dien geheelen mensch in mij zoo mogelijk tot een breeder bestaan te brengen.

De mensch is eene gewigtige verschijning op aarde. Hoe hij intellectuëel en moreel is geworden, is duister. Hij wordt geboren van menschen en de wording van zijn fysiek heeft daarbij een begin. Dat hij intellectuëel en moreel niet meer zal ondergaan, zoo hij er slechts eenmaal is, is mij zeker. Dus is hij oneindig. Maar hij is slechts oneindig in ééne rigting, namelijk vooruit. Dat hij ook oneindig terug zou zijn, daarvan ontwaart hij niets.

Alzoo zou zijn intellectuëel en moreel bestaan een begin

moeten hebben met de wording van zijn fysiek bestaan en nu oneindig geworden zijn. Strijd, voorwaar! met hetgeen wij van oneindig weten: oneindig, dat is zonder begin of einde, iets wat nergens een einde heeft.

Die strijd houde ons niet op; men geeft soms willekeurige beteekenissen aan de woorden, en leidt dan soms uit die beteekenis af, wat de scheppers dier woorden er niet in gelegd hebben.

Ons begin kennen wij niet, maar ons bewustzijn zegt, dat wij eeuwig zullen blijven bestaan.

Zonder ons aan overmoed over te geven en zonder ons ontstaan in het allerminst te willen verklaren, is het voor ieder, die met hart en hoofd een oneindigen, persoonlijken, geestelijken God erkent, zonneklaar, dat God zijn Schepper is, dat de Almagtige hem het aanzijn schonk als persoon, tijdelijk wonende in een ligchaam. Het Christendom doet ons dien Schepper als onzen Vader erkennen, niet slechts onzen Vormer, maar onzen liefdevollen Verzorger.

Voor het leven van alle menschen is deze overtuiging genoeg; wij hebben volstrekt geen practische behoefte aan de wetenschap, hoe onze almachtige Vader ons tot personen heeft geschapen, tot zelfstandige, zedelijke wezens. Voor zulke kennis zouden wij ook geen orgaan hebben, zooals wij ook bij geen mogelijkheid kunnen verstaan, hoe de oneindige, geestelijke en persoonlijke Almagt de stof geschapen heeft, die millioenen wereldbollen, met al wat er op leeft, welke door de oneindige ruimte door Hem gevoerd worden met majesteit. Van Almagt hebben wij menschen niet de geringste voorstelling, en nog zooveel minder van volstreckte volheid van die Almagt. Hoe kan een geest stof voortbrengen, vraagt men, en is dan de stof *uit* God ontstaan? Zijn wij menschen dan ook *uit* God geboren? Zoo vragen wij menschen, omdat wij van *worden* geen ander begrip hebben dan ontstaan *uit iets anders*. Maar de Almagt heeft niets anders noodig dan Almagt, om alles te voorschijn te roepen, wat zij in hare wijsheid wil.

De woorden: *worden uit niets*, beteekenen dus niets hoege-

naamd en zijn slechts verschijnselen van ons gebrek aan dieper zien. De stof behoeft niet uit niets geboren te zijn en evenmin eene emanatie Gods te wezen. Zijn wil is voldoende tot hare wording en evenzoo tot hare volkomene verdwijning; het woord Almagt sluit *ontstaan uit* volkomen buiten.

Zoo ook met de geesten, die er zijn, al of niet in lichamen wonende. Gods wil is voldoende om ze te doen ontstaan, en het woord *uit* heeft ook hier geen zin.

Van ons, menschen, zegt men, dat wij van Gods geslachte zijn, maar dit mag niet zóó worden verstaan, dat wij uit God zouden zijn geëmaneerde. Zoo wij ons noemen van Gods geslachte, beteekent dit, dat wij als geestelijke wezens in het klein hoedanigheden bezitten, die wij in den Oneindige ons voorstellen in oneindige mate te leven.

Eén ding verwijdert ons echter van den Oneindige, namelijk het vermogen om kwaad te doen, waarover hierna nog wel gelegenheid is te handelen.

De mensch op aarde is een denkend, gevoelend, willend, handelend wezen, een wezen, dat in een ligchaam blijkbaar is, maar een ligchaam, dat ondergaat, terwijl het wezen blijft. Hoe, weten wij niet, maar wel, dat het blijft.

Aan dat ligchaam worden door sommigen allerlei grofheden toegekend; het wordt zelfs een kerker genoemd, waarin de geest gekluisterd is, en velen meenen, dat zij door dat ligchaam geplaagd en gemarteld worden. In dat ligchaam heet de zonde te wonen, in den geest niet, en zoo het ligchaam dan den geest heeft vrijgelaten, door onder te gaan, meent men, dat alles gewonnen is.

Laat ons openhartig zijn en bekennen, dat wij wel weten, dat de mensch onsterfelijk is, terwijl zijn ligchaam ondergaat, maar dat het geen schepsel gegeven is, meer of min te weten, wie wij zijn zullen na onzen dood.

Om alzoo aan onze bestemming het best te beantwoorden, doen wij wel, ons los te maken van *alle* theorieën, onder

welken naam die ons ook worden voorgehouden, en de verschijning van ons menschen op aarde op te nemen zooals die is, en ons als menschen te ontwikkelen in alle goede rigtingen, die het mensch zijn aanbiedt.

Bij mij heeft het streven naar kennis te veel de bovenhand gehad; de kunsten heb ik verwaarloosd. In de intellectuële wereld heb ik mij goed zoeken te huis te brengen, dat is: mijne begrippen juist en zuiver zoeken te maken en mijne besluiten gezond en waar. En in de wereld der zedelijkheid heb ik getracht de leiding niet geheel en al onwaardig te worden, die ik daarin in mijne jeugd bekomen had. Maar wie zal niet zeggen, dat hij daarin oneindig veel is te kort gekomen? Boven de menschelijke natuur verheft zich geen mensch, en aan die menschelijke natuur zijn schaduwzijden, schaduwzijden, die behooren onderdrukt en overwonnen te worden, terwijl de lichtzijden behooren bevorderd en ontwikkeld te worden.

In die overwinning en ontwikkeling bereikt geen mensch het absolute, en nederigheid is dus van elk mensch een volstreckte pligt.

Nadat ik Rotterdam had vaarwel gezegd, had ik genoeg vestiging van karakter, om te weten, wat ik te doen en te laten had. Ik was geroepen om Hooger onderwijs te geven, en had van de verpligting, daarin op mij gelegd, eene breede opvatting, veel breeder dan ik haar in praktijk kon brengen. Ik trad niet op in een werkring van zuiver gevoelen en denken, maar van kennis, van natuurkennis, in een werkring, waarin duizendmaal duizenden feiten gewigtig zijn, feiten, die gij kennen en voordragen moet, en waaronder gij begraven kunt worden, zoo gij niet omziet.

Niemand vergete dat. Voor mij moest gewigtig zijn en in mijn onderwijs worden opgenomen, dat zwavelzuur baryt en dat baryt zwavelzuur nederslaat, en duizendmaal duizenden dingen van dien aard, en dat moest ik dagelijks onderwijzen. Pas op, dat gij onder al dat speciale als mensch niet dood gaat, en dat uw onderwijs niet wordt het reciteren van een geestmoordend boek.

De breedere opvatting, dat de studenten in de chemie *menschen* worden moeten, ook door die chemie, en dat de chemie ook een middel tot opvoeding van den mensch zijn moet, die breedere opvatting had ik, toen ik te Utrecht Hoogleeraar werd. Daarbij zweefden mij altoos twee gezegden voor den geest, welke ik in praktijk heb trachten te brengen; het eene van PHAEDRUS: *nisi utile est quod facimus, stulta est gloria*; het andere van BACO: *si quis judicat doctrinam omnem referendam esse ad usum et actionem, recte sapit*. Ik heb die woorden vele malen aan anderen geuit en er mijn geheele leven van trachten te vervullen, en in het algemeen kan ik hier in het voorbijgaan opnemen, dat ik aan gezegden van anderen, aan korte gezegden, die ik er bij honderden op na hield en nog houd, de grootste verpligting heb. Ik heb er mij methodisch door opgevoed, door dan eens dit, dan dat een tijd lang aan te houden en mij dagelijks voor te houden.

En wilt gij weten, hoe ik daartoe gekomen ben, ik zal het u zeggen. Ik zag als jongen de tien geboden in een blikken kokertje gespijkerd aan den post van de deur van een Jood. Na allerlei overleggingen, wat dat toch mogt beteekenen, kwam ik op de inventie, dat het zoo voorgeschreven zou zijn, om de Joden aan de tien geboden te doen denken en die tien geboden alzo langzamerhand met hun geheele wezen één te doen worden. De methode is uitnemend, hoezeer men daarbij nog wel 9 van die 10 geboden in het kokertje kan laten blijven. Zoo is de mensch!

Van dien tijd ontging mij geene belangrijke spreuk meer, geen belangrijk gezegde, geene treffende woorden; de nieuwelings mij geworden reciteerde ik dagelijks 10—100 maal, eene week of langer, in mij zelve, en bezag en bevoelde ze daarbij van alle kanten; dan nam ik eene andere en leefde daarmee evenzoo, en in geene periode van mijn leven had ik er geene. En de oude, die ik bezat, kwamen telkens van zelf boven, en zoo was ik altoos omgeven door eene menigte levenspilaren, zoodat ik dadelijk gereed was, en wilde wat ik wist.

B. v. als ik mijne lessen opende over chemie, viel mij in

van den dichter der oudheid: „*Pronaque quum spectent animalia caetera terram, os homini sublime dedit, coelumque tueri jussit et erectos ad sidera tollere vultus.*” Chemie moest ik geven; ik was er van Staats-wege voor aangesteld: maar eene doode chemie kon het niet zijn met die woorden vóór mij.

Zoo, wanneer ik over de verstandelijke ontwikkeling der menschen sprak, over de groote breedte, reeds nu aan menschelijke kennis gegeven, vielen mij dadelijk de woorden van Bior in: „*Nous suivons les anneaux d'une chaîne infinie; nous pouvons bien, en ne la quittant pas, remonter d'un anneau à un autre, mais le point, où la chaîne est suspendue, n'est pas à la portée de nos faibles mains.*”

Deze woorden hebben mij in elke rigting van het leven teruggehouden van speculeren en theoretiseren: „*le point, où la chaîne est suspendue, n'est pas à la portée de nos faibles mains.*”

Voorstellingen van het verband der feiten kan men intuschen niet missen. BERZELIUS hielp mij hier op den weg, in mijn leven en in mijn onderwijs, als hij zegt: „*Nous avons une bonne théorie, quand elle explique tous les faits connus.*” Verder ben ik dan ook nooit gegaan, en ik heb altoos genoemd eene theorie eene band, die feiten vereenigt, en tegen speculaties, in welke rigting ook, was ik gewaarborgd door het *in's Innere der Natur dringt kein erschaffner Geist.*

Lord RUSSELL heeft van spreekwoorden eene treffende definitie gegeven: „een spreekwoord is de wijsheid van velen, zamengevat in het vernuftig gezegde van een enkelen.”

De wijsheid van velen?

Wel, dan geldt korthed en beknoptheid, zooveel mogelijk, in al wat goed is.

Schuw dan zeker het omgekeerde.

Hare Majesteit de Koningin vroeg mij eens, welk systeem van filosofie het mijne was, en met welken filosoof ik mij het best kon vereenigen. Ik antwoordde eerbiedig, maar vrolijk: „dat ik er zulke dingen niet op na hield; dat ik mijne gansche filosofie wel op een receptenpapiertje kon plaatsens.”

Ik kende toen wel de zaak, maar niet de schoone woorden,

die LABOULAYE heeft in zijne *Etudes morales*: „*Les théories de „SPINOSA n'ont pas survécu à leur maître. Le système de HEGEL „est mort et ruiné, comme toutes les oeuvres humaines: une seule „philosophie est debout; dix-huit siècles l'ont si peu usée, que „c'est à peine si l'humanité commence à la comprendre: c'est la „doctrine de Celui qui seul a pu dire aux hommes: „si vous „vous tenez à ma parole, vous connaîtrez la vérité, et la vérité „vous affranchira.*” Hoezeer veel minder schoon, had ik in-tusschen mijn gansche leven als mensch dezelfde gedachten rondgedragen, dezelfde meening omhelsd, dezelfde gevoelens gekoesterd.

Ten aanzien van mijn onderwijs was mijne leer: *menschen, die oneindig zijn, nuttig te wezen in alles; niet speculeren; eenvoudig, duidelijk, hartelijk*. Aan deze zes regels had ik genoeg. Eerst hield ik ze mij als regels voor; ik had ze wel niet in een blikken kokertje aan den post van mijne deur, maar in mijn hoofd, en van mijn hoofd kwamen ze in mijn hart, eer ik het wist, en toen waren zij mijn eigendom.

Het heeft mij soms wel eens leed gedaan, dat ik zoo weinig gelegenheid had, tusschen de kolven en retorten in, tusschen al die kelken en reageerbuisen, ruimer tot mijne discipelen te spreken. Devières, zooals MOLL, dat wilde ik niet; de chemie moest naauwgezet voorgedragen worden; daarop rekende de Staat, en dat had ik op mij genomen. Vóór elk college stond ik met het horloge in de hand, en $\frac{1}{2}$ minuut vóór het kwartier stapte ik de college-kamer binnen; ik droeg chemie voor, alsof er de wereld aan hing, wel wetende, dat dat niet waar was. Maar ieder op zijn post in de wereld! en als dan de conducteur eener diligence en een smid zoo denken, komt gij met een heelen hals t'huis en zit gij u des winters te warmen bij den haard.

Devières deed ik niet; maar ik had telkens eene kleine interlocutie of eene historie, of eene zoogenaamde aardigheid, kort, en dan weder in de zaken voort. Tegen geld verdienen, tegen prioriteits-kwesties in de wetenschap en andere dingen polemiseerde ik altoos scherp, maar kort. Vooral polemiseerde

ik tegen geld verdienen; voorts tegen pedanterie, en vooral ook tegen leugen, bedrog en misleiding. Tegen personen handelde ik niet, maar tegen zaken, en hoewel ik op mijne lessen daarbij dikwijls personen voor den geest had, zorgde ik wel, dat dit voor mijne toehoorders verborgen bleef: het was, om hen op te voeden, niet om hen neêr te voeden. Op mijne lessen heeft nooit iemand den naam van LIEBIG anders hooren noemen, dan dien van FARADAY of GAY-LUSSAC. Kinderachtig voor jonge menschen te staan, die men moet opvoeden: kinderachtig was ik niet.

Zelfs toen ik eenmaal, niet zonder inwendige volkomene ontevredenheid, over LIEBIG's vleesch-extract op mijne lessen handelde, zei ik niet: „zie, die man is reeds verzeild op de „vierde pagina der Couranten!” zooals de Fransche geleerden hem teekenen; neen, ik was veel ondeugender, maar ook veel meer docent: ik had dien kostelijken pot vol van dat extract, *urine-bestanddeelen*, zooals DONDERS ze noemde, onder mijn lessenaar verborgen, en toen ik aan dat kunststuk kwam in mijne voordragt, haalde ik, zonder een woord te zeggen, dat prachtstuk te voorschijn, en zette het vóór mij, zonder meer.

Een luid en volkomen gejuich ging er bij de jongeren op: de eenige maal, dat mijne *auditores humanissimi* hardop op mijne lessen gelagchen hebben: zoo fatsoenlijk, zoo goed waren zij voor mij. Wel verbeterden zij zich soms, maar tot openbaarheid en algemeenheid kwam het nooit, behalve toen, bij die urine-bestanddeelen in dien schoonen pot, door LIEBIG's hand zelve geteekend, namelijk *niet* geteekend, maar met zijn gedrukten naam voorzien.

Hoe vele gebreken er ook in mijn onderwijs mogen geweest zijn, ik ben zeker, dat ik nut gesticht heb, dat ik mijne plaats niet geheel onwaardig ben geweest aan eene Hoogeschool van Nederland.

Ten aanzien der chemie zelve kan ik niet zulk een getuigenis afleggen. Aan de eigentlijke practische chemie eerst begonnen op mijn 34ste jaar, en vooraf eigentlijk als medicus opgevoed en als medicus geleefd hebbende: hoe konden bij

mij de resultaten in chemie zóó goed zijn, als wanneer ik in mijne jeugd speciaal daarvoor ware opgeleid? Bovendien was ik autodidact in de eigentlijke chemie, zooals die toen bestond. Vooral ook heb ik van elk bestaan in het speciale altoos een afkeer gehad, en zou ik mijn leven in het minst niet in chemie, of in wat dan ook, hebben willen doen opgaan.

Ik kan hier duidelijk rekenschap afleggen. Wie zijn heil in chemie ziet, wie daarbij door eerzucht, geld verdienen of andere drijfveeren gedreven wordt, hij rust dag noch nacht, maar wordt in die chemie met al zijne vermogens voortgedreven en valt op soms gewigtige dingen. Maar wie zijn leven als mensch leiden wil, wie in andere goede en nuttige dingen belang stelt, zijne kracht wordt geplaatst in hetgeen hij denkt en gevoelt en in hetgeen hem voorkomt, maar geenszins bij voorkeur, en zeker niet bij uitsluiting, in het ambt, dat hij vervult, al is dat ambt, chemie te onderwijzen.

In het kort: ik heb altoos de vaste overtuiging gehad, dat ons aardsche kenvermogen, zooals dat hier werkt, met onzen dood verloren gaat; dat het eene aardsche verschijning van ons wezen is; dat het op aarde voor onzen geest is, als de hand voor het ligchaam. Derhalve, dat er voor ons van de chemie en van geene wetenschap iets na onzen dood overblijft. Daarom heb ik de chemie ook slechts gedreven als eene enkel aardsche zaak, maar zooveel ik kon, eerlijk, want ik was er eerst Lector en later Professor in.

Over vele andere zaken denk ik evenzoo. Ik zal het duidelijk maken. Met den dood van ons ligchaam ontvallen ons onze zintuigen, ook onze spraak; derhalve de taal. Zonder taal kan ik niet denken en ontglipt mij geheel en al wat wij op aarde *verstand* noemen; derhalve ook wetenschap, en alzoo ook chemie en haar gansche aanhang.

Die gedachte heeft mij nooit ontmoedigd. Op aarde had ik de eer, Professor in de chemie te zijn, en heb ik die chemie opregt voorgestaan: maar ik wil ze wel missen na mijnen dood. Alle aardsche toestanden zijn aardsche; na den dood zijn zij *alle* opgeheven en maken plaats voor andere, die wij niet ken-

nen, maar waarvan wij zeker weten, dat zij *goed* zullen zijn, want de God van hemel en aarde regelt alles.

Aan de chemie was ik intusschen op aarde gehecht, want zij doet nut aan het menschdom in velerlei rigtingen: in het verspreiden van zuivere kennis; in het ontdekken van heerlijke natuurwetten; in toepassing op geneeskunde, en door de geheele maatschappij heen in elke rigting.

Maar andere wetenschappen doen dat nut ook, en ik heb voor mij zelve daarom ruim zooveel eerbied gehad voor sommige andere wetenschappen, als voor chemie, omdat ik haakte naar bekendschap met die andere.

Uit de genoemde gronden volgt, dat ik mijne discipelen nooit chemie als een *summum bonum* heb voorgehouden, en het nooit in mij is opgekomen, om de chemie boven iets anders te verheffen, of hen van de beoefening van andere wetenschappen af te halen en tot mij te trekken. Er waren er wel, die dat meenden, omdat mijn laboratorium en mijne lessen zoo vlijtig bezocht werden; maar dat waren lieden, die ik vroeger geteekend heb, en die wij nu wel kunnen laten voor hetgeen zij zijn.

Er volgt nog meer uit de genoemde gronden. Ten slotte geloof ik, dat een *pur sang* chemist in mijne plaats veel beter chemie zou geleerd hebben, dan ik het heb gedaan; ik zeg niet de gronden van chemie, maar dat hij degenen, die zich uitsluitend op chemie toeleghden, verder zou hebben gebragt.

Had ik eerzucht gehad, of daarbij geldzucht, ik had al mijne kracht gezet in het doen van ontdekkingen, en zij zouden mij niet ontgaan zijn, al zouden het nu juist geene schitterende geweest zijn. En die ontdekkingen zouden mijne omgeving geprikkeld hebben en hebben aangespoord; ook ontdekkingen te doen.

Wat eerzucht vermag, wat geld verdienen kan doen, heeft het laboratorium van LIEBIG te Giessen geleerd. Ik doe niets af van het talent van LIEBIG, maar had LIEBIG geen eerzucht en geen geldzucht gehad en die bij zijne discipelen niet weten in te prenten, hij zou veel minder geschitterd hebben en velen voor de chemie niet zóó hebben kunnen winnen, als hij nu ge-

daan heeft. Bij de meest schitterende ontdekkingen van DUMAS zet deze altoos zijne eigene persoonlijkheid voorop, en men behoeft dus niet te vragen, wat hem zoo vernuftig heeft gemaakt.

Tot op zekeren leeftijd kende ik met alle jonge menschen het *honos alit artes*; maar toen ik te Utrecht Hoogleeraar was, had de beteekenis daarvan voor mij reeds lang alle kracht verloren; ik kwam er met de overtuiging, dat alle wetenschap eene aardsche verschijning is, en dat aardsche eer eene zeepbel is, die treffend schittert, maar snel vergaat. Maar gij verstaat dat: als medicus had ik bij honderden sterfbedden gestaan en er met de bloedverwanten en vrienden tranen gestort. Dáár konden geld- en eerezucht ligt vervlugtigd worden, zoo zij al hadden bestaan.

Van zulke beginselen moest mijn geheele onderwijs, moest mijne geheele verschijning voor de jeugd doortrokken zijn, al sprak ik dat niet duidelijk of bij herhaling uit. Maar mijn eigen bestaan moest er ook de gevolgen van ondervinden; mijn geest moest er minder door gescherpt worden in de rigting, die ik van Staats-wege voorstond.

Ziedaar dan verklaard, hoe ik te Utrecht, nu ik er zoo veel tijd voor had, niet zoo diep in chemie gedrongen ben, als ik anders zou gedaan hebben; ziedaar dan aangewezen, waarom een ander dan ik voor het professoraat in chemie beter had kunnen zijn.

Intusschen, ik wil mij hier niet geheel wegwerpen: misschien heb ik den blik op wetenschap, op leven, op zijn, op doen, bij mijne leerlingen niet ongunstig gerigt, en daardoor misschien meer nut gedaan, dan door er eerezuchtige en geldzuchtige kundige chemisten van te maken.

Hoe het zij: een mensch kan niets anders leveren, dan hetgeen hij is en zijn wil, en ik heb nooit gemeend, dat ik oneerlijk was in mijn ambt.

Zoudt gij in letteren of regten of staatswetenschappen of theologie uwe wetenschap anders hebben opgevat, en bij genoegzame kennis die welligt grondiger aan uwe leerlingen hebben voorgedragen?

In de natuurwetenschappen van deze dagen is de methode uitnemend; in geene andere wetenschap is zij zoo goed. Die methode kwam overeen met al wat ik in wetenschap wenschen kon; ik vond er mij zelve in terug, en van harte kon ik dus natuurwetenschappen voordragen. Staats- en regtswetenschappen zijn mij steeds voorgekomen grootendeels te behooren, zooals zij alsnog leven, tot de rij der conveniëntiën, en dus te staan buiten hetgeen men behoort te noemen *wetenschap*. De grondslagen van staats- en regtswetenschappen zijn zoo zuiver als die van de wetenschappen der natuur, want die grondslagen zijn natuur, natuur van den mensch. Maar de rest is conveniëntie. In elk land, in denzelfden tijd, vat men de toepassing dier grondslagen anders op, en is men alzoo buiten de wetenschap. Zuurstof is in elk land zuurstof, en kwik overal kwik; maar of een misdadiger onschadelijk moet gemaakt worden, dan wel straf moet hebben; of hij straf moet hebben, omdat hij misdadiger is, dan wel tot zijne verbetering, of wel tot exempel voor anderen: dat alles is in elk land in denzelfden tijd iets anders. En wat de wettenmakerij betreft: wie in Nederland ziet, hoe die wetten in de wereld komen, en door welke drijfveeren al-zoo, hij erkent, dat er wetten moeten zijn, maar uit het oogpunt van hetgeen waarachtig is, heeft hij noch voor de fabriek, noch voor het fabrikaat aching. Ik ware liever schoenmaker geworden, dan daarvoor te willen leven.

De letteren zouden mij zeker meer aantrekken dan elke andere tak van menschelijke kennis. In taal, in elke taal meer of min, ligt een deel der menschheid opgesloten, voor zooverre het de wereld van het denken betreft. Taalstudie zou mij hebben kunnen boeijen, en zoo ik er de kundigheden voor zou gehad hebben, zou ik in talen misschien gelukkiger geweest zijn dan in chemie. Maar dan niet in het latijn of grieksch, maar in taal, in haren grond en in het verband van talen. Het heeft tot mijne gelukkigste momenten behoord, als ik verband van woorden vond of den grond van woorden ontdekte, en ik mag zeggen, dat ik daarin eene mijner meest geliefkoosde

bezigheden vond, waarmede ik al de menschen van mijne omgeving regelmatig heb geamuseerd, en mij zelve daarbij; want die ontdekkingen waren niet altoos juist, maar op het oogenblik toch niet gemakkelijk te wederleggen. Dikwerf waren ze juist, en als ik dan zei, dat ik eigenlijk mijne loopbaan gemankeerd had, had elkeen genoeg.

Van alle dingen zou de wiskunde mij het nuttigste hebben doen optreden, zoo ik er kennis genoeg van gehad had. Maar of zij mij voldaan zou hebben, betwijfel ik.

Neen, geen mensch is vervuld door één vak, en geen mensch treedt, zooals hij is, geheel op in één vak, tenzij men de beteekenis van *mensch* bekrompen opvatte. Voor mijn deel zou ik gewenscht hebben, te mogen leven in natuur- en wiskunde, in taalstudie en in kunst, afwisselend, dan in dit, dan in dat, tot harmonische ontwikkeling van *alle* vermogens. Als bekleeder van een ambt had ik pligten te vervullen; alle ambten zijn uit de eenzijdigheid genomen en leiden tot eenzijdigheid. Daarom is het goed, dat het leven hier niet lang duurt, maar dat de geest met den dood in andere kringen geplaatst wordt, waar de aardsche eenzijdigheid wordt gestuit.

Wat ik op *Zijdebalen* gevoeld heb (bladz. 38), gevoel ik nog, maar beter. Er is een leven, boven taal verheven, een leven, waarvoor geen ligchaam noodig is, waarin het aardsche kennen kan worden gemist: een leven van *zijn*, niet van opnemen en naar regels verwerken. Dat opnemen en verwerken is aardsch, het is niet de essentie van ons bestaan, maar een voorbijgaande vorm. En hij, die geen begrip heeft van ontwikkeling tot iets anders, zonder opnemen van buiten en verwerken, hij bestudere in de chemie de leer der snijding, der omzetting, der gisting, en hij zal dat begrip bekomen. Suiker met water en gist geven alcohol en koolzuur: ziedaar ontwikkeling zonder opnemen van buiten.

Hoe of wat onze geest ook zij, zoo hij slechts twee elementen zou bevatten, twee werkzame elementen, is er eene bron van oneindige ontwikkeling mogelijk in dien geestzelve, zonder ligchaam, zonder opnemen van buiten. Die twee werk-

zame elementen werken op elkander, brengen iets nieuws voort, dat terugwerkt en voortwerkt; er ontstaat een derde, een vierde; alles werkt vooruit en terug, en er is eene oneindige wereld mogelijk.

Wie het nog niet begrijpt, hij denke zich koolstof, waterstof, stikstof en zuurstof, vier elementen, en hij sla een blik op het rijk der planten en dieren en op de oneindige reeks van producten, uit die vier geworden.

Ik kan mij niets gemakkelijker denken dan een enkel geestelijk leven zonder ligchaam, mits slechts hetgeen wij geest noemen, niet één- maar meerledig is. En is dat, wat wij geest noemen, een complex; bezit het veel bestanddeelen, dan is dat leven van dien geest zamengesteld en oneindig onderscheiden.

De vormen van het leven na dit leven ken ik niet; maar dat er zulk een leven is, gevoel ik; en dat het oneindig in duur en verscheidenheid wezen zal, dat versta ik.

De chemie heeft met dat leven *niets* te maken.

Wat ik daar heb nedergeschreven, werpt een blik op mijn geheele bestaan, voor zooverre het het zamelen en verspreiden van kennis betreft. Maar er behoort nog meer te worden gezegd.

Ik heb tot nu toe alleen het oog gehad op den mensch in verband tot zich zelve en zijne bestemming. Er is meer. De mensch is hier lid der maatschappij. Voor hoeverre hij zich zelve, voor hoeverre hij anderen toebehoort, is geen raadsel: elk mensch is een schepsel Gods, en wie zal bepalen, wie de meeste waarde heeft? Omdat gij dat niet weet, houdt gij u aan den regel: „heb uwen naaste lief als u zelve,” maar zoo gij wist, dat uw naaste beter is dan gij, moest gij hem meer liefhebben dan u zelve.

Liefhebben is niet: mooie woordjes of streelingen uiten, maar wat *doen*. Liefhebben is hopen en wenschen en trachten, alles tot heil en tot geluk. God alleen kan het, maar de mensch is verplicht er naar te streven, en dan zonder omzien, zonder aanzien des persoons.

In de maatschappij leeft die zaak onder eenvoudiger naam, maar onder dien eenvoudigen naam leeft zij gelukkig in elke maatschappij: *gij zult nuttig zijn voor anderen*. Hoe meer dat nuttig zijn bij u beginsel is, des te meer is het op het terrein van liefhebben. Maar of gij er een beginsel in legt of niet: gij hebt schoenen noodig, en terwijl gij die van een man bekomt, die ze voor u maken kan, bakt gij brood voor hem, en daar gij nu eenmaal brood bakt, geeft gij dat ook aan een slager, en bekomt gij van hem vleesch, aan een kleermaker, en bekomt van hem kleederen, en daar die diensten nu juist niet altoos elkander opwegen, hebt gij een ruilmiddel, en dat ruilmiddel heet nu geld.

Gij verstaat het, dat gij des te zuiverder, des te vrijer geestelijk zijt, naar mate gij van dat ruilmiddel minder verlangt en gij ruimer van uwe krachten ten beste geeft; dat gij dan in dezelfde mate meer *mensch* zijt.

Geef dan van uwe krachten veel; grijp u aan, ontwikkel uwe vermogens en breid de wereld uit, de wereld in het rijk der stoffelijke en geestelijke dingen. Gij leeft niet voor u zelve; gij zijt een onnoemelijk klein deel der schepping, en daarin geplaatst, om er werkzaam te zijn; gij moet er heil in verspreiden, gij moet er geluk geven, en ten minste, gij moet nuttig zijn. Rust niet; kleef geene theorieën aan, die leeren, dat God eenmaal de wereld geschapen heeft, en dat die wereld toen gereed was. Die wereld is nooit afgewerkt, in geene rigting. God heeft u, o mensch! in die wereld geplaatst, om de schepping te helpen voltooijen. Door de vermogens, die God u gegeven heeft, moet gij mede-onderhouder, uitbreider en dus — het zij met diepen eerbied gezegd — mede-schepper worden.

Hij, die een mensch opvoedt tot heerlijke dingen, hij heeft zoowel een tempel Gods geschapen, als de bouwmeester, die u eene kerk bouwt, ja een tempel, die oneindig voortleeft en eene bron wordt van oneindige dingen.

Maar al verspreidt gij slechts hier en daar eenig nut, gij zijt een schepper; want het goede, dat gij sticht, is eene kiem van goede dingen.

Wie goed doet, is een schepper; wie kwaad doet, is een verdelger. Elk mensch is beiden op zijne beurt; geen mensch is boven kwaad verheven. Het komt er dus op aan, naauwlettend te zijn, omzigtig te wezen, en met alle kracht te waken, dat gij zoo min mogelijk als verdelger optreedt, maar het rijk van het ware, goede en schoone uitbreidt.

Op het stuk brons, ter eere van BERZELIUS geslagen, komt voor: *Naturam jussit vires proferre latentes*. Inderdaad, dat heeft deze groote man gedaan. Maar moogt gij of ik dat nalaten? Waar blijft dan de schoone gelijkenis der talenten?

Onovertroffen schoon zegt CUVIER: „*Le bien que l'on fait aux hommes, quelque grand qu'il soit, est toujours passager; les vérités qu'on leur laisse sont éternelles.*”

Geen betrekking is er in de maatschappij, of zij geeft, terwijl zij uw persoonlijk leven laat op de plaats, waar elk persoonlijk leven staat, namelijk gebrekkig en onvolmaakt, u de gelegenheid, nut te stichten in die betrekking.

Een bakker is, door gezond brood te bakken, in zooverre een man, voor het stoffelijk bestaan der menschen van waarde. Maar hij, die u verstandelijk of zedelijk voedsel toebereidt, hij is gelukkiger geplaatst, want zijn voedsel zal, als het gezond is, het rijk der schepping uitbreiden; ligt vallen er van de korrels in goede aarde, en de opbrengst kan honderd-, kan duizendvoud zijn.

Altoos heeft mij de betrekking van onderwijzer aangetrokken uit dit oogpunt: hoog- of niet hoogleeraar, dat is om het even, zoo men het rijk der waarheid slechts kan uitbreiden, en dan bij jonge menschen, die gij vormen kunt! Zelf van mijne eerste jeugd af dorstig naar uitbreiding van het rijk der waarheid in mij, heb ik, eerst onbewust, later met doorzigt, behoefte gehad om nu op mijne beurt aan anderen kennis te geven, en daarbij gevoeld, hoe ik verpligt was anderen te helpen en te leiden, daar ik zulke treffende leermeesters in mijne jeugd had gehad.

Ik kan verklaren daarin een drang in mij gevoeld te hebben, die altoos boven mijne krachten was, boven mijne geestelijke en ligchamelijke krachten, een drang, waaraan ik niet

kon weerstaan. Deugd is daarin van mijne zijde nooit gelegen geweest, slechts eene uiting van eene hoedanigheid, zooals of men zijne das goed weet om te doen, meer niet. Ik kon letterlijk het onderwijzen niet laten, en behalve in de periode, waarvan ik bladz. 201 gesproken heb, toen ik ziek was naar geest en ligchaam, heb ik altoos gehaakt naar elke les, en als het vacantie was naar het einde van den rusttijd.

Wel heb ik in lateren tijd, toen ik hulp had, een deel van het onderwijs aan anderen overgelaten; maar daarbij heeft mijne voordragt niet verloren, veeleer gewonnen; want ik trad nu telkens frisscher op, en daardoor vrijer en ruimer in hetgeen ik te zeggen had.

Ik houd den stand van Hoogleraar aan eene Hoogeschool voor den gelukkigsten stand, die er is in dezen tijd, en ken er geen, waarin men betrekkelijk meer nut kan doen, al zijn er ook nog zoo vele gebreken aan verbonden.

In dit opzigt heb ik inderdaad een leven gehad, dat bij uitnemendheid gelukkig mag heeten. Eene beste Moeder, een krachtvollen Vader, zeer grooten tegenstand in mijne jeugd, daarna beste leermeesters, eene 15-jarige werkzaamheid in den voortreffelijken stand van geneesheer, en daarbij de rest van mijne krachten gewijd aan onderwijs, dat later nog 27 jaren aan eene Hoogeschool zou worden voortgezet! Zoo ik niet innig dankbaar op deze groote voorregten zou terugzien, dan ware dat schande over mij.

In welke der twee betrekkingen tot de maatschappij ik persoonlijk het best ben geplaatst geweest, is niet twijfelachtig. Als medicus stond ik veel hooger dan als chemist. Het is zoo, ik had te Utrecht geene breede geneeskundige opleiding bekommen; ik had geene groote mannen van het buitenland gehoord, geene beroemde inrigtingen bezocht; ik had te weinig zieken gezien, althans te weinig zeldzaam voorkomende gevallen. Maar daartegenover stond, dat de hartelijkheid, de trouw en de innige liefde voor zieken, zooals ik die van mijn Vader gezien had, toen ik kind en jongeling was, mij niet geheel vreemd konden blijven. Ik was niet misdeeld van de gaven van te

zien en te hooren, van waar te nemen, en van mijne eerste jeugd had ik dat alles kunnen oefenen aan het ziekbed, want als jong kind nam mijn Vader mij overal mede en *spaarde mij in niets*, in geene indrukken, in geene kennismeming hoegenaamd, zoo het maar de praktijk gold. VOSMAER was mijn leermeester geweest in *therapia generalis* en *semiotiek*, en ik had dezen brave *goed* gehoord.

Als medicus gevoelde ik mij vaster in mijne stelling dan als chemist, en ik verberg het geenszins, dat ik als scheikundige veel minder op mijne plaats was in de maatschappij, dan ik was als geneesheer te Rotterdam.

Daar heb ik de hartelijkheid, de liefde van duizenden volop genoten, en ik moet aannemen, dat ik daar niet ben geweest een nuttelooze dienstknecht.

Zoo mijne gezondheid krachtiger geweest ware, ware ik zeker medicus gebleven, en zoo Dr. A. G. VAN STIPRIAAN LUSCIUS niet tegen het onderwijs in scheikunde, dat hij eerst begeerd had, was gaan opzien (bladz. 115), zou ik na mijn studententijd geen kolf of retort meer in mijne handen gehad hebben, en zou ik wel dan dezen dan genen tak van de *artes liberales* beoefend hebben, maar de buitenwereld zou er niets van hebben vernomen.

Zoo was dan de scheikunde voor mij volkomen bijkomend, en is zij dat nog en zal zij dat blijven.

Maar dat ik onderwijs heb mogen geven, waarin dan ook, dat acht ik, na mijne oude betrekking als medicus, voor mij een niet genoeg te roemen zegen in mijn leven.

Over Utrecht in verhouding tot mij heb ik nog veel goeds te zeggen, zóóveel goeds, dat ik er nauwelijks woorden voor heb. Te midden toch van veel bezwaren was Utrecht mij even welwillend als weleer.

In de laatste jaren te Utrecht heb ik de meeste ervaring gezameld, en terwijl ik daarvan alles gevoeld en doordacht heb en dikwerf op den rand van twijfelmoedigheid ben geweest, heeft

alles ten slotte toch gestrekt, om mij kracht en rust te geven, en derhalve moet ik dankbaar zijn. Ik schreef het bovenstaande in mijne eenzaamheid, en niemand zal er uit lezen, dat ik niet tevreden ben.

Geluk is weinigen gegeven, en het is de vraag, of hetgeen de wereld geluk noemt, inderdaad dien naam verdient. Bij uwe geboorte heeft niemand u gezegd, dat gij hier geluk zoudt hebben; er is u slechts een *entrée* vergund, een *entrée* in deze wereld, met al de kansen, daaraan verbonden.

Van alles kunt gij leeren, en zoo gij in uwe jeugd slechts geleerd hebt, dankbaar en tevreden te zijn, doet gij geen enkelen eisch aan deze wereld, maar blijft gij dankbaar en tevreden, om het even wat u ook moge wedervaren. En hebt gij u gewend, werkzaam van aard te zijn, dan slaat inderdaad uwe dankbare tevredenheid nog wel tot iets over, dat van geluk zóó weinig onderscheiden is, dat gij het onderscheid niet bespeurt.

Zóó hangt de geheele mensch later van zijne jeugd af. Mij is dankbaar te wezen, tevreden te zijn, arbeidzaam te wezen, geleerd als regt zitten, als regtop loopen en soortgelijke dingen. Het zijn hoedanigheden, die ik heb, maar waarvan ik mij niets toeken, en die ik dus hier even goed noemen mag, als dat ik neus en mond en oogen heb, zonder het verwijt te kunnen belooopen, dat ik mij zelve prijs.

Ik herhaal hier de woorden waarmede ik begon. Al wat ik goeds moge gevoeld, geleerd, gekend, gedacht, gehandeld hebben, daarvan moet ik aan mijne Moeder een aanzienlijk deel toekennen; aan de overige goede menschen, die ik heb aange troffen, het overige. Mij alleen komt toe, wat ik *niet* goed gedaan heb; ik ben er mij volkomen van bewust.

MIJN VERBLIJF TE APELDOORN, 1867—1868, EN
MIJN LATER VERBLIJF TE BENNEKOM.

Met eene mij onbekende ziekte ging ik in 1867 van Utrecht: hoofd en hart hadden rust noodig. Ik kon mij niet meer inspannen en lichamelijke beweging viel mij zeer zwaar.

De *ars salutifera* riep ik niet in: ik acht haar hoog, maar de kunstenaars hier zijn in eene te moeilijke stelling, om in die duistere wereld diep door te dringen. Dan het imperatieve van deze Heeren; zij zijn ontevreden, zoo men hunne aanwijzingen niet opvolgt. Maar als oud-medicus weet gij: *judicium difficile*, en daarom zijt gij dan ook geen gehoorzame zoon der kunst.

Ik heb, ook toen ik de geneeskundige praktijk zelf uitoefende, mij steeds de woorden van MOLIÈRE voorgehouden: *Minime! medici sunt rari*. Waarlijk en in ernst: *rari* zijn zij.

Ik houd de kunst voor *supratellurisch*: zij moest niet heeten *ars salutifera*, zij is er te armoedig voor.

Voor mijn deel, ik heb er mij persoonlijk nooit aan overgegeven en heb alzoo ook de laatste jaren van mijn leven elken geneeskundigen raad vriendelijk afgewezen, soms wel tot eenig verdriet van de Meesters in de kunst.

De geneeskunde, mij in mijne jeugd geleerd, was eenvoudiger, hoezeer in het toedienen van geneesmiddelen milder. Toen was

de kunst veel meer exspectatief dan thans; anders had ik haar nooit uitgeoefend.

Niet ontwikkelde podagra was de grond van mijne lichamelijke stoornis en er was eerst een afwisselen tusschen duizelingen en hartkloppingen, totdat de eersten meer en meer ophielden, en de laatsten meer en meer toenamen en een toestand schiepen, die voor niemand aangenaam kan zijn.

Te Apeldoorn kon ik mij nog dikwerf vrij wel bewegen, en zoo genoot ik daar van het heerlijke park des Konings en van de aangrenzende bosschen van Soeren. Ik heb er zalige uren in gesleten, en mijn goede vriend NEELMEIJER hielp mij, mijne levensblikken op de schooljeugd te vestigen.

Daarbij had ik de bladz. 227 genoemde onderzoekingen voor het Depart. van Koloniën voort te zetten, en had daartoe een eenvoudig apparaat. Voorts bleef ik belast met de leiding der kweekelingen voor de Indische Pharmacie.

Toen het bleek, dat mijne gezondheid niet meer herstellen zou, vroeg ik mijn ontslag als Hoogleraar, en ging naar Bennekom, Augustus 1868. Daar leef ik volkomen eenzaam, zie niemand, dan eene enkele maal den Burgemeester VAN BORSSELE en den heer VAN WASSENAER, twee beste menschen, die zeer heusch voor mij zijn.

De andere beschaafde menschen van het dorpje zie ik niet, omdat ik mij niet tot hen bewegen kan en ik ook slechts bij uitzondering menschen kan zien wegens mijne gestoorde gezondheid; daarom moet ik zelfs aan mijne goede vrienden, die mij van elders willen komen bezoeken, tot mijn leedwezen het verzoek rigten, mij dat bezoek niet te komen brengen. De heer notaris HONDUS van Wageningen maakt daarop eene uitzondering: hij steunt mij in velerlei aangelegenheden, waarin ik raad noodig heb.

Mijn huis ligt geïsoleerd, zoodat ik van den *Homo sapiens* zeer weinig bespeur, waarover men, wat de minder gegoede volksklasse aangaat, hier niet bedroefd behoeft te wezen, want het land behoort tot de Veluwe, en daar snijdt men elkander nog met messen, en daar zijn nog duivelskluwens in de kussens der

bezeten kinderen. De poëzij betreffende het leven der minder gegoede landlieden wordt daar bij u niet versterkt: veel ongedierte, eene soort van piëtisme, praatziekte, hooghartigheid en bangheid voor regenwater: het is curieus, om dat mengelmoes te zien.

In mijne stille woning had ik ook hier nog ambtshalve te volbrengen de onderzoekingen voor het Depart. van Koloniën, die mij wat eenvoudige bezigheid gaven, en voorts de zorg voor de Indische Pharmaceuten, die steeds nog te Utrecht opgeleid worden. Dit zamen is bijna mijn laatste werk voor de maatschappij geweest en in 1875 geëindigd.

Daar ben ik dan nu aan den avond van mijn veel bewogen leven, alles overziende, en daartoe rustigen tijd hebbende. Met de zoogenaamde maatschappij heb ik weinig aanraking meer. De post brengt mij brieven van goede vrienden, die ik nog heb op aarde, maar hun aantal wordt kleiner en kleiner. Mijn trouwen vriend SUERMONDT, die mij hier veel bezocht en mij zeer veel schreef, heb ik in 1871 zien heengaan; vóór hem H. A. R. VOSMAER, den man, die zooveel goedheid voor mij gehad heeft in materiële zorg; voorts MIQUEL, mijn ouden vriend; den goeden GALLOIS; een weinig vóór hem VAN RIEMSDIJK, mijn Academie-tijdgenoot en goeden vriend; mijn Academie-vriend GERRITZEN; later mijn uitnemenden vriend W. N. ROSE te 's Gravenhage. Overal heengaan en dus voorbereiding tot eigen verhuizing!

Ik zelf kan door benaauwdheid niet een enkelen nacht meer rusten, en mijn geest, zoo helder als op mijn 25ste jaar, woont in een van vermoeijenis uitgeput ligchaam. Een pols van soms 160 à 180 slagen in de minuut stoort mij in alles, soms 12 tot 16 uren achtereen.

Neen! dat is niet juist: bezigheden zijn mij dan onmogelijk, maar het inwendige leven is volkomen als van een gezonde: noch in mijn denken, noch in mijn gevoelen bespeur ik bij de ergste benaauwdheden eenig verschil met de gezondste uren

in mijn bestaan. Inderdaad! ik ben bijna geneigd, niet den geest afhankelijk van het ligchaam te noemen, maar omgekeerd het ligchaam afhankelijk van den geest te heeten.

Zoo gaat mijn leven hier op dat stille Bennekom waarlijk gezegend voort, al heb ik van deze aarde niets meer te wachten, en ben ik, onder duizenden oude en nieuwe bezwaren, tevreden en dankbaar, blijde zelfs en nu en dan gelukkig.

Ik lees veel, maar weinig chemie, want daaraan heb ik veel te veel tijd gegeven, wat mij zelve betreft. Ik lees geschiedenis en levensbeschrijvingen, reizen, oude Latijnsche schrijvers en Hollandsche, Fransche en Hoogduitsche dichters; voorts over sterrekundige onderwerpen en historische zaken van physica; over botanie en geologie, en techniek, het nieuwere. Eindelijk een paar dagbladen, en dan de gewone lectuur, die u in de Nederlandsche tijdschriften wordt aangeboden.

Daarbij vergeten mijne goede vrienden niet, mij bij te staan. Mijn beste vriend BUYS BALLOT heeft de goedheid mij te helpen, waar ik hulp behoef, om het nieuwere te verstaan in wetenschappen, die ik sedert mijne jeugd niet meer beoefend heb. Over noorderlicht in dit jaar, en over groote perioden in de beweging der aarde, waaruit nu weder onlangs afwisselende toestanden voor de zuider- en de noorder-helft zijn afgeleid, gaf hij mij alle gewenschte hulp. En nog dezer dagen (16 October 1872) maakt hij mij blijde, door mij ten geschenke te zenden *Alexander von Humboldt* door BRUHNS: en wat kon mij meer welgevallig wezen?

Aan mijn besten vriend Dominus H. G. J. VAN DOESBURGH ben ik menige kennismaking verschuldigd met uitnemende taal van uitnemende mannen; ook aan mijn besten vriend H. N. VAN TEUTEM. Tal van goede menschen zenden mij voedsel toe voor mijn geest. Mijn vriend R. VAN REES herdenkt mij ook hierin. Mijne goede vrienden DIBBITS, TH. VAN DOESBURGH, RAUWENHOFF en NEELMEIJER blijven mij trouw nabij, en geven mij wat te denken en te beseffen.

Zoo besteed ik mijn zoogenaamden ouden dag, ben des morgens te 4 of 5 uur op, ook in den winter, en heb tot hartelijke

en volkomene uitspanning eene correspondentie met eenige beste vrienden, die mij genegen zijn.

Wat mij wel eens leed doet, is, dat ik sedert twee jaren gene beweging meer nemen kan, en sedert twee jaren mijn klein terrein van $1\frac{1}{2}$ bunder niet heb kunnen verlaten, en nu (1872) reeds sedert maanden cellulair ben opgesloten. Ik zie het groen ontluiken op een afstand, terwijl ik weleer bij elken zich ontploojenden knop kon dankbaar zijn.

Eén oog heb ik aan grauwe staar verloren, maar het andere dient mij nog meer of min goed. In de avonden is lamplicht mij ondragelijk, en zit ik ook des winters uren in het duister; maar mijne zittkamer is naar het Oosten gerigt.

Daár, in het Oosten, gaan zon en maan en planeten op: *Oriens!* JUPITER maakte mij den vervlogen winter dankbaar des avonds, en VENUS des morgens vroeg, als ik haar verraste, zoodra zij de kim verliet. Het morgenrood boeit mij altoos evenzeer, en AURORA wekt treffende gedachten bij mij op.

Zóó leef ik te Bennekom, en als mij ik dan des morgens verzadigd heb aan dat schoone, ga ik schrijven aan mijn trouwen en nooit volprezen vriend F. A. S. A. VAN ITTERSUM te Hattem, mijn Academie-tijdgenoot, die in klimmende mate mijn broeder geworden is en door mij innig dankbaar gewaardeerd. Of ik ga schrijven aan mijn uitnemenden vriend NEELMEIJER, of aan mijn trouwen Academie-vriend, mijn braven ~~VAN~~-DOESBURGH, of aan een ander best mensch.

Door AURORA werd ik in besten zin gevoerd, en werd het gevoel van het Oneindige in mij verlevendigd, en dan moogt gij veilig aan een *vriend* schrijven.

De nachtelijke benaauwdheden waren reeds door den aanblik des hemels vergeten, en het leven met een vriend, in den geest, maakt u geschikt om nu aan uwen arbeid te gaan. Voorleden jaar boeiden mij de reizen van VON HUMBOLDT in de hoogste mate; nu (1872) zijn het de werken van ARAGO, door BARRAL uitgegeven, en daaronder zijne treffende biographieën, en de *Mélanges scientifiques* van BIOT.

Eenzaam leef ik, maar ik ben nooit alleen. Mijn ligchaam is

gesloopt, maar mijn geest wordt, dunkt mij, helderder, wakkerder, moediger: het oog van den geest dringt voorwaarts, en ik kan den goeden God niet dankbaar genoeg zijn voor mijne hartziekte, die mij wel voor de maatschappij bijna geheel onbekwaam maakte, maar mij nu volop de gelegenheid gaf, om eerst regt te gaan leven.

Ik zou echter onjuist zijn, zoo ik dit niet nader toelichtte. Ik ben gelukkig en tevreden in hetgeen mij nog gegeven wordt, om mijne noties helderder te maken en den afgelegden weg des levens in elke rigting te overwegen tot eigen leering. Maar ik mis zeer veel in de stelling mijner afzondering. Wie zijn geheele leven met beschaafden heeft omgegaan, soms zeer veel, maar altoos meer of min, gevoelt het sterk, zoo hij dat voorregt mist.

De onjuistheden, die leven in de niet opgevoede klassen, zijn legio; menschen zijn zij, en ik heb in de paleizen en in de stulpen enkel menschen gevonden. Ik heb onder *alle* klassen der maatschappij verkeerd, als medicus, als man van wetenschap, als burger; ik ken onze maatschappij vrij wel. En zoo moet ik verklaren, dat de menschen in essentie in *alle* standen dezelfde zijn, maar dat de bijna onbeschaafden, waaronder ik nu hen versta, die niets dan eene gewone lagere school in hunne jeugd bezocht hebben, zwaar zijn, zoo men hen anders ontmoet dan in hun bedrijf, waarin die ontmoeting beperkt is. Hunne onkunde voedt hunne vooroordeelen krachtig; hunne eigenliefde wordt te weinig bevochten door pligtsgevoel; de hoogmoed, dien elk mensch heeft, wordt bij hen door onkunde en vooroordeelen sterk bevorderd; de ruwheid hunner eerste opvoeding wordt wel verborgen door zucht naar voordeel, door behaagzucht, door zekere valsche schaamte; maar die ruwheid treedt dadelijk in volle kracht te voorschijn, zoo gij hen tegenstaat, zoodat hunne zelfzucht gewond wordt.

Het is niet waar, dat die klasse eenvoudig zijn zou, en ik begrijp niet, hoe VINET zeggen kon, dat in steenachtigen grond het Christendom het best post vat.

In de latere jaren mijns levens heb ik door mijne afzondering

die klasse geheel en al kunnen doorzien, en dat heeft mij geleerd, dat ik haar vroeger niet had gekend.

Ik ga zóó ver van te meenen, dat, indien men op de lagere school niet veel meer brengt, en het opvoeden niet als hoofzaak opneemt, de lagere school geen voldoende heil brengt aan de maatschappij.

Te midden van weinig beschaafden den laatsten tijd mijns levens doorgebracht hebbende, heb ik van hen niets goeds kunnen opnemen, maar heb ik mijn heil moeten zoeken in eenzaamheid.

Ik zou echter niet goed doen, indien ik dezen eenvoudigen lieden zou euvel duiden, dat zij niet meer zijn, dan zij zijn: wie kan er kostelijken wijn tappen uit een vat, waarin water gedaan is? Ik beklag dan ook deze menschen en duid hun niets euvel, en in geen geval heb ik van één hunner eenig letsel gehad. Neen, mijn verblijf te Bennekom de laatste jaren van mijn leven is mij in zoo verre een zegen geweest, als ik, door mijn verkeer in volslagen eenzaamheid, van sommige hoedanigheden van menschen, waaraan ik mij weleer niet kon onttrekken, geen bezwaar meer gehad heb.

Ik heb veel geroemd, en de slotsom van hetgeen mij aan goede dingen geworden is van menschen, is zeer veel grooter geweest, dan waarop ik had mogen rekenen; maar het zou eene geheel eenzijdige schets zijn van een leven, indien ik daarvan ook niet getuigde, dat het waarlijk niet altoos is geweest rozengeur en maneschijn. Telkens heb ik daarvan, waar het pas gaf, hier en daar iets doen doorschemeren in het voorgaande; maar het is toch goed hier nog een paar zaken te bespreken.

Over najver heb ik reeds gehandeld; elkeen, die voorspoed heeft, ondervindt dien en het is hem nuttig. De verhouding van menschen jegens u kan een ernstiger karakter aannemen, geheel en al afgescheiden van najver, en doet dat dikwerf, zoo gij eenvoudig weg de waarheid zegt, inzonderheid zoo gij het persoonlijk belang van anderen nooit bevordert, waar het niet goed is, en het allermeest, indien gij tegen dat niet goede,

persoonlijk belang te velde trekt en daaraan een deel van uw leven wijdt.

Zoo ver ik weet, heb ik nooit iemand opzettelijk willen kwetsen of vijandschap jegens hem willen plegen; maar waar het mijne overtuiging gold en vooral in zaken van gewigt, heb ik niets en niemand ontzien. Uit mijne geschriften is dit blijkbaar, voor zoo ver het mijn openbaar leven betreft, en daaruit kan dus worden afgeleid, dat ik in het bijzondere leven niet anders heb bestaan.

Dat moest afkeuring, tegenstand, bij sommigen vijandschap en bij enkelen, naar hun aard, zelfs wraak opwekken. Ik heb ze in ruime mate ondervonden, en niet het minst van zijden, waarvan gij ze het minst zoudt verwachten. Het is mij eene treffende oefenschool geweest, om, te midden van deze overigens niet beminnelijke menagerie, niet slechts rustig voort te gaan, maar alle menschen, zooveel ik kon, te blijven liefhebben, naar den heiligen pligt, die ons als een der schoonste in het Christendom is voorgeschreven. Een ander moet weten, wat een ander doet: welken weg ik had in te slaan, had ik aan hen niet te vragen.

Toen ik daarvan oefening genoeg gezameld had, werd ik door ongesteldheid verplicht het gejoel der wereld te verlaten, en ziedaar mij dan ook dankbaar in mijne eenzaamheid te Bennekom, omdat ik met mijne oefening jegens tegenstand tevreden zijn kon.

PRUYS VAN DER HOEVEN beklagt zich in zijne *Levens-studiën* meermalen, dat zijn broeder ABRAHAM DES AMORIE VAN DER HOEVEN zoozeer is miskend geworden. Hoe is het mogelijk? Waarvoor dient erkenning van menschen anders, dan opdat zij eenig nut zouden verspreiden? En heeft DES AMORIE geen nut genoeg verspreid? Wat geeft u de *vox populi*? Wat geeft u zelfs het aanzien in uwen kring, indien het niet uit liefde voortspruit en in liefde gegrondvest is? O ja! zoo gij praalgraven en standbeelden begeert, zult gij ook naar onderscheiding van menschen uitzien; maar gij treedt dan, zonder er u van bewust te zijn, tot den kinderleeftijd terug, toen gij nog niet wist en niet weten kondt, dat eer en roem stof is, waar de wind meê

speelt. De magtigste vorsten zijn in het slijk geworpen: niet één der schoonste zeepbellen, die op aarde geblazen zijn, was blijvend.

Eer en roem zijn soms nuttig in eene bekrompene, gebrekige, armoedige wereld, maar gij kunt het daarin toch ook zonder deze doen. Een weinig pligtsgevoel is beter. Het oordeel der menschen over u zou juist zijn, indien zij zoo goed waren, als zij eenmaal hopen te worden.

Het komt er slechts op aan, hoe God over ons denkt. Uit dit oogpunt verdient niemand eer of roem, want elk mensch is vol van tallooze gebreken.

Eene tweede zaak, die mij weleer vele bezwaren heeft doen toevloeijen, is geweest de vriendschap in een ander gewaad; niet een wolf in schaapskleederen, maar een hyena in het costuum van eene duif. Ons wordt geleerd in onze jeugd goed vertrouwen te hebben, van niemand eenig kwaad te vermoeden. Dat gaat voor kinderen best; maar het ware toch goed om later, vóór men mensch wordt, daarbij te voegen: wees omzigtig, denk van niemand kwaad, maar schenk toch eerst vertrouwen, wanneer het gebleken is, dat vertrouwen goed geplaatst is. Ik moet van mij zelve bekennen, wel eenige menschenkennis gehad te hebben; maar door dat mij geleerd was van een ander geen kwaad te denken, kon men mij ook ligt daarheen leiden, waar ik inderdaad niet veilig was; eerst te laat zag ik dan, waar ik was en niet behoorde te zijn. Zoo heeft mij eenmaal de hoogmoed in den vorm van een kanarievogel zeer zware ervaring gegeven; en ik had toch kunnen weten, hoe gevaarlijk onverzadelijke hoogmoed is; daarvan geldt in volle mate, wat RÉNAN in 1870 aan STRAUSS herinnerde, en wat nog te lezen staat op eene ruïne van eene vroegere verblijfplaats der reizigers naar het Heilige land:

„Sit tibi copia,
 „Sit sapientia,
 „Formaque detur:
 „Inquinat omnia
 „Sola superbia,
 „Si comitetur.”

Zóó is het: hoogmoed maakt elken mensch tot een verderfelijk wezen: *inquinat omnia*.

SCHILLER heeft het met treffende woorden uitgedrukt, wat een mensch in zijne verdorvenheid voor anderen worden kan:

„Gefährlich ist's den Leu zu wecken;
 „Erschrecklich ist des Tigers Zahn;
 „Jedoch der schrecklichste der Schrecken,
 „Das ist der Mensch in seinem Wahn.”

Vergun mij hier nog eene kleine excursie.

Mij heeft de ervaring geleerd, dat het meerendeel der levensomstandigheden in de gevolgen geheel anders werkt, dan bij hare eerste verschijning.

Enkele bronnen vloeijen voortdurend zuiver voor u, en gij kunt er u aan laven, met volle teugen, zoolang zij voor u bestaan. Zoo is het met liefde tot uwe ouders en van uwe ouders, van en tot onbaatzuchtige vrienden, enz. Zoo is het met een nuttig ambt; zoo met nog veel meer.

Maar wat u in de maatschappij der menschen gewordt, is dikwerf aanvankelijk voor u geheel anders dan eenigen tijd daarna. Blijft de bron hier al dezelfde, dan komt zij u toch later soms geheel anders, dan in den aanvang, voor.

Dit geldt met name van tegenstand, vijandschap, of teleurstelling, moeilijkheden, bezwaren. In het begin schijnen zij u soms groot, zeer groot. Maar zoo gij in uw woordenboek achter het woord *bezwaren* geschreven hebt: „dingen, om te „boven te komen,” neemt die grootte meer en meer af, en eindelijk overwint gij ze; en ziet gij dan terug, dan zou uw hoogmoed van ijs of steen of staal moeten zijn, zoo gij dan niet innig dankbaar wezen zoudt voor het *voorregt*, u geschonken, die bezwaren *gehad* te hebben.

Gij verstaat mij: zonder die bezwaren, zonder die moeilijkheden, teleurstellingen, tegenstand, vijandschap, of wat het moge geweest zijn, hadt gij die oefening niet *kunnen* hebben. En nu, na die oefening, kunt gij soortgelijke omstandigheden

volkomen gemakkelijk dragen: uwe zedelijke draagkrachten zijn toegenomen, en alzoo is uwe persoonlijkheid eene breedere geworden.

Uit dit oogpunt kunnen, — zoo gij maar goed oud en nieuw overweegt en vergelijkt, — uwe oude, bitterste tranen in u vervormd worden tot nieuwe, innige vreugdetranen.

Mij is het in opregtheid zóó gegaan, dat *alles*, wat ik weleer heb aangezien als *onheil*, — ik spreek van de menschenwereld, zooals die zich in de maatschappij vertoont, — later voor mij geworden is eene voortdurende bron van *heil*, zoodanig, dat ik, aan het einde van mijn leven gekomen, het woord *onheil* niet meer noodig heb in mijne taal, en het mij is, alsof ik dat woord weleer nooit heb gekend.

Ik ga zoo ver mogelijk: hoe grooter mij het onheil weleer onheil scheen, des te treffender heil is daarvoor bij mij in de plaats gekomen: zóó heb ik dat zoogenaamde onheil verwerkt.

Aan mijne vrienden ben ik innig dankbaar, aan mijne vijanden heb ik de grootste verplichting: dankbaarheid komt hun natuurlijk niet toe.

Het menschelijk leven is òf eene fermentatie, òf een proces, dat in een kroes plaats heeft: hoe heeter het vuur, des te beter.

Hoe heeter het vuur, des te beter. Inderdaad, maar langzaam aan. De krachten van den mensch groeijen niet op eenmaal. De stormwinden blazen een niet zeer krachtig vuur uit en laten geen vonk meer over: zij koelen af. Maar zoo zij blazen in een vuur, dat wakker brandt, voeden zij den vuurgloed en verheffen hem tot hetgeen hij worden kan.

Gelukkig degene, die, in de plaats van in zijne jeugd vertroeteld en bedorven te zijn, toen reeds op doornen geloopt heeft. Al doende leert men, en zoo dan later de stormen komen, na goede voorbereiding, vlammen de vonken van moed, die gij gezameld hebt, ligt op tot eene kracht, die u onweêrstaanbaar maakt in uw doel, zoo uw doel waarlijk *goed* is.

Ziet gij den ongelukkige, die in het kwade vervalt, niet van kwaad tot erger komen en soms ten slotte diep rampzalig worden?

Zijn vuur brandde krachtig, maar ten verderve, en de stormwinden bliezen het aan tot zijne vernietiging.

Omgekeerd is het, God dank! juist bij het goede: het goede vuur brandt door stormen op tot een hooger, beter leven.

De *rots in zee* van TOLLENS houdt zoo uitnemend in:

„En wierd ook, als de branding ziet,
 „De rotskruin door den vloed bedolven,
 „Zij wascht het hoofd zich in de golven,
 „Maar waggelt of verzet zich niet.
 „De zee valt in haar kolken neer,
 „De rots rijst des te blanker weer.

„En teistert ook de noord-orkaan
 „De spitsen, die naar boven steken,
 „Schoon de eiken van hun wortel breken,
 „De rots blijft op haar wortel staan;
 „De rukwind, die de stammen klooft,
 „Woei enkel haar het stof van 't hoofd.”

Schoone omschrijving van het:

„*Saevis tranquillus in undis!*”

Vergun mij nog één practischen regel. Wat God u regstreeks toezendt, draag dat, zooals TOLLENS het u leert. En wat u van menschen ongunstigs gewordt, *draag dat niet*, maar werp het van u op eenmaal, of *verdraag* het, zoo dat u goed schijnt. Kwellingen van menschen behooren *in uw leven* nooit door te dringen: zij zijn niet eenmaal schaduwen van rampen; *zij zijn niets*, maar gij moet dat willen.

Wraak en *hoogmoed* hebben mij veel oefening gegeven. Zij stonden niet alleen. De grondslag was bij beiden dezelfde; en geen mensch welligt heeft zulk eene schoone gelegenheid gehad als ik, om als een der meest treffende waarheden de woorden te erkennen: „de leugen is het begin van alle kwaad.”

Sedert ik dit heb verstaan, heb ik er alles uit kunnen afleiden, wat er aan mij zelve of aan anderen aan fouten kleefde.

Wraak en hoogmoed zijn enkel leugen, maar zelfzucht en ijdelheid, luiheid en vadsigheid zijn het ook. Wat niet *waar* is in ons, ontwikkelt zich slechts in verschillende vormen; het neemt verschillende gedaanten aan, maar de grond is *één*.

De diepte van deze waarheid heb ik eerst later in mijn leven in al hare volheid verstaan, en van toen aan heb ik zelfs de grofste gebreken van anderen beter kunnen verdragen.

En om welke reden?

Wel: ik gevoelde, dat ook mij veel ontbrak, en dat ik derhalve, zoo mij al wraakzucht en hoogmoed schandelijk voorkwamen, ik daarin en in alles ligt zou kunnen vervallen, indien ik niet waakte.

Vigilate Deo confidentes behoort *allen* menschen te worden toegeroepen; en of de een dan dit gebrek niet heeft, en een ander dat niet: de leugen, die de bron is van *alle* kwaad, heeft *nooit één* sterveling op aarde volkomen afgelegd.

Ziedaar nog eenmaal, waarom gij — terwijl gij u zelve behoort te bestraffen, om hetgeen gij niet goed doet, — eene afdoende reden hebt, om anderen voor hetgeen zij u doen, niet zoo hard te vallen.

Deux éléments de bonheur, zegt de uitnemende BENJAMIN DELSSERT zoo uitnemend: *oubli des injures et souvenir des bienfaits*.

De leer der toerekenbaarheid is dood eenvoudig, indien men op zich zelve ziet; maar onoplosbaar blijft het, hoeveel schuld een ander heeft, zoo hij niet goed heeft gehandeld. En ook hier mag herinnerd worden de wijsheid, de diepe menschenkennis en de waarheidszin van den grooten Meester, toen Hij de trefende woorden uitsprak: „die onder u zonder zonde is, werpe „den eersten steen op haar.”

Na het jaar 1872 werd mij meer en meer beweging ontzegd, zoodat ik al spoedig mijne kamer niet meer verlaten kon en thans, aan het einde van het jaar 1877, sedert jaren ook in die kamer niet de geringste beweging meer heb kunnen

nemen. Daarbij voegde zich vóór drie jaren eene snelle daling van het gezichtsvermogen van mijn regter oog, zoodat mij eerst het lezen en schrijven moeilijk en weldra onmogelijk werden, en ik nog wel licht van duisternis kon onderscheiden, maar overigens onder de blinden moest gerekend worden. De onregelmatige beweging van mijn hart en de benaauwdheden namen toe. Aan oefening ontbrak het mij dus niet, maar ik hoop toch niet, dat iemand bezwaar heeft gehad van de lasten, die God op mijne schouders had gelegd. Het kwam er nu op aan, om in toepassing te brengen, wat ik altijd had gemeend, dat God de wereld bestuurt en dat doet in volmaakte wijsheid en volkomene liefde: ik heb er mijn best toe gedaan; ik heb mij geen oogenblik over verloren gezondheid of verloren gezichtsvermogen beklaagd en kan oprecht verklaren, mij in die laatste levensjaren, die inderdaad moeilijk waren, geen oogenblik zonder vertrouwen, zonder moed of zonder hoop gevonden te hebben. Ik had goede hulp en alles wat noodig is om te leven, zoo als ik het overigens wenschte; men las mij voor en schreef wat ik dicteerde, hetgeen inzonderheid aan mijne vrienden gerigt was.

Helaas! van die vrienden zag ik er mij alweder voorgaan: den braven R. VAN REES en den uitnemenden F. A. S. A. VAN ITTERSUM; maar die mij overbleven, werden in klimmende mate hartelijker voor mij; daaronder drie vrouwen, en onder deze de oudste, geliefde dochter van mijn onvergetelijken broeder JAN.

Sommige vrienden hebben niet verstaan, waarom ik mij niet onderwierp aan cataract-operatie; ik kan dit toch gemakkelijk toelichten. De beroemde VON GRAEFE heeft zeer duidelijk en bepaald gezegd, dat, indien de patiënt den eersten nacht na de operatie niet slaapt, het oog bijna zeker verloren is. Nu sliep ik veelal zonder oog-operatie niet, en ik had de volkomene zekerheid, dat ik de eerste week na de operatie niet één seconde slapen zou. Derhalve mogt ik mijn uitnemenden vriend H. SNELLEN niet blootstellen aan een ongunstigen afloop, zooals het ook tegen mijne beginselen streed om te dobbelen. Bovendien was mijne gezondheid zoozeer gedaald, dat het kleinste

hersenleed mijn leven had kunnen doen eindigen. Uit mijn standpunt zou dus de operatie meer of min geweest zijn op den mogelijken weg tot zelfmoord, en deze is mij steeds voorgekomen het schandelijkste te zijn, wat een mensch bedrijven kan.

Ik had dus in deze geene andere vrijheid dan om te berusten in mijn lot, en ik verklaar het openhartig, dat het verlies van mijn gezichtsvermogen mij geen oogenblik heeft leed gedaan; ik was volkomen tevreden en had inwendig leven genoeg, om dat zien, dat ik overigens vroeger zeer dankbaar had gewaardeerd, de laatste jaren van mijn leven te kunnen missen. Bovendien had ik ASMUS gelezen en zijn *Contenti estote* goed verstaan.

In 1876 kwam ik waarlijk weder tot mijne oude liefde terug om iets in druk uit te geven. De Minister HEEMSKERK had in 's Konings naam eene nieuwe Wet op het Hooger onderwijs voor de Staten-Generaal gebragt, eene wet, die ik met velen om vele redenen zeer ongelukkig vond. Er tegen te schrijven en te trachten haar kwaad te voorkomen, daaraan kon ik niet denken; het is eer mogelijk een moor blank te maken, dan in dezen tijd door verstandelijke gronden iets goeds te doen in het staatsleven; het regt van den sterkste staat aan het roer, de woordvoerders, om het even hoe zij praten, besturen het geheel, en ik had ondervinding genoeg van den tijdgeest, om niet te kunnen meenen, dat iemand, die niet tot de vrienden behoorde, op de Wet van het Hooger onderwijs eenigen invloed zou kunnen uitoefenen, en de Minister HEEMSKERK had zich in deze zaak blijkbaar op genade of ongenade aan den vijand overgegeven.

Bij de behandeling dier wet in de Tweede Kamer der Staten-Generaal werd een schouwspel beleefd, bijna alsof gij u bevindt in een stuk van JAN KLAASSEN, dat hij speelt met SAARTJE JANS: eene logica om van te rillen en te beven; en dus natuurlijk de logica uit het Hooger onderwijs verwijderd; het Hooger onderwijs van de Hoogescholen verbannen en van deze vakscholen gemaakt; den naam van Hoogeschool vervangen door dien van Universiteit, en, zooals de *Spectator* te regt zegt, eene vierde Universiteit te Amsterdam opgericht, omdat de drie Universitei-

ten te Leiden, Utrecht en Groningen te veel waren voor het kleine land; eindelijk aan de Amsterdamsche nieuwe Universiteit, die eene gemeentelijke zijn zal, het regt van Promotie toegekend!

Ik verzocht, dat men een weinig papier zou nemen, en ik dieteerde, nadat de nieuwe Wet door de beide Kamers der Staten-Generaal was aangenomen, een *Getuigenis in zake Hooger Onderwijs*, alweder bij mijn ouden en goeden vriend H. A. KRAMERS te Rotterdam uitgegeven, den man, die het meerendeel mijner vroegere stukken had gedrukt.

Of het vriendelijkheid geweest is van de menschen, om den ouden, zieken en blinden man in zijne laatste dagen eenig genoegen te geven, weet ik niet, maar ik heb van vóór- en tegenstanders over die *Getuigenis* iets goeds gehoord. Ik kan verklaren, dat het in vele opzigten in waarheid is mijn wetenschappelijk Testament.

Ik heb nog een pligt te vervullen. Vóór bijna 18 jaren (ik schrijf aan het einde van 1877) had ik iemand noodig, die mij het gewone leven geeft, dat een mensch behoeft, die werken moet in en voor de maatschappij. De goede jufvrouw A. CRAEYVANGER beval mij iemand daartoe aan. Het is niet gemakkelijk om een man, die den weg van zijn eigen leven afbakt, het naar den zin te maken, en nog minder, wanneer die man in wetenschappen, in studie leeft; deze menschen hebben altoos iets eigenaardigs, en hadden zij dat niet, dan is het de vraag, of zij in hun ambt wel bijzonder heilzaam zouden zijn.

Maar behalve dat daardoor reeds zorg voor mij niet zoo gemakkelijk was: ik werd al spoedig ongesteld en hulpbehoevend; die behoefte aan hulp klom met het toenemen van mijne ziekte; zoodat voortdurende zorg nu noodig was, jaren achtereen, en daarbij dan onvermijdelijk het bijwonen van die tooneelen, die een aan eene hartziekte lijdende niet geheel en al in zich besloten houden kan. Daarbij kwam nog, dat ik blind werd en nu de zorg behoefde, die men aan een hulpbehoevend kind geeft.

Ik zal hier in weinige woorden uitdrukken, dat ik aan de persoon, die mij gedurende bijna 18 jaren op de genoemde wijze heeft welgedaan, erkentelijk was en erkentelijk blijf. God geve haar, wat haar voor die zorg toekomt!

(Gesloten te Bennekom, 31 December 1877).

(Geteekend met blaauw potlood:)

G. J. MULDER.

Na het tijdstip, waarop deze levensschets door den schrijver gesloten werd, leefde hij nog ruim twee jaren met een steeds zwakker ligchaam en toenemende benaauwdheden. Toch verscheen in 1878—1879 van hem nog een werk in vier gedeelten: *De Geneeskunst-oefenaren naar de Nederlandsche wetten*, en in het begin van 1880 nog eene brochure: *Over de noodzakelijkheid van gymnasiale opleiding voor Geneeskunst-oefenaren*. Hij overleed te Bennekom den 18^{den} April 1880.

6835

79
LEVENSSCHETS

VAN

G. J. MULDER,

DOOR

HEM ZELVEN GESCHREVEN

EN DOOR

DRIE ZIJNER VRIENDEN UITGEGEVEN.

L'homme naquit pour être reconnaissant.
VON HUMBOLDT.

MET HET PORTRET VAN DEN SCHRIJVER.

TWEEDE DEEL.

TWEEDE UITGAVE.

UTRECHT.
GEBR. VAN DER POST.
1883.

LEVENSSCHETS

VAN

G. J. MULDER.

W. D. Bayly

Cd 2336

LEVENSSCHETS

VAN

G. J. MULDER,

DOOR

HEM ZELVEN GESCHREVEN

EN DOOR

DRIE ZIJNER VRIENDEN UITGEGEVEN.

L'homme naquit pour être reconnaissant.
VON HUMBOLDT.

TWEEDE DEEL.

FRAGMENTEN.

TWEEDE UITGAVE.

UTRECHT.
GEBR. VAN DER POST.
1883.

TYP. P. A. GEURTS, NIJMEGEN.

INHOUD

VAN HET TWEEDE DEEL.

FRAGMENTEN.

	Bladz.
EENZAAMHEID	1
BELIJDENIS	8
DE MAATSCHAPPIJ	26
GODSDIENST EN KERK	42
GEESTELIJK GEZAG	48
VOORSPOED EN TEGENSPOED	53
ONS WETEN	60
BEGRIJPEN EN GELOOVEN	63
DE LEER VAN DARWIN	74
DE STOF	80
HET BESTAAN DER DIEREN	86
HET KWAAD	91
CHRISTENDOM	100
BEGRIJPPEN	103
HET ONTSTAAN VAN DEN MENSCHELIJKEN GEEST	107
VORMKRACHT EN LEVENSKRACHT	117

	Bladz.
DE WAARDE VAN DE BEOEFENING DER WETENSCHAPPEN	124
SCHOONE KUNST	137
HET WARE, SCHOONE EN GOEDE	147
POËZIE	155
GRONDSLAGEN VAN ONS GEESTELIJK LEVEN	158
VERSCHILLEND BESTAAN VAN DEN MENSCHELIJKEN GEEST	167
DE VROUW	186
ZELFKENNIS	200
MENSCHENKENNIS	214
DE LEUGEN IS HET BEGIN VAN ALLE KWAAD	239
DE WAARHEID	247
DE BESTE REGERINGSVORM	256

FRAGMENTEN.

Aan het einde van deze levensschets heb ik eenige gedachten opgenomen, die in de schets behoorden, maar daarvoor niet beknopt genoeg waren opgeteekend. Zij allen zijn gedeelten van een beter geheel, en ik heb er daarom den naam van Fragmenten aan gegeven. Zij zijn zonder orde hier opgenomen, en, op drie na, allen geschreven aan het einde van 1877 en in het begin van 1878. Dat hierin ernst gelegen is, zal niemand verwonderen: het einde van het leven stemt tot ernst. Bovendien, wanneer men vele jaren ziek geweest is, in de nabijheid van den dood heeft verkeerd, en de laatste drie jaren in blindheid heeft doorgebracht: — wanneer is er voor ernst meer plaats?

EENZAMHEID.

Inderdaad het is eene zaligheid, onschuldige kinderen om zich heen te zien, of met den hartelijken vriend te wisselen over gewichtige dingen; het vervult u nu en dan, midden in de maatschappij te verkeer en daar op te nemen en uit te storten wat men heeft; maar het persoonlijke, zedelijke leven is verkeer en met zich zelve; rustig en afgezonderd het oude en nieuwe door te gaan en in de toekomst een straal van hoop te zamelen; eenzaam vrede te brengen in het hart en kalmte in het hoofd; eenzaam te leven met geesten, die afwezig zijn.

Procul a negotiis is voor den man, die midden in de maatschappij leeft, nu en dan behoefte, om zich te herstellen. Die maatschappij eischt bovendien resultaten, vordert toepassing en wil nut. En hoe zal men dit drietal eerlijk zamelen, zoo men niet *procul a negotiis* wikt en weegt en onderzoekt en zich voorbereidt?

Procul a negotiis is de periode van vorming van den man, de tijd zijner zich telkens vernieuwende opvoeding tot nieuwe en betere werkzaamheid. En werpt hij zich *procul a negotiis* in de vrije natuur, het liefst door het zoo beminnelijke en onschuldige plantenrijk omgeven; hoort hij het geruisch der boomen en ziet hij de velden, met graan beladen, wiegelen en golven, en hier

en daar eene bloem, dan spreken in hem stemmen van het on-eindige, van heil en van vreugde. Eene enkele maal ook aan het strand in eenzaamheid, op het duin gezeten en het hoofd leunende op de hand en de arm ondersteund door de knie; niet te dikwerf, want de oceaan wekt, met al zijne grootheid, ook soms twijfelmoedigheid op.

Gij weet, MOZES zonderde zich af, eer hij den enormen last op de schouders nam, dien hij zoo treffend gedragen heeft. Hij raadpleegde God en zijne menschelijke krachten. De afzondering bragt hem, wat hij behoefde. — MOHAMMED zonderde zich af, maar daar bij dezen wijs en dwaas dooreengemengd waren, liet hij zich toeroepen, dat hij zich daarbij inwikkelen en transpire-ren moest. Alzoo niet de afzondering, maar de zin, die u bij die afzondering vervult.

En JEZUS CHRISTUS, wiens doorzigt even aanbiddelijk helder als zijn gemoed aanbiddelijk rein was, zonderde zich af, vóór hij zijne taak aanvaardde, die hij — dat kon hij van den pries-terzin dier dagen volkomen verwachten — met den dood zou moeten bezegelen.

Treffend voorbeeld! Hoe worden wij daardoor in ons eigen klein bestaan er op gewezen, dat voorbeeld voor ons niet te doen verloren gaan!

Uwe kamer brengt u ook *procul a negotiis*; gij zijt dan niet te huis, dan voor uwe beste vrienden, en brengt met boek of pen dagen alzoo door: een boek, dat gij nederlegt, als u gedachten-stroomen overstelpen, of uw gemoed te vol wordt, om in het boek bevrediging te vinden; eene pen, om aan een trouw vriend te schrijven en uw gansche hart uit te storten, of om uwe gevoelens en uw denken voor u zelve op te teekenen, om het straks weder te verscheuren, zoo gij alles genoegzaam ge-teekend hebt.

Eenzaamheid! Tuur op een stipje in eene glasruit van uw raam, of op een stipje aan uw plafond, en zit zoo, tot gij van rigting verandert in uw inwendig bestaan. De menschenwereld verdwijnt dan meer en meer voor u, zooals zij zich vertoont in het zwoegen en jagen, in het zweeten en haken naar voor-

bijgaande dingen. Zijt gij jong, dan komen er tooverpaleizen voor uwen geest, met schitterende pracht en allerlei treffende kleuren, en liefelijke geluiden daarnevens. Zijt gij ouder, dan geene kleuren, geene pracht, geene geluiden meer, maar er rijzen vaste gebouwen voor u op, waaraan gij straks zelf gaat arbeiden, gebouwen, waarin het goede voor de menschen wordt behartigd. Oud en jong gaat uwe oogen voorbij; de trouwe vriend staat u steeds ter zijde. Van deze wereld komt gij ongemerkt op eene volgende, en gij wordt met hoop vervuld. Die hoop gaat over in vertrouwen, en dat vertrouwen in eene soort van wetenschap, die gij in geene taal giet, maar die u meer voldoet, dan al wat in taal kan gegoten worden.

Beklagenswaardig de mensch, die niet leven kan, wakende, zonder te denken. Ik heb met dat denken niet veel meer op, dan als *één* middel, om tot *ééne* soort van resultaten te komen, namelijk verstandelijke. Maar ook daartoe zijn andere middelen. Er is verband tusschen de geestenwereld buiten ons en onzen geest; er is zelfs verband tusschen de stoffelijke wereld buiten ons en onzen geest. Bij intuïtie bekomt gij de beste resultaten, en intuïtie is geen denken; intuïtie is op eenmaal eene waarheid nemen, vatten, verstaan, doorzien.

Die intuïtie hebt gij vooral in eenzaamheid, en naar mate gij u lossen maakt van die rigide passen van het denken, waarbij gij in het kwalitatieve zoo handelt, als bij het rekenen in het quantitatieve. Ik heb met dat denken in het geheel niet zoo veel op, daar intuïtie u de dingen op eenmaal geeft, en snel en duidelijk en doorzigtig van alle kanten. De eenzaamheid geeft ze u, maar niet elke eenzaamheid; de eenzaamheid slechts in vrijheid en in verheffing van uw gemoed.

Zie het aan het bestaan der vrouwen: zij redeneren zelden, en zij hebben soms blikken in de dingen, alsof zij arendsoogen hebben; op eenmaal weten zij het soms, en hij is veel vermogend, die haar er van af brengt. De vrouwen hebben die intuïtie uit twee oorzaken: zij leven in hoogerem gemoedstoon, en zij zijn veelal *procul a negotiis*.

Men kan het de vrouwen nadoen: men redenere maar evenmin

als zij; men verhooge slechts zijne stemming, en men zoeke slechts de eenzaamheid. En dit heeft een man altoos op eene vrouw voor, dat hij hetgeen hij bij intuïtie heeft, gaat toetsen met zijn verstand, of het waarheid is, terwijl de vrouw, als zij het eenmaal heeft, het nooit weder kan afleggen, dan door kracht, door veel kracht, die van buiten op haar werkt. Uit haar zelve zelden.

Zorg in uwe eenzaamheid altoos opgeruimd te blijven, of althans uwe droefenis, zoo gij ze hebt, in toom te houden; gij kunt dit doen, door het te willen. Namelijk: leef in uwe eenzaamheid moedig; zoo gij het wilt, is het spoedig gewoonte geworden, en gewoonte is tweede natuur.

Alle groote dingen zijn in eenzaamheid geworden, en al wat gij door u zelveen zijt, zijt gij ten slotte aan uwe eenzaamheid verschuldigd. Wat u in den stroom van het leven trof, wordt daar verwerkt; wat een ander goeds in u plantte, wordt daar ontwikkeld, en is uw gemoed goed gestemd, soms op eenmaal. Dáár, in die eenzaamheid, komen duizend vormen opdagen van dezelfde zaak; dáár is het, dat gij eene volheid, een overvloed vindt in uw bestaan, eene breedte ziet geven aan uwe natuur, die u de aarde, met al wat er op is, doet klein worden.

Aan den man, van wien gegrift staat: *qui genus humanum ingenio superavit*, vroeg eens een vriend, hoe hij toch tot zulke enorme resultaten en tot zoo vele resultaten gekomen was, en hij antwoordde: „ik houd mijn onderwerp steeds voor mijn geest „en ik wacht,” — het is of een kind spreekt — „tot de eerste „schemeringen, die langzaam en bij gedeelten komen opdagen, „zich veranderen in volle en volkomene helderheid.”

NEWTON wachtte!

En aan BENTLEY schreef hij: „dat, zoo hij iets goeds geleverd had, dit het gevolg was van arbeiden en van een *langzaam denken*.”

Het is bekend, dat hij soms dagen in eenzaamheid verkeerde, en dan eten en drinken en slapen en alles vergat. — Te veel kan schaden.

STURKELEY, die eens bij hem eten zou, liet hij zeer lang

wachten. Deze at onderwijl een gedeelte van eene kip op, die hem waarschijnlijk de bediende uit medelijden zal gebragt hebben, en hij wachtte toen geduldig voort. Eindelijk kwam NEWTON, zeer klagende over honger. Maar de restes van die kip ziende, hernam hij zich en zei: „ik zie daar, dat ik reeds gegeten heb.”

Het „ik wacht” van NEWTON behoorde op elke bladzijde van dit geschrift boven-aan te staan. Waar ik niet wachtte, heb ik gedwaald; waar ik mij als een kind tegenover de waarheid geplaatst heb, tot zij zelve verscheen, zag ik haar in wit gewaad, beminnelijk in elk opzigt en aantrekkelijk met onweerstaanbare kracht.

En ik heb alles nog niet genoemd. Plaats u in eenzaamheid onder den oneindigen starrenhemel en zie rondom u. Ga nu en dan vroeg uit, om in de vrije natuur de zon te zien opgaan, maar doe het in eenzaamheid, en gij komt als een ander mensch terug in het gejoel van de stad, en hebt een moed verzameld, dien men niet van u begrijpt.

Over eenzaamheid in de Natuur heeft TEN KATE (in N°. 10 van zijne *Monoloog*) de volgende schoone woorden:

- „Te dweepen op de hemelhooge rotsen,
- „Te luistren naar het oorverdoovend klotsen
- „Des bergvloeds, die zich slingert naar beneen,
- „Te peinzen bij de huppelende baren,
- „Den werveldans van d'ouden oceaen,
- „Te hooren naar het loeien van d'orkaan,
- „Of uit het dal de wolken na te staren,
- „Te dolen door het eeuwenhengend woud,
- „Het geurig veld doorstikt van lentebloemen,
- „Of 't heuvelbosch door d'uchtend overdaauwd:
- „Dit alles is geen *eenzaamheid* te noemen.
- „'t Is spreken, 't is vol zoete vriendenkout,
- „'t Is ernstig, 't is verrukkend onderhoud
- „Met Gods Natuur.”

Dan leeft er ook in u geheel iets anders, dan enkel bemoeijing met de stoffelijke wereld.

De blikken in de ruimte verheffen uw geloof tot vertrouwen. Dan, wanneer uw stoffelijk oog in de oneindige wereldruimte doordringt, dan gevoelt gij uwe menschenwaarde: uwe nietigheid hier, maar uwe toekomst na deze aarde, eene toekomst, die *oneindig* is. Hoe kunt gij dan treuren of gebukt gaan over vergankelijke dingen, en wat is u de menschenwereld met al hare kleinheid, zoo uw gemoed door de oneindige wereldruimte zweeft, terwijl gij duizenden zonnen ziet vonkelen aan dat gewelf van azuur?

De verliefden zoeken de avonden, omdat hun gevoel van het verhevene dan wordt opgewekt; zij zoeken de eenzaamheid, om zamen beter te worden. De vrouwen zoeken de maan; den man betaamt het, de zon uit hare kimmen te zien verrijzen, uit duisternis morgenrood, en daaruit licht te zien worden.

Zonder u dagelijks af, zonder u somtijds lang af, dagen, weken, al naar mate gij gewigtige dingen in u op te bouwen of te vervormen hebt. Spreek altoos waarheid tegen u in uwe eenzaamheid, en tred er nooit in, dan met een eerlijk gemoed voor uwe evennaasten.

Eenzaamheid! gij verheft het ademen tot leven. Van de eenzaamheid, toen ik die eenmaal wel heb leeren verstaan, maakte ik mij de woorden eigen van den braven VAN HEUSDE, na zijn bezoek bij WYTTENBACH: „*vivere ab hoc inde tempore coepi, si quidem vivere non est spiritum ducere, sed animum explicare ad praeclara omnia, in iisque felicitatem quaerere!*”

„Altoos op denzelfden zwarten stoel,” zei mij eens een vriend, „altoos, wanneer ik u zoek, altoos op dien stoel?” Die vriend komt later tot de eenzaamheid, even als ik, en het eenige verschil tusschen hem en mij zal dan wezen, dat hij dan op een anderen stoel zal zitten.

Zoo kan men het dan verstaan, dat ik te Utrecht, waar mijn leven een ei-vol bestaan was, des winters en des zomers in den vroegen morgen naar buiten ging — des winters in het duister, om, als Aurora zich vertoonde, terug te keeren — en daar een paar uren was *procul a negotiis*, en dat ik dan eene kracht verzamelde, die mij den ganschen dag moedig

maakte. Maar zoo kan men het dan ook begrijpen, dat mijn verblijf te Bennekom mij in zoo verre is een zegen. Een egoïst zoekt scheiding van het bedrijvige leven uit luiheid: een man, die een zeer bewogen leven had en nu aan zijn avond gekomen is, hij geniet dankbaar van de zedelijke rust, hem geschonken.

En hoe stelt gij het met de duizendmaal duizenden bezwaren, u van vroeger en later geworden en die u nog in geen deele verlaten?

Ik acht ze gering: naar mate gij het graf nadert, wordt u al het tellurische ligter en ligter.

Zonder deze hoedanigheid zou ik al het voorgaande verscheuren, want het zou niet de volle waarheid bevatten. Die volle waarheid is, dat ik mijn eigen leven overzien kan, alsof ik reeds ben verhuisd. Welnu, dan is er ook geen aardsch bezwaar meer, waarmede *één* mensch u kwellen kan.

BELIJDENIS.

Een hoogst achtingswaardig predikant van streng orthodoxe rigting zei aan zijn zoon, mijn vriend, — een man van uitnemenden aard en van groote intelligentie, — toen deze als jongeling in de maatschappij trad: „gij zult veel loslaten van „hetgeen gij, ook van mij, geleerd hebt. Ik bid u, houd drie „dingen onwrikbaar vast, het gansche leven door: God, deugd „en onsterfelijkheid!”

In dezen raad ligt voor mij, daar hij uit dien mond kwam, meer dan ik hier teekenen kan.

Onze tijd geeft dien raad niet, of in dien vorm niet. Een geestelijke, persoonlijke God wordt meer en meer betwijfeld of slechts zwak erkend; de deugd heeft thans een eigen kleed aan, en waarheid is niet haar fundament. En wat onsterfelijkheid aangaat: het is de mode, haar te ontkennen.

Ik erken volmondig, als alle menschen God veel te weinig te hebben lief gehad en de deugd veel te veel te hebben verwaarloosd. Tegenover hetgeen ik had *moeten* zijn, heb ik mij, als elkeen, diep te schamen. Maar aan onsterfelijkheid heb ik nooit ééne seconde in mijn leven getwijfeld, en van ganscher harte heb ik altoos aangekleefd, wat een oud en achtingswaardig vriend in mijne jeugd mij leerde: eene woordvoeging nooit te vergeten:

„*Praesens est imperfectum. Perfectum et plusquamperfectum est futurum.*”

Het innige bewustzijn, dat ik onsterfelijk ben: ziedaar de bron mijner kracht, zoo ik die welligt gehad heb; ziedaar den grond van mijn moed, zoo ik dien misschien bezeten heb; ziedaar de oorzaak mijner tevredenheid, zoo mij die niet is vreemd geweest.

Een diep besef van onsterfelijkheid geeft u hier beneden eene soort van oneindigheid, en maakt u onoverwinnelijk in hetgeen gij goed moogt voorstaan.

Voor mij is niets aan twijfel onderhevig, niets van alles wat ik noodig heb om rustig en met vasten tred voort te gaan. Theorieën, speculatiën, ze hebben mij geen oogenblik opgehouden, ook niet zoogenaamde theologische.

Belooning der deugd acht ik zedelijken onzin: wat goed is, is boven loon. Wat goed *is*, kan door loon niets beter worden, en wat niet goed is, kan door loon niet goed *worden*.

Zoo heb ik mij niet kunnen voorstellen eene toekomst, waar de goeden loon zullen bekomen, en evenmin dat er na den dood voor de besten eene plaats van zaligheid zou wezen. De beste menschen zijn nog zeer gebrekkige wezens, en hoe zal het gebrekkige dan op eenmaal in den hoogsten geluksstaat treden?

Ik heb de innige overtuiging, dat de Almagtige elken mensch na den dood plaatsen zal in eene voor hem heilzame stelling, zooals Hij het hem hier op aarde deed, en zóó stap ik moedig den dood te gemoet.

Hier mag ik zelfs nog verder gaan. Dat haken en jagen naar een geluksstaat na dit leven sluit vooreerst in zich ondankbaarheid voor onze aardse oefenschool, die, zoo wij het ernstig willen, voor ons tegenwoordig bestaan natuurlijk uitnemend is, anders had de Almagtige er ons niet in geplaatst.

En hij, die er tevreden wil wezen, kan het ligt zijn, zoo hij slechts wil. Hoor TOLLENS over zijne aardsgezindheid en volg hem daarin.

Is dat schrollen op die aarde en op dat *vleesch* een gevolg van ondankbaarheid en van miskenning van Gods wijsheid jegens

ons menschen; is dat haken naar eene volmaakt gelukkige stelling na dit leven alweder een gevolg van diezelfde ondankbaarheid; — dat haken heeft ook schaduwzijden: men wordt er trager, onverschilliger door voor aardse pligten; en, wat nog veel erger is, men gaat nu droomen over een toestand dien men niet kent, en waarvan geen schepsel zich zelfs de geringste voorstelling vormen kan. En die droomen voeren u ligt tot dweeperij.

Ik eerbiedig gaarne vrome, eenvoudige zielen in hunne gevoelens en wenschen: bij deze kan een waarlijk braaf gemeen bestaan. Maar keeren wij de zaak niet om, en zeggen wij niet dat die gevoelens en wenschen *voorwaarden* zijn tot braafheid of godsvrucht, want dan zijn wij op een zeer verderfelijk spoor.

Dat omkeeren is bij sommigen tegenwoordig mode geworden en niet het minst in hoogere standen, zoo als men ze heet. Daar vindt men soms eene eigene litteratuur, een eigen toon, eene eigene wereldbeschouwing, volkomene veroordeeling, ook van het beste van dit leven, en meer.

Ik heb deze verschijnselen alle van nabij kunnen gadeslaan en mij is dat zeer leerrijk geweest.

Het piëtisme, dat ik hier bedoel, dat vormelijke, dat uwendige, is vergif voor het leven dergenen, die het omhelzen en voor elkeen, die hen nadert. Onwaarheid is het fundament, maar eene onwaarheid, waarvan men zich bewust moet wezen. Mij is er vooral één verschijnsel van voorgekomen, dat mij te veel leering is geweest. Een man van zeer helder verstand die weleer vrij geleefd had, kwam bij zoogenaamd toeval tot het lezen van den Bijbel, dien hij vroeger slechts ter loops had leeren kennen, en werd piëtist in de hoogste mate. Vele zijner goede hoedanigheden bleef hij behouden, maar hij werd meer en meer egoïst, steeds handelende over zalig worden. Zijn egoïsme klom in die mate, dat *alles* wijken moest voor eigenbaat, alles en allen, en om dat wijken te bevorderen, werd steeds over den Bijbel en over zaligheid gehandeld. Hij zelf noemde zich niet slechts een type van een echt Christen, maar zelfs een Profet. En zijn verstand bleef daarbij even scherpzinnig.

Voor mij is het kwaad in de zedelijke wereld steeds geweest onvermijdelijk: zonder schaduw geen licht; zonder kwaad geen goed op aarde. Verder kan ik hier niet zien.

Zal de mensch *door oefening* zedelijke waarde bekomen, dan *moet* er kwaad zijn, want hij moet strijden en overwinnen. Waarom nu de Almagtige het zóó heeft ingerigt, dat de mensch door strijd wat worden moet, — *per aspera ad astra*, — dat weet ik evenmin als iemand anders. Maar ik zie, bij volkomene onbekendheid met het *waarom*, dat de inrigting werkelijk zoo is. Welnu: dan *moet* er kwaad zijn.

Ik heb mijn gansche leven mij volkomen geklemd aan den triump van het goede. Is die voorstelling juist, — en een persoonlijk God, die de wereld bestuurt, kan slechts dien triump gedoogen, — dan neemt in de schepping het kwaad meer en meer af, en doet dat eeuwig. Eeuwig, want zou er geen kwaad meer zijn hoegenaamd, dan is er ook geene oefening, geen strijd, geen overwinning meer mogelijk. En rust is de dood, zoowel in het zedelijke als in het stoffelijke.

Nulla quies staat er voor GIBBON's geschiedenis der Middel-eeuwen. Zóó is het: God arbeidt altoos: het schepsel zal altoos arbeiden. Niet als TANTALUS: het schepsel behoeft ook geen vat der Danaïden te behandelen in eeuwigheid. Eeuwige arbeid, eeuwige ontwikkeling, eeuwige strijd, eeuwige overwinning mogelijk: zoo vat ik den mensch op, die eenmaal op een beter spoor gekomen is. En hij, die op dat spoor voortgaat, zou hij daarbij niet meer en meer tevreden worden, zoodat zijne tevredenheid meer en meer nadert tot geluk? En is dat niet alles, wat een schepsel hier wenschen kan?

Hij nu, die nog niet op dat spoor gekomen is, hij zal er naar moeten trachten. Het kwaad straft zich zelf, dat is: men gaat er door terug, terug op den weg, die naar onze bestemming voeren moet. Hij, die gevallen is, moet opstaan, met God in het oog, en als hij staat, moet hij toezien, niet weder te vallen, en moet hij voorwaarts trachten te gaan. Trachten, hoe zwak zijne beenen ook wezen mogen.

„*Nitimur in vetitum semper, petimusque negata:*” zoo zijn wij

menschen hier op aarde, hoezeer dat woordje *semper* toch we niet juist mag heeten. Maar „naar het verbodene haken wij allen, niemand uitgenomen. Op aarde bereikt *niemand* zedelijk een hoogstandpunt. Er zijn treffend verhevene zedelijke *dadén*, maar verheven zedelijke *personen* weet ons geslacht niet aan te wijzen *één* uitgenomen, die dan ook daarom voor een hooger wezen is herkend door millioenen onzer medebroeders: JESUS CHRISTUS.

Na deze aarde wacht men een beteren toestand: ik doe dat zeker. Maar geen toestand, die mij meer zal geven dan een andere oefenschool, voor mij geschikt, naar mate ik het kwade hier niet genoeg overwon. Op gemak reken ik niet, en — ik zeg het met eerbied — een hemel, waar ik niet zou kunnen arbeiden, zou mij een hel zijn. God zal echter alles best maken en mijne hoop is geheel en al vertrouwen.

Uitnemend zegt BEETS, woorden van FREDERIK den Grooten vertolkende, het volgende. Maar of hij de laatste woorden ernstig gemeend heeft, betwijfel ik van den uitnemenden geest van NICOLAAS BEETS.

„„Niet noodig is het dat wij leven,
 „„Maar dat wij werken,” riep
 „Een koning uit, door 't vuur gedreven,
 „Dat nimmer in hem sliep.
 „Een werkloos leven wordt tot zonde;
 „'t Is ballast, hoe men 't kleur.
 „Onze is de spreuk van Aldegonde:
 „REPOS AILLEURS!”

Gij weet niet, waarvoor al die wereldbollen, die door oneindige ruimte geslingerd worden, bestaan, en waartoe die tranen, op *één* der *kleine* planeten van *één* zonnestelsel gestort, moeten dienen.

Ik weet dat ook niet.

Maar ik weet niets: „*Hoc tantum scio, quod nihil scio.*”

Maar ik heb ook geene vermogens, om *zulk* een weten mij op te nemen. Ik ken mij zelve niet, ik ken *niets*; ik ken de oppervlakte slechts der dingen.

Maar onwrikbaar stond mijn gansche leven bij mij vast,

er een doel moet zijn met de wereld, de stoffelijke en de geestelijke. En welk doel, kan niet twijfelachtig zijn, zoo een wijs, een liefderijk, een persoonlijk, geestelijk God de Schepper en Onderhouder dier wereld is, namelijk: „*de som van het goede moet oneindig aangroeijen.*”

Met dit eenvoudige, practische resultaat, dat tevens de waarheid der schepping uitdrukt, heb ik voor mij zelve vastheid en zekerheid: en of ik dan dit of iets anders niet *begrijp*, is mij volkomen onverschillig: *begrijpen* heeft bij mij niets meer waarde dan als staf in dit aardsche leven: onze *aard* is verre boven *begrijpen* verheven.

Ik hoop hier duidelijk genoeg te hebben uitgedrukt, dat ik mij dankbaar gebogen heb voor de treffende waarheden, die het Christendom heeft aan het licht gebragt, maar dat ik mij zelve noch onder de orthodoxen, noch onder de modernen heb kunnen rangschikken.

Aan een paar punten moge hier ter plaatse eenige overweging gewijd worden.

Laat ik beginnen met de stereotype kwestie der wonderen.

Alles is een wonder, en het doet niets ter zake, of alle wonderen, onder dien naam in den Bijbel opgeteekend, natuurkundig zouden kunnen worden toegelicht.

Gods wonderwerken zijn oneindig in aantal. Wat doet het er dan toe, of gij er een 25 of 50 zoogenaamd verklaart? Is dan wat gij *verklaard* hebt, geen wonder meer? Wel, uwe verklaring zelve is een wonder; uw bestaan is een wonder, of wat noemt gij dan wonder?

Volkomen hangt dit een en ander zamen met uw begrip van God en van de wereld, en van hetgeen gij noemt *kennen*. Wij kennen niets, en wat wij *verklaren* noemen, is de verschijnselen terugbrengen tot zekere rubrieken. Zoo gij *alles* van den magneet verklaard hebt, hebt gij natuurlijk *niets verklaard*. Wat wij geordend en aan zekere grondslagen van ons denken gehecht hebben, dat achten wij *verklaard*, maar elkeen weet, dat

hij van den *diepsten grond* niets weet. En wat weet gij dan, zoo gij den diepsten grond van het waarneembare niet kent, en zeker weet, dat gij dien grond alhier nooit zult leeren kennen?

Opmerkelijk voorwaar: de bronnen van den Nijl kent niemand. Kent men dan den Nijl?

Zoo uw Godsbegrip u voert tot de erkenning van een persoonlijk, geestelijk wezen, en gij aanneemt, dat Hij al het waarneembare gevormd heeft en onderhoudt, is het duidelijk, dat gij *niets* op den weg van oorzaak en uitwerksel volgen kunt, of gij stuit ergens. Voort te gaan en tot God op te klimmen kunt gij niet: er is hier eene oneindige kloof tusschen u en uwen Schepper. *Erkennen* kunt gij Hem, maar van de verschijnselen van den magneet b.v. op te klimmen regelmatig, en zóó, dat alles aan elkander sluit, tot gij gekomen zijt tot den Formeerder van alle dingen, dat kunt gij niet. Derhalve: zoo gij *alles* verklaard hebt, hebt gij natuurlijk *niets* anders gedaan dan rubriceren, en *alles*, *niets* uitgezonderd, blijft voor u een wonder.

En zoo verstaat gij het dan ook, dat bij de uitbreiding der wetenschappen het aantal onderscheidbare wonderen toeneemt in de reden dier uitbreiding.

Wat staat gij dan stil bij de anomalieën, die onder den naam van wonderen in den Bijbel opgeteekend zijn? Deze bij voorkeur te verdedigen of bij uitsluiting aan te vallen, kwam mij steeds voor tot niets te leiden.

Voor zoo verre ik het heb kunnen volgen, is de kritiek in de laatste jaren geweest een zegen voor de zoogenaamde Theologie, en heeft deze daarvan kunnen gebruik maken, om van den ouden zuurdeesem vrij wat af te leggen en weg te werpen.

Maar welke theologie ook, zij is niet meer dan een staf.

Een mensch is een vrij wezen, en heeft *van geene leer eenig* waarachtig heil te wachten.

Gods-*dienst* is het doel van zijn leven: in die *dienst* ligt tevens zijne ontwikkeling, zijne toekomst, ook na dit leven.

Elke *leer* van God bouwe elk mensch op naar zijn beste we-

ten, als eene soort van concentratie van zijne *begrippen*. Maar zijn *leven* ligt boven de beste *begrippen*.

Elke theologie, die alleen het *leven* op het oog heeft, zal zich noemen *antiek*; zóó *antiek*, als het eerste zedelijk wezen oud is, dat op aarde zich gebogen heeft voor den Oneindige.

In mijne jeugd had ik reeds vroeg voor vast aangenomen, mij in geenerlei speculatie te begeven, en zeker ook in geene leer, die doorgaans veel bedenkelijker is dan speculaties zijn.

Vaste, zelfs geformuleerde grondslagen in den kring van het zedelijke en godsdienstige kan geen mensch missen. Onze natuur wil iets, waaraan zij zich hechten kan. Over zedelijke grondslagen wordt men het in de beschaafde maatschappijen vrij wel eens; maar over de godsdienstige blijft men twisten, en dikwerf met bitterheid. En dat zal nog wel wat aanhouden.

Ik heb in die twisten nooit mede gedaan: elk diene God naar zijnen aard en naar zijn vermogen. De vorm van dat dienen zal wel onverschillig zijn voor den Alwetende, zoo de inhoud maar rein is.

Elk beschaafde verbeterere intusschen dien vorm zijn gansche leven door, naar de zuivering van den inhoud, zoo die bij hem toeneemt. Een ander kan dat voor u niet doen, gij doet het zelf.

Maar alzoó hebt gij ook aan eene leer, dat is aan een organisch geheel van formules, niet wat gij noodig hebt, daar gij die formules, en met haar uwe leer, voortdurend overhoop werpt. En dat overhoop werpen is uw pligt.

De Dordtsche vaders waren wijs, en stelden daarom voor, de formulieren van eenheid telkens na eenige weinige jaren te herzien. Had men daaraan voldaan, dan zou er veel scheuring en verdeeldheid zijn voorkomen. Nu men de oude vormen behouden heeft tot in tijden, waarin tal van *begrippen* geheel en al gewijzigd waren, is er scheuring gekomen en verdeeldheid van zeer ernstigen aard.

Men heeft het oude aangevallen met hevigheid; men heeft in aanvallen vooral heil gezocht, en zoo heeft men eene afbrekende theologie geschapen, waarin noodwendig — omdat men steeds afbrak — soms geen godsdienst meer over was.

Zonderling, inderdaad: altoos gaat ons geslacht te snel, alsof er niet stond: „*incidit in Scyllam, qui vult vitare Charybdin.*”

Wat men, dunkt mij, had moeten doen, was zachtkens betere vormen schuiven voor de minder goede; van de oude niet spreken, maar eene metamorfose in het leven roepen, waarbij het oude, minder goede onmerkbaar vervangen werd door iets beters.

De *afbrekende* theologie, die na mijne jeugd zoo zeer beschermd is, heb ik in geen opzigt kunnen verdedigen, terwijl ik er intusschen verre van verwijderd was, om veel als waar te erkennen, wat in ons land in de Gereformeerde gemeenten weleer werd geleeraard.

Alle theologie — om dan dat woord nog eenmaal te bezigen — moet toch zuiver *opbouwend* zijn. Begrippen van den zuiversten aard zijn daarbij onmisbaar; maar die begrippen behoeven niet vele in getal te wezen. Integendeel: hoe sterker wij ons bemoeijen in godsdienstige zaken, om meer en meer begrippen te constrüeren, — al zijn zij ook van volkomen zuiver gehalte, — hoe meer wij zekeren gloed dooden in ons hart, waaruit onze ware godsdienst alleen voortkomen kan.

De kinderen zijn ons ten voorbeeld. Waarlijk, in het kinderleven vloeit het niet over van zuivere begrippen; integendeel, hun aantal is daar zeer klein. En hebben de kinderen niet de zuiverste godsdienst? Is het niet aandoenlijk, die innigheid te zien, waarmede zij vertrouwen op eene Hoogere magt, en waarmede zij bidden tot hunnen Vader in den hemel?

Zeker, het kind, dat alzoo bestaat, heeft eenige zuivere begrippen; maar in woorden kan het ze toch niet brengen. Zoo het niet in den grond heldere noties had van afhankelijkheid, van gehoorzaamheid, van plicht, van zedelijkheid, van schepsel te wezen, van het bestaan van een Schepper en van zijn verheven aard, zou het niet godsdienstig kunnen zijn. Maar nog eenmaal: het kan u van dat alles niets in woorden brengen, en toch, het bidt, zooals geen mensch het welligt kan doen met die innigheid en opregtheid; ook niet de beste mensch.

Laat ons dan alle begrippen, die u zóó lang worden voorgehouden, tot gij alles volkomen goed begrijpt en over alles

voortreffelijk kunt redekavelen, *maar die daarbij uw kinderhart afbreken, loslaten.*

De treffende woorden: „dat wij weder moeten worden als de „kinderen,” leeren ons, dat wij onzen kinderaard als menschen in de maatschappij verliezen. Eene *opbouwende* theologie kan er ons weder toe terugvoeren.

Met het voorgaande heb ik geen oordeel willen uitbrengen over de *moderne* theologie, zooals men haar noemt; want onder dien *ééne* naam verstaat men velerlei.

De tijd van de afbrekende schijnt bij velen voorbij te zijn: bij STRAUSS nog niet (1872). Men is teruggekomen tot den *geest* en het *leven*, en — zoo ik het wel verstaan heb — is nu modern bij velen dit, dat men de historische waarheid laat voor het *weten*; maar dat men een verheven beeld van JEZUS als onmisbaar erkent en de evangelische uitspraken als verheven taal.

Ik, als eenvoudig leek, houd mij aan den hoofdinhoud van het geschreven woord, want ik ben onbevoegd om over theologische *wetenschap* te handelen.

Zouden er echter vóór dezen tijd niet millioenen geweest zijn, die, — hoe zij dan ook over den historischen persoon van JEZUS dachten, — in het *leven*, in het *zijn* de eigentlijke zaak hebben geacht gelegen te zijn? Mij dunkt: ik heb dat bij duizenden alzo in mijne jeugd gezien, toen er van *modern* nog geen sprake was. God te moeten dienen, zooals een kind dat doet, naar het voorschrift van JEZUS CHRISTUS, is niet nieuw.

En zóó zal het meer en meer onder ons menschen moeten worden. Het niet te weten en het toch te doen: in waarheid, wie verstaat niet, dat dit het hoogste standpunt is, dat de mensch kan innemen? En deze woorden zijn zuiver evangelisch.

Ons weten is eene teekenskunde, meer niet. Hij, die zeer kundig is in die *teekenen*: wie *is* hij? Is hij daarom uitnemend?

Maar is dan het kennen van teekenen en het kundig zijn in het gebruik dier teekenen het hoogste?

De *teekenskunde* is middel, geen doel.

Het *worden* is het doel, om door dat worden te komen, waar een kind is, dat in liefde en eenvoud leeft, namelijk tot *zijn*.

VAN HEUSDE heeft het uitnemend uitgedrukt in de woorden: „wie niet als kind gelooft, hoe kan die wijsgeer heeten?”

Gelooven is zijn. Aan de vruchten kent men den boom.

Ik heb nog een ander middel, om u te winnen voor hetgeen ik daar gezegd heb, zoo ik u niet reeds onoverwonnen aan mijne zijde had. Wie hebt gij het innigst en het zuiverst en het hartelijkst lief, kinderen of menschen?

Van alle kanten hoor ik roepen: kinderen, en niet ééne stem zegt: menschen.

Dan zullen de kinderen wel hooger staan dan wij, die de kinderschoenen hebben weggeworpen.

Ongelukkige wereld dan, met al uwe wijsheid, dat gij ons doet teruggaan in datgene, wat in de oogen van menschen wezentlijke waarde heeft. Zoo leven wij dan tot ons verderf, terwijl wij voortgaan in kennis, klimmen in klaarheid van begrippen, ijveriger en krachtiger worden in de kritiek.

Ik wil dat alles, voorwaar! niet afbreken, — wat mij ook niet gelukken zou, — maar ik moet er toch uit afleiden, dat zulke dingen ons niet als de hoogste mogen toeschijnen, die ons in de oogen onzer medemenschen de liefde doen verliezen, welke wij als kinderen van hen hadden.

Het hoogere is de kinderzin, de kindergeest, het naïeve, het natuurlijke, het ongekunstelde, wat VAN HEUSDE uitdrukte door *gelooven*, en wat door dat woord volkomen uitgedrukt is, zoo men *geloof*, *hoop* en *vertrouwen* slechts gelieft aan te zien als één te zijn.

Zóó leven deze drie in het kinderhart, en dat moet dus in den mensch hersteld worden, zoo het spel der maatschappij die drie in ons gescheiden heeft.

Laat ons bekennen, dat die herstelling tot volkomenheid ons onmogelijk is: wij hebben te vele en te velerlei indrukken bekomen, om weder geheel te worden als een kind.

O! dan is het ook verklaard, dat wij bij den dood van geliefde kinderen diep bedroefd zijn, maar hen op aarde niet zoo gelukkig achtten, als zij vermoedelijk zijn, nu zij de aarde onder de voeten hebben, die aarde met hare begrippen en hare kri-

tiek en hare wetenschap en hare wijsheid. En wij zeggen dankbaar TOLLENS na:

„'t Vlindertje is niet weêr te vangen.”

Nog een enkel woord over de zoo hoog geroemde natuurkundige methode in de moderne leer. Hooren wij BIOT. „Le véritable „objet des sciences physiques n'est pas la recherche des causes „premières, mais la recherche des lois suivant lesquelles les „phénomènes sont produits.” Alzoo moge de physische methode gelden voor zielkunde: voor godsdienst is zij onvermogen, want deze begint juist dáár, waar de physica eindigt.

In de natuurwetenschappen zoekt men *de wetten der verschijnselen*: in de dienst van God heeft men alle verschijnselen en alle wetten onder de voeten, maar verheft men *het hart*.

Dáár juist zoekt men in waarheid de *cause première*; ik zeg: daar *zoekt* men, en ik zeg niet: daar *onderzoekt* men.

Eene godsdienst, naar de physische methode geworden, is onbestaanbaar, zelfs ondenkbaar. En waar men haar *heet* te bezitten, heeft men niet het *leven*, maar hoogstens de *wetenschap* van het leven.

Gij kunt op uwen stoel zeer wel een uitnemend boek over gymnastiek lezen; maar de *bras de fer* kan voor u nog volkomen tooverij blijven.

De physische methode doet u b.v. de wetten kennen der electriciteit. Mag ik u vragen: wordt gij daardoor electrisch? Gij leert naar de physische methode de wetten kennen der warmte. Wordt gij dan een haard, waaraan anderen zich kunnen warmen?

Zoo ziet gij, dat de physische methode u geen atoom godsdienst geven kan, ook geen molecule zedelijkheid, al past gij die methode ook vol-op toe op het goddelijke en zedelijke, dat wij *kennen*.

Met dit een en ander vervalt niet, wat NEWTON wenschte aan het einde zijner *Optica*, „dat de tijd moge komen, waarop „de zedelijke *wetenschappen* ook naar de physische methode „beoefend zullen worden.” Godsdienst is geene *wetenschap*; ware zij dit, zoo ware zij ligt, en zij eischt niets meerder of min-

der dan den dood van al het subjectieve, dat ons van het objectieve scheidt of ons er tegenover stelt.

Ik eindig met nog een enkel woord, waarlijk niet in hoogmoed geschreven: „aux amis de la vérité, qui sont aussi les „miens.” (CH. BONNET).

Alles is ons *in zijn grond* onbekend; maar wij hebben alhier genoeg aan waarheden, die het onverwongen gemoed getuigt.

Twijfel, zoo noodig, tijdelijk aan alles, behalve aan God, deugd, onsterfelijkheid. Bevestig u in deze drie meer en meer, en word er onwrikbaar in.

Houd u innig vast — en dat is een gevolg van het innig omhelzen van God, deugd, onsterfelijkheid — aan de waarheid, dat de som van het goede te vergrooten ten slotte het doel is van alle dingen, alzoo ook het doel der wereld. En zou die waarheid tijdelijk voor u soms geene *zekere* waarheid zijn, welnu: toch zou zij dan nog blijven voor u een beste bodem, om er u op te plaatsen.

Jaag naar roem noch eer: zij zijn zeepbellen; jaag naar voordeel noch gemak: zij zijn middelen tot teruggang.

Zoo de kinderspelen voorbij zijn, volgen de spelen der jongelingschap. Zouden deze *spelen* beter zijn? En zoo de spelen der jongelingschap in rook zijn opgegaan, zult gij dan nieuwe *spelen* ingaan en u blijven misleiden met schijn?

Gewen u vroeg, voor anderen nuttig te wezen; oefen u vroeg, daarin vooral uw heil te vinden. Zoo breidt gij uw bestaan uit, *buiten* u, maar ook *in* u.

Er is een opgewekte toon van leven, buiten het genot en de dardelheid, en deze zijn voorbijgaande schimmen. Die toon worde uw eigendom. Die opgewektheid moet intusschen waarheid zijn, en zij kan dat niet wezen zonder een onwrikbaar fundament.

Dat fundament zij eerst in u *hoop*; maar die hoop moet *vertrouwen* worden, en dat vertrouwen moet overgaan in *zekerheid*.

Een geestelijke, persoonlijke God in u, een God, die de we-

reld bestuurt en elken polsslag van u regelt, geeft u *hoop, vertrouwen, zekerheid*.

Uw verstand zij bij u een wachter, om niet van den weg te dwalen; maar de weg zelf is uw verstand niet.

Oefen uw verstand zeer, als een heerlijk *middel*; maar houd uw inwendig zedelijk bewustzijn voor uwen *aard*, alzoo voor den te bebouwen akker.

Uwe kennis is u onmisbaar in deze orde der dingen: breid haar zeer uit en in alle goede rigtingen. Veelzijdigheid is het beste wapen tegen bekrompenheid. Maar acht uwe kennis al weder *middel*, en zie in de beste kundigheden niets anders dan iets, dat voorbijgaat.

Wacht u voor dweeperij, en vooral voor zoogenaamde godsdienstige: gij kunt er ligt in vervallen, zoo gij, met mij, het zedelijk gevoel noemt den diepsten onderscheidbaren bodem van het bestaan van ons menschen.

Kennis en verstand behooren u dus altoos te bewaken en te beschutten. Zij beslissen niets voor u, zij bepalen niets in u: uw zedelijk gevoel beslist en bepaalt alles; maar nooit, dan na uwe bewakers en beschutters duidelijk en bij herhaling gehoord te hebben. En wilt gij een kenteeken, dat uw zedelijk gevoel inderdaad waarheid aan u verkondigd heeft: de som van het goede moet door die waarheid aangroeijen, *in u, om u, altoos* en in *elke* rigting.

En wat is dan voor u *goed*?

Dat is goed, wat eeuwig waar en schoon is.

Van het *ware, goede* en *schoone* komt in den Utrechtschen studenten-almanak 1871 een uitnemend woord voor:

„Als de drie Gratiën zijt gij,

„Elkander lieflijk omarmend:

„Ja! gij behoort bij elkaar,

„Wee dengene, die u scheidt.”

Ons onbewust komen wij op eene der kleinere planeten van *één* der millioenen zonnestelsels, met nog verborgen, maar treffende hoedanigheden in ons: hoedanigheden, waardoor wij iets worden kunnen, indien wij telkens met een goed doel de eene

boven de andere in bescherming nemen, of in die bescherming geholpen worden.

Onze opvoeding door anderen en door ons zelve kan het kwade, de leugen en het afzigtelijke vooruitzetten. Dan gaan wij terug, welligt een afgrond in. Ons aardse leven kan alzoo volkomen nutteloos voor ons worden, en misschien nog erger, en voor onze evenmensen kunnen wij worden een vloek.

Een monster kan dan de regtmatige naam wezen, dien de mensch draagt. Hij, die het ware, goede en schoone gelijkelijk vertrap, hij kan zulk een monster worden.

Maar is onze opvoeding door anderen en door ons zelve eene goede, — en daar al het goede van God komt, en het kwade van de menschen, moet dat vooral *een zegen Gods* heeten, — is die opvoeding zoodanig, dat het *ware, goede en schoone* door ons geliefd wordt: dan kan die liefde toenemen, klimmen, eene goede hoogte bereiken, en eene des te grootere hoogte, naar mate wij die drie Gratiën minder scheiden, maar als drie zusters gelijkelijk beminnen, zooals een opregte broeder doet.

Met gebreken, altoos, altoos onvolmaakt; maar vooruitgaande, maar vaster wordende in onzen tred, maar zekerder! Opwaarts, opwaarts! Hij, die het doet in de grootste, opregte nederigheid, hij staat het hoogst.

En kunt gij, mijn vriend! die met mij zoo regtmatig den naam draagt van *aardworm*, niet tevreden zijn, zonder genietingen van zedelijken aard; niet tevreden, dat gij, onder Gods leiding, een kleine tand zijt in het oneindige raderwerk der zedelijke en dus op aarde ook der stoffelijke wereld; maar wilt gij volstrekt een hemel hebben, waar gij uwe persoonlijkheid kunt vieren: ik heb voor u een besten raad.

Begin reeds hier met u zulk een hemel te scheppen: tracht in tevredenheid heil te vinden; houd u moedig en rustig te midden van bezwaren, zelfs al stormt het om u heen: altoos *saevius tranquillius in undis*. (Zie bladz. 270 van het Eerste Deel).

Zoek uw heil bij geen mensch, maar neem dankbaar op, wat u goeds van elk mensch gewordt.

Zijt gij dan *moedig, tevreden, dankbaar*: wel, dan hebt gij op

aarde reeds eene niet verwerpelijke soort van hemel, waarmede gij het vooreerst wel stellen kunt.

Maar ouderliefde, vriendentrouw, in stilte voor anderen nuttig te zijn, pligtsbetrachting: o! er is op aarde nog eene geheele wereld vol beste dingen. Maar gij moet ze zelf opzoeken, en hoe vlijtiger gij zoekt, des te meer vindt gij, om er in waarheid een aardschen hemel van op te bouwen, die u alhier volkomen vervullen kan. En op meer hebt gij geen aanspraak, zoo gij meent, dat gij, schepsel! aanspraken hebt.

Twee dingen zijn daarbij onmisbaar: vrees geen mensch en vrees den dood niet, en dus ook het sterven niet. Met God in het oog kan geen mensch u schaden, en is de dood juist uw goede vriend, die u in eene hoogere klasse overbrengt.

Ainsi soit-il!

LABOULAYE heeft in zijne *Discours populaires* (2e Edit. p. 158) volkomen wedergegeven, wat ik gevoel. „La vie est un chemin qui s'élève, et qui mène au sommet d'une montagne, là où le soleil qui se couche ne fait que passer dans un autre hémisphère, où le chouchant est une Aurore.”

„Et le vieillard? Je n'ai plus rien à craindre ni à espérer du monde; on ne me rendra ni ma jeunesse évanouie, ni les amis que j'ai perdus, ni tant de braves compagnons tombés le long du chemin. Et cependant j'ai le coeur rempli d'espérance; — qu'importe que je sois vieux, c'est un compte que j'ai à régler avec Dieu.”

„Et quand viendra le dernier moment, j'éprouverai ce que j'ai senti tant de fois dans ces belles nuits d'automne, où le ciel est parsemé de mondes infinis. Non, la vie est partout. Non, j'ai la confiance qu'il y a par de-là de ce monde un progrès infini de liberté, de vérité et d'amour.”

Aan de duizenden, die mij op deze planeet goed gedaan hebben, goed in zoo velerlei rigting, die mij gediend, geholpen hebben, die mij in bezwaren hebben bijgestaan, of vriendschap of liefde gegeven hebben, — en zij waren duizenden, — breng ik in den geest mijne opregte erkentelijkheid daarvoor.

Zij, die reeds verhuisd zijn en mij opregt nabij waren, zie ik weldra weder, want ik heb de *wetenschap* niet slechts van onsterfelijkheid, maar ook van bewustzijn in het volgende leven, en dan kan het zamenzijn met hen, die men hier lief had, niet ontbreken.

Maar evenzoo meen ik dan ook, dat men door den dood vrij wordt van degenen, bij wie men zedelijk *niet* behoort. Welk een zegen zal dat zijn!

En hun, die nog na mij hier blijven, korter of langer, hun breng ik mijne beste wenschen, allen zonder onderscheid. Heb ik iemand leed gedaan, ik deed het nooit om leed te doen. In dien zin mag ik vragen: vergeef mij, en dat doe ik opregt.

En zij, die mij leed gedaan hebben, mogen hier van mij vernemen, dat ik daarbij, niet altoos, zooals het mijn pligt was, maar toch zeer dikwerf, heb gezegd: „Heer! vergeef het hun, „want zij weten niet, wat zij doen.”

Dat heb ik niet in hooghartigheid gezegd, maar met een goed gemoed, wel wetende, dat opvoeding en leiding in de jeugd den mensch deels voor zich zelve later een vreemdeling maken: een twijgje, krom gegroeid, wordt later moeilijk tot een regten stam.

Jegens alle menschen welgezind, scheid ik van hier, en die scheiding wensch ik niet, en schuw ik niet.

Ik gevoel dat ik zoo meer of min heb doorgeloopt, wat op aarde den menschelijken geest kan opbouwen in eenige *hoofdeigenschappen*. In de laatste jaren heb ik wel zeer vele heldere noties bekomen, maar in die jaren heb ik meer en meer het vermogen verloren, om werkende te leven.

Voor niemand bijna ben ik nog nuttig, en ik kan het door verloren gezondheid niet meer worden. En ik was het weleer dag aan dag voor velen.

Het contemplatieve bestaan van deze jaren laat dus zekere ledigheid in mij, die mij toespreekt, alsof ik kwaad doe.

Dus heb ik geen reden, om te wenschen, hier het leven nog voort te zetten.

Maar ik heb ook geen behoefte om te verhuizen; ik ken den volgenden toestand niet, en al heb ik de innige wetenschap,

dat hij *best* zal wezen: een mensch wenscht in meer bijzonderheden het *hoe* te kennen.

Das unbekannte Land kan dus door niemand, die bij heldere zinnen is, gewenscht worden, en zij, die het doen, missen dan den natuurlijken aard van menschen.

Haken naar een volgende wereld is altijd gevolg van gemis aan moed, om aardsche lasten te dragen, al zijn de vormen, waarin die zucht gekleed is, ook nog zoo schoon.

Ik haak niet en ik schuw niet: *ik wacht*. En terwijl ik wacht, wordt het mij duidelijker en helderder, wat het leven *op aarde* is, en wat *het leven* is. En dat wachten is mij dus geene schade.

Bekeering is het niet, want omstemming ontwaar ik niet: het is uitbreiding, verheffing. Maar ik gevoel toch nu wel, wat sommigen onder bekeering kunnen verstaan.

Ik wacht. Een stipje van mijn bestaan ligt achter mij, eene oneindigheid ligt vóór mij.

God geve, dat ik alhier *eenig* kwaad althans overwonnen heb, en dat ik in de volgende klasse naar de mij geschonken krachten vorderingen zal mogen maken, waarop ik met meer vreugde zal kunnen nederzien, dan op mijne tellurische, *die ik zelf waarlijk niet hoog aanschrijf*.

Zoo smEEK ik dan, naar den mij niet geheel vreemd gebleven geest van JEZUS CHRISTUS, Gods genade over hetgeen ik op aarde beter had *kunnen* en dus beter had *moeten* doen.

Ainsi soit-il!

DE MAATSCHAPPIJ.

Wat leeft, behoort bij elkander, het ontstaat uit elkander, het ondersteunt, het beschermt en onderhoudt elkander, maar het moet niet in te groote nabijheid zamen verkeereren, of het schaadt en doodt elkander. Deze waarheden spreken u zoowel tegen uit het plantenrijk en het rijk der dieren, als uit het leven der menschen. De beuk laat zijn zaad vallen onder zich en om zich; het eerste ontluikt tot zekere mate en wordt dan door het aanwezen van hem, die het te voorschijn bragt, verstikt; het zaad, dat er rondom viel, schiet op, het nieuwe geboomte geeft op zijne beurt vruchten, en zoo ontstaat er na eenigen tijd eene geheele familie. En wordt er zaad van planten door den wind of door waterstreamen of op andere wijze van de moederplant verwijderd, zoo vormt dit spoedig elders eene groep van nieuwe planten, indien de omstandigheden hiertoe slechts voordeelig zijn. Zoo vindt men in uitgestrekte zandwoestijnen steeds planten bijeen, indien hier of daar de bodem door water wordt gedrenkt.

Met de dieren is het evenzoo; zij behoeven het plantenrijk om te bestaan; een paar wordt tot ouderpaar en verzamelt, even als de beuk, kroost rondom zich. Eten die ouders en dat kroost planten, zoo blijven zij bij elkander, indien er voor hen

voedsel genoeg voorhanden is, en is dat niet het geval, zoo begeven zij zich daar, waar levensonderhoud voor hen te vinden is. In de uitgestrekte velden van Amerika houden zich talloze koeijen en paarden in menigte op en leven gezellig onder elkander; maar de leeuw en de tijger, de jakhals en de hyena, die van dierlijk voedsel leven, missen die gezelligheid: hunne roofzucht maakt hen tot volmaakte egoïsten. In de wateren zwemmen visschen veelal in groote menigte te zamen, hetgeen blijkt uit de haringen, de spieringen en vele andere visschen; maar de roofzuchtige snoek kiest liefst zijn eigen weg. In het luchtrijk is het evenzoo: de graan-etende of alles-etende vogelen (*granivora* et *omnivora*) houden elkander gezelschap: de huis-musschen, de duiven, de kraaijen, de ganzen, enz., terwijl de valk en de arend alweder op zelfstandigheid gesteld zijn.

Bij den mensch vinden wij om de genoemde redenen aaneensluiting bij sommigen en verwijdering bij anderen. De mensch heeft lang zijn kroost te verzorgen, omdat dat kroost eerst na jaren in staat is in eigen levensonderhoud te voorzien. Dat onderscheidt den mensch van alle dieren, die veelal met jagen-den spoed hun kroost in korten tijd groot brengen, alsof zij zich haasten, om het spoedig te vergeten.

Bij die stoffelijke zorg van den mensch voor zijne kinderen komt een hooger vuur, een *feu sacré*, dat *liefde* heet, dat niet slechts helpt groot worden en in wasdom toenemen, dat niet slechts tegen gevaren beschut, beiden als bij de dieren, maar dat een band legt, reeds bij onbeschaafden, die, goed gelegd, nooit meer vergaat, maar aangroeit en hechter en sterker wordt. De aarde moge zeer hare schaduwen hebben: dat *feu sacré* verwarmt en verlicht tevens; waar het goed brandt, daar is het een zedelijke zon, en waar het niet goed brandt, daar volgt de dood.

Ik heb een aanvang gemaakt met de bronnen van vereeniging op te sommen van al wat leeft, uit welke bronnen dan ook de menschen putten; ook zij worden uit elkander, ook zij behoeven elkander ter bescherming en ter bevordering van leven en bestaan; ook zij sluiten zich daarom aan het dieren-

rijk en aan het plantenrijk, dat zij gelijkelijk noodig hebben. In zooverre kan men dan van den mensch zeggen: *homo est animal sociale*. Maar dat alles zou geen maatschappij vormen, of, vormde het die, zoo zou die maatschappij daarom nog geen stand houden; het is dat *feu sacré*, dat in de harten branden moet en de harten moet verwarmen en verlichten; dat geheiligd vuur, dat van het Moederhart, zoo het goed is, overgaat op het kroost, en van hier uit leven en kracht krijgt. Dat is de grondslag van eene maatschappij der menschen, die leeft en duurzaamheid bezit; waar *de liefde* ontbreekt, moge men zich vereenigen uit behoefte of uit noodzakelijkheid, maar daar is geen *maatschap*, en maatschap is eene soort van broederschap. Waar dat *feu sacré* ontbreekt, daar spat na korter of langer tijd de vereeniging van menschen uiteen en wordt men verdeeld over de aardoppervlakte.

Hij, die een blik werpt in de geschiedenis van ons geslacht en leest, — ik laat nu daar het opeten, dat menschen menschen deden, — hoe weleer geen enkel volk een nabuur kon verdragen, maar het altoos was twist en oorlog en verdelging; hoe de meest welvarende steden en staten door andere volken zijn uitgemoord en verwoest; hoe rampzalig ons geslacht ten achteren stond bij een tal van dieren-geslachten, die vreedzaam naast elkander het gras van het veld aten: dan blijkt het genoeg, dat de maatschappij, dat is een *geordend* zamenleven van menschen, haren grond volstrekt niet vindt in *behoefte* of *noodzakelijkheid*.

Zoo onderscheid ik dan ook onmiddellijk twee bronnen van vereeniging van menschen: eene, uit ons stoffelijk bestaan afgeleid en waarvan wij een deel met de dieren gemeen hebben, en eene andere van onstoffelijken aard. Waar de eerste de overhand heeft, daar is de ondergang voorbereid, en waar de laatste ten troon zit, is niet slechts duurzaamheid, maar ook heil te verwachten.

Er kan geen twijfel bestaan, dat de menschen, die elkander liefhebben, ook elkander zullen ondersteunen en helpen; integendeel, dan wordt dat helpen en steunen van echt gehalte en verkrijgt de waarde van het *feu sacré*, dat het aanblijes.

Maar waar dit laatste moet wijken voor het andere, waar zogenaaamde *belangen* worden vooropgezet, persoonlijke eer, persoonlijk voordeel, gemak, weelde, daar is geene maatschappij, daar is geen heil, daar is geen geluk, daar is zelfs geen vrede.

Het zou een goed werk wezen te onderzoeken, hoe het in onze tegenwoordige maatschappij gesteld is: of wij ons vereenigen, omdat het goed is, elkander goed te doen, of dat wij ons vereenigen naar den Franschen regel: *chacun pour soi-même et Dieu pour nous tous*, of misschien wel naar den Latijnschen regel: *egomet sum proximus mihi*. Maar daartoe moet men veel kundiger zijn, dan ik ben, en veel meer kennis van die maatschappij hebben. Ik wil met weinige woorden eenige voor- en nadeelen van die tegenwoordige maatschappij opteekenen, en vestig daartoe het oog inzonderheid op Europa, waar het oude en het nieuwere kan worden vergeleken: de nieuwe wereld verkeert in een geheel eigenaardigen toestand, zoodat die, indien het onderwerp naar waarde zou behandeld worden, eene geheel eigene overweging zou verdienen. De afstammelingen van den Kaukasus, die een deel van Azië en Europa en later Amerika hebben bevolkt, zijn onze voorvaderen, en zoo mogen wij dan eenige voorliefde hebben voor dien stam.

Bij het Nomaden-leven vindt men de sporen eener maatschappij, maar ook niet meer; het is eigenlijk een groot familie-leven; behalve in een deel van Azië, is het van de aarde verdwenen. De eerste maatschappijen hebben zich in massa verplaatst; de oude geschiedenis is vol van volksverhuizingen, bij welke dan telkens bestaande maatschappijen werden opgelost, maar bovendien ook die verwoest werden, waarin de massa's vielen om er hunne zetels te vestigen. Die schrikverwekkende volks-overstromingen zijn in de toekomst niet meer waarschijnlijk, want van waar zouden de duizenden onbeschaafden komen, die in beschaafde landen nieuwe volksstroomen zouden uitstorten? Maar wat de nieuwere tijd steeds nog met den ouderen gemeen heeft, is de moord in het groot, de moord, steeds door eene kroon gedekt, het slagten van menschen bij duizenden naar het *bon plaisir* van enkelen, met dit verschil,

dat die moord vroeger langer duurde, maar nu door het vernuft der menschen in tijd aanzienlijk is ingekort, om in ijselijke gevolgen zooveel te wreeder te worden. Ook is er meer fatsoenlijkheid in dien moord gebragt, daar men vroeger zijn evenmensch schier met de hand verpletterde, terwijl men thans zeer vriendelijk op een afstand elkander ter neder velt. Even als vroeger is ook thans nog hij, die u beveelt te moorden, als het hem goeddunkt, degene, in wiens naam gij wordt opgesloten, indien gij op een anderen tijd een uwer evennaasten een eenvoudigen klap geeft.

Men noemt de 19de eeuw de eeuw van verlichting en beschaving, en wel tegenover alle eeuwen, die zijn voorafgegaan. Ik kan een middel aan de hand doen, om deze uitspraak opregt te toetsen, en rigt daartoe aan u de volgende bede. Wil eene lijst maken, te beginnen met 1800 tot op heden, en achter elk jaar schrijven de moorden, in het groot op bevel van gekroonde hoofden gepleegd; dan zult gij geen jaar vinden bijna, waarin niet veel bloed gestroomd heeft. Wil voorts zooveel mogelijk die millioenen gevallen zamentellen en u afvragen, waar men in de geschiedenis $\frac{3}{4}$ van eene eeuw vindt, waarin zóóveel bloed gestroomd heeft van menschen, die elkaar geen haar hadden in den weg gelegd, als in onze eeuw van verlichting en beschaving. De moord op kleine schaal is verminderd en een Jut heet een monster. Dat is dus ware vooruitgang; maar tegenover de moorden in het groot kan deze vooruitgang toch niet bevredigen.

In onze tegenwoordige maatschappij is veel goeds tegenover de vroegere. Geen spoor van kasten, maar vrije keuze in den arbeid, dien elk verrigten zal. Als weleer, verdeeling van het volk over zekere uitgebreidheid en ophooping van een gedeelte daarvan bijeen. Die ophooping, aangevangen om elkander onderling tegen aanvallen te verdedigen, berust naar de nieuwere beschaving hierop niet meer; maar helaas, men blijft als de oude Poorters zich naauw naast elkander dringen, zonder dat toch een ringmuur hen thans belet, om zich een weinig te verdeelen. De tegenwoordige steden worden meer en meer, vooral

de oudere, bronnen van ziekte en dood; tot walgens handelt men u over de wijze om onreine stoffen uit den kring der menschen te verwijderen, en tot vervelens, om aan deze goed water te verzekeren. Men betimmert elkander licht en lucht, en zoo ontstaat er in de steden meer en meer een menschen-geslacht, waaraan veel veerkracht ontbreekt; en de steden zijn en blijven toch de middenpunten der maatschappijen.

In beschaafdere landen, in landen, waar meer beschaving woont, is thans de landbouw òf op een goeden voet, òf op den weg tot beter; men geeft zich rekenschap van de zaak, men onderzoekt, en de nijverheid en de wetenschap bieden aan den landbouw hartelijk de hand. Dat is eene rijpe en geurige vrucht van den nieuweren tijd. En de landbouw is de eerste levensader eener goede maatschappij.

Indien de oude Phoeniciërs een blik konden slaan in deze dagen, zouden die nijveren, die in hunne kustvaarten een aanzienlijk deel der oude wereld van koopwaren konden voorzien, verpletterd staan bij zoo menig Tyrus en Sidon, die thans door nijverheid en handel als met een tooverslag te voorschijn treden. Zij zouden verstomd staan bij den aanblik onzer tegenwoordige zeekasteelen en zij zouden het niet gelooven, dat deze zich niet storen aan kusten, maar de wateren van den Oceaan doorklieven in elke rigting en de geheele aarde maken tot één enkel handelsgemeenebest. Zelfs zij, die nog niet zoolang geleden het Hanze-verbond tot stand bragten, zouden, indien zij een blik in den tegenwoordigen tijd konden slaan, verbaasd staan, dat de geheele wereld hier thans zulk een verbond vormt. Uit die grenzenlooze beweging der menschen over de wateren vloeit voort, dat elke maatschappij wat naar elders brengt en wat van elders ontvangt, eet- en drinkwaren, voorwerpen van nut en weelde, maar ook zeden en gewoonten: factoren van grooten invloed op elke tegenwoordige maatschappij. Maar kosten deze, die soms onder woedende stormen worden aangebragt, niet ook menschenlevens, zoodat hierdoor eene geduchte schaduw zelfs op het beste geworpen wordt? Raadpleeg de aantekeningen van het Bureau *Veritas* en gij zult vinden, dat er maandelijks 150

tot 250 van deze zeekesteelen vergaan; en dit slechts betreffende een deel van het geheel, dat in zee verkeert. Op menschenlevens ziet men tegenwoordig zoo bijzonder niet.

Op de vaste aarde is men thans niet minder gezet op de uitbreiding van het aantal wegen. De Oudheid bemoeide zich daarmede niet veel, ja, zelfs in eeuwen, nog nabij de onze gelegen, had men geen begrip van het nut van goede wegen. Wie kent niet het geschreeuw, dat indertijd is aangeheven tegen den aanleg van den steenweg van 's Gravenhage naar Scheveningen? de vogelen zouden het land verlaten door het geraas der rijtuigen op zulke ongehoorde wegen. De Romeinen wisten wel, wat goede wegen beteekenden; hunne heirbanen waren best, maar strekten zich slechts uit in ééne rigting. Eerst de latere tijd heeft het nut van wegen ter bevordering der beschaving aan het licht gebracht. Maar aan grint- of klinkerwegen had de mensch niet genoeg; ijzeren wegen moesten er zijn, en in zeer weinige jaren hebben deze eene verbazende uitgebreidheid verkregen. Zij doen wat de scheepvaart doet, en zij verplaatsen snel goederen en personen; en deze laatsten, wel niet enkel om de maffe steden tijdelijk te ontvlieden en elders versche lucht in te ademen, maken daarvan een ruim gebruik, waardoor alweder zeker wereld-burgerschap, evenals door den handel, geschapen wordt, en goederen en gedachten en gevoelens in onderlingen ruil worden gegeven en genomen, goed en kwaad, zooals het valt. Zie eens de duizenden guldens, door de Spoorweg-maatschappijen aan personenvervoer in een kort tijdsbestek ontvangen, en gij kunt daaruit leeren kennen een aanzienlijk deel der bevolking, dat in beweging is. Wordt de stedeling er meer en meer uithuizig door, de dorping wordt er meer door verstedelijkt en verliest daardoor de eenvoudigheid, die hem vroeger beminnelijk maakte.

Die ijzeren wegen zijn de uitkomst van eene industrie, waarvan de Oudheid niet eenmaal heeft gedroomd. Bebouwt men de aardoppervlakte met voedingsgewassen of met planten, die voor den mensch aangename of nuttige zaken afwerpen, rigt men de bosch-kultuur naar bepaalde regelen in: de mensch weet

op die aardoppervlakte ook dijken en dammen op te werpen tegen indringende wateren, of geheele stroomen te verplaatsen, of sluizen te bouwen, om naar willekeur van een water gebruik te maken; hij weet geheele bergen te doorboren, om er zich gemakkelijk door te kunnen bewegen. Onze tijd is overrijk aan zulke schoone dingen. Maar die mensch weet thans ook uit de diepte der aardkorst alles te zamelen, wat daar voorkomt. Wisten de Ouden naauwelijks iets te verwerken van hetgeen in de aardkorst wordt gevonden: de latere tijd heeft hierin schier het ongeloofelijke gedaan; zeer onderscheiden metalen zijn thans afgezonderd en in gebruik voor grenzenlooze doeleinden. En eerde de Oudheid goud en zilver, omdat zij schoon van kleur zijn, de nieuwere tijd is ook wel niet afkeerig van goud of zilver, maar verheft toch het ijzer ten troon. Van glas, van aardewerk, van weefsels van allerlei aard, van voorwerpen van gemak en van weelde, wemelt het in onzen tijd. Gewone woonhuizen worden met veel *comfort* ingerigt; wel zijn de muren een weinig dun en de balken zeer zuinig aangebragt; wel stort regelmatig een gebouw, dat nog niet onder dak is en soms een weinig door den wind bespeeld wordt, hier en daar in één, en is het *ligt en digt zóó* aan de orde, dat men zich thans verbaast, als men een muur uit de oudheid ziet, maar het moet ter eere van de tegenwoordige bouwlieden gezegd worden, dat op deze wijze toch weinig menschen het leven verliezen, behalve door brand, omdat men de trappen steeds als schoorsteenen gelieft te bouwen.

Voor hem, die geld heeft, is er aan eten en drinken tegenwoordig geen gebrek. Gij hebt het slechts voor het zeggen, en in een oogwenk staat uit alle werelddeelen op uwe tafel, wat gij er op verlangt. Maar zoo gij geen geld genoeg hebt, kunt gij zoo goed van honger omkomen als vroeger. Hongersnood bepaalde zich in de latere eeuwen tot Oostersche landen, maar de armoede leeft naast den rijkdom, thans als weleer, misschien in onze steden thans meer dan vroeger, hoezeer bijv. in den tijd, toen Leiden aan de wereld laken leverde en dus in vollen voorspoed was, daar 25,000 bedeelden waren. Ik constateer

slechts hier, dat onze eeuw van verlichting en beschaving geen middel hoegenaamd gevonden heeft, ik zeg niet om elkeen rijk te maken, want ik ben geen communist en algemeene rijkdom kan alleen bij een dwaas opkomen, maar ik merk op, dat thans nog geen middel gevonden is, om armoede te voorkomen of krachtig te verminderen. Onze eeuw bekreunt zich om menschenlevens niet veel, en handelt veel over philanthropie, en doet in dien zin ook wel iets goeds, maar is toch veelal ziekelijk. En ziedaar ons nu aan het eind van onzen blik op het stoffelijke, om nu nog een korten blik te slaan op het verstandelijk en zedelijk leven van onze tegenwoordige maatschappij.

In de geschiedenis der menschheid kan men twee gedeelten onderscheiden: één voor en één na de geboorte van JEZUS CHRISTUS. Toen is het beginsel verkondigd en meer en meer verspreid geworden, dat een mensch tot vrijheid geschapen is, zoowel zedelijk als maatschappelijk. Dat woord is met snelheid over de toen bekende beschaafde wereld verspreid, bij zeer onderscheiden volken, zoodat weldra duizenden er hun leven voor prijs gaven. Dat die stem der vrijheid door geweld en baatzucht weder voor eenigen tijd kon worden gesmoord, zal toen voor menig helder oog duidelijk geweest zijn; de slavernij afgeschafft en de priesters tot gewone menschen herleid, — hoe zou het mogelijk geweest zijn, dat de toenmalige wereld dat op eenmaal zou verstaan, of daarin zou bewilligen? Zelfs na 18 eeuwen is, hetgeen toen verkondigd is, nog slechts over een deel der aardoppervlakte verspreid. Intusschen was vóór 18 eeuwen de ware vrijheidsboom geplant, en al mogt men spoedig zijne beste vruchten vertrappen, zijne takken afhouden en zijn stam zoodanig verminken, dat men hem een tijd lang meer voor een boom van slavernij dan van vrijheid zou hebben kunnen houden: de wortels bleven toch in den bodem en van de beste sappen voorzien, zoodat, indien de schendende hand slechts zou gaan rusten, die wortels dadelijk gezonde loten zouden geven en deze welig zouden opgroeijen.

Laat ons het steeds luide uitspreken, dat de tegenwoordige maatschappij alles aan het Christendom verschuldigd is. Waar

dat niet leeft, — en helaas, dat is over een groot deel der aarde het geval, — daar verheft zich de beschaving slechts tot eene geringe hoogte en blijft daar staan, en waar het Christendom niet zoo zuiver mogelijk wordt opgevat, daar is de beschaving ziekelijk. Onder Christendom versta ik hier slechts twee zaken: het besef van de noodzakelijkheid tot *ware* vrijheid van den mensch in zedelijken en in maatschappelijken zin.

Bij de verschijning van het Christendom werd er een beginsel uitgesproken, dat tot geen volk, tot geen sekte behoorde, maar tot het geheele menschelijk geslacht, en dat beginsel was nieuw op aarde. Het sluimerde eenigen tijd en het had ook weinig gelegenheid om post te vatten bij de invallen der barbaren in Europa. De kruistogten spraken het met luider stemme uit en vereenigden bovendien volken onder datzelfde beginsel, volken, die, zooals het toen regel was, òf in vijandschap met elkander leefden, òf althans zeer zeker niet in broederschap. Zoo werd dan door die kruistogten tevens onmerkbaar het hoofdgebod van het Christendom aangekweekt, dat menschen broeders van elkander zijn; maar die aankweeking was nog hoogst gebrekkig. De uitvinding van de boekdrukkunst was een fakkel, die reeds eeuwen op zich had doen wachten en thans aan de verspreiding van het goede op krachtige wijze bevorderlijk zijn zou. Er ontstond geestelijke gisting onder de menschen; men was in het geheel niet tevreden met de vormen, die het Christendom had aangenomen, zooals duidelijk spreekt uit de ziekelijke pogingen der Wederdoopers. In die periode van gisting trad de groote LUTHER op en trachtte met heldenmoed het toen levende Christendom van zijn tijdelijk kleed te ontdoen en in zijn eenvoudigen aard te herstellen. De Reformatie bragt weder het zuivere beginsel te voorschijn: ware vrijheid in zedelijken en in maatschappelijken zin.

Dat die Reformatie niet dadelijk slaagde en dat zij tegenwoordig nog niet geheel geslaagd is, wie vindt het niet verklaarbaar? Kon zij de eerzucht en heerschzucht der vorsten temmen, de staande legers huiswaarts zenden, de duizenden vooroordeelen op eenmaal dooden? Het kwaad gaat dikwerf snel vooruit, maar het ware goede veelal langzaam.

VASCO DE GAMA in het Oosten en CHRISTOPHORO COLUMBO in het Westen hadden vóór en na de Hervorming ontdekkingen gedaan, waardoor scheepvaart en handel op ongeloofelijke wijze werden uitgebreid, en alzoo werd uitbreiding van het materiële leven gevoegd bij de vernieuwing en herleving van de ware christelijke beginselen. Al spoedig zochten zij, die in hun land niet genoegzaam maatschappelijk of zedelijk vrij waren, de nieuwe westelijke wereld op en deden daar volksplantingen ontstaan, die thans veelal tot staten zijn aangegroeid en die, hoezeer dan ook op gebrekkige wijze, zooals al wat menschen doen, toch de meest milde begrippen van vrijheid hebben. Zij herinneren daardoor aan hunne wording, die veelal gelijken tred houdt met den strijd, dien de Reformatie aanvankelijk in verschillende landen ondervond.

In Europa waren Zwitserland en Nederland de landen, waar maatschappelijke vrijheid het eerst goed werd verstaan; daarna volgt Engeland, en, opmerkelijk genoeg, in Frankrijk verstaat men er nog niets van, en in Spanje denkt men nog niet om ware maatschappelijke vrijheid, terwijl Rusland nog een alleenheerscher aan het hoofd heeft. Zweden en Noorwegen en Denemarken zoeken ook nog wel een weinig, waar zij niet te vinden is; Oostenrijk is nog niet aangevangen te zoeken; Italië schijnt Frankrijk na te volgen, en het vereenigde Duitschland weet nog niet wat het wil.

Deze verscheidenheid in het besef van ware maatschappelijke vrijheid bij de volken hangt noodwendig zamen met de godsdienstige vrijheid, die er bij hen leeft; intusschen niet zoodanig, dat men uit het meest heerschende maatschappelijk vrijheidsbegrip zou kunnen afleiden, welk kerkgenootschap het meest bij het volk leeft; want in klimmende mate is de gewoonte toegenomen, om zich aan kerkgenootschappen niet bijzonder te sluiten, maar naar eigen zienswijze in te rigten wat men voor waar houdt, iets wat bij Roomsche en Onroomsche gelijkelijk wordt aangetroffen. In het kort, het kerkelijk gezag is sedert de Reformatie steeds afnemende en de Reformatoren zullen wel de eersten geweest zijn, die dit in de toekomst hebben verwacht.

De afnemning van dit kerkelijk gezag heeft hare goede zijde, indien de Kerk van dat gezag misbruik maakt, maar ook hare kwade, voor zoo ver de Kerk door goede voorschriften zekere banden geeft, zonder welke eene maatschappij niet kan bestaan. Maar het moet duidelijk worden uitgesproken, dat het gezag der Kerk bij de beschaafderen in onze dagen in het algemeen gering is. Twee oorzaken kunnen daarvoor duidelijk worden aangegeven. Onder LODEWIJK XIV. en XV. heeft Frankrijk verscheidene kundige mannen geleverd, die intusschen op vrij harde en dikwerf zeer onwaardige wijze het *gelooven* hebben aangegrepen, en die eene voorstelling van vrijheid van den mensch gegeven hebben, welke ziekelijk heeten moet. Frankrijk heeft er zijne omwenteling in het laatst der vorige eeuw aan te danken en is er nog door in beroering. De vrijheid, gelijkheid en broederschap, die in het Christendom beteekent: zedelijk vrij, gelijk en broeder te zijn en maatschappelijk geen slavernij te kennen, maar toch den keizer te geven wat des keizers is, heeft men in Frankrijk ziekelijk verwrongen, en die verwringing heeft men over de tegenwoordige beschaafde wereld uitgebreid. Maatschappelijk, zegt men, moet er vrijheid, gelijkheid en broederschap zijn, terwijl men zich volkomen bewust is, dat maatschappelijke gelijkheid onmogelijk is en maatschappelijke vrijheid toch altoos beteekenen moet, dat men dan eerst regt vrij is, wanneer men slaaf is van de wet.

Eene tweede oorzaak van het verminderen van het gezag der Kerk is de verbazende aangroei der natuurwetenschappen in de laatste eeuw. COPERNICUS, TYCHO BRAHÉ, KEPLER en GALILEÏ hadden reeds hoogst gewigtige waarheden, de hemelligchamen betreffende, aan het licht gebragt, en NEWTON had de treffende wet der graviteit bekend gemaakt, zoodat de sterrenkunde toen mogt heeten gegrondvest te zijn. Van toen aan werd de aarde niet meer beschouwd als het middenpunt der schepping, zooals vroeger, maar als een stip in het heelal. De overige natuurwetenschappen vonden meer en meer beoefenaars; wat er in de laatste eeuw is aangedragen aan natuurkennis is zoodanig, dat het nageslacht moeite hebben zal het te gelooven. In al die

natuurwetenschappen nu staat nooit voorop, zooals bij de Kerk: *neem aan*, maar integendeel: *onderzoek*. En zoodoende hebben die natuurwetenschappen zeer het hunne bijgedragen: *a.* om elk gezag, kerkelijk of niet kerkelijk, af te wijzen, en *b.* om aan het kennen en weten eene aanzienlijke plaats in te ruimen.

Langs dit snoer hebben wij dan kunnen aantoonen, dat onze tegenwoordige maatschappij gekenmerkt kon zijn: *a.* door een *afwijzen van elk gezag*; *b.* door een *sterk streven naar kennen en weten*; *c.* door een *volkomen ziekelijk vrijheidsgevoel*, en alzoo door afwijking van die beginselen, die, als eeuwige en onwrikbare, de grondslagen vormen van het Christendom. Zoo is ook die maatschappij geworden.

Dat onder deze geduchte invloeden het *eenvoudig gelooven* evenzeer lijden moet als het *opvolgen van de stille uitspraken van een goedhartig leven*, ligt voor de hand; en dat daarvan weder moet worden afgeleid, dat onze tijd *het persoonlijk leven ziekelijk vooropzet en in dezelfde mate het aanleven van zuivere beginselen doodt*, ligt voor de hand.

Fraaije schildering, zal men zeggen, en dat terwijl kunsten en wetenschappen in waarheid mogen heeten te bloeijen; terwijl letteren op hoogen prijs gesteld worden; terwijl er eene uitstekende zorg is voor de bewaring van de gezondheid en het leven der menschen; terwijl men op eene zuivere regtspleging rekenen mag; terwijl de wreedheid der straffen van vroeger wordt vervangen door eene liefderijke zorg voor den misdadiger; terwijl men zich vrij bewegen kan en ieder vrij mag zeggen wat hij op het hart heeft! Waarlijk, er zijn duizenden uitnemende dingen in onzen tijd, en schande over hem, die het niet dankbaar erkent; maar de wagen is toch niet in het rechte spoor, al heet het ook bij velen, dat hij nooit in zulk een schoon spoor geweest is. Ik neem zelfs het laatste als waarheid aan, maar dan verzoek ik van u, dat gij met mij erkent, dat elk volgend spoor, inzonderheid wanneer er zooveel aan gedaan is om het goed te hebben, beter wezen moet dan elk voorgaand, en dat elke volgende wagen daarop beter rijden moet dan elke voorgaande.

Het vele goede erkennende in onze dagen, mogen wij toch

volstrekt niet blind zijn voor het niet goede. Ik geloof wel, dat ik den grond in kort bestek kan aanwijzen. Door al dat voortreffelijke zijn wij eenzijdig geworden, de een aldus en de ander zoo, en al die eenzijdigheden wrijven zich tegen elkander en bijten elkander en hinderen elkander. Voor een tijd lang is uit de beschaafde wereld verdwenen, althans daarin aanzienlijk verminderd, wat wij *bon sens* noemen of ook wel *gezond verstand*, *sensus communis*, die algemeene verstandelijke en zedelijke zin, dien de goede God aan de menschen geeft en waarmede ook thans elk kind nog geboren wordt; die zin, waarmede de mensch de verstandelijke en zedelijke axiomata, die in zijn geest liggen, onmiddellijk verstaat en goed gebruikt. Door het een of ander eenzijdig in ons voorop te zetten, gaan wij naar dat eenzijdige zien en daarvoor leven. Een eenzijdig mensch is dan ook een zoodanige, die niet meer de vrije beschikking heeft over de bovengenoemde axiomata (zie ook bladz. 63, in BEGRIJPEN EN GELOOVEN); die alzoo *bon sens*, *sensus communis*, dat is gezond verstand mist. Eene maatschappij, die eenzijdig is, mist gezond verstand.

Dat is de kwaal van den tegenwoordigen tijd; men jaagt enkele dingen na met drift, nu het een en dan het ander, en vraagt nooit of het gezond is. Overal eenzijdigheid, altoos eenzijdigheid, en dan soms zeer beste; maar de harmonie ontbreekt, men heeft er zelfs een afkeer van; wat niet eenzijdig is, is op de markt der 19de eeuw niet geacht. En hoe meer men het zoekt in het leeren, des te meer geraakt men van den waren weg, want door dat leeren wordt de eenzijdigheid er vroeg ingestampt.

Op welke wijze de zinking van de kracht der verstandelijke en zedelijke axiomata ook moge ontstaan zijn, nu die zinking er eenmaal is, ontwaart men een tal van toestanden, die daarmede op de eene of andere wijze in verband staan. Men aanbidt den genius en streeft zelf naar uitstekendheid, terwijl men slechts moest streven naar degelijkheid en deugdelijkheid en die in elk ander moest eeren. Wat klinkt in voorwerpen of verschijnselen, wat sterk spreekt en indruk maakt, dat jaagt men na. Opschik en eene ledige maag; alles verguld, maar de kast ledig; kennis, veel oppervlakkige kennis, maar flauwheid van karakter; onbe-

kwaamheid voor eigen zaken en jagen naar openbare bedieningen!

Maar ik heb geen lust alzo voort te gaan en acht mij ook niet geroepen, als *ensor* van onzen tijd op te treden, omdat geen der thans levenden vrij is van het kwaad, en ik dus evenmin als een ander. Maar hierover zijn wij het toch eens, dat, niet in Engeland of Noord-Amerika, waar inderdaad gezond verstand niet mag heeten te ontbreken, maar in menig ander land, met Frankrijk aan het hoofd, en ook in ons Nederland, dat eenmaal uitmuntte door gezond verstand, de beschaving niet is in het rechte spoor. In de plaats van schijn moet wezen komen, in de plaats van oppervlakkigheid degelijkheid, in de plaats van vlugtigheid grondigheid; het weten moet op den achtergrond en het zijn moet op den voorgrond treden; liefde, vriendschap, hartelijkheid moeten waarachtige waarheden worden; eerlijkheid, goede trouw, oprechtheid, openhartigheid, gulheid moeten het eigendom worden van ons allen; wij moeten opklimmen tot een eenvoudig, zuiver geloof, — en het Christendom biedt dit als met een hoorn des overvloeds aan; — wij moeten godsdienstiger worden en ons leeren verstaan over onderlinge aansluiting in dit opzigt; kleine gemeenten moeten wij vormen als in Noord-Amerika, waarin zij vereenigd zijn, die waarlijk dezelfde zienswijze deelen, en waarvan men zich scheiden kan zonder scheuring, indien men van zienswijze verandert.

En hoe tot eene betere toekomst te geraken? Mijn antwoord is: de menschen kunt gij niet veranderen; die moeten zichzelf wijzigen, en er zal wel geen middel bestaan, om de menigte tot omkeering te brengen; wat men doen kan, is, aan de jeugd eene andere leiding geven, en dit is onmogelijk, zoolang gij de jeugd inzonderheid door den Staat doet opvoeden. *Dáár schuilt het kwaad*; bij de wet is leeren bevolen en opvoeden verboden; er moet eenvormigheid zijn in de leiding der jeugd als in de kleeding der militairen. Ontruk het onderwijs aan de staatswet en draag het over aan de harten van eerlijken, en er kunnen weder karakters opstaan uit het volk, aan wie gij dan de rest kunt overlaten.

De rest? Inderdaad, een woord van ei-volle beteekenis! De jenever verdierlijkt een groot deel der min begaafde volksklasse

en ruïneert vrouwen en kinderen. Wat hebben de middelen, met het beste doel daartegen aangewend, gebaat? En ziet men niet in, dat niet meer als weleer uit het Noorden, maar uit onze eigene maatschappijen verwoesting en verdelging op groote schaal worden voorbereid? Vreest gij de hydra's, die socialisme en communisme genoemd worden, niet, voordat zij zich meester zullen gemaakt hebben van al wat gij hebt en dan van uw leven? Ontwikkelt gij in hoogere standen intellectueele en moreele kracht zoodanig, dat zij die monsters kunnen te gemoet treden en zeker zijn van de overwinning? Of leeft daar een jagen naar gezag bij veelal volmaakte onbekwaamheid; een haken naar bedieningen, bij zeer slechte toerusting daartoe? Waar is er vertrouwen in onze tegenwoordige maatschappij? Wie ziet met gerustheid de toekomst te gemoet? Geeft dat jagen naar persoonlijk voordeel aan de maatschappij, wat deze behoeft?

Maar mijn doel is slechts fragmenten te geven, anderen uitnoodigende om hieraan hunne betere krachten te wijden, eer het te laat zal zijn. Dat het oude Europa op een vulkaan staat, kan niemand meer betwijfelen. Zie eens hoe het in ons land gesteld is uit het hier volgende, genomen uit het *Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage* van 18 November 1877:

ROTTERDAM, 16 Nov. Door de heeren J. HOOYKAAS en H. C. LOHR, predikanten alhier, is een cursus in godsdienst-onderwijs geopend, uitsluitend voor onderwijzers. De belangrijkste onderwerpen, door de vergadering zelve gekozen, worden door deze heeren behandeld. Aanvankelijk wonen een 60-tal onderwijzers dezen cursus bij. De onderwerpen, welke voor dezen winter ter behandeling zijn vastgesteld, zijn de volgende:

- a. Onderlinge vergelijking der vier Evangeliën;
- b. Het leven van JEZUS;
- c. Hoe moeten wij ons JEZUS voorstellen, als Stichter, Middelaar, volmaakte persoonlijkheid of in eene andere beteekenis, en is er, zooals wel gedacht wordt, aan Zijne volmaaktheid iets af te doen?
- d. Is er tegen den persoon van JEZUS, zooals wij dien uit de Evangeliën leeren kennen, niets in te brengen en kan Zijne wijze van handelen overal een naauwkeurig onderzoek doorstaan?
- e. Heeft de CHRISTUS van het Supranaturalisme niet meer aantrekkelijks voor het gemoed en de verbeelding, dan de JEZUS van Nazareth der moderneren?

GODSDIENST EN KERK.

Geen twee begrippen zijn welligt meer verward, dan die hier zijn aangeduid, en zeker is het, dat geene verwarring van twee begrippen meer schrikverwekkende gevolgen gegeven heeft, dan die van de twee, welke hier zijn genoemd. Millioenen menschenlevens zijn er door vernietigd en nog in onze dagen is die verwarring eene bron van oneindige verdeeldheid onder de menschen, en werpt men een blik in de toekomst, zoo is men gedwongen te erkennen, dat die verwarring nog eene groote reeks van eeuwen kan voortduren.

Wanneer wij op zulke verschijnselen zien, dan zijn wij geneigd ons zelven en ons geslacht te beklagen, dat het in zulk eene mate dwalen kan. En de zaak is te droeviger, omdat sedert 18 eeuwen in het helderste licht gesteld is, wat men onder *Godsdienst*, wat onder *Kerk* te verstaan hebbe. In het Christendom toch vinden wij, dat *God te dienen is: God lief te hebben*; dat in liefde zich alles moet oplossen; dat wij, indien wij God liefhebben, noodwendig zijne voorschriften opvolgen: *Uw wil geschiede*; dat *God onze Vader is*, en dat wij dus alles eerbiedig aan Hem vragen; voorts, dat wij bij dit vragen *Hem moeten aanbidden in geest en in waarheid*.

Dit alles is zoo helder als het daglicht, en is zóó zeker en

zóó waar, ook zóó zuiver, dat geen sterveling eenigen twijfel voeden of zelfs eenig bezwaar kan maken tegen den inhoud.

Alzoo is godsdienst, naar den onverbeterlijken inhoud van het Christendom: *het leven van den geestelijken mensch met den geestelijken God in gehoorzaamheid, vereering en liefde*. Het begrip is zoo eenvoudig en zoo helder, als eenig begrip zijn kan.

Het moet erkend worden, dat vóór het Christendom het begrip van godsdienst niets had van die zuiverheid, en het is dus verstaanbaar, dat vóór het Christendom, toen elk volk zich van God en van zijn dienst eene eigene voorstelling vormde, verwarring niet slechts mogelijk, maar onvermijdelijk was. Zien wij echter eerst, wat men onder *kerk* verstaat.

De woorden kerk, kerkgenootschap en godsdienstig genootschap hebben wel niet steeds dezelfde beteekenis, maar in algemeenen zin verstaat men er toch onder *een zedelijk ligchaam, gegrondvest op godsdienstige bepalingen, waaraan de leden, die tot dat ligchaam behooren, zich houden*. Aan dit zedelijke ligchaam wordt ook wel de naam van *godsdienst* gegeven, en ziedaar nu de bron der ontzettende verwarring. Aan de Roomsche Catholieke kerk geeft men ook den naam van Roomsche Catholieke godsdienst; aan het genootschap van MOHAMMED wordt de naam van Mohammedaansche godsdienst toegekend; voorts spreekt men van eene Grieksche kerk, van een Gereformeerd kerkgenootschap, enz.

Toen de beschaving begon te ontluiken, waren het eerst de dichters en daarna de priesters, die aan het volk voorstellingen gaven omtrent de goden en omtrent hetgeen van hen uitging; de priesters stelden zekere regelen vast, naar welke de goden moesten gediend worden, en waar men slechts éenen God aanbad, zooals bij de Joden, waren het toch de priesters, die zulke regelen aan het volk voorhielden. In die regelen was alles vervat, wat de menschen tegenover de goden of tegenover den eenigen God te doen hadden; derhalve heette te dier tijd *het volgen van de voorschriften der kerk: het dienen van God*. Ik zeg *heette*: de priesters hadden in die voorschriften hunne eigene meening opgenomen, of hetgeen zij zich voorstelden, dat door

de goden of den eenigen God geacht werd tot gebod te moeten dienen. Die meeningen konden dan juist of onjuist zijn, doch al waren zij juist, het volk toetste ze niet, maar volgde ze op; en al lag in die opvolging gehoorzaamheid, van eene eigentlijke godsdienst had die gehoorzaamheid niets hoegenaamd, daar die dienst alleen bestaat *in geest en in waarheid*, en niet in opvolging van voorschriften.

Wil men echter in het opvolgen van priesterlijke voorschriften godsdienst erkennen, zulk eene godsdienst is dan tevens kerkdienst, waartegen vóór 18 eeuwen gewaarschuwd is in de woorden: *leerende leeringen, die geboden van menschen zijn*.

Na de verschijning van het Christendom zou men meenen, had er van eene kerk in den ouden zin geene sprake meer mogen wezen, want wat in christelijken zin *kerk* genoemd wordt, is een *koninkrijk* en dat koninkrijk *is niet van deze wereld*, maar van de volgende. De Christelijke kerk beteekent dus eene vereeniging om de waarheid, dat men God moet liefhebben, eeren en aanbidden in den zin, boven genoemd; aan enkel liefhebben heeft men eigentlijk genoeg, want daarin ligt al het overige besloten.

Dus is in waarheid hier eene leer onmogelijk, vooreerst omdat eene leer altoos menschelijk is, maar ten andere, omdat van het heilige begrip *God lief te hebben* geene leer kan of mag worden gemaakt.

In de Christelijke kerk, dat is in het genoemde koninkrijk, komen dus ook geene stellingen te pas, en is alzoo eene vereeniging om die stellingen onmogelijk, of zoo zij bestaat, is die vereeniging niet christelijk. JEZUS CHRISTUS heeft geene enkele leerstelling gegeven; hij heeft geen systeem opgebouwd, geene betoogen geschreven of verhandelingen nagelaten: hij heeft zedelijke en godsdienstige axiomata uitgesproken, of waarheden, die daarvan door het eenvoudigste verstand kunnen worden afgeleid. Maar dan bevat de Christelijke kerk ook niet ééne enkele leerstelling, maar enkel *onmiddellijke of middellijke klaar-blijkelijkheden*, die elk mensch verstaan kan en tot wier verstand geen spoor van bijzondere wijsheid noodig is. En alles be-

weegt zich ten slotte om ééne waarheid: *God lief te hebben.*

Hij dus, die een kerkgenootschap vestigen zou, waarin deze hoofdwaarheid de grondslag zijn zou, en voorts de overige eenvoudige grondwaarheden van het Christendom in zich zou opnemen, zonder eenig menselijk inmengsel, zonder eenige leer of leerstelling, zou eene zuivere Christelijke kerk gesticht hebben, maar tot heden is dit niet dan bij uitzondering het geval geweest.

Zou zulk eene kerk dan niet één zijn met Christelijke godsdienst? Geen wonder, dat zulk eene vraag gedaan wordt in een tijd, waarin men middel en doel eenvoudig verwacht. Neen, zulk eene kerk zou dan wel bevatten den zuiveren inhoud van het Christendom, maar dien inhoud als waar te omhelzen is toch iets anders dan *God te dienen*. Naar den inhoud van zulk eene kerk *te leven* alleen mag in waarheid godsdienst heeten.

Onze uitkomst is alzoo deze: *a.* dat er slechts ééne ware godsdienst is, namelijk de Christelijke; *b.* dat niet één enkel voorschrift van menschen hierin mag worden toegelaten; *c.* dat haar grondslag is God lief te hebben en zij alzoo bestaat in een samenleven van den mensch met zijn Schepper; *d.* dat men dat vereenigingspunt *kerk* kan noemen, maar nooit kerkleer, beter *koninkrijk* of *rijk*, dat zich steeds ontwikkelt, eene plant, genomen van de overzijde van het graf, die hier eenige vruchten afwerpt.

Onbegrijpelijk is het alzoo, dat men nog in deze eeuw het volgen van zekere gewoonten, het doen of het nalaten van iets, door een kerkgenootschap voorgeschreven, verwarren kan met het dienen van den eenigen, waren God, Hem liefhebbende, Hem eerende en Hem aanbeddende in geest en in waarheid.

Het is duidelijk, dat alleen de bijvoegselen van menschen, dat is alzoo het leerstellige, en voorts het als menschelijke geboden toegevoegde, in zaken van godsdienst de verdeeldheid aanbrengegen, dat alzoo het kerkelijke de oorzaak dier verdeeldheid is; het waarachtig zuiver godsdienstige kan niet verdeelen, maar moet vereenigen. En zoo hebben wij menschen in de 19de eeuw ons dan in waarheid te schamen, voor zoover wij meer of min

deelnemen aan het erkennen van wezentlijk verschil tusschen onze broeders en ons, indien wij niet tot hetzelfde kerkgenootschap behooren. En wat zijn de gevolgen van deze rampzalige verwarring van kerk en godsdienst? Scheiding van kerk en staat! roept men allerwege. De opvoeding moet neutraal zijn! En uit de schrikwekkende verwarring van kerk en godsdienst vloeit dus onmiddellijk voort, dat met het verdrijven van de kerk uit het staatsleven, uit het onderwijs, enz., ook tevens de godsdienst daaruit verdreven wordt, en wat blijft er dan nog over?

En transactie is onmogelijk, want zoodra gij van godsdienst spreekt, handelt een ander dadelijk van een *ritus* van een kerkgenootschap. Neen, zegt de ander, dat is geen godsdienst; en het antwoord is: dat versta ik er toch onder en dat laat ik mij niet ontnemen.

Brandstapels worden er niet meer opgerigt, zooals weleer bij duizenden, omdat men God wilde dienen in geest en in waarheid en men elke leer afwees, door menschen bijeen gebracht; de navolgers van MOHAMMED verdelgen niet meer te zwaard elk, die als Christen onder hun bereik is; maar alle Europesche volken lijden onder de genoemde jammerlijke verwarring. In Amerika is men wijzer en laat men elkeen in zijne godsdienstige overtuiging vrij, en vereenigt men zich in kleine kringen, die men verlaten kan als men wil; maar in het oude Europa is men nog zoo ver niet gekomen. Onrustbarend zijn daar thans reeds de gevolgen van uitschudding van godsdienst, omdat men van kerkelijke leerstellingen niet langer gediend wil zijn.

En hebben zij het nu wijs aangelegd, die in de latere jaren al het oude hebben over boord geworpen, om te scheppen wat men noemt *moderne leer*? Voor het tegenwoordige zijn de uitkomsten nog niet gunstig; men heeft te snel afgebroken en men heeft te veel afgebroken. En ware het afbreken wel noodig geweest? Zou het min wezentlijke niet langzamerhand op den achtergrond getreden zijn, indien men hetgeen meer wezentlijk is, meer op den voorgrond had geplaatst? Was er noodzaak

om ook hier revolutie in te voeren? Zijn de hoofdwaarheden in het Christendom niet sedert 18 eeuwen duidelijk opgetekend, en is er strijd noodig, om die hoofdbeginselen luide te verkondigen? Of had men daartoe de volle vrijheid? En mag men zich den naam van *modern* toe-eigenen, indien men niets anders doet dan in het licht stellen, wat vóór 18 eeuwen volkomen helder verkondigd is?

Zoo gaan wij menschen, als de baren der zee, op en neder, en zoo spreken wij in onze dagen van verlichting en beschaving, terwijl er een gloeiende strijd gevoerd wordt en broederhaat wordt aangekweekt, omdat geen van ons volkomen vrij is van de domheid, dat Godsdienst en Kerk dezelfde zaken zouden zijn.

GEESTELIJK GEZAG.

Gezag is eene magt, die deels den wil, de handelingen der menschen bepaalt, maar terwijl de wil uit den mensch zelven ontspruit, zoo komt het gezag van elders tot hem. Gezag is in elke geordende maatschappij onmisbaar; het geeft leiding aan de verdeelde krachten en zoo wordt *vis unita fortior*, maar het doet dit alleen, indien het wijs wordt ingerigt. Over dat *wijs* zijn nu de hoofden en harten altoos nog zóó verdeeld, als zij vóór eeuwen waren, en het schijnt, dat het nog wel eeuwen duren zal, eer de menschen zullen zijn overeengekomen, over hetgeen zij onder een *wijs gezag* verstaan.

Ik bedoel hier natuurlijk alleen het gezag, dat tot het openbare leven der menschen behoort, maar dat openbare leven heeft zóó vele raakpunten met het bijzondere leven der menschen, dat het eerste niet kan worden geregeld zonder ook meer of min in het laatste te grijpen, en daar het buiten twijfel is, dat een mensch tot vrijheid geschapen is, en hij zich niet ontwikkelen kan zonder zedelijk vrij te zijn, zoo blijft de vraag steeds aan de orde: hoe moet het openbaar gezag geregeld worden, zoodat op die persoonlijke vrijheid geen inbreuk worde gemaakt?

In de kindsheid van ons geslacht was de kracht aan het

woord: de sterkste verzekerde zich van het gezag, en over geestelijke vrijheid werd toen niet veel gehandeld. Zoodra echter de beschaving tot zekere mate geklommen was, veranderde het tooneel: de zedelijke vrijheid der menschen werd aan banden gelegd, en zij, die dit deden, regeerden tevens het volk. In het bestuur van MOZES, en ook na hem, zien wij dit volkomen: de priesters schreven den mensch voor, niet slechts wat hij te doen en te laten, maar ook wat hij te gevoelen en te denken had, en waren tevens bestuurders van het openbare volksleven. En bij de Grieken en de Romeinen waren de priesters wel niet onmiddellijk met openbaar gezag bekleed, maar werden zij regelmatig in zaken van gewigt door het gezag geraadpleegd, zoodat dus hier ook in waarheid het wereldlijk gezag en het geestelijk gezag in ééne hand waren.

Maar wat sta ik hierbij stil? De millioenen aanhangers van de leer van MOHAMMED buigen zich te gelijk maatschappelijk en geestelijk voor den vorst; de Roomsche Catholieke kerk, waaraan alsnog millioenen verbonden zijn, houdt vast, dat de godsdienst op aarde een hoofd heeft, dat bepaalt, wat de menschen hebben aan te nemen of te verwerpen, en dat dit gezag, waar het er op aankomt, evenals bij de priesters der Grieken en Romeinen, het wereldlijk gezag bepaalt. Voorts heeft men in den Keizer van Rusland den Opper-priester der Grieksche kerk, waaraan weder millioenen onderworpen zijn, ook daar, waar die Keizer geen wereldlijk gezag uitoefent.

Het is alzoo niet noodig tot vroegere tijden op te klimmen, om geestelijk gezag op aarde te ontmoeten, en toch is de mensch tot vrijheid geschapen. Wel hebben vóór drie eeuwen in klimmende mate velen zich gescheiden van het gezag der Roomsche Catholieke kerk, en tegen dat gezag geprotesteerd, wel neemt dit protest steeds toe, terwijl intusschen de Roomsche Catholieke kerk zich uitbreidt; maar dit is velen in onze dagen nog niet genoeg, die willen, dat er geen geestelijk gezag hoegenaamd zal bestaan, dan dat elke mensch persoonlijk op zich zelve uitoefent. Of het ernstig gemeend is, moet betwijfeld worden, want juist zij, die voor zich zelve elk geestelijk gezag verwerpen,

schijnen niets minder behept te zijn met de zucht om gezag over anderen uit te oefenen, dan dit zoo in het algemeen in het slechtere deel van onze natuur schijnt te liggen. Wij moeten intusschen hier die zucht naar zedelijke vrijheid, al is zij ook bij velen niet gemeend, bespreken, want waar zij zuiver is, daar is zij goed.

Het behoeft geen betoog, dat het voor kinderen een zegen is, dat zij zoowel maatschappelijk als zedelijk onder den invloed van gezag leven. Zij weten niet, hoe het behoort te zijn, zij kunnen het niet weten, zij moeten zoowel verstandelijk als zedelijk leeren staan en loopen, en het is alzoo eene der schoonste inrigtingen in de menschen-wereld, dat de kinderen, die lichamelijk veel trager ontwikkeld worden dan de jongen der dieren en daarvoor dus zooveel langer de hulp hunner ouders behoeven, ook zoolang onder hun zedelijk gezag blijven. Waar men hierin de natuur tracht te bestrijden, volgt de straf onmiddellijk op de misdaad. *De tegenwoordige tijd vertoont het u overal.*

Waar eindigt de jeugd? en is het goed, dat zoo aan de jeugd een einde gesteld wordt, nu het zedelijk gezag ophoudt? En hoe is het met het groot aantal menschen, dat door weinig opgevoed te worden in zekere mate verstandelijk altoos jeugdig blijft? Hoe is het met de helft van ons geslacht, waaraan voortreffelijke gaven geschonken zijn, maar die zelve erkent raad en steun te behoeven?

Ik zal het u zeggen: *emanciperen!* Allen emanciperen! Zoo snel mogelijk emanciperen! Want *mancipium* beteekent een slaaf en dat woord komt van *manus* en *capere*; de met de hand gegrepene moet nu worden losgelaten, en dat heet dan *emanciperen*.

Zoo de zaak niet in hooge mate ernstig ware, zou men ziek worden van het lagchen bij zulk eene verdooldheid. Wie is er in de tegenwoordige beschaafde wereld geestelijk bij de hand gegrepen, en waar is de hand, die een geestelijken slaaf geklemd houdt? Niemand kan er een aanwijzen. Hij, die tot een kerkgenootschap behoort, dat hem zijne vrijheid beneemt, kan dat genootschap verlaten, en zodoende heeft geen mensch het regt om over kerkelijken of godsdienstigen dwang te klagen;

daarom ook heb ik mij hier volstrekt er niet bij op te houden, welke soorten van dwang er nog in dit opzigt leven in de tegenwoordige maatschappij. Men moge het u niet aangenaam maken, wanneer gij u tegen kerkelijken dwang verzet; tot dat verzet hebt gij vrijheid, en die vrijheid tot zekeren prijs te koop, zal u niet schaden.

Er blijft mij dus over, het oog te vestigen op dat zedelijk gezag, hetwelk ouderen op jongeren uitoefenen en wijzen op hen, die minder doorzigt hebben, of krachtigeren, die zwakkeren kunnen leiden. Het is, helaas, daartegen, dat onze tijd opkomt; de oude leus: *de regten van den mensch*, wordt op ziekelijke wijze gevoed, en terwijl men naar vrijheid jaagt, holt men sneller naar diepe slavernij.

Dat het Protestantisme bij zijne wording niet dadelijk begrepen heeft, wat ware vrijheid is, is niet euvel te duiden. De Fransche Encyclopedisten beproefden op hunne wijze, de beteekenis van vrijheid in het licht te stellen, maar zij vervielen in de dwaling, dat vrijheid en gezag niet konden zamengaan, en toch hadden de Romeinen reeds geleerd, *dat men, om in waarheid vrij te zijn, slaaf moest wezen van de wet*. Maar welke wet? Eene geformuleerde? Indien het mogelijk is, ja, om zekere vastheid te hebben, maar dan niet meer geformuleerd dan hoogstens noodig is; en zou er zulk eene wet niet zijn? Zijn er niet zedelijke uitspraken, *evidentiae*, van volkomene klaarheid, die hiertoe zouden kunnen dienen? Maar gij hebt dit reeds gezegd: geen geestelijk menschelijk gezag houdt stand, geen gezag, dat van onze vinding is of dat door ons menschen is geformuleerd; *evidentiae morales*, die het uitsluitend eigendom van het Christendom zijn, en waarvan ik elders (zie bladz. 63, BEGRIJPEN EN GELOOVEN) gesproken heb, zij zijn de wet, waarvan wij slaven moeten worden. Alzoo zij de godsdienst ons gezag, en zonder veel woorden kom ik dadelijk tot het besluit, *dat de mensch zonder dat geestelijk gezag geen pas vooruit kan, niets beteekent en in allerlei dwaling vervalt, en dat eene maatschappij, waar dat gezag ontbreekt, haren ondergang te gemoet snelt*.

Voorts komt het er op aan, dat ouderen en wijzen zich zooveel mogelijk met dat gezag wapenen, en dat men jongeren en minder ontwikkelden in liefde zal zoeken te wijzen op dat gezag, waarvan niemand de bijzondere drager is, maar waarvan elkeen drager behoort te worden. Met andere woorden, — en elkeen heeft dit reeds verstaan, — elk vrage aan God, hoe het wezen moet, en de ouderen en wijzen leeren aan anderen, dat vragen te leeren.

Wel verre alzoó van in den tijdgeest meer of min te deelen, meen ik opregt, dat men tot geestelijk gezag moet terugkeeren als den éénigen grond, waarop wij menschen ons mogen plaatsen; maar dan geen menschelijk gezag, maar een gezag van Hoogere orde, door ouderen en wijzen zich eigen gemaakt, en dan in zuivere vaten overgedragen aan hen, die er nog behoefte aan hebben, en dit alles geput uit de eenige bron, waaruit voor menschen iets goeds te putten valt, namelijk uit het Oppergezag; uit hetgeen God wil, dat geschieden zal. Wanneer zulk geestelijk gezag op aarde zou leven, zou de maatschappij te regt haren naam dragen.

Wanhopen wij niet: wij zijn tegenwoordig er nog verre van verwijderd en hebben ons diep te schamen, dat wij de ware beteekenis van geestelijk gezag zoo slecht verstaan, maar eenmaal zal die beteekenis toch goed begrepen worden. Zal de liefde op aarde toenemen, dan brengt die het beste gezag als eene geurige bloem onder de menschen.

VOORSPOED EN TEGENSPOED.

Nergens rust, nooit rust, altoos beweging, hetzij in eene bepaalde rigting, hetzij eene afwisselende: zoo is het in de geheele zichtbare en niet zichtbare wereld. De aarde wentelt om hare as en om de zon; ons zonnestelsel wentelt weder om een ander hemelstelsel; alles, wat in de oneindige ruimte aan stof verkeert, wordt daarin bewogen. Uit die wenteling der hemelbollen is dan ook onmiddellijk af te leiden, dat op hen wisseling plaats heeft. Op de aarde wisselen warmte en koude, droogte en vochtigheid, luchtbeweging in rigting en in kracht, en daaruit ontspruiten ontelbare nieuwe bewegingen: zooals in de waterstroomen en in vele andere opzigten. Voorts is er leven op aarde, en al wat leeft, is in voortdurende beweging, en al wat niet leeft, wordt aan de oppervlakte van onze planeet door warmte, door lucht en door water aangegrepen en vervormd, en die vervorming strekt zich zelfs tot vrij diep in de aardkorst uit, zoodat het daar ook heeten mag: nooit rust. Bergen worden geslecht en elders verrijzen bergen uit de vlakte; landen worden overstroomd en verdelgd en op andere plaatsen komen nieuwe landen te voorschijn; bij dit alles voegt zich het majestueuze verschijnsel, dat de aarde uit een aantal harer mondingen vuur braakt en gloeiende massa's rondom verspreidt;

en in het luchtruim bewegen zich bliksemschichten, die rotsen doen splijten en deze naar beneden doen storten.

Het eenvoudige en liefelijke plantenrijk, dat van beweging leeft, is op zijne beurt oorzaak van beweging: de wortels der planten dringen in allerlei gesteenten en doen ze tot poeder vervallen, en dat poeder verstuift of wordt door waterstroomen weggevoerd. De dieren, die insgelijks aan beweging hun aanzijn verschuldigd zijn, bewegen zich een aanzienlijk deel van hun leven en zijn oorzaak van ontelbare bewegingen. Eindelijk komt de mensch, die in zijn rusteloozen ijver de aardoppervlakte op zijne beurt vervormt, zoodat zij weldra onkenbaar is; hij schept een grenzenloos aantal nieuwe bronnen van beweging, waardoor voortdurend nieuwe toestanden geschapen worden.

Nooit en nergens rust: de bestaande geslachten gaan onder en nieuwe treden te voorschijn, en de aardoppervlakte vertoont daardoor telkens eene nieuwe schepping, die op hare beurt weder eene bron van nieuwe werking wordt.

In het geestelijk leven van den mensch is het volkomen alzoo: eene gedachte, een oogenblik aangehouden, wordt spoedig door eene andere vervangen, en dat gaat onophoudelijk voort, gedurende het gansche leven, en het vereischt eene eigene oefening, ja zelfs zekere inspanning, om de aandacht bij dezelfde zaak te bepalen, opdat zij voor ons breeder worde. Alle hoedanigheden van onzen geest zijn voortdurend in beweging en behoeven zelfs afwisseling, om een gezond, geestelijk leven te blijven leiden; geen afwisseling met sprongen, maar goed overlegde, om straks, na vernieuwing en verfrissing van den geest, den ouden arbeid weder voort te zetten.

Zoo gaat het in ons gevoelen en in ons willen: nergens en nooit rust.

Geen wonder alzoo dat een mensch, die zijne neigingen en begeerten heeft, de beweging rondom en in hem dan eens als voor hem gunstig beschouwt, dan eens als ongunstig; dat hij, die naar geluk streeft, dat geluk dan eens door die beweging ziet bevorderd worden, dan daardoor ziet worden tegengestreefd. Het zou de meest opmerkelijke uitkomst der

wereld zijn, dat uit die oneindige beweging om en in den mensch juist altoos dat te voorschijn trad, wat hij hoopt, wenscht, begeert, verlangt.

Die overeenkomst zal te minder plaats hebben, naar mate wij onze begeerten meer en meer inrigten naar hetgeen ons aangenaam is, want het is genoeg bekend, dat het aangenaam of onaangenaam zijn alles behalve naar vaste regelen te voorschijn treedt. Wij kunnen dan ook hier veilig die armoedige en beklagenswaardige maat buiten overweging laten. Zeker heeft een mensch zijn gevoel en is het hem binnen zekere grenzen geoorloofd, om het aangename boven het onaangename te verkiezen; maar men zal toch wel doen, dien kring zoo klein mogelijk te maken en daarvoor zaken van hoogere orde in de plaats te stellen, als bijv.: is het goed of niet goed? is het nuttig of onnuttig? strekt het tot heil? is het pligt? enz. Het zijn deze stemmen, die ik hier alleen op het oog heb.

Zoo is er dan voorspoed en tegenspoed, geluk en ongeluk, heil en onheil. Hoe hebben wij ons daaronder te gedragen? Die vraag is van het hoogste gewigt, en zelfs gewigtiger dan vele andere belangrijke vragen, want laten wij ons ligt bewegen door hetgeen wij voorspoed of tegenspoed of anderszins noemen, dan gaat daardoor veel kracht verloren, terwijl hij, die rustig zijn gang gaat en zich weinig om dien voorspoed of tegenspoed bekreunt, zijn levensdoel oneindig beter bereikt.

Reeds onbeschaafde menschen hebben, wat zij onheilen noemen, aan hoogere magten toegeschreven, en de eerste sporen van de erkenning van een Hooger wezen spreken bijna regelmatig in die erkenning. Opmerkelijk, dat het goede zooveel later aan eene Hoogere magt wordt toegekend. Het is zoo, dat bij onbeschaafde volken het te voorschijn roepen van een eenvoudig verschijnsel wordt gebezigd, om te vernemen, wat die Hoogere magt dan bepaald heeft. Het werpen van het *lot*, hoe dit dan ook moge geschieden, vindt men bij onbeschaafden reeds vroeg in gebruik. Maar reeds spoedig wordt in de uitkomst van dat lot toch de stem van een Hooger wezen erkend. Waar het den naam van *noodlot* aanneemt, buiten tegenspraak;

het fatalisme der Mohammedanen is in hunne oogen wel een zonderling, maar toch een waar Godsbestuur: indien het over u bepaald is, dat gij door het zwaard zult sterven, zal dit geschieden, al neemt gij ook geen deel aan den oorlog, en indien over u besloten is, dat gij door het zwaard niet zult omkomen, kunt gij veilig aan den meest woedenden strijd deelnemen. Hier doet men het Godsbestuur alle toestanden dwars doorboren, om het doel te bereiken, en vergeet men, dat dat strijden toch ook eene oorzaak hebben moet, en zodoende heeft dan de leer van het noodlot wel een grond in eene Hoogere magt, maar is die magt niet de Almagtige God.

De *sterrenwighelarij*, thans nog bij onze geringe volksklassen bekend onder den naam van *planeet-trekken*, erkende zonder tegenspraak een Hooger wezen, dat de plaats en der hemelligchamen bepaalde, met welke plaatsing dan het lot der menschen een zekeren samenhang hebben zou. Het waren de planeten, welke in treffende, regelmatige banen bewogen worden om de zon, maar wier beweging, gezien van de aarde, die zelve om de zon wentelt, hoogst zonderling schijnt, waarom zij *dwaalsterren* genoemd werden. De groote KEPLER, die de wetten der beweging van hemelligchamen ontdekte, nam desniettemin deel aan sterrenwighelarij en voorspelde vooreen tegenspoed uit den betrekkelijken stand der planeten en vaste sterren. Ik acht het geen verontschuldiging voor hem, dat hij dit deed om brood te bekomen, maar in welke tijden leefde hij! Zijne eigene Moeder was betrokken in een heksenproces!

Reeds bij de Joden vindt men eene hoogere stem, die de lotgevallen der menschen regelt (opmerkelijk, dat wij nog dat zoo verwerpelijke woord *lotgevallen* gebruiken): zoo de rook van hunne offeranden regt opwaarts steeg, gaf God zijne goedkeuring aan het doel, waarmede geofferd werd, en in de *Fortuna prospera* en de *Fortuna adversa* der Romeinen had men eene godin, dat is de erkenning van een Hooger bestuur in hetgeen wij noemen: *voorspoed* en *tegenspoed*. Treffend zijn hier en daar de woorden van DAVID, waarmede hij dat bestuur uitdrukt, en

onovertroffen schoon is hetgeen wij in het boek JOB hierover vinden: „De Heer heeft gegeven, de Heer heeft genomen, de „naam des Heeren zij geloofd.”

Hij, die wat geleefd heeft, — en dit verdient wel de aandacht, — bemoeit zich minder en minder met de vraag naar voor- of tegenspoed; hij wordt in het geheel niet ongevoelig voor geluk of ongeluk, maar beiden spreken toch minder sterk tot hem, en heeft hij van dat, wat men gewoonlijk *onheil* noemt, zijn deel gehad, zoo geeft hij daaraan eene andere beteekenis. Al wat men gezamentlijk *bezwaren* noemt, ziet hij meer en meer aan als middelen, hem gegeven, om zijne krachten te oefenen, en zoo ontdekt hij in die oneindige beweging om en in hem inderdaad eene eigene en bepaalde rigting, door Hoogere hand geordend, en is hij dáár, dan zijn zijne neigingen, begeerten en wenschen zeer ingekrompen en bepalen zich de weinige, die hij nog over heeft, inzonderheid tot den kring zijner pligten en tot hetgeen hij goeds en heilrijks rondom zich ziet leven.

Geene Stoïcijnse koelheid, geene onverschilligheid, maar een dooden van den subjectieven mensch door de waarheid, dat er van God voor ons niets komen kan dan hetgeen goed is! Hebben wij onheilen, dan hebben wij ze ons zelve verschafft.

Langs dit snoer is er, te midden van zoogenaamde moeilijkheden en zoogenaamde bezwaren, een levensweg te vinden, waarop men rustig voortgaat. Tevredenheid moest gebragt worden tot de dingen, waarnaar men bij voorkeur behoorde te streven; zij geeft gezondheid naar ligchaam en naar ziel; zij geeft u lust en moed, en zij maakt u dankbaar voor de duizenden voorregten, die gij dan nog ontvangt, indien u een zoogenaamd onheil mogt treffen. De zwaarste slagen in het leven zijn, zonder tegenspraak, het verlies van innig geliefden door den dood. Wat kan ons dan weêrhouden, volkomen bedroefd te zijn? Maar hebben wij daarmede alles verloren, of hebben wij nog oneindig veel goeds over? En indien wij met zulk een geliefde zeer veel zouden verloren hebben, zoodat wij zelfs in het eerst geen licht zien in de toekomst, zal het ons dan niet

troostend foespreken, dat de goede God het is, die ons ontgenomen heeft wat ons zoo dierbaar was, en zullen wij niet spoedig er toe gebragt worden om ons dankbaar te herinneren, welk voorregt wij gehad hebben in dat bezit? Of is er een ander verschil tusschen het gisteren en het heden, dan in tijd, en is het niet waar, dat wij tot heden zooveel bezaten en daarin zoo gelukkig waren, omdat het ons heden ontnomen wordt? Is dan onze dankbaarheid ook aan tijd gebonden?

Er komt voor elken mensch een uur van scheiden; alles, wat wij hier hebben, is geleend, tot zelfs ons eigen ligchaam; en wij dragen van hier naar de overzijde van het graf niets mede, dan hetgeen onsterfelijk in ons is. Waarom gewennen wij ons niet meer aan die voorstelling? Telkens in dit leven zien wij de toestanden wisselen; wij ontvangen en wij verliezen, en dat gaat onophoudelijk voort. Weet elk mensch nu voor zich, wat hem het beste is? Zie dan maar eens rondom u, hoe de een dat wenscht, wat de ander veracht, de een naar dat haakt, wat de ander verfoeit, de een datgene gloeiend najaagt, wat de ander als zijn ongeluk beschouwen zou; en als gij dat spel goed bestudeerd hebt, vraag dan u zelve af, of uwe zeer bijzondere wenschen nu wel zooveel wijzer zullen zijn dan die van de overigen, die toch onmogelijk allen in de waarheid kunnen zijn. Zoo komt gij gemakkelijk tot de overtuiging, dat weinig te wenschen en veel te doen beter is.

Maar zijn zij, die hunne wenschen veelal vervuld zien worden, zoo gelukkig? Is hij, die een aanzienlijk vermogen heeft, soms niet geneigd dat vermogen steeds te willen uitbreiden, en geeft hem dat geluk? Is hij, die het maar voor het wenschen heeft en zich in weelde baadt, zoo gelukkig? Is hij, die naar eer en roem jaagt, zoo gelukkig, of is hij niet soms als een krankzinnige verzot op meer?

Maar meer dan genoeg. Hij, die zich voor zich zelve niet schamen wil, drage zijn leed met moed, van welken aard dat leed ook zij: dan beantwoordt dat leed aan het doel, waarmede het hem van Boven gegeven werd, om hem „wat te doen worden.” Ook hier geldt het, „al doende leert men;” door leed

te leeren dragen, leert men leed dragen en zware lasten worden ligter en ligter.

En wat den man betreft: wie in zoogenaamden tegenspoed, van welken aard die ook zij, een kind is, behoort uit de rijder mannen te worden verwijderd en onder de kinderen te worden geplaatst. *Per aspera ad astra.*

ONS WETEN.

Er zijn er, die zeggen, dat wij hier in het duister rondtasten, dat wij niets weten en zelfs niets weten kunnen. Zou God zijne schepselen zóó gebrekkig geschapen hebben en zou Hij van hen zóóveel eischen, terwijl Hij hun slechts onkunde gegeven heeft? En staat er niet geschreven: *zoek en gij zult vinden, klop en u zal opengedaan worden?* Hoe zal ik nu zoeken, wanneer ik niet weet wat zoeken is, waar ik zoeken moet en hoe ik zoeken moet? En wat baat mij het opendoen der deur, zoo ik niet eens versta, wat daar achter verborgen was? En staat er niet geschreven: *de waarheid zal u vrij maken?* Wat heb ik aan de waarheid, indien God alles voor mij verborgen gehouden heeft en ik niets weet en ook niets weten kan?

De traagheid alleen kan zulke klagten te voorschijn roepen. Als schepselen kunnen wij niets doorgronden, waartoe God ons geene vermogens gegeven heeft, maar wij doorgronden alles, wat Hij wil dat wij kennen zullen, indien wij slechts de talenten gebruiken, die Hij aan elken mensch gegeven heeft in meerdere of mindere mate.

Als schepselen kunnen wij den *grond* der dingen niet verstaan; wij hebben er geene vermogens voor; maar als schepselen hebben wij ook aan dien *grond* niets hoegenaamd; wij kunnen er

niets mede doen, en wij hebben ook overvloed van werk, zelfs oneindig meer dan wij volbrengen kunnen, indien wij datgene leeren verstaan, waartoe wij vermogens bekomen hebben.

De beroemde mannen van ons geslacht, beroemd in het kennen en weten, hebben hunne aandacht afwisselend bepaald nu op deze, dan op die zaak, en steeds de zaak in de aandacht gehouden, des te langer, naar mate er minder spoedig licht in kwam opdagen. *Ik wacht*, zijn de zoo hoogst opmerkenswaardige woorden van NEWTON, *ik wacht; zoo ik bij aanhoudend bedenken en overleggen van eene zaak eenig licht ontwaar, dan komt de waarheid mij als van zelve tegen.*

In zedelijke dingen geldt de waarheid: *bid en u zal gegeven worden.*

Binnen den kring der vermogens, die ons geschonken zijn, is ons weten onbepaald. Zie het aan de enorme menigte kundigheden in stoffelijk en onstoffelijk opzigt, op aarde door de vermogens aan het licht gebragt, die God aan de menschen heeft gegeven.

Er zijn er alweder, die zeggen, dat dit *menschelijke* wetenschap is. Vermag dan de mensch iets goeds uit zich zelve? Is die oneindige reeks van kundigheden iets anders dan het gewrocht der talenten, door God aan de menschen gegeven? Er is hier natuurlijk alleen sprake van *ware* kundigheden. Is de mensch er de bron van, of God, die aan den mensch de talenten gegeven heeft? En wat doet dan hij, die hooghartig al die kundigheden verwerpt en minachtend spreekt van die gebrekkige menschelijke kennis?

Zooals het schoone in de zichtbare natuur een gewrocht is van God zelve, zoo is het schoone in hetgeen de mensch in wetenschap en kunst heeft bijeengebragt, werk van God zelve!

Het kwade komt van ons, menschen; al het goede komt van God!

Gebruik dan vrijmoedig en blijde de talenten, door uwen Vader u geschonken, en woeker zelfs daarmede; het is een heilige pligt dat te doen. Of zou onze maag ons regt geven met moeite het land te bebouwen, om voedsel voor ons lichaam te bekomen, en zou onze onsterfelijke geest mogen gaan

nederzitten en in traagheid mogen afwachten, tot de Almagtige hem aanbrengt wat hij behoeft? Zelfs al hadden wij niet meer dan *één talent* ontvangen, zelfs dan nog is rusteloos geestelijk werk ons als pligt voorgeschreven.

En hoe zoet is niet de uitkomst! hoe gelukkig zijn wij niet bij iederen nieuwen, helderen blik, hoe verheft het ons niet tot de Bron, waarvan het licht komt! Maar wij moeten blijven binnen den kring van onze vermogens en niet daarbuiten willen gaan; in waarheid, op deze wijze valt ons leven zamen met het dienen van onzen Schepper.

Welke doeleinden de goede God heeft met het bestaan van het heelal, is ons onbekend: dat kunnen geschapen wezens niet weten.

Welke doeleinden de goede God gehad heeft met het scheppen van het menschelijk geslacht, kan ons weder niet bekend zijn; maar *één* doel kennen wij, wij menschen, allen zonder onderscheid, indien wij willen, namelijk: *wij menschen moeten de som van het goede vergrooten*. Dat staat muurvast, als de heilige pligt van ons geheele geslacht.

Indien dan door ons aan dat doel wordt beantwoord, *zoo dienen wij onzen God*.

In waarheid: er bestaat voor ons geen andere Godsdienst dan te beantwoorden aan het doel, waarvoor wij bestaan. Of dient niet de dienaar zijn meester, indien hij het werk goed volbrengt, dat hem is opgelegd?

Het is verwringen der waarheid, indien wij een andere godsdienst erkennen, dan eene zoodanige, die strekt om de som van het goede te vergrooten, en dat juist is het doel, waarvoor God ons geschapen heeft.

Of staat er niet geschreven: *zij zijn het niet, die roepen: Heere, Heere, maar die den wil des Hemelschen Vaders doen?* En is Gods wil doen en zijne geboden volbrengen iets anders dan de som van het goede te vergrooten?

En staat er niet geschreven: *uit de vruchten kent men den boom?* En wordt de luije dienstknecht niet verworpen?

Zoo is dan het doel van ons leven God te dienen, en zoo is dan God te dienen, de som van het goede te vergrooten.

BEGRIJPEN EN GELOOVEN.

Er is eene soort van zwarten steen, dien men toetssteen noemt; zoo men daarop wrijft met een voorwerp van goud of koper, blijven er in beide gevallen op dien steen deeltjes goud of koper achter, die zoodanig onderscheiden van kleur zijn, dat hij, die ze eenmaal goed bezien en onderling vergeleken heeft, voortaan door zulk een steen goud van koper volkomen goed onderscheiden kan.

Zulke toetssteenen heeft de menschelijke geest, met dit verschil, dat hier oefening wel helpt, als bij het goud en het koper, om naauwkeuriger te leeren onderscheiden, maar dat zonder eenige oefening, als van nature, het onderscheid te voorschijn treedt. Ik bedoel natuurlijk de vermogens, die wij hebben, om het *ware* van het *valsche*, het *goede* van het *kwade* en het *schoone* van het *afzigtelijke* te kunnen onderscheiden. De beschaving strekt, om die vermogens steeds in uitgebreidheid te doen toenemen, maar in den minst ontwikkelde ontwaart men er reeds sporen van.

De grond van deze vermogens is zonder twijfel *één*, maar in hunne verschijning hebben zij zekere zelfstandigheid. Aan waarheid kan het in het *schoone* en *goede* nooit ontbreken, en zoo mogen wij dan vragen: hoe komt een mensch tot het *goede* en hoe tot het *schoone*?

Van den waarheidszin kan gezegd worden, dat hij zijn grond heeft in de *axiomata*, grondwaarheden, die niet behoeven bewezen te worden en aan elken gezonden menschelijken geest eigen zijn, bijv.: er ontstaat niets zonder oorzaak, en vele andere. Zoo iemand dus vragen zou: wat is waarheid? zouden wij, van deze grondwaarheden uitgaande, mogen zeggen: dat, wat in aard met de grondwaarheden overeenkomt. Deze uitdrukking is geene verklaring, maar eene volkomen praktische toelichting. Dat alles eene oorzaak hebben moet, kan ik niet toelichten, maar het tegendeel aan te nemen is mij onmogelijk. Welnu, dan zou men ook eene waarheid kunnen noemen: iets, waarvan het tegendeel niet kan worden aangenomen. Voor het tegendeel van waarheid hebben wij intusschen een woord, en dat woord is *leugen*. Zoo liefelijk de waarheid ons toespreekt, indien wij ons als een kind tegenover haar stellen, zoo afzigtelijk komt ons de leugen voor; maar in dit gevoel van aangenaam of onaangenaam hebben wij geene kenmerken, waarop wij ons verlaten kunnen. Dit intusschen is ons ten zegen, dat de waarheid ons aantrekt en de leugen ons afstoot, dat wij rust hebben bij de waarheid en onrust bij de leugen. Van diepe beteekenis zijn dan ook de voortreffelijke woorden: *de waarheid zal u vrij maken*.

Door onzen waarheidszin zijn wij in staat, de beteekenis vast te stellen van hetgeen zich afzonderlijk aan onzen geest aanbiedt, en daaronder verstaat men wat men noemt *begrippen*. Een begrip is eene gevestigde voorstelling van iets. Dat iets kan zichtbaar of onzichtbaar zijn; het woord komt van grijpen en wel geheel en al gevat hebben. In de woorden: *ik zie hem in den boom*, heeft men het begrip van een persoonlijkheid *ik*; ten andere van het begrip van *dengene*, dien ik zie; ten derde, *dat ik zie*; ten vierde het begrip van een *boom*; ten vijfde het begrip van eene bepaalde *plaats* in den boom; vervolgens, dat die andere persoon *zich daar bevindt*, en eindelijk dat ik hem daar *zie*. Derhalve zooveel woorden, zooveel begrippen, zoo al niet geheel en al zelfstandige, dan meer of min gewijzigde, bijv.: *ik loop* en *ik heb geloopt*; in beiden komt het begrip *loopen* voor en

het begrip *ik*, maar in het eerste geval geschiedt dat loopen thans, en in het tweede geval is het geschied.

Begrippen hebben zooveel zekerheid, als wij er zelve aan toekennen; zij zijn *teekenen* onzer gedachten, en de uitstekende SCHRÖDER noemde daarom ook *de menschelijke kennis eene teekenskunde*.

Wanneer wij verschillende begrippen onderling vergelijken of op andere wijze in onderling verband brengen, zoo heeten wij te *oordeelen*, een schoon woord: *het oor deelen*, dat is te gelijk luisteren in onderscheidene rigtingen. Dat oordeelen is de grondslag van het verkrijgen van nieuwe waarheden bij het onderling in verband brengen van begrippen. Die waarheden zijn oneindig in aantal, reeds bij den gewonen, niet breed ontwikkelden mensch. Zij zijn hem lief, indien zij eenig gewigt hebben, en dan — en dit is een eerste vereischte — indien zij onwrikbaar vaststaan. Dan noemen wij ze *waarachtig*.

Kunnen wij ons eene waarheid denken, zoo noemen wij haar *mogelijk* of *bestaanbaar*; hebben wij grond om te vermoeden, dat iets waar is, zoo noemen wij dat *waarschijnlijk*. Wat boven allen twijfel verheven is, heeten wij *zeker*, en is het door het verstand aan het licht gebracht, zoo heet het *bewezen*.

Hoe is het nu op het uitnemende veld van het goede en van het schoone? Gaan wij hier ook uit van *grond-goedheden* en *grond-schoonheden*, even als bij de waarheid? En is ons leven in het goede en schoone ook aan zulke vaste regels gebonden, als dat bij de werking van het verstand is? Hoogst gewigtige vraag voorwaar, waarmede wij ons thans willen bezighouden.

Reeds dadelijk mag ik opmerken, dat voor het goede en schoone *evidentiae immediatae* niet ontbreken, grondslagen, die bij het kenvermogen *axiomata* heeten 1).

1) Van het woord *axioma* wordt in het gewone leven dikwerf misbruik gemaakt; hetgeen klaarblijkelijk is, dat is, wat aan geen twijfel onderhevig is en dadelijk als waarheid spreekt, noemt men daar veelal *axioma*. Maar er zijn twee soorten van klaarblijkelijkheden, *evidentiae*, — een voortreffelijk woord: wat uit zich zelve ziet, van *ex* en *videre*; ons woord *klaarblijkelijk* is mede niet verwerpelijk, want *blijken* is naar buiten spreken, en dat naar buiten spreken geschiedt hier *klaar*, dat is helder.

In de eerste plaats treffen wij voor het *goede* hier het reeds bovengenoemde axioma aan: *er bestaat niets zonder oorzaak*. Dit axioma toch wordt bij zeer geringe verwerking door het verstand eene waarheid voor ons van de hoogste aangelegenheid.

Indien er niets is zonder oorzaak, is er ook geen oorzaak uit zich zelve, maar moeten alle oorzaken een of meer gronden hebben. Het axioma houdt in waarheid op axioma te zijn, maar door dit eenvoudige rede-besluit zijn wij toch op eenmaal gekomen òf tot eene eenige oorzaak van alle oorzaken, òf tot eenige weinige.

Wie op de stoffelijke wereld alleen ziet, komt langs dit snoer tot eene enkele kracht of tot eenige weinige krachten, waardoor al wat er is, geworden is en onderhouden wordt; maar de mensch, die in zich zelve een geestelijk wezen, een persoon ziet, erkent onmiddellijk meer dan krachten. Geestelijke wezens, personen, zijn dan ook niet uit zich zelve geworden, en ziedaar ons dan onmiddellijk gevoerd tot de erkenning van

De twee soorten van klaarlijkheden zijn *onmiddellijke* en *middellijke*, *evidentiae immediatae et mediatae*; de eerste zijn de *axiomata*; de tweede zijn wel waarheden en spreken wel dadelijk als waarheden, maar zij kunnen bewezen worden, en wat bewezen worden *kan*, dat *moet* bewezen worden.

Het is dus zeer bedenkelijk, dat voor vast aan te nemen, wat het zijn *kan*, maar daarom niet noodwendig *behoeft* te zijn.

In het gewone spraakgebruik leeft intusschen een grenzenloos aantal fouten; eene menigte begrippen zijn onder de menschen niet genoeg vastgesteld, zoodat de een in waarheid uit knollen en de ander uit citroenen redeneert. Zonderling, dat men niet vóór alle dingen datgene hecht en zeker maakt, zonder hetwelk men niet voort kan. De onzekerheid en onjuistheid van de begrippen is dan ook oorzaak van oneindig misverstand onder de menschen, waarbij zich dan nog voegt, dat men de regelen niet kent, naar welke men de begrippen verwerkt om tot nieuwe waarheid te komen. Men is onder ons zóó verzet op slecht redeneren, dat de Staten-Generaal in 1876 met kracht hebben doorgedreven, dat zelfs de meest ontwikkelde standen in Nederland gezond redeneren niet mochten leeren. En wat hoogst opmerkelijk is: onze tijd bevljigt zich wel om op grooten afstand door Telegraaf en Telephoon te spreken, maar over duidelijk spreken bekreunen zich zeer weinigen; en toch is het veel spreken aan de orde, zoodat de regel schijnt te gelden: „spreken is zilver, en spreken is goud.”

één Wezen, dat de oorzaak is van al wat er bestaat van geest en van stof, of tot de erkenning van eenige van die wezens.

Zoo begon de mensch met krachten, en kwam toen tot veel goden, tot hij leerde, dat er slechts *éene enkele* oorzaak zijn kan van al wat er is, daar, bij het bestaan van twee of meer oorzaken, er eene oorzaak zou moeten wezen, waardoor er twee of meer zijn; die laatste oorzaak zou dan de oorzaak van alle oorzaken zijn.

Opmerkelijke waarheid inderdaad, dat in ons bestaan een axioma is nedergelegd, hetwelk wij van dat bestaan niet kunnen wegnemen, en dat dit axioma, slechts een weinig behandeld door het verstand, regelregt voert tot de erkenning van een hoogste Wezen, dat oorzaak is van alles, dus ook van ons bestaan, en alzoo ook onze Schepper is. De ruwste natuurmensch heeft, zoo goed als de meest beschaafde, het axioma, dat er niets is zonder oorzaak; dat drukt hij uit in al zijne handelingen, en het kan ons alzoo niet bevreemden, dat diezelfde ruwe mensch, die zon, maan en sterren aanschouwt, die den bliksem door het luchtruim ziet slingeren en het geluid van den donder ontwaart, al spoedig, zij het dan ook duister, iets in zich erkent van eene oorzaak der oorzaken. Hij is er toe gebragt langs den weg van het verstand, en hij gaat hierbij ongemerkt over op het gebied van het gevoel. Dat gevoel is echter in den aanvang armoedig; het bepaalt zich tot eenige schepping van tooisels, die den arme streelen; zijne vederen, zijne kleuren vindt hij fraai. Maar hij heeft toch onderwijl de zijnen lief; hij beseft toch, dat, terwijl hij nog zijne hand zal uitstrekken naar zijn vijand en diens vleesch zal opeten, hij zijne eigene betrekkingen sparen moet; ja, hij voelt zich genoopt, om niet slechts voor zijn eigen levensonderhoud te zorgen, maar dat ook voor de zijnen te doen; hij sluit vriendschap met zijne stamgenooten en vermaakt zich met deze. De eerste vonken van zedelijk gevoel zijn in hem ontstaan; hij heeft hiermede een tweeden weg, die naast den eersten ligt, ontwaart, en beweegt zich nu afwisselend op het pad, dat tot kennis leidt, en op dat, waardoor hij in eigen gevoel meer beteekenis bekomt. Naar mate

zijn zedelijk gevoel meer ontwikkeld wordt, wordt hij meer en meer getrokken tot Hem, die hem het leven gaf, en de eerste maal dat hij iets vraagt aan de oorzaak der oorzaken, dat hij hulp afsmeekt in nood, is er eene andere stem in hem gevestigd, die hem ruim zooveel bevredigt, als hetgeen hij langs den weg des verstands mocht verkrijgen: *hij gelooft*.

In den eenvoudigsten zin is *gelooven* het aannemen van iets als waar, op gronden, die wel bevredigen, maar die deels liggen buiten den kring van het verstand, en in de hoogste en edelste beteekenis is *gelooven* het innig verkeeren van den geestelijken mensch met zijn Schepper; den hoogsten trap hiervan mag men noemen *vertrouwen*.

Het woord *gelooven*, in den eenvoudigsten zin genomen, is van toepassing waar men eene mededeeling van een ander als waarheid opneemt, die ander moge leven of geleefd hebben; in het laatste geval heet het *historisch geloof*, en in het eerste geval aannemen van een berigt als waarheid. In beide gevallen kan het gelooven ook opklimmen tot vertrouwen. Het blijft aan ons overgelaten, om hetgeen wij door middel van anderen vernemen, aan te nemen of niet, en hoezeer vaste regelén hier moeten worden erkend, zoo blijft toch elkeen vrij, zich aan de regelen te houden of niet.

Voorts wordt het woord *gelooven* ook wel gebezigd voor *als waar erkennen*, volmaakt in de plaats van begrijpen of verstaan; bijv.: „ik geloof met u, dat deze daad goed is,” beteekent, dat ik die daad werkelijk voor goed houd en het dus voor waarheid erken, dat zij goed is. Zoo spreken wij dan ook van ons *gevoelen*, waar wij handelen over hetgeen wij *meen*en waar te zijn: bijv.: „ik gevoel, dat ik hier niet goed gehandeld heb.”

Er is nog eene geheel andere beteekenis van het woord *gelooven*: onze verbeelding kan ons voorstellingen bijbrengen, wier waarde wij niet toetsen kunnen, en die voorstellingen kunnen wij aannemen als waar; zoo heeft men dan heksen en spoken aangenomen en schimmen, en zoo spreekt men tegenwoordig nog over dierlijk magnetisme, spiritisme, homoeopathie, enz.

Eene andere beteekenis van het woord *gelooven* is, dat men

zich hecht aan eene leer, eene reeks van voorstellingen, van meeningen, tot een geheel vereenigd; zoo kan men gelooven aan de leer van DARWIN. Is die leer eene dusgenoemde godsdienstige, zoo heeft men daaraan den naam gegeven van *geloof* bij uitnemendheid. Hier staan wij in eene teedere aangelegenheid, en wij mogen ons wel nadere rekenschap geven van hetgeen hier wordt bedoeld, te meer, omdat hier niet zelden drie van elkander ten eenen male verschillende zaken worden verward.

Waar het godsdienstig geloof besloten is in eene kerkleer, treft men namelijk onder dien naam aan vooreerst waarlijk zuiver godsdienstige dingen. Maar deze zijn, wanneer het kerkgenootschap oud is, soms innig doormengd met overleveringen van toestanden, die eenmaal hebben bestaan, feiten, opgeteekend naar de meening van vroeger levenden, soms ook berigten van overleveringen; zaken, die met hetgeen in waarheid godsdienstig geloof moet genoemd worden, niets hoegenaamd gemeen hebben, maar die nu eenmaal zóózeer daarmede zijn doorengemengd, dat men al het geschiedkundig opgeteekende heet te moeten omhelzen, te gelijk met de waarheden van het waarachtig godsdienstig geloof, zonder welke omhelzing men kortweg genoemd wordt *ongeloovige*. In lateren tijd is men ernstig begonnen deze twee zaken van elkander gescheiden te houden, zooals zij in het oorspronkelijke Christendom ook volkomen van elkander gescheiden waren. Daarin kon die verwarring niet bestaan, omdat het eenige artikel van de Christelijke wet eigenlijk luidt: *word volmaakt*, en het al of niet hechten aan gebeurtenissen nergens is voorgeschreven. Of men nu in den lateren tijd op de beste wijze hiernaar getracht heeft, heb ik boven reeds met een woord besproken.

Van nog bedenkelijker aard is het, als men in een kerkgenootschap naast onwrikbare godsdienstige waarheden, die de menschen zullen hebben te gelooven, opneemt bevelen of voorschriften, om dit te doen of dat te laten, hetzij gedurende het geheele leven, hetzij op bepaalde tijden of onder bepaalde omstandigheden. En worden deze voorschriften evenzoo gelegd op het gemoed der menschen als de zaken van zuiver en gods-

dienstig geloof, zoodat het zondigen tegen die voorschriften ook genoemd wordt geloofsverzaking, dan wordt er niet slechts groote verwarring, maar ook verminking der waarheid gepleegd; dan moge, door die voorschriften niet te volgen, worden gezondigd tegen de *kerk*, maar het zuivere, het waarachtige godsdienstige geloof kan daarbij volmaakt onaangetast blijven. Intusschen behoort men dan in zulk een kerkgenootschap niet.

Tot oneindig groot nadeel van alle volken, die thans nog de aarde bewonen, leeft nog de dubbele verwarring, die ik daar noemde, voort, en het laat zich nog niet aanzien, wanneer daaraan een einde zijn zal. En toch is het waar, dat een historisch geloof, een voor waar aannemen van gebeurtenissen, geen verband hoegenaamd heeft met hetgeen godsdienstig geloof waarachtig beteekent; voorts dat men alle genoemde kerkelijke voorschriften met naauwgezetheid opvolgen kan, maar dat in die opvolging nog niet besloten ligt, dat men waarlijk heeft opregt en zuiver godsdienstig geloof. Er staat toch met volkomene klaarheid voor elkeen opgeteekend: *uit de vruchten kent men den boom*, en op vele plaatsen elders, dat het niet dáárop aankomt, dat men zal *weten* hoe het zijn moet, maar dat alles gelegen is in *doen*, zooals trouwens een kind verstaan kan.

Ten slotte blijft dus als echt en zuiver godsdienstig geloof niet anders over dan het leven in den geest met den geestelijken God, onzen Vader.

Hierboven heb ik reeds met een woord gesproken (ook in het artikel HET KWAAD) over *zedelijke axiomata*, over zulke grondslagen van ons zedelijk bestaan, als de gewone dusgenoemde axiomata zijn voor ons verstand. Gij kent er vele; sommige kunnen welligt nog meer of min verstandelijk bewezen worden, maar wrijft men ze slechts aan den toetssteen van het zedelijk bewustzijn, zoo hebben zij dat verstandelijk bewijs niet noodig, om een hechten en waarachtigen grondslag te vormen voor ons geheele zedelijk leven, waarvan dan de schoone uitkomst is opregte godsdienst, en van deze bij bevoorregten ware godsvrucht. Van deze zedelijke axiomata vindt men een schat in de uitspraken van JEZUS CHRISTUS.

Het eerste van deze is noodwendig: *er is een God*. Voorts is elk van zijne hoedanigheden zulk een axioma. Hij is *oneindig* in elke beteekenis des woords, dus *oneindig wijs*, *goed*, dus is Hij *liefde*. Hij is *de waarheid*. Ja zelfs het voorschrift, *dat wij naar volmaaktheid moeten streven*, mag veilig onder de genoemde zedelijke axiomata worden gebragt, want door verstandelijke bewijzen wordt deze waarheid niets krachtiger, en het tegendeel aan te nemen is ongerijmd. Men kan moeilijk onder dien schat van uitspraken, waarop het Christendom berust, er ééne vinden, die niet zou kunnen gebragt worden tot de zedelijke *evidentiae immediatae*; en mogt hieraan nog twijfel zijn, *evidentiae* zijn zij alle, al mogten sommige ook nog eene eenvoudige toelichting behoeven.

Al deze zedelijke *evidentiae* zijn dan in woorden goed geformuleerde grondslagen van ons leven en alzoo ook grondslagen van ons godsdienstig geloof. Dat geloof zelf wordt alleen gekend uit ons *zijn* en ons *doen*, want *uit de vruchten kent men den boom*.

Geduchte belijdenis! en zij is toch waarachtig. Wie kan haar ter neder schrijven zonder zich diep te schamen, en moet zelfs niet de beste onder ons menschen rondborstig belijden, dat hij zelfs niet een geloof heeft ter grootte van een mosterdzaad?

Een enkel woord nog. Is men tegenwoordig op een goed spoor, in hetgeen men noemt beschaving? Het gelooven, zagen wij, is het leven; wordt dat gelooven op den voorgrond gesteld? Het begrijpen is slechts een deel van het leven; doet men tegenwoordig wel, daarin alle kracht te leggen?

Onderwijs is thans het wachtwoord in het beschaafde Europa, *opvoeding* is bijzaak of is geene zaak; kan men door onderwijs alleen den mensch vormen? Is onderwijs het beste middel om het gemoedsleven op te wekken, of heet opvoeding daartoe bij voorkeur in staat te zijn?

Is het streven naar kennis, naar wetenschap, dat tegenwoordig het hoofdstreven is, het meest geschikte middel om aan het

gemoedsleven rigting en kracht te verzekeren? Ik heb deze vraag meermalen, onder anderen in de *Getuigenis* (1876), besproken, en laat thans hier volgen woorden, die voorkomen in het *Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage*, 3 Februarij 1878. Toelichting is onnoodig.

Onderwijs is het universeel middel, dat de maatschappij zal bevrijden van zedeloosheid, misdaad en ondeugden.

Zoo luidt de „liberale” leer.

Erkennende, dat onderwijs goed, nuttig en noodig is en veel goeds uitwerkt, kan men evenwel tevens van gevoelen zijn, dat onderwijs alleen niet voldoende is en opvoeding en godsdienst vrij wat meer uitwerken tegen de ondeugd.

Dit laatste toont de *Standaard* nog eens met cijfers aan. Deze zegt:

„Hoe onwaar deze bewering was (dat men de kosten van het onderwijs later op de gevangenen zou uitwinnen), kon wel niet duidelijker dan uit de donkere cijfers blijken, dat, ondanks dit verbeterd onderwijs, de kosten van justitie in één vierde van eene eeuw ten onzent zijn verdubbeld.

„In 1852 toch beliep de begrooting van justitie f 2,188,012 en in 1877 was dit bedrag geklommen tot f 4,293,512.

„Nu was in datzelfde tijdvak het Staats-budget voor onderwijs verzesvoudigd en van f 526,964 in 1852 tot f 3,192,331 in 1877 geklommen, en staan we dus, in lijnregten strijd met de liberalistische profetie, voor het uit finantiël oogpunt zeer droeve feit, dat de meerdere uitgave voor onderwijs ten bedrage van *twee-en-een-half* millioen met eene meerdere uitgave voor justitie van ongeveer gelijk bedrag hand aan hand gaat.

„Bovendien is niet slechts het aantal personen, dat met de politie in aanraking kwam, allerwege in Europa toegenomen, maar het bedenkelijkst verschijnsel ter omverwerping van de liberalistische theorie is wel dit, dat, om nu van de lagere school niet te spreken, de *wetenschappelijk gevormde* lieden slechts één pCt. op de bevolking uitmaken en dat toch deze zelfde lieden twee pCt. sterk zijn onder de gevangenen.

„Men weet dan ook, dat de klagten over gestadigen achteruitgang op het terrein der *publieke* zedelijkheid niet slechts uit onzen hoek komen, maar steeds meer algemeen worden.”

Uit het bovenstaande is voortgevloeid, dat de zedelijke onmiddellijke klaarlijkheden, zoowel als de verstandelijke, de grondslagen zijn van ons beter leven. Die grondslagen ontvangt ieder mensch bij zijne geboorte, en in zijne jeugd is er slechts eene kleine aanleiding noodig, om die waarheden als

waarheden te doen spreken, bijna als een slag tegen de klok voldoende is, om haar haren klank te doen uiten, maar nu een klank, die nooit weder ophoudt te spreken. De kinderen hebben die grondwaarheden onvervalscht, en daarom beminnen wij hen zoo zeer. Worden wij menschen, dan verliezen sommige van die grondwaarheden hare volle kracht in ons, ja soms nog erger: wij zijn, helaas, in staat sommige daarvan te doen slapen, te doen kwijnen, in elk geval haren invloed op ons leven te verlammen.

En zoo verstaan wij dan de onuitsprekelijk treffende woorden van JEZUS CHRISTUS, *dat wij weder worden moeten als de kinderen*, en dat er zonder dat niets goeds van ons groeijen kan. De zedelijke onmiddellijke klaarlijkeliikheden, die wij in ons ter ruste gebragt hebben, moeten weder herleven, als toen wij kinderen waren; en gebeurt dat niet, dan is het klaar, dat wij geene goede menschen kunnen worden, want wij spreken niet de taal, die God in onzen geest oorspronkelijk heeft gelegd.

Opvoeding van kinderen moet dus zijn: te leeren altoos kinderlijk te blijven tot aan den grijzen ouderdom, en verbetering van menschen, zoo zij mogelijk is, moet zijn: ze weder kinderen te doen worden. Zóó heb ik de zaak opgevat aan het eind van het artikel: DE MAATSCHAPPIJ.

DE LEER VAN DARWIN.

De schoone woorden van PLINIUS: *nusquam magis quam in minimis tota est Natura* kunnen veilig aldus vertaald worden: indien gij Gods oneindige wijsheid zien wilt, ga dan tot hetgeen gij *klein* noemt en onderzoek het in elke rigting. Deze woorden schitteren inzonderheid in volle pracht, zoo het de *genesis* geldt. Al wat geworden is, al is het ook nog zoo groot en zamengesteld, was klein bij zijn begin, en zoo wachten wij ons dan ook wel, indien wij niet den naam van dwazen willen dragen, om iets *klein* te noemen, want het kan de kiem worden van zeer veel groots.

Het verst, waartoe de menschelijke kennis het kan brengen, is het zeer kleine te volgen op zijn spoor, waar het de *genesis* geldt. Dan blijkt het, dat uit dat zeer kleine iets te voorschijn treedt en daaruit weder iets anders, en dat er alzoo, terwijl het een zich uit het ander regelmatig ontwikkelt, iets tot stand komt. Dit is zoo in de wereld van denken, gevoelen en willen, maar dit is ook zoo in al hetgeen het oog onderscheidt. In de geheele wereld, onzichtbaar of zichtbaar, heerscht ordelijke ontwikkeling, naar bepaalde wetten. Het is het doel der zedelijke en der natuur-wetenschappen, die wetten op te sporen; waar zij nog niet gevonden zijn, daar kan kennis leven; en

waar die wetten in meerdere mate gevonden zijn, daar bestaat wetenschap. Hoe meer de geestelijke en de stoffelijke wereld worden bespied, des te meer van die wetten worden gevonden, en die gevonden wetten treden ook weder in onderling, geordend verband op, zoodat de geheele schepping blijkt orde te zijn; en waar die orde nog niet gevonden is, daar erkent men haar toch, want hoe zou er tusschen zoo oneindig veel orde, als men kent, nog ordeloosheid kunnen bestaan?

In dien zin schreef ik vóór vele jaren de woorden: *het streven der stof naar harmonie*. Ik handelde toen alleen over de zichtbare wereld en verstond toen onder *streven* der stof de opvolging der wetten, door den Almagtige in de stof gelegd; het woord *streven* was figuurlijk, zooals dit van alles kan gezegd worden, wat zich beweegt. Niemand heeft zich ook aan dit woord geërgerd; trouwens, ik drukte er genoeg bij uit, dat de Almagtige van oogenblik tot oogenblik de stoffelijke wereld bestuurt.

De beroemde Engelsche natuur-onderzoeker DARWIN heeft eene poging aangewend, om de zuiver wetenschappelijke gedachte, dat alles, wat er is, de uitkomst is van iets anders, dat is voorafgegaan, voor het dierenrijk in toepassing te brengen; hij heeft trachten aan te toonen, dat de hoogere diervormen, dat is de meer volmaakte, eenmaal uit minder volmaakte zijn ontstaan, deze laatste op hunne beurt alweder uit minder volmaakte, en zoo voort, tot aan vrij lage vormen, zoodat het geheele dierenrijk, zooals het thans bestaat, bij ontwikkeling uit die lagere zou geworden zijn.

De gedachte was niet nieuw, want van metamorphose is reeds bij de Oudheid sprake, en wie OVIDIUS gelezen heeft, heeft die voorstelling duidelijk in zich opgenomen. Door VIRGILIUS wordt een groote Geest ingevoerd, want hij zegt:

„Coelum ac terras
 „Spiritus intus alit, totamque infusa per artus
 „Mens agitat molem, et magno se corpore miscet.
 „Inde hominum pecudumque genus, vitaeque volantum,
 „Et quae marmoreo fert monstra sub aequore pontus.”

De gedachte metamorphose is later op nieuw door GÖTHE opgevat. Alleen de standvastigheid der soort in den tijd, waarin wij leven, heeft de mannen der wetenschap weêrhouden, om tot de hoogte op te klimmen, waarop DARWIN zich later heeft gesteld, dat namelijk het hoogere zich uit het lagere ontwikkeld zou hebben. Maar zoowel plantkundigen als dierkundigen — laat ik hier althans de namen van LINNAEUS en CUVIER noemen — hebben zich bevljigd om aan te toonen, dat in beide rijken het meer volmaakte grenst aan het minder volmaakte, en zoo voort, tot aan de laagste vormen, zoodat, indien de standvastigheid der soort niet in den weg stond, het voor de hand zou liggen, dat werkelijk het hoogere uit het lagere geworden is.

Onder degenen, die pogingen hebben aangewend om zich die algemeene ontwikkeling voor te stellen, mag OKEN niet vergeten worden, die vóór eene halve eeuw bij voorkeur daarin leefde, maar het wel een weinig overdreef, toen hij uitriep: „*der Mensch ist nur ein Wirbel.*”

Of het DARWIN gelukt is zijne verhevene gedachten tot wetenschap te verheffen, moet ik daarlaten, en in geen geval is hij verder kunnen gaan, dan de mogelijkheid of de waarschijnlijkheid aan te toonen, want het meerendeel der soorten staat nu eenmaal vast, en waar de overgang van de eene tot de andere niet gebleken is, daar mag zij niet worden aangenomen als bewezen. Toch blijft de poging van DARWIN voortreffelijk en zal zij steeds erkend worden als belangrijk, hoezeer, ik herhaal het, wat hij gegeven heeft, voor een aanzienlijk deel buiten de wetenschap staat.

En hoe hebben dan sommigen zich zoo geweldig tegen DARWIN'S leer (ik zeg *leer* en geenszins wetenschap) kunnen kanten, en hoe kan er zulk eene geduchte stem tegen haar opgaan? Hij had de dwaling begaan, eene dwaling intusschen, die hij op zijn spoor moeilijk kon vermijden, om het menschelijk geslacht van het geslacht der apen af te leiden. Vroeger had men het omgekeerde gedaan en de apen wel gehouden voor gevallen menschen; van daar dat ADAM SIMONS zong:

„Was de Orang-outang of de Jokko u gelijk,
 „Zoo edel in gedaante, in aanleg even rijk,
 „Wat heeft hen dan verlaagd, hun de adeldom ontroofd,
 „En in hun ziel die vonk der Godheid uitgedoofd?”

DARWIN had veilig het menschelijk geslacht buiten spel kunnen laten, te meer daar hij toch niet bewezen heeft, dat werkelijk ooit een mensch uit een aap is ontstaan. Maar den opstand tegen DARWIN begrijp ik in het allerminst niet. Het was eene soort van wetenschappelijk onderzoek van hem, waarin hij het niet verder bragt dan tot waarschijnlijkheid, en het eenige wat men dus hier doen mogt, indien men van DARWIN verschilde, was aan te toonen, dat zijne waarschijnlijkheid geene waarschijnlijkheid was.

Ik hoop, dat DARWIN van Gods Almagt eene genoegzaam breede opvatting heeft, om te gelooven, dat zij in staat is uit den aap een mensch te vormen, of wel uit een spin of uit een oester. Eeuwen heeft ons geslacht vrede gehad met de uitdrukking, dat de Almagtige den mensch geschapen heeft „*uit het stof der aarde en in zijne neusgaten geblazen den adem des levens*” (Genesis 2 vers 7); elke andere voorstelling van deze schepping kan dus veilig worden omhelsd, indien zij slechts waar is. Dit laatste ontbreekt aan de voorstelling van DARWIN en daarom mag zij niet als zoodanig worden aangenomen.

DARWIN spreekt hier alleen van den stoffelijken mensch en handelt hier over den geestelijken niet. In Genesis worden deze twee ook uit elkander gehouden, en, opmerkelijk genoeg, eerst wordt de schepping van den geestelijken mensch genoemd, daar er staat (Genesis 1 vers 26): „*Laat ons menschen maken naar ons beeld, naar onze gelijkenis.*” Daar hier dus de vorming van den geestelijken mensch voorafgaat, is het nu volmaakt hetzelfde, ook uit het meest vrome standpunt der menschen, of de Almagtige tot vorming van den stoffelijken mensch zou hebben aangewend de stof der aarde, of wel de stof van oesters, spinnen of apen. Ik geloof, dat het hoogmoed van ons menschen is, onkunde is het zeker, als men er tegen opkomt, dat de stof van ons ligchaam uit die van apen zou hebben

kunnen ontstaan: de scheikunde heeft volkomen bewezen, dat dat ligchaam ontstaat uit de stof der aarde en uit de stof van planten en dieren.

Onze geest, wij kunnen het niet dankbaar genoeg erkennen, wordt gezegd gevormd te zijn naar Gods beeld en naar Gods gelijkenis. In dien geest ligt ons wezen, en al had DARWIN het nog veel erger gemaakt, en de stof van ons ligchaam zoowel als den vorm afgeleid van wie weet welk dier, zijne waarschijnlijkheids-gronden zouden ook dan voor ons niet afdoende zijn; en zoo hij die afleiding bewezen had, dan zouden wij daarin Gods wijsheid te bewonderen hebben. Zoo is mijne meening. In geen enkel opzigt mag ik medegaan met de stof-vergoding van deze eeuw. Gij zult het ook niet doen, indien gij slechts aan uw lijk denkt, zooals het zal bestaan zes weken nadat gij de aarde verlaten hebt, en indien gij u naar waarheid voorstelt, dat van uw geheele ligchaam, onder gewone omstandigheden, na eene halve of eene geheele eeuw geen spoor meer te vinden is.

En zou het u niet genoeg zijn, al hadt gij, mensch, hetzelfde ligchaam, dat de apen rondragen, en zou het u niet genoeg zijn, dat gij dan toch *mensch* zoudt zijn en *rede* bezit? en erkent gij niet, dat ons regt opgaan voor ons onschatbaar is?

„Pronaque quum spectent animalia cetera terram,

„Os homini sublime dedit, coelumque tueri

„Jussit, et erectos ad sidera tollere vultus.”

OVIDIUS.

Opmerkelijk is het intusschen, dat men met de mogelijkheids- of waarschijnlijkheidsleer van DARWIN zoozeer heeft kunnen wegloopen. De afleiding van ons geslacht van apen kan toch in waarheid noch onzen hoogmoed, noch onze nederigheid voeden, en daar die afleiding niet bewezen is, had men haar dan ook niet zoozeer mogen roemen. Maar men is gaarne in deze dagen een weinig buiten het middelpunt.

De wording van menschen uit apen is echter niet het eenige bezwaar, dat sommigen tegen de leer van DARWIN inbrengen. Er zijn er, die zich slechts bij voorkeur God kunnen voorstellen,

indien er in een regelmatigen gang van zaken gegrepen en die gang gestoord wordt; zij denken zich de werkingen der natuur buiten den invloed der Almagt, en het grijpen in die werkingen is voor hen een teeken van de magt des Oneindigen. Dat ingrijpen noemen zij dan bij voorkeur *wonderen*. Niet de volkomen regelmatige beweging der aarde, waardoor de zon schijnbaar van het Oosten naar het Westen bewogen wordt, is voor hen een wonder; ook niet de regelmatige beweging der maan; maar het eensklaps stilstaan van zon of maan zal voor hen een wonder heeten; het eensklapsche, het anomale, in één woord het afwijken van regelmaat is voor hen een teeken van Gods magt. Zoo is het dan ook voor hen onverdragelijk, dat in de levende natuur de eene soort uit de andere ontwikkeld worden zou; dat zou natuurwerking zijn, en volgens hen werkt de natuur niet direct naar Gods wil. Zij meenen, dat God veel meer gezien wordt in de oorspronkelijke, vrije wording van elke soort van plant of dier en dus ook van den mensch.

Dezen lieden moet men dat niet ontnemen, want er behoort eene zekere mate van kennis toe, om God juist bij voorkeur in de regelmaat te zien. Hunne voorstelling is echter in elke rigting ziekelijk; zoo de Almagtige Geest niet de stoffelijke wereld geschapen en aan haar die verstommende regelmaat gegeven heeft, heeft dan eene andere magt dat gedaan? Maar die vraag is onzin. Dan is ook het erkennen van God vooral in stoornis, die in de regelmaat wordt aangebragt, mede onzin.

Juist ontwikkeling van het een uit het ander, regelmatige opvolging, en zooveel meer, zijn de meest treffende teekenen van Gods wijsheid en van zijn oneindig vermogen. Voor mijn deel intusschen meen ik, dat wij, waar wij dusgenaamd ingrijpen zien, wat sommigen *toeval* noemen, evenmin God mogen miskennen als in de regelmaat. Dat ingrijpen geschiedt ook regelmatig, maar het is eene regelmaat, die wij alsnog niet kennen.

D E S T O F.

Men heeft meer dan 60 stoffen leeren kennen, genomen uit hetgeen tot de aarde behoort, die men niet nader ontleden kan, en die men dus noemt *elementen* of *grondstoffen*. Nog in de laatste jaren heeft men eenige daarvan gevonden, en het is te wachten, dat men er nog eenige vinden zal; daar er echter zooveel van de stoffen der aardkorst is onderzocht, kan men zeggen, dat de voornaamste elementen, waaruit de aarde is opgebouwd, gevonden zijn. De meeste komen op aarde voor, met een of meer andere elementen verbonden, sommige in vrijen staat, zooals zilver en goud, zwavel, koolstof als diamant, terwijl ook de koolstof en de zwavel in tal van verbindingen voorkomen.

Alle pogingen, die zijn aangewend, om uit ijzer iets anders te verkrijgen dan ijzer, zijn mislukt tot op dezen dag, en alles, wat men gedaan heeft om het eene element in het andere te veranderen, bijv. koper in zilver, is zonder gevolg gebleven. Nog vóór weinige jaren heeft DESPRETZ eene scheiding van grondstoffen in ongelijksoortige deelen beproefd, door er gelijktijdig op te doen inwerken: sterke hitte, sterk geconcentreerd licht en een sterken electrischen stroom: alles vruchteloos.

Geheel onveranderlijk zijn deze grondstoffen echter niet; zeer

vele kunnen in meer dan éenen toestand zuiver optreden. Zoo bijv. kennen wij een zuiveren, kleurloozen, vergiftigen phosphorus en een zuiveren, rooden, niet vergiftigen phosphorus; de laatste ontstaat uit den eersten door verhitting tot zekere temperatuur. Vele andere elementen bieden soortgelijke verscheidenheid aan. Het is dus niet onmogelijk, dat, indien wij menschen over zeer krachtige middelen konden beschikken, wij óf het aantal elementen zouden kunnen vergrooten, óf dat aantal zouden kunnen doen inkrimpen.

Welke stoffen er buiten de aarde bestaan, is den mensch grootendeels onbekend, maar de ijzermassa's en de steenklompen, die uit de wereldruimte tot de aarde worden gevoerd, bevatten, opmerkelijk genoeg, geene andere elementen, dan die ook op aarde worden gevonden. In de zon heeft men door onderzoek van haar licht dezelfde elementen herkend (ijzer, natrium, waterstof, enz.), als ook op aarde worden gevonden; maar of de zon grondstoffen bevat, die niet op aarde voorkomen, daarvan weet men niets. Zoo weet men ook niets van de elementen, waaruit de maan is gevormd of waaruit de planeten en hare wachters zijn opgebouwd, die met onze aarde tot hetzelfde zonnestelsel behooren, en is het al waarschijnlijk, omdat het *één* stelsel is, dat in die hemelligchamen alle of vele der op aarde voorkomende elementen gevonden worden: het is zeer wel mogelijk, dat zich hierbij nog voor ons onbekende grondstoffen voegen, en van de zon, die zelf-lichtend is en warmte geeft, is dit zelfs waarschijnlijk.

Van de millioenen hemelligchamen, die buiten ons zonnestelsel bestaan, weet men niets hoegenaamd, wat hun stoffelijken aard betreft; daarin kunnen dus geheel andere elementen voorkomen, dan op aarde gevonden worden, en daar het aantal dier hemelballen oneindig schijnt, kan ook het aantal elementen oneindig wezen.

Hier beneden houden wij ons in de wetenschap aan de ervaring, en hier zeggen wij dan ook: *wij kennen ruim 60 stoffen, die alsnog niet kunnen worden ontleed*. Maar waar wij de wetenschap verlaten en ons voorstellings-vermogen wat verheffen, daar achten wij het mogelijk, dat, al ware er in het heelal

ook een oneindig aantal elementen, deze slechts wijzigingen zijn van *één* element, dat wij dan mogen noemen *de stof*.

Duizenden hoofden hebben zich warm gedacht over den aard van *de stof*, over haar ontstaan, hoe zij de verschijnselen kan voortbrengen, die wij van haar zien op aarde. Er zijn er geweest en er zijn er nog, die zich de stof denken van eeuwigheid te hebben bestaan en in eeuwigheid te zullen stand houden, die in haar krachten erkennen als hoedanigheden, aan haar eigen, en van die krachten de werking afleiden, die de stof vertoont. Voor dezulken heeft dus de stof geen oorzaak gehad van wording, maar is zij zelve oorzaak van alle dingen. Niets is minder denkbaar, dunkt mij, dan dit: zooveel werkingen, zooveel oorzaken dier werkingen, en die oorzaken af te leiden uit iets, dat, zooals het zich vertoont, van werkende oorzaak geheel en al afhankelijk is, is niet gezond. Naar de genoemde voorstelling is de warmte eene hoedanigheid van de stof, en die warmte bepaalt hare hoedanigheden volkomen, zoodat een vast ligchaam door warmte ophoudt te bestaan en druipend vloeibaar wordt, en een druipend vloeibaar ligchaam door warmte den gasvorm aanneemt. Wie kan zich dan voorstellen, dat de warmte eene hoedanigheid der stof is?

Naar de genoemde voorstelling is een geestelijke God niet denkbaar, tenzij men aan de stof ook het vermogen toekent, om een oneindigen Geest te scheppen, en in dat geval zouden naast elkander leven: de oneindige stof en de oneindige Geest, door haar geschapen. Anderen, en daartoe behoort het geheele menschelijk geslacht op eenige weinigen na, erkennen met hoofd en hart een almachtig en oneindig geestelijk Wezen, en leiden uit de Almagt van dat Wezen de wording der stof af, zoowel als die der geesten. Naar dezen is die groote Geest almachtig, en niet de stof, maar is deze geworden; naar hen is de Geestelijke God voorafgegaan en heeft Hij de stof in het aanzijn geroepen. *Hoe*, vrage geen sterveling, maar neemt gij aan, dat God oneindig is, zoo is Hij oneindig in tijd en in ruimte en in kracht, en is Hij oneindig in kracht, zoo roept Hij te voorschijn en doet Hij verdwijnen, beiden naar zijne Almagt.

Maar de stof is ondoordringbaar en uitgebreid, zegt gij, en heeft gewigt; tót lichamen opgehoopt, vertoont zij velerlei hoedanigheden: hoe kan een geest koper en ijzer en tin uit zijn geestelijk bestaan ontwikkelen? waaruit kan hij de elementen vormen, de grondstoffen, waaruit het heelal is opgebouwd? Ik heb reeds elders gezegd (Eerste deel, bladz. 241): *uit zijne Almagt*. Zoo gij daartegen bezwaar hebt, moogt gij dat woord niet meer gebruiken; maar kunt gij dat woord niet missen, erkent gij een oneindigen God, dan is voor u de wording der stof waarlijk niet verklaard, maar voor u een noodwendig gevolg van uwe erkenning, dat God oneindig en dus almachtig is en dus in staat, om in een oogwenk duizenden hemelbollen te voorschijn te roepen en in een anderen oogwenk ze op te heffen, zoodát er geen spoor van overblijft. Zoo denk ik mij oneindigheid, zoo Almagt.

Voorts stel ik mij voor, dat uit diezelfde Almagt alle verscheidenheid is voortgesproten, die de stof aanbiedt, en dat diezelfde Almagt de krachten aan de stof gegeven heeft, waarvan wij de verschijnselen bewonderen.

De scheikunde heeft zich in de laatste eeuw bevljigt, om de enkelvoudige lichamen te verbinden en alzoo zamengestelde te vormen; voorts om de zamengestelde lichamen, die in overvloed aan de aardoppervlakte voorkomen, in hunne bestanddeelen te scheiden, vervolgens heeft zij er zich zeer op toegelegd, om de hoeveelheden te leeren kennen van de bestanddeelen, die een zamengesteld ligchaam opbouwen; eindelijk heeft zij, vooral in den laatsten tijd, er ook naar gestreefd, om de wijze te leeren kennen, waarop die bestanddeelen onderling zijn gegroepeerd. Maar van de stof als stof leert deze wetenschap ons verder niets; zij is eene wetenschap van ervaring en *kan* dit dus niet doen. Onze ervaring leidt slechts tot verandering van vorm der stof, en LAVOISIER heeft reeds uitgesproken, dat in de orde der dingen, die wij kennen, geen stof geschapen wordt of verdwijnt, maar dat alles zich bepaalt tot verandering van vorm. Dus ontbreekt ons alle wetenschap van de wording der stof en alzoo ook omtrent haren aard;

wat wij van haar kennen, zijn eigenschappen of hoedanigheden, dat is: wat zij in de tegenwoordige orde der dingen kan doen spreken tot onze zintuigen.

Die hoedanigheden onderscheidt men in wezentlijke en bijkomende; zij betreffen eigenlijk de lichamen en niet de stof, waaruit de lichamen zijn opgebouwd, dat is alzoo de stof, tot zekere mate opgehoopt. Daar men intusschen naar willekeur de woorden stoffen en lichamen gebruikt, zoo is er geen bezwaar, om de twee genoemde reeksen van hoedanigheden ook aan de voor ons waarneembare stof toe te kennen, omdat de kleinste onderscheidbare deelen der lichamen ons nog dezelfde hoedanigheden vertoonen, die grootere hoeveelheden daarvan bezitten.

De niet wezentlijke hoedanigheden van de stof, dit woord thans genomen van hetgeen alle lichamen thans gemeen hebben of gemeen kunnen hebben, zijn dan wat men noemt staat, dat is vast, druipend vloeibaar of luchtvormig; voorts vorm, kleur, reuk, smaak, enz. De wezentlijke, dat is de aan alle lichamen eigen hoedanigheden, zijn uitgebreidheid, ondoordringbaarheid en gewigt. Door deze drie laatste zijn alle lichamen gekenmerkt en alzoo ook de voor ons onderscheidbare stof. Maar het is denkbaar, dat de lichamen zoo fijn verdeeld zouden kunnen worden, dat die zeer kleine deelen geen der drie genoemde hoedanigheden zouden bezitten. Zoo bijv. is de ether, die het heelal schijnt te vervullen, en wier trillingen licht en warmte geven en, zoo men meent, ook electriciteit, galvanisme en magnetisme, en misschien nog meer, waarschijnlijk van stoffelijken aard, maar zij mist zeker gewigt en ondoordringbaarheid; of zij uitgebreidheid mist, is niet bewezen.

Zoo zou dus ook bij zeer groote verdeeling, indien die uitvoerbaar ware, aan de stof het vermogen kunnen worden ontgenomen om lichamen te vormen, maar daartoe is de mensch niet in staat.

Men heeft veel geredekaveld over den aard der stof, maar daar ons de *aard* van *alle* dingen uit den aard van onzen aard onbekend is en hier op aarde onbekend blijft, kunnen wij de

hierover gevoerde redeneringen met stilzwijgen voorbijgaan. ARISTOTELES en de Stoïcijnen dachten zich de lichamen opgebouwd uit *atomen*, zeer kleine, ondeelbare deeltjes, met onderscheiden vermogens bedeed. DEMOCRITUS en EPICURUS ontzeiden alle krachten aan de atomen. LEIBNITZ nam insgelijks zeer kleine deelen aan, die de lichamen opbouwen, en wel drie soorten, in klimmende mate met vermogens bedeed; naar mate daarvan werden gevormd onbewerkte lichamen, stoffen voor planten en dieren, en stoffen voor den mensch; hij noemde deze kleine deelen *monaden*. De scheikunde heeft dit laatste als eene dwaling doen kennen. Overigens is hetgeen LEIBNITZ van de monaden zegt, enkel gewrocht zijner verbeelding en leidt tot geene practische uitkomst.

Laat ons bekennen, van den aard der stof niets te weten, en dus ook buiten staat te zijn de wederkeerige werking van ziel en ligchaam op elkander toe te lichten, die LEIBNITZ mede getracht heeft te verklaren. Laat ons dan ook berusten in de onwetendheid, waarin wij verkeerden ten aanzien van de wording der stof; wij kunnen dit te gemakkelijker, omdat wij de *wording* van *niets* weten; wij missen daartoe elk vermogen. Wat doet de mensch, indien hij iets ontdekt? Ach, dat wij er ons toch voor altoos eene ware voorstelling van vormden! Een ontdekker van de meest verheven waarheid onder ons, menschen, is gelijk aan iemand, die eene noot kraakt en er na het kraken de pit in vindt, zooals die onder het harde bekleedsel verborgen lag.

HET BESTAAN DER DIEREN.

Wij kunnen ons geene voorstelling vormen van geestelijke wezens, die schepselen zijn en hooger staan dan wij menschen, en evenmin van lichamen, waarin die wezens op andere hemelbollen tijdelijk zouden verkeeren, zooals wij menschen dat op aarde doen. Zelfs kunnen wij van ons eigen wezen, zooals het na onzen dood zijn zal, geen beeld vormen. Zij, die dit beproefd hebben, hebben zich zelfs veelal belagchelijk gemaakt, en onder dezen de groote HUMPHRY DAVY, die ons als een toestand van hoogere volmaking voorspiegelt, dat wij na onzen dood wel een snuit kunnen krijgen en op kometen met verbaazende snelheid door de ruimte kunnen worden gevoerd. De stof der kometen schijnt daartoe wel een weinig te ijl te zijn, en of het zoo voortreffelijk is, zeer verre van de zon verwijderd te worden en alzoo aan groote koude bloot te staan, en dan weder naar de zon toe te worden bewogen en, onder tamelijke verwarming, vrij dicht langs haar heen te worden gevoerd, schijnt aan twijfel onderhevig. De uitstekende man had intuschen reeds meer dan ééne beroerte gehad, en aan den ontdekker van het kalium mag dit alzoo niet worden toegerekend. In hooge mate weldadig is het alzoo voor ons, bij zooveel onkunde omtrent het toekomstige, dat wij niet hopen maar,

indien wij willen, zeker weten, dat wij zullen blijven voortleven: eene wetenschap, waarop ons geheele bestaan berust of althans behoorde te berusten.

Op die aarde verkeerem wij met een tal van andere wezens, en bij deze willen wij thans stilstaan; zij trekken veel te weinig de aandacht van den nadenkenden mensch, en het is voor onze kennis een geducht gemis, dat van de heldere hoofden van ons geslacht er zich zoo weinige hebben beziggehouden met het onderzoek van die wezens. De mensch gebruikt ze voor zijn doel, laat hen arbeid verrigten of eet ze op; zijn zij hem schadelijk of lastig, zoo doodt hij ze, alles naar zijn vrijmagtig welbehagen, want hij noemt zich *heer der schepping*; hij mishandelt ze zelfs zonder veel nadenken, en waar dat wat te sterk gedreven wordt, rigten sommigen van ons geslacht thans vereenigingen op ter bescherming dierzelfde wezens, die zij morgen zeer liefderijk een kap om den kop doen, om hun daarna eene stalen pen in de hersenen te jagen en er de huid te laten afnemen, waarna zij dan gezamentlijk aan eene tafel gaan zitten, om nu zich zelve te beschermen.

Wezens: dat woord zal wel zijn afgeleid van *wezen*, *zijn*, een bestaan hebben, en wel een zelfstandig bestaan; in het Fransch is *être* zoowel een *wezen* als *zijn*; *essentie* is ook wezentelijkheid en komt van *esse*.

Een steen, eene plant noemt men geen *wezen*, maar een voorwerp, doch wat wij dieren noemen, begrijpen wij onder den naam van *wezens*; en tot de wezens brengen wij menschen ook ons zelve, ja, tot de wezens brengen wij God als hoogste Wezen, in het Fransch *Être suprême*. Het Latijnsche *ens*, dat van *esse* komt, drukt hetzelfde uit, wat wij *wezen* noemen.

Opmerkelijk voorwaar, eene treffende kracht in het woord! Wij leeren er uit, dat sedert eeuwen ons geslacht in zekere mate hetzelfde begrip gehecht heeft aan den Almagtige, den mensch en de dieren, een begrip van eigen zelfstandig bestaan.

Wij begeven ons natuurlijk hier niet in de vraag, welke dieren slechts twijfelachtig dieren mogen heeten, en of tot een eigenaardig rijk, of tot het rijk der planten behooren gebragt

te worden; die vraag is uit ons oogpunt zelfs zeer belangrijk, maar zij houdt ons thans niet bezig. Ik heb alleen het oog op die wezens, waarvan LINNAEUS met zijn organiserend verstand gezegd heeft: *crescunt, vivunt, sentiunt*, terwijl hij van de steenen zei: *crescunt*, en van de planten: *crescunt et vivunt*. De schoone wereld, die PALLAS in zijn tijd noemde *plant-dieren*, wier bekend aantal sedert hem aanzienlijk is vergroot, is in Linnaeasche taal nog niet vertolkt.

Dat *sentiunt* van LINNAEUS kan bij de dieren nog ruimer worden opgevat: *zij zijn zich bewust*, en ziedaar de zaak, waarbij ik met nadruk de aandacht wensch te bepalen; van steenen of planten beweert niemand dat bewustzijn, en zelfs de vliegenvanger en het kruidje roer-mij-niet zijn wel eens onder het *sentiunt* geplaatst geworden, hoezeer dan toch ten onregte, maar onder zich bewust te zijn nooit.

Het bewustzijn is alleen denkbaar in een *ens*, in een *être*, in een *wezen*, dat op zich zelf bestaat; het dier kan smart en vreugde hebben, het kan indrukken van de buitenwereld opnemen en naar eigen wil op die buitenwereld terugwerken; het heeft neigingen en begeerten en tracht er naar, die te voldoen; het heeft toorn, haat en wraak; het kent vijandschap, maar ook vriendschap en liefde en trouw; het heeft somtijds waar beleid en is op andere tijden vernuftig, inzonderheid in den paartijd.

Al die hoedanigheden vindt men in het dierenrijk in meerdere of mindere mate; bij de eene diersoort deze, bij de andere die bij voorkeur: de liefde bij de duif, de trouw bij den hond, het beleid bij den bever, de slimheid bij den vos, de valsheid bij de kat, de kwaadaardigheid bij den tijger, terwijl de olifant u veel overleg doet kennen, de schrikverwekkende leeuw niet ontdaan is van edelaardigheid en de aap boven aan het geheel staat in intelligentie.

Wat is dit alles? Gaat dit alles onder met den dood dier wezens? Het schijnt stilzwijgend alzo te worden aangenomen, maar bij nadenken kan men hierbij geen vrede hebben. En wat men geredekaveld heeft van *instinct*, dat al die treffende ver-

schijnselen van het dierenrijk eenvoudige gevolgen van hunne organisatie zouden zijn, is nooit meer dan een magtwoord geweest en leidt tot niets minder dan tot de stelling, dat al de edele hoedanigheden, die wij met de dieren gemeen hebben, ook bij ons menschen uit onze organisatie ontstaan, zoodat er bij onzen dood niets van ons kan overblijven, dan wat men noemt de *rede*, dat is een bewustzijn van eene hoogere orde.

Wij menschen, die ook *wezens* zijn, onderscheiden te regt wezens, die de rede missen, en wezens, die de rede bezitten. Door de rede worden wij van wezens personen, die zich niet slechts bewust, maar die zich *zedelijk* bewust zijn, die het onderscheid tusschen goed en kwaad kennen en, wat veel meer zegt, die een begrip van God kunnen bekomen en dat begrip tot in het oneindige kunnen uitbreiden. Daarvan zien wij bij geen enkel dier een spoor, en zoo blijft er eene volkomene kloof tusschen ons menschen en de vele andere wezens, die met ons op aarde leven.

Maar volgt nu daaruit, dat deze *wezens* bij hunnen dood volkomen zullen ondergaan? Van *personen* achten wij dien ondergang onmogelijk. Maar is zij dan mogelijk van wezens, die geen personen zijn? Kunt gij de trouw van den hond onmogelijk afleiden uit zijne organisatie, evenmin als gij dit bij menschen doen kunt, hoe kan dan die trouw van den hond bij zijn dood ondergaan? of wilt gij: hoe kan bij den hond, als hij sterft, datgene ondergaan, waaruit zijne trouw ontsproot? De menschen beloven elkander trouw tot in den dood; dat kan de hond niet doen; maar wat de hond wel kan, is uit trouw zijn leven geven, iets wat men bij den mensch hoogst zeldzaam ziet.

Wat mij betreft, ik geloof niets vaster, dan dat wij menschen onsterfelijk zijn; maar ik zou zoo gaarne mede de overtuiging aankleven, dat er van al wat *wezen* is, iets na zijn dood overblijft, meer of minder, naar gelang dat wezen hier een breeder bestaan had. Indien ik bij mij zelven keuze niet uit mijne organisatie kan of mag afleiden, kan of mag ik dat evenmin doen bij de infusie-diertjes. En als ik verneem van eene rat, die een ei met zijne vier pooten pakt, op zijn rug gaat liggen en zijne

familie bereid vindt, om hem met dat ei bij zijn staart voort te trekken; als ik de duizenden treffende verschijnselen overweeg, die ik van het bestaan der dieren zelf gezien, of bij KIRBY, SPENCE en anderen gelezen heb, dan is het mij volslagen onmogelijk, mij te ontdoen van de meening, dat er bij de dieren na hun dood iets onstoffelijks overblijft. Wat, weet ik niet, maar ik weet wel, dat de vraag van genoegzaam belang is, om haar in den kring van de overwegingen der menschen te doen opnemen, zoodat de schranderen van ons geslacht ook hierover eenig licht mogen verspreiden. Volmaakte wetenschap voorwaar, is hier niet mogelijk, maar eenige waarschijnlijkheid zou reeds veel zijn.

Eéne vraag slechts: zijt gij er gerust op, dat gij goed doet, voor u dieren te doen dooden, om ze op te eten? Ik wil er met u de proef van nemen en u verzoeken, op de tegenwoordig zoo hoog geroemde fatsoenlijke wijze, onder een masker, eene koe eene pen in de hersenen te drijven, haar daarna den hals af te snijden, te villen, enz., om haar ten slotte te kunnen opeten. Ik ken u te goed, dat gij het niet doen zult. Maar hebben wij dan het regt te eten, wat door anderen langs dien weg verkregen wordt?

Ik ben er zeker van, dat de tijd eenmaal op aarde komen zal, dat de beschaafde mensch enkel plantaardig voedsel zal nuttigen; zoo hij maar goed kiest, heeft hij daarin ook alles, wat hij voor zijne voeding behoeft.

H E T K W A A D .

Hoe is het toch te verklaren, dat God oneindig wijs en goed is en dat er kwaad op aarde bestaat? Met deze vraag hebben honderdduizenden zich beziggehouden en toch geene volkomene oplossing kunnen verkrijgen. Eene volkomene oplossing echter is ons van niets mogelijk, en zoo ons gevraagd werd, waarom de Almagtige een oneindig aantal hemelbollen geschapen heeft, zoo zouden wij even verlegen staan, als bij de vraag: waarom is er kwaad?

Wat wij voldoende kunnen toelichten, is, dat in de orde der dingen, die God heeft ingerigt, zooals zij is, kwaad niet kan ontbreken. Reeds zou men kunnen volstaan met op te merken, dat er in die orde der dingen *goed* is, ja zelfs, dat het goede daarin een hoogstweldadige factor is; maar dan is ook dadelijk eene plaats aan het kwade toegestaan. Zooals toch onmogelijk licht bestaan kan zonder schaduw in de wereld der voorwerpen, zoo kan in het menschelijk leven onmogelijk enkel goed bestaan, maar is de tegenhanger, het kwaad, onvermijdelijk.

Met deze afgetrokkene voorstelling komen wij echter niet waar wij gaarne zijn. Ik ga geheel voorbij de dwaasheid, dat men uit de Almagt van den Schepper heeft willen afleiden, dat Hij zeer wel het goede had kunnen doen bestaan en het kwade

had kunnen beletten te leven. Zulke redeneringen zijn ziekelijk. Zoo heeft men ook gezegd, dat God niet almachtig is, omdat Hij buiten staat is, op hetzelfde oogenblik een cirkel driehoek en een driehoek cirkel te doen zijn. Het onmogelijke is zoowel door de Almagt geschapen als het mogelijke, en daar er kwaad is, zoowel als goed, en God de eendoorzaak van alles is, zoo heeft Hij niet het kwaad *toegelaten*, zooals sommigen meenen, die met de gestelde vraag geen raad weten, maar heeft Hij het kwaad gewild en daaraan in volle wijsheid het aanzijn geschonken.

Zoodra men eenig begrip bekwam van eene groote Oorzaak aller dingen, scheidde men, opmerkelijk genoeg, al spoedig de oorzaak van het kwaad van de oorzaak van het goed. Onder de goden der Ouden had men dan ook goden van het kwaad. Het is zeer opmerkelijk, dat de Joden, die slechts *éenen* God erkenden, zulk een wezen niet erkenden, maar het kwaad in 's menschen hart plaatsten; eerst na de tweede Babylonische gevangenschap is er bij de Joden sprake van een duivel, van een wezen, dat zoozeer het kwade in den mensch verwekt, als God hem tot het goede aanzet. En toen de Joden eenmaal zulk een persoon hadden, vermenigvuldigde hij schier in het oneindige, want naar hetgeen staat opgeteekend van vóór 18 eeuwen, konden er toen duizenden plaats nemen in *één* mensch.

De voorstelling, dat er ook een God van het kwade was, heeft oneindige nadeelige gevolgen gehad en heeft die nog in onze dagen, en niet slechts bij de onbeschaafden, maar ook bij hen, die onder de beschaafden worden opgenomen; en wie weet, hoe lang het menschelijk geslacht daarmede nog zal bezwaard blijven? Elkeen, die niet geheel verdorven is, zegt, dat hij zelf, en niemand anders, de bewerker is van het kwaad, dat hij doet, en wie dat niet erkent, bedriegt zich zelve; voorts, elkeen, die opregt en waarheidlievend is, erkent, dat hij zeer veel kwaad doet, en neemt hij deze zaak in bijzondere naauwgezetheid op, zoo zal hij, al ware hij de beste, van zich zelve getuigen: *ik heb nooit iets volmaakt goed gedaan.*

Zoo aan den mensch geen vrije wil gegeven was, zou er op

aarde geen kwaad bestaan. De dieren zijn niet bij magte kwaad te doen; zij kunnen nadeel verwekken, schade doen, onheil aanbrengen, maar zij kennen het onderscheid tusschen goed en kwaad niet, en hebben dus deugd noch ondeugd. Wij menschen alleen zijn het, die het kwaad op aarde gebragt hebben en het er onderhouden; wij kennen wat waarheid is en alzoo ook wat daar tegenover staat, en wij hebben de keuze, om de zijde der waarheid of het tegenovergestelde te omhelzen; doen wij het eerste, zoo doen wij goed, en doen wij het laatste, zoo doen wij kwaad. Men heeft zelfs *de leugen het beginsel van alle kwaad* genoemd, en niets is gemakkelijker dan dit in het duidelijkste licht te stellen, want het goede en het schoone zijn niet bestaanbaar zonder waarheid.

Uit het laatstgenoemde is dan reeds gebleken, dat overeenkomstig de waarheid te leven goed is, en daarvan af te wijken kwaad.

Wanneer wij spreken van het goede, hebben wij datgene op het oog, wat zedelijke waarde heeft; wij zagen reeds, dat daartoe ook behoort het omhelzen van de waarheid, maar behalve dit nog oneindig veel meer. Waarheid of leugen kunnen volkomen buiten spel zijn, en de vraag naar goed of kwaad eene hoofdvraag zijn. Met de keuze tusschen goed en kwaad hebben wij een toetssteen ontvangen, die ons duidelijk ter aanschouwing geeft, of iets in ons goed of niet goed is. Die toetssteen is het geweten. In den ruwen natuurmensch spreekt het weinig; er is zelfs zekere mate van ontwikkeling noodig om goed te kunnen zien; wat er op dien toetssteen is afgewreven; goede, degelijke beschaving reinigt en versterkt het geweten. Helaas, dat het ook in ons meer en meer ter ruste kan worden gebragt, door onze zelfzucht, die zich in zoo velerlei schrikverwekkende gedaanten vertoont! Maar het geweten in zijn zuiveren aard is eene stem van God in ons, eene stem, die ons toeroept: „laat af van uwe ongerechtigheid,” of: „ga gerust voort, gij zijt op den goeden weg.” Elk onzer zal dit gaarne erkennen, en zoo is nog ten overvloede aangetoond, dat, terwijl de Almagtige ons vrije keuze gegeven heeft tusschen goed

en kwaad, Hij ons nog in ieder bijzonder geval met raad bijstaat.

Van het geweten nadere rekenschap af te leggen ligt buiten ons vermogen, maar wij kennen het volkomen in zijne uitwerkselen. Het is zoo, dat ook dit ziekelijk worden kan, niet slechts door afstomping, zooals wij zagen, maar ook door overprikkeling, zoodat het zich beschuldigt, waar geen schuld bestaat. Dit is met al onze vermogens het geval: zij kunnen alle ziekelijk worden.

Zonder vaste grondslagen is ons geweten intusschen evenmin als ons verstand. Er zijn namelijk zedelijke axiomata, grondwaarheden voor ons zedelijk gevoel, die zóó waarachtig zijn, als de dusgenoemde axiomata zijn voor ons verstand. Ik heb ze genoemd in het artikel BEGRIJPEN EN GELOOVEN (bladz. 70).

Men heeft de vrijheid van den wil betwist op gronden, uit de statistiek afgeleid, en gezegd: er gebeuren in een zeker tijdsbestek zóóveel misdaden van deze en zóóveel van die soort, derhalve hebben de misdadigers niet gehandeld naar eigen wil of eigen keuze, maar zijn zij daartoe bepaald geworden, hun ondanks. Vooreerst is het feit niet waar; of worden er nog zooveel menschen opgegeten als weleer, worden er nog zooveel slaven verkocht als vroeger? In een kort tijdsbestek kan men dikwerf geen verschil zien in de gebeurtenissen, maar in een langer kan men verbazend verschil ontwaren; zoo niet, dan is het onverklaarbaar, dat een mensch zich zooveel moeite geeft. Neen, de statistiek geeft wel regelen, die voor eenigen tijd waarde hebben, maar juist omdat zij zich bij *tijden* bepaalt, is zij buiten staat, eene natuurwet aan het licht te brengen.

Alles getuigt van vrijen wil van den mensch binnen zekere grenzen; ware hij niet vrij, zoo kon hij niets worden, geene zelfstandigheid bekomen, geene zedelijke waarde verkrijgen. God wilde, dat hij vrij zou zijn, om meer en meer een wezen, een persoon te worden; Hij gaf hem daartoe treffende vermogens, om die te gebruiken of ze ongebruikt te laten. Gebruikt hij ze, dan wordt hij wat; gebruikt hij ze niet, dan blijft hij staan, en misbruikt hij ze, dan gaat hij terug. Voortdurend wordt hij door God zelve gewaarschuwd door het geweten,

en geen schepsel heeft zich dus ooit te beklagen, zoo hij den weg van het kwaad opgaat, maar wel alle reden om oneindig dankbaar te zijn, dat hij veel ontvangen heeft en alzoo tot iets groots geroepen is.

Zoo is dan de mensch in de schepping niet geplaatst als een stilstaand wezen, maar als een wezen in beweging; overal is werkzaamheid in de schepping en de menschelijke geest alleen kan dus niet in rust zijn. Die geest heeft tot taak, na strijd te overwinnen en in die overwinning de som der zedelijke kracht te vergrooten, die in de wereld der geesten leeft.

In het kwaad heeft men wel te onderscheiden de *schuld* van hem, die het bedrijft, en het *onheil*, dat er door wordt aangerigt. Voor beide begrippen wordt dikwerf hetzelfde woord gebruikt, terwijl de zaak toch zeer onderscheiden kan zijn. Wanneer aan een moordenaar van aard het leven benomen wordt, kan dat een zegen zijn voor de hem omgevenden; maar zoo hij door iemand uit wraak wordt nedergeveld, is de wraaknemende schuldig aan wraak en aan moord. God wil in zulk een geval, naar onze menschelijke taal, dat de gevelde moest sterven, maar aan zijn moordenaar heeft Hij doen kennen, dat wraak schandelijk en broedermoord afgrijselijk is; de laatste heeft naar de kennisgeving niet geluisterd en is dus schuldig.

Een bezwaar blijft er over voor velen, die zich tot zooverre wel met de voorstelling vereenigen, namelijk: leeren alle menschen helder en duidelijk het onderscheid tusschen goed en kwaad, zoodat zij in ieder voorkomend geval in hunne keuze gereed zijn? Het tegendeel is waar. Maar hoe kunnen dan alle menschen evenveel kwaad doen, bij het bedrijven van dezelfde daden? Dat doen zij niet, al kunnen de gevolgen wel dezelfde zijn. Wie in een roovershol is opgevoed, zal die een fijn gevoel bezitten van hetgeen goed en niet goed is, en een geweten, dat in teederheid hem telkens krachtig waarschuwt? Het tegendeel is aan elkeen bekend. Hier staan wij voor dat telkens terugkeerende oneindige raadsel, dat God aan elk mensch het zijne gegeven heeft, aan sommigen zeer veel en aan anderen zeer weinig; een raadsel, maar dat ons toch in geen enkel opzicht belet te erken-

nen, dat ook deze inrigting best zal zijn. Zelfs zijn wij in staat er nog iets van op te lossen: door die verscheidenheid van gaven doen de menschen elkander geestelijk leven, want hadden allen dezelfde gaven en waren die gaven bij alle menschen evenzeer ontwikkeld, dan zouden wij bij elkander zitten en elkander niets te zeggen hebben; dan ware de zamenleving eene soort van dood.

Laat ons dankbaar wezen, dat wij kwaad kunnen doen, en het als eene gave Gods beschouwen, want tegenover het kwaad staat God zelf, en door het kwaad te schuwen naderen wij Hem. Mogten wij dit van oogenblik tot oogenblik bedenken!

Hetgeen men thans kwaad noemt, is naar tal van omstandigheden onderscheiden. Er ontbreekt eene maat. Van een voorwerp kan men zeggen: het heeft zooveel gewigt of het is zoo lang; maar zulk eene maat ontbreekt voor het kwade, en het ergste is, dat hetgeen de een kwaad noemt, bij den ander als deugd wordt aangeschreven. Bij geen twee volken geeft men aan hetzelfde kwaad dezelfde beteekenis, en teruggaande in de geschiedenis vindt men steeds, dat hetgeen men later kwaad genoemd heeft, vroeger niet alzoo heette, en dat in den onbeschaafden staat der menschen eigenlijk niets kwaad wordt genoemd. Hieruit volgt dan onmiddellijk, dat, naar mate de ware beschaving toeneemt, ook datgene, wat men met den naam van kwaad bestempelt, steeds grooter wordt.

Het laatste is onmiddellijk verstaanbaar. Wanneer men niet onderscheidt, is er goed noch kwaad; wanneer men begint te onderscheiden, is er weinig goed en kwaad; naar mate men meer onderscheidt, neemt het goed toe, maar ook de keerzijde van het goed, dat is het kwaad; en wanneer men hetgeen de mensch denkt, gevoelt, wil en doet naar de striktste regelen opvat, dan ligt het voor de hand, dat in het oog van elken waarheidlievende het goede, dat is het zuivere en waarachtige, steeds kleiner en kleiner wordt, en in dezelfde mate alzoo datgene toeneemt, wat niet uit geheel zuivere bronnen is ontstaan.

Wij moeten hier intusschen wel onderscheiden, wat wij *gebrekkelig* noemen, van hetgeen wij *kwaad* heeten. Al wat wij menschen doen kunnen, is gebrekkig, maar daarom is het nog

niet kwaad. Kwaad is iets in zedelijken zin, wanneer eene gedachte, een gevoelen, een wil of eene handeling met opzet onjuist in ons wordt gevormd. In de onjuistheid is het niet, dat het zwaartepunt ligt, maar in het opzet, in de neiging van onzen geest met bewustzijn, in de intentie. Ben ik zuiver in de waarheid in elk opzigt, maar sluipt er buiten mijn toedoen iets in, waardoor eene gedachte, een gevoelen, een wil, eene handeling onjuist uitvalt, zoo bega ik eene *fout*, maar doe ik geen kwaad.

Alzoo ligt uit een zedelijk oogpunt het kwaad volstrekt niet in de gevolgen, maar in ons voornemen; de handeling kan bovendien erge gevolgen hebben, maar misschien ook niet, en toch hebben wij het kwaad bedreven. En zoo is dan de treffende uitspraak, die in het Christendom voorkomt, volkomen toegelicht, dat reeds de begeerte tot iets, dat verboden is, kwaad is. Maar dan is het ook duidelijk, dat het kwade te vermijden en het goede te doen voor den mensch des te moeilijker wordt, naar mate hij klimt in waarachtige beschaving. Het is wel zoo, dat die waarachtige beschaving wapenen medebrengt, waarmede tegen het kwaad kan gestreden worden; maar wie eerlijk is, zal erkennen, dat, al wordt er gestreden, de overwinning daarom nog niet verzekerd is, en is er niet overwonnen, zoo is er kwaad gedaan.

Gaan wij terug tot de tien geboden der Joden; daarin lag voor hen de geheele zedelijke wet. Hielden zij die, dan konden zij nog wel fouten begaan, maar kwaad doen eigenlijk niet meer. Nu komen er, wel is waar, voorschriften voor, die alsnog voor den mensch moeilijk te vervullen zijn en waartegen hij soms zijn geheele leven te strijden heeft; in elk geval gelden die tien geboden voor een iegelijk onzer nog. Doch sedert de openbaring van het Christendom is bij die tien geboden een oneindig aantal geboden gevoegd geworden; er is ons toch niets minder voorgeschreven dan: *wordt volmaakt*, dat is met andere woorden: zoo gij iets verzuimt van hetgeen gij doen kunt, hebt gij niets gedaan; zoodat er met ronde woorden staat: „wie „in één artikel van de wet struikelt, struikelt in de geheele

„wet,” en die geheele wet bevat al de artikelen te zamen en luidt: „*wordt volmaakt!*”

Wanhopige toestand voor ons menschen: van top tot teen vol gebreken, steeds hakende naar het verbodene, en dan als eenige wet: „*wordt volmaakt!*” Zoo er niets tegenover stond, zou het leven geen leven zijn. Gelukkig komt datzelfde Christendom ons troost aanbrengeu en houdt ons genade voor, indien wij ten minste hebben willen streven naar het betere. Maar dat verzwakke de stem van ons geweten niet; integendeel, dat geweten behoort steeds gescherpt te worden, omdat onze eigenliefde het tracht af te stompen. Een tal van vijanden in ons weêrhoudu ons van het goede en zet ons aan tot het kwade; andere vijanden in ons verheffen het weinige goede in ons en verkleinen het kwade, zoodat wij in eigen oogen in het geheel niet verwerpelijk schijnen. Rondom ons worden wij wel beoordeeld door onze evenmenschen en wij beoordeelen wederkeerighen; maar hier is het vaak niet beter gesteld, want men prijst ons dikwerf, waar wij zeer veroordeeld moesten worden, en veroordeelt ons, waar wij niet het minste kwaad bedreven hebben. Eindelijk, de maatschappij gaat wel het kwaad tegen, zooveel zij kan, maar de roerselen van 's menschen hart kan zij niet bereiken en ontwaart zij eerst in daden. Die daden straft zij dan, indien zij nadeel verwekken, en dat *nadeel* noemt de maatschappij *kwaad*, alzoo kwaad, dat naar buiten spreekt. Het eigentlijke kwaad in Christelijken zin, dat is de intentie om onjuist te zijn, kan alleen worden aangewezen door een zuiver geweten.

Zoo hebben wij dan het kwaad leeren kennen, volstrekt niet als een gebrek in de inrigting der schepping, maar als noodzakelijk, nu de Almagtige eenmaal had vastgesteld, dat de mensch eenige talenten, hem gegeven, in edele woekerwinst zou uitzetten op aarde. Dan moest die mensch keuze hebben, dan moest hij wil bezitten, dan moest hij weten wat goed is; en weet hij dat, dan weet hij ook wat kwaad is en kan hij er in vervallen. Maar hem werd een geweten gegeven, bijna God zelf, die hem influistert, en wanneer dat alles niet baat, en

die mensch krijgt berouw, innig en diep berouw over welke verkeerde daad of daden ook, dan — het is ons duidelijk in het Christendom te verstaan gegeven — kan dat berouw hem nog redden, en kan hij nog als een verloren zoon door zijn Vader in genade worden aangenomen. Dat dit echter niet zal geschieden zonder innig en diep en volkomen berouw, daaraan mogen wij niet twijfelen.

CHRISTENDOM.

Sedert het Christendom aan het licht is getreden, moet het heeten niet slechts de volmaaktste der godsdiensten, niet slechts de eenige ware godsdienst, maar de eenige bestaانبare, ja, de eenige denkbare godsdienst. Hoe heeft de uitstekende OrzooMER ooit kunnen vragen: „ligt de bijl reeds aan uwen wortel?”

Dienen is gehoorzamen aan de bevelen of voorschriften van dengene, aan wien wij ondergeschikt zijn. God te dienen is alzoo gehoorzaam te wezen aan Hem, te leven naar zijnen wil, op te volgen wat Hij ons, op welke wijze dan ook, als zijne bevelen heeft doen kennen.

Reeds dadelijk treedt de voortreffelijkheid van het Christendom te voorschijn, daar het dat gehoorzamen aan den Almagtige, het opvolgen van zijnen wil, van zijne voorschriften en bevelen te zamen oplost in liefhebben. Daarboven gaat niets, en zoo is dan reeds het Christendom een godsdienst, die men zich niet beter denken kan; wij moeten liefhebben, en zoo wij God liefhebben, dienen wij Hem.

Eigentlijk zijn nu alle wetten, alle voorschriften, alle bevelen, die God ons geeft, ongenoemd daarin begrepen. Zoo wij slechts liefhebben, is het genoeg; meer wordt er niet van ons gevraagd, en wij hebben nu in ons zelve te ontwikkelen, wat wij nu onder liefhebben van God hebben te verstaan.

In waarheid, ik kan mij geen volmaakter godsdienst denken, en ik geloof niet, dat iemand dit kan.

In het Christendom heeft men het onschatbare voorregt, dat de hoofdbegrippen zóó helder zijn uitgedrukt, dat in die uitdrukking tevens eene volmaakte bepaling (definitie) gegeven is. Zoo is het met het begrip *Godsdienst*, dat CHRISTUS ons dus doet verstaan: „God is een geest, en die Hem aanbidden, „moeten dat doen in geest en in waarheid.”

Aanbidden en *dienen* zal ten opzichte van den Almagtige wel niet te onderscheiden zijn; aanbidden zal wel tot het meest volmaakt liefhebben behooren, en liefhebben is dienen. Welnu dan, wij moeten God dienen *in geest*, dat is: niet uitwendig, niet in vormen, zeker niet in schijn, maar in ons allerbinnenste; de geschapen geest moet innig, vertrouwelijk spreken tot den geest zijns Scheppers. Is er een volkomener dienen mogelijk?

En dan dat dienen *in waarheid!* Er werd hierboven gesproken van voorschriften, van bevelen, van wil: zijn er daarvan in het Christendom vele in woorden gegeven? Is er een wetboek door CHRISTUS zamengesteld, waarnaar wij ons hebben te gedragen? Het is er niet; zoo het er ware, zou het Christendom zijn naam niet verdienen. Neen, er is ons voorgehouden, dat wij zelve die bevelen, die voorschriften, dien wil van God moeten zoeken, zooals in het liefhebben; boven besproken, reeds besloten ligt. Wij moeten aanbidden, dat is dienen, *in waarheid*, dat is: zooals het behoort, waarachtig naar elken toestand des levens; niet in woorden en wederom niet in schijn, maar naar hetgeen *waar* is.

Ziedaar het voorschrift der voorschriften: *aanbidden, dat is liefhebben, dat is dienen, in geest en in waarheid.*

Uitvlugten zijn onmogelijk, verontschuldiging is ons niet toegestaan; ons is toegeroepen: „de waarheid zal u vrij maken.” Derhalve, zoo wij God dienen in geest en in waarheid, worden wij vrij, dat is: dan hebben wij het kwaad in onze magt en is het doel van onze godsdienst bereikt.

En zoo wij nog twijfelen mogten aan de volmaaktheid van het Christendom, dan hebben wij elkander slechts te herinne-

ren, dat het ons luide toeroept: „wordt volmaakt, gelijk uw „Vader in den Hemel volmaakt is.”

Volmaakter godsdienst dan deze, die tot volmaaktheid dringt, is ondenkbaar.

Welk een onschatbaar voorregt voor ons, die onder het Christendom geboren zijn! Maar welk eene diepe schaamte over een iegelijk onzer, dat wij zulke armoedige Christenen geworden zijn!

BEGRIPPEN.

Begrippen zijn de steunpilaren van ons verstandelijk, zedelijk en godsdienstig leven hier beneden; van hunne juistheid en van de juiste kennis, die wij van hen hebben, hangt ons geheele leven af.

Deze waarheid wordt veel te weinig erkend, en van daar niet slechts allerlei misverstand en gekijf onder ons menschen, maar, wat veel erger is, van daar ook de trage vooruitgang van elk onzer en van ons geheele geslacht.

Opmerkelijk inderdaad, daar elk woord minstens één begrip uitdrukt en het aanleeren van talen onder beschaafden wordt gewaardeerd, ja, door het aanleeren van andere dan de moedertaal zelfs vele nieuwe begrippen worden verkregen.

Aan het aantal der begrippen, die meer beschaafden hebben, ontbreekt het dan ook niet, maar veelal aan hunne juistheid. Minder beschaafden kunnen arm zijn in het bezit van een voldoende aantal begrippen en bovendien arm in het bezit van juistheid van elk hunner; maar wat men thans veelal beschaving noemt, zondigt in eene andere rigting: door meer niet grondige taalkennis aan de menschen te geven, blijft het hun niet aan veel begrippen ontbreken, maar kunnen zij arm blijven in de juistheid der beteekenis, zelfs van de meest gewigtige begrippen.

Het veel nu kan hier schaden, zooals in andere opzigten, maar het veel schaadt zeker, indien in alles de juistheid ontbreekt, en zoo kan het gebeuren, dat zij, die velerlei talen geleerd hebben en in andere opzigten zich veel hebben eigen gemaakt, toch inderdaad niets hooger staan dan dezulken, die slechts een flauw begrip hebben van hunne eigene moedertaal. Wie erkent niet, dat hij in den eenvoudigen burgerstand dikwerf een gezonder verstandelijk, zedelijk en godsdienstig leven aantreft, dan daar, waar men heet beschaafde opvoeding zeer op prijs te stellen?

De zaak is van het hoogste gewigt, en wij menschen, ouder of jonger, hoog of laag geplaatst in de maatschappij, wij allen hebben er het grootste belang bij: onze bestemming is één en dezelfde. Leven wij in kleineren maatschappelijke kring, dan kunnen wij met een kleiner aantal maatschappelijke begrippen volstaan; maar dan hebben wij toch nog evenveel behoefte als de grooten dezer wereld, als de voornamen en hooggeplaatsten, om althans de *fundamentele* begrippen in het verstandelijke, zedelijke en godsdienstige volkomen helder te bezitten, niet om er eene soort van geleerdheid mede te plegen, maar om er ons leven door op te bouwen en er ons geheele bestaan op te vestigen.

Het is niet noodig, dit breed te ontwikkelen: een timmerman en een metselaar hebben dezelfde behoefte aan een geheel en al rein Godsbegrip als een koning of een keizer; van dat Godsbegrip hangt hun geheele leven af, niet slechts hunne godsdienst, maar ook hun geheele zedelijk bestaan. Dit zeker heeft geen toelichting: zoo ik niet juist weet, wiens bevelen ik heb te volgen, wien te gehoorzamen en lief te hebben; zoo ik den zin dier bevelen niet versta, en niet weet, wat gehoorzamen en liefhebben eigenlijk is; hoe zal ik dan in waarheid doen wat ik doen moet?

Gewoonlijk acht men helderheid van begrippen slechts onmisbaar voor gezonde verstandelijke redenering. Inderdaad, wie zal het groote gewigt van het bezit van juiste begrippen hier ontkennen? Maar die juistheid heeft eene veel hoogere

waarde, eene waarde, die dán nog bestaan zou, indien den mensch het redeneren ware ontzegd, dat is, indien hij geen begrippen zou kunnen verbinden om tot besluiten te komen.

Elk begrip toch heeft op zich zelf zelfstandigheid en maakt, zoo wij het eenmaal helder hebben, een onvervreemdbaar deel van ons wezen uit. Neem welk begrip gij wilt, neem dat van opregtheid, van eerlijkheid, van goede trouw, van liefhebben; neem dat van pligt, van waarheid; neem zelfs dat van zuinigheid, van spaarzaamheid; eindelijk neem het begrip van uw ja of neen: — wie zijt gij, indien gij het niet helder doorziet, het door en door verstaat, het volkomen beseft, en in elke rigting gevoelt, dat uw ja *ja*, en uw neen *neen* moet wezen?

Spreek ik dan van de oneindige behoefte, die wij hebben aan helderheid van begrippen, dan zal ik daarmede wel niet kunnen bedoelen, dat het niet voldoende is, indien wij onze begrippen leeren onderscheiden en ons tegen verwarring daarvan leeren hoeden. Maar het gansche leven door moet het onze voortdurende en ernstige bezigheid zijn, onze begrippen, te beginnen met de gewigtigste, steeds juister en helderder te maken, elk op zich zelf van alle kanten goed te bezien, maar ook te doorgronden; de breedte daarvan te leeren verstaan; die begrippen in ons geweten op te nemen, welke tot ons zedelijk leven betrekking hebben, en aan die in onzen godsdienstzin eene plaats toe te kennen, welke tot den kring van het godsdienstige behooren.

Dan, maar ook dan alleen, kunnen wij met vasten tred voorwaarts gaan; zonder dat is onze tred wankelbaar, zoo niet erger.

Gaven wij meer juistheid aan onze begrippen, dan zou er vrij wat minder worden geredekaveld. Dat redekavelen toch dient, om verstandelijk te komen, waar men nog niet is. Zoo de begrippen niet juist zijn, waarmede gij redeneert, is uwe uitkomst natuurlijk onjuist. En zijn uwe begrippen juist en helder en doorzigtig, zijn zij met u één, dan hebt gij bij intuïtie zeer dikwerf in een oogenblik, waartoe men anders, met minder heldere begrippen, eene lange redenering noodig heeft.

De veelheid der begrippen van onze eeuw schijnt voor de juistheid in hooge mate verderfelijk. Men zou onze eeuw gevoegelijk kunnen noemen: de eeuw der verlichting en beschaving en de eeuw van den vooruitgang in de onjuistheid der meest belangrijke begrippen, waarop het geheele leven der menschen berust.

HET ONTSTAAN VAN DEN MENSCH- LIJKEN GEEST.

Er is wel niets opmerkelijker, dan dat zelfs de kundigste mannen van ons geslacht, zoo ver is gebleken, in het geheel niet of hoogst zelden hebben stilgestaan bij het onderwerp, dat hierboven als titel staat. In bijna alles heeft men getracht door te dringen, in de onzichtbare wereld zoowel als in de zichtbare; zelfs over de hoedanigheden van onzen Schepper heeft men gehandeld zonder ophouden en handelt men nog; te regt zegt men, dat wij tot Hem in innige betrekking staan. Maar men staat niet stil bij de voor ons zoo belangrijke vragen: wanneer is de eerste kiem van ons geworden? zijn wij op eenmaal geworden die wij waren bij onze verschijning op aarde? waren wij toen dadelijk personen, of is die persoonlijkheid langzamerhand in ons ontwikkeld? is er oorspronkelijke verscheidenheid onder de menschen, of is hetgeen bij onze stoffelijke wording in de stof gaat wonen, voor alle menschen *één*, zoodat de verschillen, die de menschen vertoonen, de gevolgen zijn van hun ligchaam en van de omstandigheden?

Dat op geen enkele van deze vragen een bepaald antwoord kan gegeven worden, is zonneklaar, maar het is toch vreemd, dat men deze onaangeroerd gelaten heeft, daar men bij duizend andere vragen, die evenmin bepaald beantwoord kunnen worden, toch steeds naar een antwoord zoekt.

Sommige der gestelde vragen hebben meer belang dan andere, en er zijn er zelfs, waarop eenig antwoord bij benadering onmisbaar is, zoodat men dan ook dat antwoord heeft gegeven. Ik bedoel: is een mensch een persoon, die, als schepsel natuurlijk afhankelijk, echter tot zekere mate vrijheid van bestaan en alzoo vrijheid van handelen bezit?

Die vraag heeft men zoozeer practisch opgelost, dat men u in elke maatschappij, na het bedrijven van zekere handelingen, niet slechts laakt en veroordeelt, maar u zelfs straft, soms lichamelijk, ja in enkele gevallen uw aardsche bestaan opheft. Hielden de menschen elkander niet voor personen, dan zou dit alles niet het geval zijn; wie toch zal een voorwerp lichamelijk straffen of het verdelgen, omdat het oorzaak is geweest van gevolgen, die gij niet hebt gewenscht?

Met instemming van ons geheele geslacht mogen wij dan aannemen, — met terzijdestelling van elk bewijs, — dat de mensch is een persoon, een wezen, en naar de verschijnselen, die wij van hem zien, erkennen wij in hem een denkend, gevoelend en willend wezen, want hij doet datgene, waartoe denken, gevoelen en willen noodig is. Voorts erkennen wij in hem, daar hij om te denken, te gevoelen en te willen bewustzijn hebben moet, dat hij niet slechts op de buitenwereld terugwerkt, maar ook een inwendig leven leidt en aan zich zelve reenschap geeft van de dingen; dat hij overlegt, duizenden vragen in zich opwerpt en alzoo tot nieuwe uitkomsten geraakt; dat hij daardoor zijn bestaan uitbreidt, zijn denken, gevoelen en willen juister en krachtiger maakt, en dat daardoor in dezelfde mate zijne persoonlijkheid wordt vergroot. Hij heeft een zin voor het ware, voor het schoone en voor het goede, en hij werkt als denkend, gevoelend en willend wezen in deze drie treffende rigtingen. In den kring van het goede bouwt hij geloof, hoop en liefde in zich op. Eene stem in hem, die hem Gods stem doet kennen, zijn geweten, doet hem zijn hart, dat is zijn zedelijk bestaan, meer en meer naar Boven rigten en zich klemmen aan Hem, die hem schiep, en zoodoende, indien hij het doel van zijn aanzijn niet moet derven, bereidt

hij zich meer en meer voor, terwijl hij een werkzaam deel neemt aan de maatschappij, waarin hij verkeert en zijne beste krachten legt, om bij zijn einde over te gaan in een beter huis.

Hoe is die mensch oorspronkelijk geworden? De hoofdzak ligt hier niet in het bezit van een *bestaan*. Van de steenen zeggen wij eenvoudig, dat zij uit zich zelve niet hebben kunnen worden, dat zij geworden zijn, en wel, daar ons verklaring alweder ontbreekt, dat God de stof en alzoo ook de steenen geschapen heeft. Dit doen wij, omdat wij in God de Almagt erkennen, en het ons niet gegeven is eenigermate op den voet te volgen, hoe door die Almagt geworden is, wat er is.

Bij al wat kracht is, doen wij als bij de steenen en berusten in de uitspraak, dat God ze geschapen heeft, zooals zij zijn.

Bij de verschijnselen doen wij eenigermate anders: wij brengen ze in onderling verband, voor zooverre zij van dezelfde soort zijn, en denken ons dan een grond van die werkingen, waarvan het beeld is een geordend geheel dier verschijnselen; wij sporen de wetten na, naar welke die verschijnselen werken, en bouwen van die wetten en het genoemde beeld dier verschijnselen zooveel mogelijk een geheel in ons op, dat wij in kort bestek kunnen overzien. Ook hierbij gaan wij niet verder, en zeggen wij alweder: de Almagtige heeft het zoo ingerigt.

Overal, waar het de uitwendige wereld geldt en bepaald de natuur, blijven wij van verre staan en is zelfs het meer of min naderen tot de oorzaken der oorzaken met kennis van zaken ons ten eenen male ontzegd. Zeer velen nemen voor dit alles, zoo zij overigens een geestelijken God erkennen, bijna een natuurkundig Wereldbestuurder aan, daar zij de stoffelijke wereld verre beneden den grooten, geestelijken God achten te staan. Die beschouwing is echter om Gods ondeelbaarheid reeds geheel verwerpelijk. Al geeft ook de natuur buiten den mensch niets zedelijks te aanschouwen; al is zij welligt slechts enkel verstandelijk opgebouwd: de groote God, die enkel goedheid is en reinheid, heeft haar geschapen en onderhoudt haar, en zoo hebben wij die natuur te eerbiedigen, maar mogen wij erkennen,

dat de Almagtige zelf al het stoffelijke lager heeft gesteld dan het onstoffelijke en met name dan het zedelijke.

Voor zoover ons stoffelijk bestaan betreft, vallen wij dus onder de algemeene wetten, naar welke God gemeend heeft de door Hem geschapen stof te moeten besturen, en staan wij alzoo, indien ik het woord gebruiken mag, enkel onder zijne wijsheid, die almagtig is; wij doen dit nog, al behooren wij tot een klein deel der stof, dat in den kring van het leven kan begrepen zijn, want het leven van planten, van dieren en van den mensch is, hoezeer naar eigene wetten, toch ook naar stoffelijke wetten geregeld.

Het is de wording van onze persoonlijkheid, van dat denkend, gevoelend en willend wezen, die ons in waarheid bijzonder mag bezighouden. Vooreerst mag worden opgemerkt, dat, zooals wij de almagtige wijsheid Gods ons voorstellen als Schepper en Onderhouder der stoffelijke wereld, wij ons noodwendig moeten denken, dat de geestelijke, persoonlijke, wijze, oneindig verhevene en volmaakt goede God personen geschapen heeft, meer of min zelfstandige wezens, overigens van Hem afhankelijk en gevormd naar zijn beeld. Deze voorstelling is de zeer gewone en bevat niets nieuws; zij drukt het innige verband uit, dat er tusschen het schepsel en den Schepper bestaat; en dat God onze Vader is, omvat alles, wat tot deze voorstelling behoort.

Op deze wijze is de zichtbare wereld niet God, maar gewrocht van God, en zijn wij menschen geen goden, maar gewrochten van de oneindige liefde. Om ons in onze armoede iets te steunen, splitsen wij God niet, maar stellen wij ons voor, dat zijne almagtige Wijsheid de zichtbare wereld vormde en steeds onderhoudt, en dat zijne almagtige Heiligheid, naar zijn beeld, geestelijke wezens schiep, aan wie Hij, bij zekere afhankelijkheid van Hem, zekere vrijheid schonk.

Er is hier geen oogenblik sprake van verklaring, want die is onmogelijk, maar het is ons hier te doen om zekere aanhechtingspunten voor onze voorstelling, die intusschen zonder speculatie gesteld zijn.

Onder scheppen versta ik niet voortbrengen uit iets anders,

maar onder scheppen in een Goddelijken zin versta ik: *doen worden*. Men is gewoon hierbij te gebruiken de woorden *uit niets*, en dat stuit hen, die *scheppen* en *maken* onderling verwarren. Een timmerman maakt eene tafel, dat is, hij vervormt het hout, dat hij heeft, tot zulk een voorwerp; een beeldhouwer, zelfs al is hij een uitstekend genie, scheidt geen stoffelijk beeld, maar maakt dat; wat hij scheidt, — indien het scheppen heeten mag en indien het niet heeten moet verbinden, — is de figuur, die hij zich dacht, eer hij den bijtel zette in den steenklomp.

De Almagtige kan maken, kan veranderen en vervormen, maar hij kan ook doen worden en wel uit zijne Almagt; het woord *Almagt* sluit dit geheel en al in zich. Zoo is dan de stoffelijke wereld niet geworden *uit* God, maar *door* Gods Almagt, en zoo hebben wij menschen ons persoonlijk bestaan dan niet bekomen *uit* God, maar alweder *door* zijne Almagt. De verheven beteekenis van het woord *Vader* blijft hier mede ongeschonden.

Door diezelfde almagt heeft dan de Almagt een oneindig aantal persoonlijke wezens kunnen scheppen, geestelijk bestaande en met geestelijke hoedanigheden in verschillende mate bedeed, die tijdelijk in lichamen kunnen wonen of vrij kunnen bestaan, en die in het eerste geval de millioenen hemelbollen kunnen bevolken. Zeer velen daarvan kunnen geestelijk veel hoger geplaatst zijn dan wij menschen, en zeer vele anderen kunnen geestelijk lager staan dan wij menschen. In elk geval is het van ons menschen eene grenzenlooze verdooldheid, indien wij zouden meenen, dat wij, die een stipje van het heelal bewonen, de eenige zedelijke wezens in de schepping zouden zijn. COPERNICUS, TYCHO BRAHÉ EN KEPPLER hebben dezen onzin wel trachten te dooden, maar, helaas, op verre na nog niet gedood.

Wanneer God elken mensch geestelijk geschapen heeft, is voor ons niet te weten; want hebben wij een voortbestaan na onzen dood, dan kunnen wij ook een geestelijk bestaan hebben gehad vóór onze geboorte. De eenmaal gedachte zielsverhuizing van het eene ligchaam in het andere is losgelaten, omdat geen mensch er zich iets van herinnert; maar een zelfstandig geestelijk bestaan kan elk mensch vóór zijne geboorte zeer

wel gehad hebben; herinnering daarvan zou onmogelijk wezen, omdat er geen uitwendige toestanden bestaan hebben, maar hier blijft alweder onzekerheid.

Wanneer de eerste sporen van persoonlijkheid in den mensch treden, schijnt niet twijfelachtig; zeker niet zoolang hij nog niet stoffelijk zelfstandig leven kan, en dus zeker niet de zes eerste maanden zijner wording, en daar hij, in de zevende maand zijner wording geboren wordende, niet slechts in het leven blijven, maar mensch worden kan, zoo ligt het intreden van die kiem tot eene persoonlijkheid, indien ik mij alzo mag uitdrukken, tusschen de zesde en de zevende maand zijner oorspronkelijke wording. De stoffelijke mensch moet stoffelijk tot zekere mate ontwikkeld zijn, eer een persoon bij hem kan gaan inwonen. Deze voorstelling hindere niemand; bij het sterven van een mensch zeggen wij, dat zijn geest zijn ligchaam verlaat, en bij zijne wording mag ik dus ook zeggen, dat zijn geest in het ligchaam treedt.

In het eerst slaapt die geest en is zich in dien slaap niet bewust, maar hij leeft, want tusschen slapen en niet bestaan is een oneindig groot verschil. Dat slapen duurt van de zevende maand tot aan de geboorte onafgebroken voort. Dat in dit slapen droomen bestaan, schijnt zeker, af te leiden uit de bewegingen, die de ongebooren mensch nu en dan maakt. Na de geboorte is er ontwaking uit dien slaap, maar voor kort: de slaap wordt grootendeels voortgezet, hij neemt langzamerhand af, en, naar mate het waken toeneemt, neemt ook het vermogen toe, om indrukken van de buitenwereld op te nemen van meer en meer onderscheiden aard. Dat het bewustzijn schier dadelijk na de geboorte bestaat, blijkt volkomen uit het schreeuwen van het kind, want dat schreeuwen is dan zoo goed eene uitdrukking van leedgevoel, als wanneer een volwassen mensch dezelfde geluiden maakt.

Zoo is dan, opmerkelijk genoeg, leedgevoel het eerste, wat de menschelijke geest op aarde in zich opneemt. Teekenen van vreugde komen veel later, en langzamerhand vertoont zich het een na het ander, totdat uw oog den mensch ziet in zijne geheele ontwikkeling.

Wie in de kinderwereld heeft geleefd en de kinderen op het spoor is gevolgd van hunne geboorte tot later, erkent, dat zij zeker in kiem hebben medegebragt, al wat de geest later doet blijken, en is eenmaal de ontwikkeling van het geestelijke begonnen, dan gaat zij bij sommige kinderen met eene snelheid, waarover men zich verbaast. Geen wonder dan ook, dat de meening wordt aangekleefd, dat de mensch bij zijne geboorte iets medebrengt, niet slechts de vatbaarheid, maar in het een en ander iets zeer ontwikkelds; de een meer, de ander minder, bij kinderen van hetzelfde gezin, van dezelfde ouders; sommige zeer veel. De aanleg, dien God den mensch hier op aarde geeft, om geestelijk iets te worden, is wel in het algemeen die, welken wij menschelijk noemen, maar overigens schijnt het niet, dat deze voor twee menschen van al de millioenen, die leven of geleefd hebben, volkomen dezelfde is. Uit verschil in organisatie of uit verschil in omstandigheden is dit niet af te leiden, en ons blijft dus niets anders over dan te meenen, dat de Almagtige aan elken mensch bij zijne geboorte wel den algemeenen menschelijken aard, maar bovendien aan dezen die, aan een ander weder andere talenten schonk.

Zoo spreken de ons bekende feiten in woorden.

Deze voorstelling is overeenkomstig die, welke in het Christendom leeft; daar wordt zelfs in eene schoone gelijkenis aangenomen, dat God aan den eenen mensch duizendmaal meer schenken kan dan aan den ander. Dat hiermede de oorspronkelijke vermogens van den menschelijken geest bedoeld worden, is ontwijfelbaar, want met dat ééne en met die vijf talenten moeten zaken worden gedreven, zoodat zij winst afwerpen. Vergun mij in het voorbijgaan hier bij te voegen, dat in die schoone gelijkenis de hoedanigheden van den menschelijken geest worden voorgesteld als een leengoed, niet als ons eigendom, maar als iets, dat God ons gaf, om er winst mede te doen en het daarna aan God terug te geven.

Onder ons, gewone menschen, leeft ook de overtuiging, dat de een meer dan de ander ontvangen heeft, zoodanig dat men van den dichter zegt: *poëta nascitur, non fit*. Van uitstekende

mannen in de schilderkunst, in de beeldhouwkunst, in de muziek, in de wetenschap, in het leven in het algemeen geldt hetzelfde; maar in velerlei toepassing laat men deze oorspronkelijke verscheidenheid der menschen los. De strafwetten bijvoorbeeld zijn uniform, hetgeen ook moeilijk anders zou kunnen zijn; maar in toerekenbaarheid van verkeerde daden mogt die oorspronkelijke verscheidenheid, waar dit mogelijk is, wel worden ingevoerd. Heb ik oorspronkelijk in ruimer mate goede hoedanigheden dan een ander, dan is dezelve niet goede handeling dien ander minder toerekenbaar dan mij. En zoo mogt dan wel een eerste en een laatste regel onder ons menschen deze zijn, dat wij, hetgeen wij goed of niet goed doen, wel als handelingen met hare gevolgen naar haren aard mogen overwegen, maar dat het plicht is enkel onthouding te plegen, waar het geldt een oordeel over de beweegredenen, die tot de handelingen hebben geleid. Wie kan in zijn eigen bestaan diep genoeg zien, om juist te weten wat hij van God ontvangen heeft, en hoe zal men het dan in de ziel van een ander doen?

Dat in deze onmogelijkheid de grond ligt van onze oneindige verplichting om vergevensgezind te zijn bij de misdrijven van anderen, ligt evenzeer voor de hand, als dat in die onmogelijkheid — afgescheiden van alle andere overwegingen — een verstandelijke grond is aangegeven, om onze naasten lief te hebben als ons zelve. Indien toch een ander oorspronkelijk minder van God ontvangen heeft dan ik, dan ben ik het middel in Gods hand, om hem iets te geven van hetgeen ik meer heb. Zoo wordt dan de liefde, in plaats van eene verplichting, een heilig gebod.

Het is in hooge mate opmerkelijk, daar wij die verscheidenheid in oorspronkelijke gaven voortdurend waarnemen, dat zij zoo weinig in overweging genomen wordt, zoodat zij zelfs bijna wordt behandeld als niet bestaande. Ik heb slechts *één enkel* verschijnsel te noemen, zóó sterk sprekend, dat het niet krachtiger behoeft, namelijk het grenzenlooze verschil, dat er bestaat in den aard der vermogens van den man en van de vrouw. Beiden zullen wel menschen zijn, en toch zou het u moeilijk

vallen, om ééne enkele hoedanigheid van den geest op te noemen, die bij de twee geslachten dezelfde is. Gij kunt zelfs niet verdragen, en ik ook niet, dat zij meer of min aan elkander gelijkvormig worden; dan spreekt gij van een verwijfden man of van een manwif, en geen dezer woorden klinkt u welgevalig in de ooren. De zaak is dus *in confesso*: er is eene oorspronkelijke verscheidenheid tusschen ons menschen; bewerktuiging of omstandigheid kunnen die oorspronkelijke verscheidenheid vergrooten of verkleinen, maar zij kan niet worden ontkend; zij strookt ook met alles wat wij ontwaren. Geen twee planten van dezelfde soort vinden wij volkomen aan elkander gelijk, en zelfs twee druppelen water, waarvan gij zegt, dat zij volkomen gelijk zijn, leveren eene grenzenlooze verscheidenheid, zoodra men ze weegt en meet.

HOEKSTRA, die in zijn *Hope der onsterfelijkheid* zoo voortreffelijk diep argumenteert, is niet zoo gelukkig in zijne *Zedelijke idee*, als hij tot de Goddelijkheid van JEZUS komen wil door eene *wording bij ervaring*, woorden, die hij duidelijk uitspreekt, want hij voert eene oorspronkelijke verscheidenheid van den menschelijken geest in, en acht JEZUS, die in zijne jeugd reeds zeer ontwikkeld was, bij zijne komst op aarde door God bijzonder gunstig met gaven bedeeld. Is dit laatste alzoo, dan is hetgeen JEZUS geworden is niet enkel de uitkomst van menschelijke ervaring; en heeft hij bij zijne geboorte als mensch veel meer gaven ontvangen dan een ander, dan behoeft dit nog niets te ontnemen aan zijne hooge zedelijke verdiensten, want de afkeer van lijden en sterven kan in hem veel sterker ontwikkeld zijn geweest dan bij eenig ander mensch.

Zeer schoon merkt HOEKSTRA op, dat elke mensch bij zijne geboorte, in meerdere of mindere mate, een genius gehad heeft, de een van dezen, de ander van een anderen aard, hetgeen dan figuurlijk wedergeeft, wat wij boven genoemd hebben, namelijk, dat God bij de schepping van onze persoonlijkheid ons de algemeene hoedanigheden van alle menschen gegeven heeft, maar die hoedanigheden in mate oneindig onderscheiden.

Volgens Deze voorstelling kunnen er dan persoonlijkheden zijn

van hoogere orde dan wij menschen zijn, van eene orde, die welligt te eeniger tijd voor ons, nadat wij hooger geklommen zijn, bereikbaar is. Maar daarvoor is voor ons een gordijn geschoven.

Wat wij weten is, dat hij, die hier beneden weinig ontvangen heeft, door inspanning dat weinige zeer kan vergrooten, en dat hij, die met veel talenten hier verschenen is, door luiheid en erger kan dalen onder den minst bedeelde. Voor de praktijk hebben wij hieraan genoeg.

VORMKRACHT EN LEVENSKRACHT.

De pas beginnende wetenschap heeft voor elke reeks van verschijnselen een eigen vermogen aangenomen. Waar de wetenschap niet spreekt, daar laat men, — de geheele wereld van het kwaad natuurlijk buiten rekening latende, — God optreden als de oorzaak van elk verschijnsel. De niet ontaarde wetenschap doet hetzelfde, maar zij ordent de verschijnselen, erkent voor elke reeks een eigen vermogen, en ziet dan in God de oorzaak van al die vermogens. Die vermogens werken naar eigene wetten, en de niet ontaarde wetenschap zegt dan, dat God alles naar wetten heeft ingerigt. Het opsporen van die wetten is het doel der wetenschap, en het is er alzoo verre af, dat eene zuivere wetenschap en eene zuivere godsdienst elkander eenigermate zouden kunnen schaden; integendeel, hoe meer wetten er ondekt worden in het bestaande, des te inniger kan de eerbied worden, dien men koestert voor Hem, welke alles naar treffende wetten heeft ingerigt.

In de pas ontluikende wetenschap is dat volkomen hetzelfde als in de zich ontwikkelende, of in de zoodanige, die reeds tot eene aanzienlijke hoogte geklommen is. Wetenschap is een geordend geheel van kennis; zoodra er dus eenige orde in de kennis is gekomen, is eene kiem van wetenschap daar. De

ontwikkeling van die kiem en het steeds aangroeijen van hetgeen uit haar ontstaat, bestaat zeker voor een deel in het aandragen van nieuw materiaal, maar voor een ander deel in het vergrooten van de orde, in het vereenvoudigen van het onderling verband der deelen.

Neemt de ontluikende wetenschap voor elke reeks van verschijnselen eene eigene oorzaak aan, de zich ontwikkelende wetenschap tracht er naar, om het aantal reeksen van verschijnselen te verkleinen. Zij spoort het verband op, dat schijnbaar verschillende reeksen van verschijnselen onderling bezitten, en tracht er alzoo naar, om nu twee, drie en meer reeksen van verschijnselen uit dezelfde oorzaak af te leiden. Zoo gaat zij voort, en vereenvoudiging is alzoo het doel, waarnaar de wetenschap tracht, terwijl zij naar volmaking streeft.

Bij de voorwerpen is het juist zoo. De eerste kiem van wetenschap plaatst twee voorwerpen, die bij elkander behooren, naast elkander; bij uitbreiding van de wetenschap wordt een derde, een vierde voorwerp, enz. met de twee eerste tot een geheel verbonden. Zoo doet men met alle voorwerpen; men brengt ze tot groepen, aan elke groep een eigen type toekennende. Deze groepen worden ook nu als groepen zamen vereenigd, voor zooverre zij weder onderling zekere type gemeen hebben, en zoo gaat men voort, tot men aan al wat voorwerp is eene vaste plaats heeft verzekerd, eene plaats aangewezen tusschen al het overige, dat geordend is en opgebouwd tot een zamenhangend geheel.

Wij laten voor het oogenblik de voorwerpen daar, en bepalen ons bij de verschijnselen en met name bij twee, waarover weleer veel gehandeld is, waarvan de kennis voor het tegenwoordige nog in het geheel niet is geordend.

Al wat niet leeft, is in zekere mate lijnregt gesteld tegenover hetgeen met leven is bedeed. Het eerste is in rust, tenzij het door oorzaken van buiten in beweging gebragt wordt. Een steen ligt waar hij ligt; men kan hem opnemen en hem werpen, maar dan ligt hij weder. Terwijl hij daar ligt, kunnen lucht en water en warmte hem langzamerhand verdeelen en

tot poeder doen worden; door uitwendig geweld kan men hem insgelijks tot kleine deelen brengen; maar werd hij gehouden buiten uitwendige invloeden, zoo zou hij nooit komen uit den toestand, waarin hij eenmaal verkeert.

Geheel anders is het bij hetgeen leeft; daar is nooit rust en in zoo verre kan men dus leven noemen beweging. Die beweging is dadelijk tweeledig: ten eerste worden er telkens nieuwe deelen gevormd, en ten andere blijven de gevormde deelen in onderling verband door beweging, veelal door de beweging van eene vloeistof, die van het eene gevormde deel naar het andere wordt gevoerd. Dit treffende verschijnsel ver- toont op aarde eene oneindige uitgebreidheid. De gevormde deelen zijn hier oorspronkelijk steeds zeer kleine blaasjes, die zich vermenigvuldigen en deels ook veranderd worden, en wel veranderd op oneindige wijze. Van al wat leeft, van het nauwe- lijks zichtbare plantje of diertje tot den eik, den olifant, en ook tot den mensch, is de kiem, zoo ver men weet, een enkel blaasje. Dat blaasje draagt nu in zich al hetgeen daaruit wor- den zal. In den eikel is het blaasje reeds tot zekere ontwikke- ling gekomen; hetgeen daaruit geworden is, heet in den eikel de kiem, en die kiem is slechts een klein gedeelte van den eikel. De kiem van die kiem was een enkel blaasje. Maar be- palen wij ons bij dat zichtbare deel van den eikel, dat men dan hier de kiem noemt.

Van een eikenstruik is in die kiem geen spoor te zien, van wortels, van een stam, van takken evenmin; van een eiken- boom dus nog zooveel minder. Was een blaasje de kiem van het vruchtbeginsel in den eikel, die kiem is weder de kiem van iets anders, dat alweder kiem moet heeten, en deze nieu- we kiem is alweder bron van nieuwe wording, en dat gaat zoo voort, zoodat in den eik eene ware schepping kan worden gezien, overal levende en werkende, van het uiterste zijner fijnste wortelvezeltjes tot het uiterste blad van zijn kruin. Gij ziet die schepping slechts in zijne knoppen en zijne zich daar- uit ontwikkelende bladeren en vruchten; maar gij weet toch, dat zijne wortels voortdurend groeijen en zich uitbreiden; gij

weet toch, dat zijn stam en zijne takken regelmatig dikker worden en tot zekere mate althans klimmen in hoogte.

Breid dit uit in uwe voorstelling over al wat leeft, en gij ziet in dat levende onophoudelijke beweging; de individu's gaan na eenigen tijd onder, maar zij laten kiemen na, waarin twee oorzaken verborgen zijn: *a.* om weder denzelfden vorm voort te brengen, dien het individu had, met alles wat het bezat, en *b.* om aan dat individu alweder leven te geven, dat is, het in inwendige beweging te zetten.

Verstommende en verblindende feiten voorwaar! En zie dan den inwendigen bouw: een eenvoudig blad van eene plant doet u reeds verbaasd staan. Maar zoo gij het inwendig maaksel van een menschenarm zoudt zien, met al wat er toe behoort, alle deelen navorschende, eerst met het mes en eindigende met den microscoop; zoo gij slechts de menschenhand op die wijze zoudt gadeslaan; gij zoudt tot in uw binnenste geroerd zijn door de wijsheid, die daarin is nedergelegd.

En dan al die inwendige organen, die afscheidingen en opslorpingen, bij de hoogere dieren die bloedsomloop, die ademhaling, dat zien en dat hooren: overal de grootste reden tot de grootste bewondering! In waarheid, hij, die uit de beweging der hemelligchamen niet zou gebragt zijn tot de erkenning van de hoogste Wijsheid, hij moet door den vorm en de beweging, die hij aantreft in al wat leeft, voor altoos daarvoor gewonnen worden.

Hoe is het nu hiermede gegaan en hoe gaat het hiermede in de oogen der menschen? Gij zegt, dat de Almagtige het heelal heeft geregeld naar wetten en het naar die wetten bestuurt; gij erkent als mensch eene oorzaak voor elke reeks van verschijnselen, en gij doet dit, om uwe evenmenschen over de zaak te kunnen verstaan, maar gij noemt God de oorzaak der oorzaken. Doet gij dat nu ook alzoo in de verschijnselen des levens?

Het is duidelijk, dat het volmaakt hetzelfde is, te zeggen, dat God persoonlijk elken hartsflag van den mensch regelt, als te erkennen, dat Hij het doet door eene oorzaak, eenmaal door Hem geschapen; het laatste kan ons welligt tot hoogere

bewondering stemmen. Dus kan ook bij de leer des levens geen schade verwekt worden voor ons godsdienstig bestaan, indien wij het snoer trachten te vinden, naar hetwelk God dat leven heeft ingerigt, en wij ons langs dat snoer bewegen. Het was ouderdom en verstandelijke zwakheid van SWAMMERDAM, toen hij, door zijne microscopische onderzoekingen blind geworden, die blindheid als eene straf aanzag, dat hij God te veel van nabij had trachten te bespieden. Ware zulk eene voorstelling juist, dan zou ook het toenemen in deugd groote goddeloosheid zijn.

Mogt dit laatste, eenvoudige woord sommigen bereiken, die waarachtige natuurbeschouwingen sluiten buiten den kring van hooger leven!

En wat heeft nu de menschelijke geest in deze voortreffelijke zaak als wetenschap opgebouwd? In het begin dezer eeuw zijn eigenlijk eerst de kiemen van zulk eene wetenschap gezien. Men onderscheidde toen verschillende krachten, zooals eene oorzaak van gevoeligheid, van prikkelbaarheid, van zenuwleven; voorts erkende men eene *vormkracht* en nam als directrice van het geheel eene kracht aan, die men *levenskracht* noemde. Toen was men gereed, indien men zich eene kracht gedacht had, aan welke kracht dan alle hoedanigheden werden toegeschreven, die men noodig had, nog ongeveer als in de dagen van MOLIÈRE, als hij vraagt: „*quare opium facit dormire? quia est in eo virtus dormitiva cujus est natura sensus assoupire.*”

Die *vis formativa* en die *vis vitalis* waren klanken, niet meer; de wetenschap heeft ze verlaten en is, naar de eenige gezonde methode, met de verschijnselen begonnen; zij heeft die verschijnselen gerangschikt. Is zij alzoo gekomen tot eene voorstelling van de oorzaak, die hier ten gronde ligt, zooals bijv. bij het licht, waar alle verschijnselen uit beweging van den ether kunnen worden afgeleid? Volstrekt niet: een tal van verschijnselen is geordend en in treffend licht gesteld, velerlei regelen zijn hier gevonden en zelfs wetten, maar een organisch geheel vormt die kennis nog geenszins. Bijv.: BISCHOFF heeft vóór vele jaren reeds op treffende wijze de ontwikkeling van het konijnen-ei

bestudeerd, maar hij is er oneindig verre van verwijderd gebleven, om aan te toonen, hoe nu uit dat ei een konijn ontstaat. Mijn gewezen ambtgenoot te Utrecht, SCHROEDER VAN DER KOLK, die zich veel met de ontwikkeling van het ei van den kikvorsch heeft beziggehouden, maakte mij deelgenoot van al het schoone, dat hierin te zien is, en deed mij, met behulp van hetgeen hij noemde *zijn microscoop*, achtereenvolgens eene reeks van kikvorsch-eijeren zien, die in klimmende mate ontwikkeld waren. Hij vestigde mijne aandacht onder anderen op eene bepaalde plaats der reeds sterk ontwikkelde eijeren, waar een blaasje gelegen was, dat in de nog meer ontwikkelde zekere uitgebreidheid had verkregen. Eén bezag ik wat langer dan de andere; het was eerst in rust en vertoonde daarna beweging. Het was het hart, dat nog niet geklopt had en nu was gaan kloppen onder mijn oog; VAN DER KOLK had het ook een oogenblik vroeger in rust gezien en zag het nu in beweging, en nu bleef het zich bewegen.

Ziedaar nu de natuurkundige wetenschap in deze aangelegenheid: zij ziet, dat er een blaasje geworden is, maar zij ziet dat blaasje niet worden; zij ziet, dat het in omvang toeneemt, en zij kan het toenemen in omvang met den microscoop nagaan; eindelijk ziet zij daarin beweging komen en erkent daarin dan een hart; die beweging was er straks niet, en de wetenschap weet niet aan te wijzen, hoe zij er in gekomen is.

In de niet levende natuur weet de wetenschap in het algemeen de verschijnselen veel beter tot eene gedachte oorzaak terug te brengen, maar zeer dikwerf blijven er toch ook geduchte gapingen. Wat SCHULZE en anderen ook van kristallisatie hebben gezegd: zoo gij sal-ammoniak door den zonnemicroscoop ziet kristalliseren, ziet gij òf niets òf op eenmaal een stuk van een kristal.

Wat men weleer vormkracht en levenskracht noemde, behoort men zich te denken als eene hoedanigheid van de stof, door God daarin gelegd, even als de magneetkracht in den magneet. Niemand zal van den magneet zeggen, dat de Almagtige hem zijne hoedanigheid niet gegeven heeft. En al kent gij aan de

stof de oorzaak toe van alle levensverschijnselen, toch is de Almagtige de oorzaak van die oorzaak, en regelt Hij alzoo bij u elken hartslag en valt er zonder zijnen wil geen haar van uw hoofd.

Zóó heb ik reeds vóór vele jaren de zaak voorgesteld in de *Proeve eener physiologische scheikunde, in het streven der stof naar harmonie, in de stoffelijke wereld*, enz., en ik blijf dat doen, al zijn de gapingen onzer kennis in deze nog zeer groot. Zelfs dan nog, wanneer die gapingen nooit zouden kunnen worden aangevuld, zou deze voorstelling, naar mijn oordeel, nog de beste zijn.

En in welke stof schijnt de Almagtige òf bij voorkeur òf bij uitsluiting — ik meen bij uitsluiting — dat bepalende met al de millioenen wijzigingen, die het leven vertoont, te hebben weggelegd? Er is voor mij niet aan te twijfelen, of het is het element, hetwelk wij *koolstof* noemen, dat deze verstommende verrigting heeft te vervullen. Nog drie andere elementen worden onder de organogenen genoemd en zijn zeker onmisbaar materiaal, namelijk de zuurstof, de waterstof en de stikstof; nog andere stoffen, zooals zwavel, phosphor, kalk, magnesia, enz., treden op als onmisbaar in vele levende wezens; maar het bepalende schijnt van de koolstof uit te gaan, want deze wordt in organische verbindingen nooit gemist. De scheikunde der laatste jaren wendt pogingen aan, om aan de koolstof althans eenigen voorrang toe te kennen; maar de verklaring van het leven uit de hoedanigheden van de koolstof af te leiden, is alsnog in een oneindig verschiet.

Ziedaar de oneindigheid der wetenschap, en ziedaar de beperktheid van onze vermogens om de natuur te doorgronden!

DE WAARDE VAN DE BEOEFENING DER WETENSCHAPPEN.

Ofschoon ik weleer ook over wetenschap gehandeld heb, zoo wil ik thans toch nog afzonderlijk bij hare waarde blijven stilstaan, en in de eerste plaats de vraag beantwoorden: *geeft wetenschap geluk aan haren beoefenaar?*

Het gevoel van geluk is het weldadig bewustzijn van een harmonischen zedelijken toestand, waarin men verkeert, en geluk is die toestand zelf. Er is niets blijvends op aarde, en volkomen geluk is er dus ook nergens en nooit. Eene bron van blijvend geluk op aarde is aan de toekomst ontleend; zij is, dat er *hoop* is op iets beters na dit leven, en die hoop kan *vertrouwen* worden, kan tot *zekerheid* klimmen. Dan is er eene bron van blijvend geluk in den mensch ontsloten, maar geene bron, die uit en van de aarde vloeit.

Wáár geluk kan nooit weêr vergaan; de aarde levert er ons niets van en kan er niets van leveren. Al wat wij hier geluk en gevoel van geluk noemen, uit aardse bronnen ontsproten, is vergankelijk; het eene intusschen meer dan het andere, en wij hebben dus te onderzoeken, of wetenschap langer en krachtiger dien harmonischen toestand opwekt dan andere dingen, waarin wij ons werpen kunnen, al doet zij dat ook slechts voor een tijd.

En hier moeten wij weder onderscheiden: den geluksstaat, dien wij hebben, terwijl wij iets bedrijven, en den geluksstaat, die van dat bedrijven voor ons leven volgen zal. Wie dorstig is naar kennis, naar geordende kennis, dus naar wetenschap, is, terwijl hij bezig is die te zamelen, — mits hij naar waarheid streve en naar niets dan waarheid, — in eene volkomen harmonische stemming, in eene stemming, die niet anders dan gelukkig mag heeten. Opgewonden en kalm bij afwisseling, naar mate hem meer of minder treffende waarheden voorkomen, is hij altoos tevreden, en met moed en hoop vervuld, nog meer waarheid en de waarheid nog beter magtig te zullen worden; harmonisch in elk opzigt, en daarbij gerust en rustig, want waarheid is het eenige doel van zijn streven.

Belangrijke ontdekkingen moeten intusschen hier worden uitgezonderd. Zij kunnen voldoen in de hoogste mate, maar den mensch daarbij onweerstaanbaar bewegen. ARCHIMEDES bij zijne hydrostatische proef; HAUY bij zijn rhomböeder uit den kalkspaat: het is verstaanbaar, dat zij bewogen waren. En HUMPHRY DAVY, die methodisch had gezocht naar de afzondering van kalium, had, toen hij zijn doel schitterend bereikt zag, nog even den tijd om eene kleine noot daarover op te stellen en voor de pers te bestemmen, maar verviel onmiddellijk daarna in eene ongesteldheid, die lang zijn leven ernstig heeft bedreigd. Hij, die weet, wat de ontdekking van het kalium toen beteevende, begrijpt, dat DAVY daardoor in groote vervoering komen kon:

De dorst naar ware kennis, naar echte wetenschap, is onschuldig; men kan er zich met volle teugen aan verzadigen, en men is altoos zeker, geen kwaad te zullen doen. Dat kan van zeer weinige bezigheden gezegd worden, en wie regtvaardig en eerlijk is, moet belijden, dat de kunst ligtelijk elken toestand, waarin men verkeert, verhoogt, een kwaden zoowel als een goeden. De kunst veredelt de edeleren; zij brengt de onedeleren soms ten verderve; dezelfde kunst kan dat doen. De wetenschap, die slechts naar waarheid streeft, kan dat niet; onschuldig is zij altoos.

Hoort met u honderden dezelfde muziek; in elk hoorder zal zij iets anders in beweging brengen; maar hoort met u honderden dezelfde schoone redevoering, waarin u zuivere kennis uit zuivere bronnen wordt aangeboden, gij allen hebt er wel niet dezelfde, maar toch gelijksoortige indrukken van. En inderdaad, het behoort tot de edelste genietingen op aarde, een man van waarheid, met welluidende stem en in gezonde taal, geordende kennis te hooren voordragen.

Van andere bemoeijingen wil ik niet spreken. Hem, die gelukkig is door zijne handen in een te vouwen en den eenen duim om den anderen heen te draaijen, en dan voor de variatie eens anders om, hem gun ik dit van ganscher harte, en zoo tienduizend bemoeijingen meer.

Van alle doorgaande bezigheden op aarde — ik kom er gul voor uit — heeft beoefening van wetenschap, bevordering mijner kennis mij het meest harmonisch gestemd, het meest voldaan, en alzoo het meest geluk gegeven, zoolang ik bezig was.

De vraag is nu, welke de betrekkelijke gevolgen zijn van die bezigheid voor uw eigen volgend leven, met andere woorden, of daardoor ook eenig blijvend gevoel van geluk bij u bevorderd wordt.

In opregtheid gezegd, geloof ik niet, dat dit bij iemand het geval is. Maar de vraag is, wat men zich van het leven voorstelt. Hij, die slechts bezigheid begeert, vindt in bezigheid bevrediging, en is die bezigheid eene ernstige, zooals het vermeerderen en ordenen van kennis is, dan zal die bevrediging ten zijnen nutte zijn. Maar voor hem volgt nog niets uit die bezigheid voor het gevoel van geluk in zijn leven na die bezigheid.

Wie het leven eenigszins ruimer opvat, wordt niet gelukkiger door het vermeerderen van zijne kennis. Zijn gemoed kan er volkomen onvoldaan bij blijven, zijn hart er bij gaan inslapen: het enkel kennen en weten bevredigt hem niet; hij wil meer, hij wil andere rigtingen van zijn bestaan uitbreiden, en hij vreest meer en meer in eenzijdigheid te vervallen.

Voor onzen tegenwoordigen tijd is kennis de hoofdzaak. Een-

zijdiger periode is er in de historie welligt nooit geweest; nooit waren er meer anomalieën.

De veelweters waren in het algemeen van een zonderlingen stempel en typen van vreemdheid. CAVENDISH gaf des avonds aan zijn knecht een biljet, om het den volgenden ochtend aan zijne zuster te bezorgen. En in dat biljet kwam voor: „als „gij dit ontvangt, zal ik reeds overleden zijn.” Het was zelfstandig van CAVENDISH, alleen zijn natuurlijken dood te willen sterven; maar dat briefje was niet noodig; de knecht zou wel gezegd hebben, dat mijnheer overleden was.

Toen de gealliëerden in 1813 Parijs innamen, schoten zij in de straat en onder het raam van DELAMBRE. De dienstboden kwamen boven, roepende: „Mijnheer! mijnheer!” — „Bedaar,” zei DELAMBRE, „wat is er?” — „Maar hoort gij dan dat schieten niet?” — „Nu ja, wat zou dat?”

DELAMBRE was intusschen uitnemend astronoom en heeft niet slechts door zijne geschiedenis der sterrenkunde, maar ook en vooral door zijne vele uitnemende tafels, aan deze wetenschap veel dienst gedaan, en CAVENDISH was zóó methodisch, dat in zijn huishouden *nooit iets* behoefde besproken te worden, want *alle* behoeften waren eens voor altoos vast geregeld. Heerlijke stelling voor een oud jongheer!

De duizend en eene aardigheid, die er van onzen braven historie-schrijver VAN KAMPEN bekend zijn, zijn modellen van zonderlingheid. De volgende weet ik van mond tot mond. Uit Leiden kwam hij met zijne vrouw te Rotterdam bij den ijzerkooper OUWEJAN VAN DEN BERG een dag doorbrengen. Hij liet er zijne vrouw, en ging commissies doen; hij zou daar komen eten en met zijne vrouw met de schuit naar Leiden terugkeeren. Nadat hij zijne commissies gedaan had, ging hij naar de Leidsche schuit. Toen hij een eind gevaren had, kwam de schipper om geld. VAN KAMPEN betaalde voor twee personen. „Gij zijt maar alleen, mijnheer!” — „Neen, ik betaal natuurlijk ook voor mijne vrouw.” — „Maar waar is dan uwe vrouw, mijnheer?” — „O! laat mij er dan maar even uit, dan zal ik haar gaan halen.”

VAN KAMPEN zou met zijne vrouw souperen bij VAN BOSSE, den Rector te Leiden; zijne vrouw ging een uur vroeger en hij zou volgen. Eene schoone das was er voor hem op de slaapkamer gelegd. VAN KAMPEN voelt het uur naderen, waarop hij naar VAN BOSSE moet gaan, gaat naar de slaapkamer, ziet daar die das, denkt dat het een nachtdas is, kleedt zich uit, doet die das om, en gaat naar zijn bed. Te 10 $\frac{1}{2}$ ure gaat VAN BOSSE vragen, waar hij bleef. „Mijnheer is naar bed gegaan,” zei de meid. VAN BOSSE gaat naar boven. „Ben je ongesteld?” — „Volstrekt niet; wat komt gij hier doen?” — „Kom, dwaas, „sta dan spoedig op en ga met mij mede.” — „Waarvoor? ik „dank je wel.” Kortom, VAN KAMPEN was door die das in de war geraakt en had de wereld buiten hem maar even vergeten.

VAN KAMPEN was een best man en tevreden en zeer goedig van aard. Hij moge nu en dan gevoel van geluk gehad hebben; maar dat hij gelukkig zou geweest zijn, kan ik niet verstaan.

Al moge nu de beoefening van de wereld van kennis des noods al vrede geven in het gemoed van den beoefenaar, in geen geval is die vrede toch meer dan een droom, zoo die beoefening eene passie is, waarin de mensch opgaat.

Geen sterker voorbeeld daarvan dan de groote NEWTON. Zoolang hij met een onderwerp bezig was, leefde hij er in, nooit in twee te gelijk. En hetgeen hij behandeld had en, voor zoo verre hij vermogt, had uitgebreid en bevorderd, dat was hem schier onaangenaam geworden. Wanneer men hem in de 10 laatste jaren van zijn leven kwam raadplegen over sommige plaatsen zijner schriften, antwoordde hij: „vervoeg u bij MOIVRE, „die weet dit beter dan ik.” Zóó was hij er afkeerig van geworden, zich terug te begeven in de groote ontdekkingen, door hem gedaan. Wanneer dan een NEWTON onvoldaan is over *zijne* wetenschap: hoe dan gij en ik?

De beroemde LAGRANGE zond in de laatste periode van zijn verblijf te Berlijn zijn uitnemend werk de *Mécanique analytique* aan een vriend te Parijs, om het in het licht te geven. In twee jaren zag hij niet, of het goed was uitgegeven: „ik heb

„een afkeer gekregen van die soort van combinaties,” zei hij tot een vriend, „en ben nu tot de scheikunde overgegaan.”

Zulke voorbeelden zijn van beteekenis.

Maar ik heb toch nog uit één oogpunt hier den lof te zingen van wetenschappelijke bezigheden voor den beoefenaar. Ontelbaar zijn de bezwaren en de redenen tot droefenis in dit leven. Wie is de man, die ze alle regtstreeks overwinnen kan, wie de man, die zielskracht genoeg heeft, om in elk voorkomend geval, dat hem ter neder wil drukken, in doorgaande moeilijke omstandigheden, soms van zwaren aard, de zoo wensche-lijke veerkracht te behouden, en zich uit en door zich zelven te verheffen en den levensstroom met gelatenheid en met mannelijke kracht te trotseren?

Ik ken er wel, die veel zielskracht bezitten, maar ik zie er toch ook, die onschuldige ondersteuningsmiddelen te baat nemen, en waarom zouden zij dat niet?

Geen onschuldiger, geen beter, geen krachtiger middel, om u die moeilijkheden te helpen dragen, dan u met de borst op de uitbreiding van uwe kennis toe te leggen, die kennis te ordenen, en alzoo wetenschappen te beoefenen. Ik spreek hier niet van afleiding; die is voor kinderen en zwakken; ik spreek van aanleiding tot iets anders, iets wezentlijks, iets ernstigs, dat u vervullen kan, en waardoor gij, eer gij het weet, in zulk eene harmonische stemming komt, dat gij de perceptie van uw ongeluk, waarin ligtelijk overdrijving gelegd wordt, met onpartijdigheid regelt. Door waarheid in u te bevorderen *in de kennis*, die gij dan najaagt, bevordert gij ook waarheid in u, *in uw ongeluk*, en gij wordt minder ongelukkig. Ja! uw bestaan kan daarbij wel zóveel kracht bekomen, dat gij de eenzijdigheid aan uw ongeluk geheel en al ontnemt en het als waarheid in u plaatst, en *geene waarheid maakt een mensch ongelukkig*.

Dat eischt welligt voor sommigen verklaring: *geene waarheid maakt een mensch ongelukkig*. Ik zal het u doen zien. Een uwer dierbaren wordt krank: gij vreest. De ziekte klimt: gij wordt

beangst. Er ontstaat gevaar: gij wordt diep bewogen. De doodslaap is ingetreden: gij zijt verslagen. Daar is de laatste adem uitgeblazen, en het is waarheid, dat gij uwen dierbare alhier verloren hebt. Zijt gij dan een *mensch*, dan zegt gij: „de Heer „heeft gegeven, de Heer heeft genomen, de naam des Heeren „zij geloofd!”

Ik heb aan honderden sterfbedden gestaan en het is mij nooit bij een goed mensch voorgekomen, die met bewustzijn stierf, dat hij stervende nog aan het leven gehecht was; dan wenschte hij te sterven. Welnu, daarin zult gij, die hem ziet, hem volgen met uwe gevoelens.

Wat gij ook moet verliezen of missen, wat gij ook bekommt of ontvangt: zoo het in u eene *waarheid* geworden is, zijt gij niet meer ongelukkig, mits gij de beteekenis vat van hetgeen eene *waarheid* is.

In waarheid, hij die door zware rampen geteisterd wordt, hij beoefene wetenschap, en hij zal de rampen als waarheid gaan opnemen, en daarmee heeft hij de kracht bekomen, ze te dragen. Zijn gevoel wordt niet verstompt; o, neen! er welen tranen genoeg op in zijn oog, maar die ziet gij niet, want hij stort ze niet voor u, maar in eenzaamheid. Maar hij overwint zich telkens, en droogt ze zelf door de vastheid zijner overtuiging, dat rampen, van welken aard ook, door den man behooren *gedragen* te worden. „De waarheid zal u *vrij* maken.”

In het voorgaande heb ik alleen over wetenschap gesproken; van de letteren ken ik den invloed op den mensch niet genoeg; en ik erken gaarne, dat voor andere naturen letteren even heilzaam kunnen wezen. En sprak ik van wetenschap, zoo had ik alleen zulk eene op het oog, waar de physische methode gevolgd wordt. Ik ken geene andere ware wetenschap dan die, waarin de physische methode gezag voert: waarneming, rangschikking, vergelijking, aantoonen welk verband er is tusschen gevolg en oorzaak.

Tot nu heb ik alleen gehandeld over heilzaam gevolg van de

wetenschap voor den beoefenaar. Er is een ander standpunt, en wel een hoogst gewichtig. Zagen wij, dat de wetenschap tijdens hare beoefening tijdelijk geluk kan geven aan den beoefenaar; dat zij als zoodanig den mensch op aarde niet blijvend gelukkig kan maken; dat zij een uitnemend middel is ter leniging van ongeluk: de wetenschap kan voor den beoefenaar eene groote bron worden van voldoening, zoo hij er anderen heil door verschaft.

Inderdaad, zoo men het rijk van heil voor anderen kan uitbreiden, wie zou er dan niet voldaan zijn, en wat is er grooter tijdelijk geluk, dan dat men nuttig kan wezen voor anderen? Gij hebt een dood gewaanden drenkeling mogen redden: zal het u niet een dankbaar gevoel van geluk geven uw gansche volgend leven? Gij hebt als arts met uwe wetenschap, onder Gods hulp, duizenden in het leven behouden: mag het u geen gevoel van geluk geven? Gij beoefent in stilte wetenschap, en maakt uwe ontdekkingen openbaar; een ander trekt er uitnemend partij van voor de maatschappij: moogt gij u niet gelukkig gevoelen?

Uit dat oogpunt is de beoefening van elke wetenschap van physischen, intellectuëlen of morelen aard, met al de consequenties dier beoefening, eene bron van zooveel geluk, dat het u doortintelt, en gij met dankbaarheid vervuld zijt, dat ook gij iets moogt aanbrengen, al is het ook nog zoo weinig, en gij geprikkeld en gedreven wordt, uw gansche leven door, om toch het rijk der kennis uit te breiden. Gij weet, dat alle ware kennis vruchten draagt voor uwe evenmensen, vroeger of later, misschien zeer laat, maar vruchten zeker.

Laat u dan niet ontmoedigen, al duurt het welligt ook eenwen, eer uwe kennis eene belangwekkende toepassing vindt, maar bevorder kennis en wetenschap naar uw vermogen. Eenmaal heeft het menschedom er heil van te wachten.

En zal dat u niet uwe menschenwaarde doen gevoelen, en u niet zekere regtmatige waardering mogen schenken van uw streven? Wat moet ik er op antwoorden? Ik weet niet beter, dan hier de woorden aan te halen van den man, voor wien

een monument geplaatst is, waarop de woorden voorkomen: „*Congratulentur sibi mortales tale tantumque exstitisse humani generis decus.*” Wanneer in den avond van zijn leven zijne bewonderaars uitnemende woorden tot hem rigtten over zoo veel, als door hem in het helderste licht gesteld is, antwoordde NEWTON: „Voor mij schijnt het, terwijl ik niet weet, wat de wereld er van zal denken, dat ik niets meer ben geweest dan een kind, dat op het strand der zee speelt en nu eens een gladder steentje, en dan eens een schooner schelpje vindt dan een ander, terwijl de groote Oceaan der waarheid zich voor mij uitbreidde, maar door mij niet onderzocht is.”

Indien NEWTON zóó sprak: hoe zullen gij en ik dan spreken?

Er behoeft bijna niet gehandeld te worden over de vraag, of beoefening van wetenschap al of niet het karakter vormt of helpt vormen. *Zij doet dat niet.* Bij de mannen van wetenschap vindt gij de gewone menschelijke gebreken, en soms in nog grootere mate dan bij den gewonen mensch.

BIOT roemt zeer de liberaliteit van LAPLACE, maar ARAGO deelt mede, dat hij eens tegenwoordig was bij eene vraag van Mevrouw LAPLACE aan hare dierbare wederhelft: „mijn lieve! heb de goedheid, mij eens den sleutel der suiker toe te vertrouwen.”

LAPLACE meester over de suiker in zijn huis, en Mevrouw hem daarover te schande makende tegenover ARAGO!

Duizend exempels zou ik kunnen aanvoeren ter bevestiging van de waarheid, dat naast de beoefening der wetenschappen de slechtste en de beste hoedanigheden in den mensch leven kunnen.

Grootheid, dat is ware moed, echte substantie, is niet de onvermijdelijke vrucht van studie: zij is een gevolg van het leven; en *leven* en *streng verstandelijke inspanning* zijn verre van één te zijn.

Zie het aan den sleuteldrager van de suiker, en deze was niemand anders dan de beroemde auteur der *Mécanique céleste*, de Marquis DE LAPLACE.

De beroemde BIOT wraakt zeer, dat NEWTON zich zooveel

bezigield met het beest van DANIEL, en inderdaad was het vreemd in hem, van wien gezegd is: *qui genus humanum ingenio superavit*. Maar het is even zonderling van BIOT, dat hij, met zijn zoon te Rome zijnde, volstrekt den Paus wilde zien, om bij zijne terugkomst te Parijs aan zijne vrouw en kinderen te kunnen zeggen, dat hij hem gezien had.

De mannen van wetenschap, die uit eenvoudiger toestand zijn opgeklommen, — en dat zijn de meeste, — plaatsen zich niet altoos goed in den wetenschappelijken voorspoed, die hun ten deel valt. Het is hier met de wetenschap als elders met den rijkdom; onder hen, die in minder ruime omstandigheden geboren en opgevoed zijn en die later fortuin bekomen, treft men er dikwerf aan, die zich in dat fortuin misplaatst vinden: men noemt ze hier *parvenus*. Onder de wetenschappelijke mannen, zelfs onder de beroemde, kan men die hoedanigheden zien ontbreken, waarvan men meenen zou, dat zij de eerste gevolgen van beoefening van wetenschap moesten zijn. Ik noem hier de volgende voorbeelden.

HUMPHRY DAVY was, nadat hij eene rijke vrouw gehuwd had, moeilijk meer te naderen.

BERZELIUS daarentegen had de eenvoudigheid van een kind, en wees *elk* voordeel, *elke* eer af.

LIEBIG was schier dronken van eerzucht en geldzucht.

WÖHLER daarentegen was de liefalligste natuur, die men bedenken kan, volkomen vrij van baatzucht.

De voorbeelden, die ik had, had ik dus na te volgen of niet na te volgen: spiegels genoeg.

Ik moet verklaren, ondeugend genoeg geweest te zijn, zoo ik een *parvenu* in de wetenschap in eigen oogen zoo hoog zag klimmen, dat ik dikwerf, den man daar voor mij ziende in pover gewaad, glanzende van geluk en tintelende van zelfverheffing, in mij zelve reciteerde: „Er zat een aapje op een „stokje,” en hetgeen daar verder volgt. Ach! mogten wij *parvenus*, wij allen het toch inzien, dat wij *alles*, *alles* gekregen hebben, en dus ook de krachten, waarmede wij, *parvenus*, geworden zijn, die wij zijn.

En dan: *hoogmoed komt vóór den val.*

Een man van degelijkheid sluit lafheid en kleinheid uit, en wie laf naar eer en roem jaagt en den lagen dorst naar geld voedt, is geen man van degelijkheid. Kundig moge hij wezen, uitstekend zelfs in kennis; vernuft moge hij hebben, zelfs klimmende tot groote genialiteit: mij dunkt, hij blijft toch „een „aapje op een stokje” en hetgeen daar verder volgt.

Dat hij wordt uitgelagchen, is een teeken, dat er nog wel gezond verstand onder de menschen woont.

SCHILLER heeft aan de wetenschap twee beteekenissen gegeven. Naar de eene is zij voor den beoefenaar eene melkkoe. Zoo hij in dezen tijd leefde, zou hij dikwerf dat beest in al zijne pracht over de beschaafde wereld zien rondloopen. Men kan vrede hebben met de uitdrukking: *knowledge is power*, want er zijn beste magten, en de wetenschap, goed aangewend, is zeker zulk eene beste. Maar eene andere uitdrukking, die tegenwoordig niet minder gangbaar is, is schrikverwekkend: *time is money*. Men bedoelt er mede, hoezeer men het niet uitdrukt, dat men des te meer geld kan maken, naar mate men door uitbreiding der kennis in korteren tijd over meer kracht kan beschikken.

Op verontrustende wijze dringt kennis zich vooruit in onze dagen en verdringt al het goede, dat zij op haren weg ontmoet. Terwijl zij doet jagen naar voordeel, beschermt zij tevens elk genot en verdringt zij, zooveel zij kan, wat tot ons beter bestaan behoort: gemoedsleven, godsdienstzin, ja zelfs geloof aan onsterfelijkheid.

In zoo verre zou SCHILLER thans, zoo hij leefde, in de plaats van eene melkgevende koe, u soms een tijger of een hyena te aanschouwen geven, jagt makende op verslinding en verscheuring ten eigen bate. Maar ik wend mij van dit tooneel af.

De andere beteekenis, door SCHILLER aan de wetenschap gegeven, is, dat zij een genius is, een wezen, uit hogere gewesten nedergedaald, die het leven der menschen verbeteren en het hooger opvoeren kan. In hare verhevene poëzie heeft de Oudheid door een reuzenbeeld het vuur der kennis aan des hemels vlammenwagen doen ontrooven. In waarheid, wat zou

beschaving zijn zonder kennis, zonder geordende kennis? Een enkele blik daarop is reeds voldoende, om u tot eene duizelingwekkende hoogte te verheffen. Van den bol, dien wij bewonen, is elke plek opgeteekend en beschreven, zoodat gij, in het bezit van die beschrijving, onmiddellijk kennis kunt nemen van elke plaats der aarde; gij kunt er heengaan of uwe schepen er heen zenden, en gij weet, wat gij daar vinden zult; reeds de geographie alleen wekt uwe verbazing op. Maar gij kunt ook, zooveel gij wilt, kennis nemen van de veranderingen, die in den historischen tijd op de aarde zijn voorgevallen; de geologie, de geognosie doen u zelfs opklimmen tot de geogenie: grenzenloos is de kennis, hierin verzameld. De menschen, die zich over de aarde hebben verdeeld en langzamerhand vele groepen gevormd hebben, die meer en meer elk hare eigene taal hadden opgebouwd, hebben een aantal dier talen als erfenis nagelaten, en hoe onderscheiden zij ook zijn, hoe menigvuldig ook, toch kan thans een iegelijk, die wil, leeren verstaan, wat elk volk, hoe oud ook, in zijne taal heeft uitgedrukt. Waarlijk, de taalkennis alleen, die thans zoozeer is uitgebreid, mag wel heeten vuur, dat aan den hemel is ontrukkt. Voorts is de geschiedenis van ons geslacht opgeteekend, zoover zij spreken kan, en daaruit heeft men op treffende wijze niet slechts afgeleid, dat ons geslacht op een goeden weg vooruitgaat, maar ook hoe het dit doet. Een grenzenlooze schat van kennis is ook in dit opzigt verzameld en geordend. Maar waar zou ik eindigen, indien ik den verbazenden omvang van de wetenschappen der natuur en van de zedelijke wetenschappen met woorden wilde schetsen, en tevens zou willen aanwijzen, van hoe oneindig heilrijke gevolgen dit alles is voor ons geslacht en dus voor elk onzer? Met elk dier gaat hetgeen het geleerd heeft voor deze wereld verloren, terwijl de mensch door spraak en schrift, hetgeen hij goeds verzameld heeft, kan overdragen, dat dan in schatkamers verzameld wordt, en die schatkamers noemt men wetenschappen. Zij allen daalden uit hoogere gewesten tot de aarde, niet op eenmaal, maar zeer in het klein, en bijzonderheid voor bijzonderheid. Gelukkige mensch! die

dit alles ter zijner leering mag gebruiken en iets worden kan, zelfs door hetgeen zij vonden, wier namen reeds eeuwen op aarde vergeten zijn! Waarlijk, de wetenschappen zijn op aarde onder de schoonste hemelsche gaven te rangschikken!

En gij hebt haar vroeger door een eenvoudig redebesluit tot aardsche dingen teruggebracht, en gezegd, dat wij in het volgende leven er niets van met ons dragen? Dat heb ik gedaan en doe ik nog; maar ik heb niet gezegd, dat wij de *uitkomsten* daarvan niet in ons opnemen. Welke die uitkomsten zijn, kan ik niet juist met woorden aangeven, maar dat zij bestaan, dat die uitkomsten ons menschen vervormen, verbeteren, onzen aard verheffen en ons bestaan vergrooten kunnen, daaraan kan alleen hij twifelen, die geen voorstelling hoegenaamd van geordende kennis heeft.

Ik wil alleen twee dingen noemen, namelijk dat door beoefening van wetenschappen, van welken aard zij ook zijn, onze begrippen steeds juister en veelvuldiger worden. Of wij nu deze begrippen als zoodanig tot de overzijde van het graf met ons voeren, moeten wij alweder in het midden laten, maar dat deze meerdere en juistere begrippen, vooral indien zij genomen zijn uit kringen van het betere, niet iets in ons zouden achterlaten, dat onzen onsterfelijken geest na onzen dood versiert, zou zoo goed wezen als te meenen, dat alles hier beneden slechts ijdel spel is.

Neen, wij weten niet juist *wat* en *hoe*, maar dat van onze zuiver verstandelijke oefeningen hier op aarde onze geest evenveel eeuwige vruchten plukken zal, als van onze zedelijke en godsdienstige, dat heeft de goede God ons gewaarborgd, en wie zich niet zedelijk blind heeft gemaakt, ziet dit, zooals hij Gods liefde ziet.

Beoefen dan volop wetenschappen en wel zooveel mogelijk de beste, die uwe natuur verheffen en uwen zin verbeteren; maar stel kennis nooit bovenaan; aan de spits van ons bestaan behoort godsdienst te leven.

SCHOONE KUNST.

In hare verschijning zijn wetenschap en kunst in zekere mate onderscheiden; in beiden erkent men een *kennen* en een *kunnen*, maar in de kunst zijn deze twee veel verder uit elkander gelegen dan in de wetenschap. In de wetenschap ontbreekt het kunnen nooit, en zal zij regt vruchtbaar zijn, dan moet in den beoefenaar het kunnen evenzeer ontwikkeld wezen als het kennen. In het rijk der zedelijkheid en der godsdienst is het kunnen oneindig boven het kennen verheven; ik zeg oneindig, want het doet er inderdaad niets toe, of men weet, dat men goed doet, indien men het slechts doet.

In velerlei wetenschappen moet men de kennis door eigen middelen weten te doen spreken voor anderen, b.v. in de natuurwetenschappen, en hier is dus het kunnen zoo wezentlijk als het kennen. Zelfs in den kring der zuiver verstandelijke wetenschappen is het kunnen onmisbaar; het is toch b.v. niet voldoende, dat ik weet, wat tot eene goede redenering behoort: ik moet haar ook vaardig en juist weten te volbrengen. De kennis, bij intuïtie en bij inductie verkregen, mag in waarheid heeten kunstmatig bekomen te zijn.

Voorts kan men in de wetenschap wezen haar volgeling, haar vlijtige beoefenaar, of wel een zoodanige, die haar gebied uitbreidt.

In de kunst is dit laatste evenzoo het geval. Er is echter een wezentlijk onderscheid tusschen de verschijning der wetenschap en die der kunst, daar de practische beoefening der laatste schier geheel en al een eigen bestaan heeft, zoodat men kunstkenner kan wezen in elk opzigt, zonder in staat te zijn eenig kunstgewrocht van waarde te scheppen. De grond is niet moeilijk te verstaan. Een schoon beeld, uit een klomp steen gehouwen, kan door den kunstkenner en den kunstenaar gelijkelijk worden bewonderd, en de schoonheid daarvan worden verstaan en gevoeld; maar geef den kunstkenner, die niet meer dan kenner is, een klomp steen ter beschikking en een beitel en hamer in de hand: gij zult lang wachten, eer gij van hem eene copie van het schoone beeld verkregen hebt.

Zoo is het in elke schoone kunst: men kan in een uitstekend schilderstuk als de meest voortreffelijke kunstenaar de schoonheden beseffen, en toch buiten staat zijn, om met het penseel in de hand iets voort te brengen, dat niet belagchelijk is.

In de kunst hebben wij derhalve het kennen en het kunnen veel strenger te onderscheiden dan in de wetenschap, en zoo hebben wij twee bepalingen noodig, ééne voor den kunstkenner en ééne voor hem, die bovendien uitoefenaar is. Met den kenner alleen houden wij ons in de volgende woorden bezig. Die kenner verstaat en gevoelt het van de buitenwereld tot hem komende, waarneembare schoone. Daar nu het schoone, door de natuur voortgebracht en in haar onderscheidbaar, in wezen niet verschilt van hetgeen de kunst zich in het rijk van het schoone heeft ten taak gesteld, zonder dat zij echter ooit de natuur copiëert, zoo is de kunstkenner ook de persoon, die het schoone in de uitwendig waarneembare wereld weet op prijs te stellen; het uitwendig waarneembare schoone is één.

Hoe verschillend zich de kunst van de wetenschap moge vertoonen, toch kunnen het aantrekkelijke, dat zij den mensch aanbieden, en het verhevene, dat in beiden woont, niet uit twee bronnen ontstaan. In hare verschijning vertoont de kunst zich van de wetenschap onderscheiden, maar de bron, waaruit beiden ontspruiten, is zonder twijfel één.

Waarom is de mensch dorstig naar kennis, waarom spant hij al zijne vermogens in en brengt hij in allerlei rigtingen de grootste offers, om in die kennis orde te brengen, haar zoo mogelijk tot een geheel te verbinden, en alzoo op te bouwen wat hij wetenschap noemt?

Die vraag is voor voldoende oplossing vatbaar. Onze geest heeft een oneindigen dorst naar waarheid; zijne bestemming is: de waarheid in zich uit te breiden en zooveel mogelijk enkel in waarheid te leven. Die stem spreekt voortdurend in den mensch, en zoo wordt hetgeen die geest door de zintuigen des ligchaams rondom zich ontwaart, door die zucht tot waarheid aangetrokken als het ijzer door den magneet. En verkeert die geest in zich zelve, zoo verwerkt hij afwisselend, nu dit, dan dat, wat hij reeds heeft, om het rijk der waarheid in zich uit te breiden.

Men zegge hier niet: gij voert een vermogen in van de ziel, eene neiging, om te verklaren, dat er eene neiging bestaat. Ik doe dat niet; ik zie in de ziel een dorst naar waarheid, en alles dringt ons, om onze bestemming te zien aan het einde van den weg, waar de waarheid ligt. Dat zijn verschijnselen, die niet geloochend kunnen worden, en uit die verschijnselen besluit ik tot het bestaan van eene oorzaak, juist zooals ik uit de verschijnselen van den magneet opklim tot de oorzaak dier verschijnselen, in den magneet zelve gelegen. Dit alles is overeenkomstig met eene zuivere methode: de verschijnselen van den waarheidszin in ons moeten worden gerangschikt; zooals men met de verschijnselen van den magneet doet; die rangschikking leidt tot een zeker organisch geheel, hetwelk ons dan weder voert tot een zeker beeld van de oorzaak, of, wilt gij, van de kracht, en daar stuit de mensch: „*ins Innere der Natur dringt kein erschaffner Geist.*”

Zoo is dan dorst naar waarheid eene hoedanigheid van onze natuur, en zoo is het beoefenen van wetenschappen dan een der middelen om dien dorst te bevredigen.

Hoe is het nu met de kunst gelegen? Wat drijft den mensch tot de beoefening der schoone kunsten, hier nu in de eerste plaats genomen in den zin van hetgeen door onze zintuigen waarneembaar is?

De kunst is een gewrocht van den mensch, zooals de wetenschap het is: in de natuur, zichtbare of onzichtbare, ligt geen wetenschap en ligt geen kunst. Wij zagen hoe de mensch, door zijn dorst naar waarheid gedreven, door vergelijking en rangschikking van het uit- en inwendig waargenomene, wetenschap opbouwt. Bouwt hij alzoo ook de kunst op? Zoo hij het niet deed, zou er geen kunst bestaan, want er wordt geen kunst in de natuur aangetroffen.

Dus is de kunst een gewrocht van den mensch, en wij hebben dus twee vragen te beantwoorden; vooreerst: welke neiging, welke oorzaak, welke kracht van den menschelijken geest drijft den mensch hierin voort? En ten andere: waarop werkt die neiging terug, wat beoogt zij, wat is het einddoel van haar streven?

Zou die neiging ook waarheidszin zijn? Zoo ja, dan zou toch nog moeten verklaard worden, hoe uit hetzelfde streven twee zoozeer verschillende producten te voorschijn komen, als wetenschap en kunst zich vertoonen.

Men heeft een tweede vermogen in den menschelijken geest erkend, dat men noemt *gevoel voor het schoone*: eene neiging (om ons hier alweder bij het waarneembare te bepalen), om zekere harmonie te zoeken, harmonie bij het zichtbare in maat, in vorm, in kleur, en bij het hoorbare in maat, in toon en in *timbre*; ja zelfs harmonie in hetgeen door het zintuig van den reuk of van den smaak kan worden opgenomen, terwijl het zintuig van het gevoel, zoover het in de vingers leeft, harmonie in afmetingen volkomen goed onderscheidt.

Harmonie: een woord van breede beteekenis, maar waardoor steeds wordt bedoeld regelmaat, vaste en eenvoudige verhoudingen. Waar die bestaan en waar de menschelijke geest ze ontwaart, daar leeft zekere vrede in dien geest, iets soortgelijks als wanneer de waarheidszin van dien geest voldaan wordt. Een voorwerp, in harmonische afmetingen opgebouwd en waargenomen, voldoet dat gevoel, dat hierboven schoonheidsgevoel is genoemd. Schakeringen van kleuren, naar de regelen van het licht gevormd (*Contraste simultané des couleurs*) en door het oog waargenomen, voldoen datzelfde gevoel. Evenzoo is

het met geluiden, die in hun aard harmonisch zijn, dat is door een bepaald aantal trillingen worden voortgebracht; zij bevredigen datzelfde gevoel; zij doen dat nog meer, wanneer zulke geluiden, die tonen genoemd worden, in zuivere regelmaat elkander opvolgen.

Wij laten hier rusten hetgeen het zintuig van het gevoel van de buitenwereld tot den menschelijken geest voeren kan, niet omdat het soms niet krachtig spreekt, maar omdat het in dit opzigt toch weinig is bestudeerd. Ook gaan wij voorbij wat tot de gastronomie en de parfumerie behoort, omdat ook hierin, hoezeer zij beiden zeer genoten worden, nog niet die regelen zijn vastgesteld, die uit een hooger oogpunt waardig zijn gekend te worden. Maar wij moeten nader blijven stilstaan bij die kunsten, waarbij het oog of het oor betrokken is, en vragen: hoe zijn zij geworden en wat is haar grond?

Zooals uit- en inwendige waarnemingen door den geest verwerkt worden tot wetenschap, zoo worden ook uit- en inwendige waarnemingen door den geest verwerkt tot kunst. De zichtbare en de hoorbare wereld bieden een oneindig aantal voedingsmiddelen aan voor het schoonheidsgevoel, maar de geest zelf draagt het zijne aan, alles als bij de wetenschap. Het zou niet voor oplossing vatbaar zijn, of de geest in kleuren, tonen en *timbre* door inwendige waarneming tot nieuwe uitkomsten zou kunnen geraken; maar wat den vorm en de afmetingen betreft bij het zichtbare en wat de maat betreft bij het hoorbare, deze behooren zeker tot het gebied van inwendige waarneming. Maat bij het hoorbare is afmeting in tijd, en alzoo voor tijd hetzelfde, wat afmeting is voor ruimte. Welnu, ook zonder uitwendige wereld zou de menschelijke geest wiskunde kunnen opbouwen. Die verheven wetenschap moge door de uitwendige wereld ondersteund geworden zijn, de zuivere wiskunde is zeker een gewrocht van den menschelijken geest. Een zuivere cubus komt er in de natuur niet voor en kan door de kunst niet gemaakt worden; LEFÈVRE-GINEAU en TRALLES lieten daarom tot vaststelling van den liter en het kilogram een cilinder maken, die veel nauwkeuriger kan gemaakt worden dan een cubus. Geen enkele mathe-

matische figuur komt er zuiver in de natuur voor, zelfs geen zuivere regte lijn; maar de menschelijke geest kan ze zich denken. Een bol, b. v. is een ligchaam (alzoo met drie afmetingen), begrensd door een gebogen vlak, waarvan alle deelen even ver verwijderd zijn van zeker punt, in dat ligchaam gelegen, welk punt men middelpunt noemt. De menschelijke geest kent getallen en die getallen zijn waar; maar zooals er geen zuivere cubus in de natuur voorkomt, zoo vindt men de getallen nooit zuiver in de natuur vertegenwoordigd. Drie menschen, al komen zij ook nog zoozeer overeen, zijn toch drie verschillende wezens; zoodat drie menschen, zuiver opgevat, eigenlijk niet bestaan; wat zuiver en waar is, is het getal drie, dat zijn drie eenheden zamen vereenigd, en het besef daarvan is een product van den menschelijken geest, die weet wat één is, die begrip heeft van eenheid. Deze geest heeft nu het vermogen om te verbinden en kan alzoo eene eenheid bij eene eenheid voegen, en voegen nogmaals eene eenheid daarbij en verkrijgen dan drie, wat nu eene waarheid is. Alleen wanneer men in de uitwendige wereld in het onbepaalde blijft, kunnen getallen waarheid uitdrukken, b. v. drie voorwerpen, drie vergaderingen, enz.; maar zoodra men bepaaldelijk spreekt, en de natuur als zoodanig is bepaald, dan drukken de getallen niet meer de waarheid uit.

Hoeveel harmonie in afmetingen de natuur ook aanbiedt en hoe zij daardoor het schoonheidsgevoel ook ondersteunt, dat schoonheidsgevoel behoeft toch niet slechts een geestelijken grondslag, maar behoeft het zuiverste deel van dat voedsel, uit den geest zelve te bekomen.

Ofschoon het moeilijk bewijsbaar is, zou ik toch meenen, dat het met de kleuren evenzoo gesteld is. Komt er ooit eene zuivere kleur in de natuur voor, behalve die, welke men ontwaart bij den aanblik van het zonnenspectrum? ik betwijfel het. Maar dan moet er ook in den geest van den kunstenaar een vermogen leven om met de onzuivere kleurstoffen, die hem ten dienste staan, licht en schaduw voort te brengen, om uw oog regt harmonisch te stemmen bij de aanschouwing van zijn kunstgewrocht.

En is de toonkunst uit de natuur genomen? De verheven to-

nen van den nachtegaal missen maat en daarmede is alles gezegd. Neen, de kunst is niet uit waarneming van de natuur geworden, maar is door deze gevoed.

En hoe dan de beroemde AMPÈRE, die bij uitvoering van de schoonste muziek in een hoek ging staan en als een kind zoo blijde uit dien hoek te voorschijn kwam, indien er een eenvoudig air gespeeld werd? Het antwoord hierop is zeer eenvoudig: vooreerst kan een menschelijke geest ziek zijn, en ten andere is, om de kunst te verstaan, zoowel oefening noodig, als om de wetenschap te begrijpen. Zoo is dan de schoone kunst, voor zoover zij op maat en getal berust, inderdaad gegrondvest in dat deel van den menschelijken geest, waaruit de wiskunde is voortgesproten.

Is dan de grond der schoone kunst waarheidszin en niet schoonheidsgevoel? Of is het gevoel voor het waarneembare schoone gegrondvest in waarheidszin? Wie zal het beslissen? Maar dit is zeker, dat er niets schoon is, wat niet waar is, terwijl wij tal van waarheden kennen (b.v. $2 \times 3 = 6$), waarvan wij niet kunnen zeggen, dat zij schoon zijn. Dus schijnt inderdaad de waarheidszin de diepere grond te wezen van het gevoel in ons voor hetgeen wij schoon noemen.

De schoone kunst is alzoo de kennis van hetgeen het schoonheidsgevoel in den mensch kan bevredigen. Het scheppen van schoone gewrochten in het waarneembare, waardoor dat schoonheidsgevoel wordt ontwikkeld en uitgebreid en tot eene weldadige hoogte wordt opgevoerd, is het domein van den kunstenaar. Wij zullen er nog een weinig bij verwijlen.

In het voorbijgaan merk ik op, dat ik in het voorgaande twee treffende harmonieën niet heb opgenomen, die in de natuur voorkomen, namelijk in *stof* en in *kracht*. De scheikunde leert u in de eenvoudige verhouding der volumina en in vele andere opzigten, waar de balans uitspraak doet, de schoonste harmonieën kennen, die er bestaan in de stoffelijke wereld; ik noemde ze niet, omdat de schoone kunst er zich niet mede bezighoudt. De harmonie, die in kracht spreekt, blijkt uit de natuur in het groot; ik heb hier slechts te noemen de verstommende harmonie, die het heelal vertoont, waarin een oneindig

aantal hemelbollen wentelen; geregeld naar onderling volkomen harmonisch werkende krachten. De kunst bemoeit zich inzonderheid met de harmonieën in maat, in ruimte en in tijd.

De schoone bouwkunst en de beeldhouwkunst hebben tot grond de harmonieën in ruimte. De toonkunst heeft tot grond de harmonieën in tijd, maar tweeledig, in *maat* en in *toon* (het *timbre* laat ik daar); de harmonieën in toon worden bepaald door het aantal trillingen der lucht, die de tonen voortbrengen; men kan deze dus ook tot harmonieën in tijd brengen. Eindelijk berusten de schilderkunst en de teekenkunst op twee harmonieën, namelijk die in afmetingen en in trillingen van den licht-ether, welke weder tot de harmonieën in tijd kunnen worden teruggebragt.

Ik zou gelukkig zijn, indien ik hier deskundige ware; maar ik moet mij bepalen bij voorbeelden om het gezegde toe te lichten, en ik kies die voorbeelden uit hetgeen ik van Doctor Fock uit Utrecht geleerd heb. Deze voortreffelijke kunstkenner heeft op nieuw aan het licht gebragt de regelen, door POLYCLEET gevonden, naar welke het menschelijk ligchaam, zoo het schoon is, heeten mag schoon te zijn; zij waren verloren gegaan, die regelen, en Doctor Fock heeft ze teruggevonden. Hij vond ze, door de meest voorname deelen van het uitwendige ligchaam te meten en van die maten het onderling verband te zoeken. Zoo er niet eene bepaalde en eenvoudige verhouding tusschen die maten bestaat, wordt zulk een ligchaam niet schoon genoemd, en zoo er groote afwijking van dien regel wordt aangetroffen, alzoo indien één of meer ligchaamsdeelen grooter of kleiner zijn, dan wijkt zulk een ligchaam des te meer van de schoonheid af en wordt weldra leelijk.

Enemaal op dat gelukkig spoor gekomen, is Doctor Fock voortgegaan met het meten van de lichamen van dieren, die schoon of die niet schoon heeten, van ornamenten of zoogenaamde schoone voorwerpen van het gewone leven, van monumenten, van gebouwen, enz., en is tot dezen regel gekomen: *een voorwerp, dat schoon is en uit verschillende deelen bestaat, doet altoos in de uitgebreidheid dier deelen eene eenvoudige verhouding blijken, indien men ze meet; zoodat de kleinste dier*

afmetingen, gedeeld in alle andere afmetingen, vooreerst geheele getallen als deeltallen geeft, en bovendien eene eenvoudige verhouding aanbiedt van alle getallen, waardoor de gemeten deelen worden uitgedrukt. Indien het voorwerp geene bijzondere deelen heeft, maar een ligchaam is en schoon mag heeten, dan bestaat er zulk eene verhouding in de lengte, breedte en hoogte. Eindelijk, indien men met platte vlakken te doen heeft, zoo zijn deze alleen schoon, indien zij begrensd zijn door lijnen, wier vorm en aantal alweder dezelfde eenvoudige verhouding vertoonen.

Zoo is, meen ik, in het kort de algemeene uitkomst van hetgeen in de *Symmetrische Proportiën* van Doctor Fock wordt gevonden.

Eén voorbeeld uit de zeer vele. De Dom te Utrecht heeft geen spoor van versiering en wordt door iedereen schoon genoemd, zoo hij, wat schoon is, bevatten kan. Die toren bestaat uit drie op elkander geplaatste gedeelten, en het bovenste is gedekt met een kegelvormig dak. De twee onderste gedeelten zijn vierzijdig en solide; het derde gedeelte is achtzijdig en doorzigtig met hooge Gothische bogen. De grens van elk dezer drie deelen heeft eene balustrade, waarvan alleen de bovenste eenigszins duidelijker spreekt door de schuinsche deelen, die de Gothische bogen dekken. Het derde of bovenste gedeelte mag bouwkundig fraai heeten, maar de twee onderste gedeelten van den toren hebben elk voor zich niets wat naar fraaiheid gelijkt. En toch is de geheele toren indrukwekkend schoon. Wat is nu het geval?

Neem in uwe voorstelling drie dobbelsteenen tweemaal; neem elken dobbelsteen 60—50—40 Rijnlandsche voeten lang, breed en hoog; plaats ze twee aan twee op elkander, en dek het geheel met eene piramide, en gij hebt den schoonen Dom in zijne grondgedaante: het onderste deel 60 voeten lang en breed en 120 voeten hoog; het middelste 50 voeten lang en breed en 100 voeten hoog, en het bovenste, derde, dat achtzijdig is, heeft tot type eene lengte en breedte van 40 voeten en eene hoogte van 80 voeten. En dan het pyramidale dak, waarvan mij de maat thans niet bekend is. Zonder dit is de Dom $120+100+80=300$ Rijnlandsche voeten hoog, en in de volkomen eenvoudige reden

van 6 : 5 : 4 en van tweemaal die grootheden ligt al de majesteit van den toren, *Deo Optimo Maximo* gewijd. Het achzijdige van het bovenste gedeelte verhoogt zonder twijfel zijne schoonheid; welnu, dat achzijdig heeft tot type eene vierzijdige zuil, en die meerdere schoonheid is alzoo verkregen door 4 te vermenigvuldigen met 2.

Zoo is het nu met alle schoone voorwerpen, voor zoover het hunne afmetingen betreft; overal eenvoudigheid in de verhoudingen der verschillende afmetingen. Maar zoo is het ook in het perspectief en in de verhoudingen der kleuren; zoo ook in de verhoudingen van maat en toon bij hetgeen het oor waarneemt: eenvoudige verhoudingen in ruimte en in tijd, zooals de wetenschap leert in de trillingen van den licht-ether en van de lucht, door bepaalde getallen uitgedrukt. Is het wonder, dat de mensch, wiens bestemming is naar harmonie te streven, zoo gelukkig is, indien hij eenvoudige verhoudingen door oog of oor ontwaart, hetzij regtstreeks uit de natuur, hetzij door de kunst hem aangeboden? De natuur is vol van die schoonheid, want het heelal tintelt van regelmaat in het groote en in het kleine, in de beweging der hemelbollen en in den vorm van kleine, microscopische wezens, in de verhoudingen van de stof onderling, ja in alles, wat den mensch ter waarneming gegeven is. *Zoek en gij zult vinden* is ook hier waarheid, want tot zelfs in de weersgesteldheid wordt orde en regelmaat ontdekt, en meer en meer wordt de waarheid bevestigd van den ouden wijsgeer: *dat God alles heeft geregeld bij maat en getal.*

En is dan ons eigen wezen zoodanig gevormd, dat maat en getal van dat wezen onafscheidbaar zijn, dan is het geen raadsel meer, dat er voor den mensch kunstschoon en natuurschoon bestaat en dat hij gelukkig is, indien hij waarheden van de kunst of van de natuur in zich opneemt: waarheden, die kunnen worden uitgedrukt in maat en getal. De geest, tot harmonie geschapen en door het waarnemen van uitwendige harmonieën tot voldaanheid gestemd, verwerkt deze nu, zich bewust of onbewust, en wordt er gelukkig door.

HET WARE, SCHOONE EN GOEDE.

De menschelijke geest kan kennis nemen van de buitenwereld en van zijne eigene hoedanigheden; die geest kan in de uitwendige wereld onderscheiden wat schoon en niet schoon is; wij zagen dit in hetgeen hierboven is opgeteekend over wetenschap en kunst. (Bladz. 124 en 137).

Er is ook een schoon, dat niet tot de uitwendige wereld behoort, waarover wij nog met geen woord gesproken hebben. Kan het kenvermogen, of, wilt gij, de zin naar waarheid in ons, zich even vrij bewegen tusschen de hoedanigheden van den menschelijken geest als tusschen de voorwerpen en verschijnselen van de uitwendige wereld, de zin voor het schoone kan evenzoo het onzichtbare omvatten.

Er is een derde vermogen van onzen geest, dat, waardoor wij onderscheiden goed en kwaad, en waardoor wij zoowel het goede in ons kunnen bevorderen als het kwade bestrijden; zooals de waarheidszin ons ook de waarheid meer kan doen liefhebben en de leugen meer kan doen haten, en zooals de schoonheidszin ons hetgeen waarlijk schoon is meer en meer kan doen beminnen en ons meer en meer afkeerig kan maken van hetgeen leelijk en afzigtelijk is.

Over den schoonheidszin met betrekking tot het onzichtbare

hebben wij nog te handelen, en vooral hebben wij bepaald stil te staan bij den zin voor het goede, die tevens in zich sluit den afkeer van het kwade: de schoonste hoedanigheid van onzen geest, want daardoor alleen kan in hem het rijk der zedelijkheid tot stand komen, en daardoor alleen kan hij tot godsdienst opklimmen.

In het volgende hebben wij tevens te onderzoeken, welk verband waarheidszin, schoonheidszin en zin voor het goede onderling hebben.

Beginnen wij, als vervolg op hetgeen hierboven over wetenschap en kunst is gezegd, deze twee in onderling verband te beschouwen, en vooreerst met betrekking tot de uitwendige wereld, om van deze, waar dit mogelijk is, op te klimmen tot de onzichtbare, zonder dat wij daarom in het minst zouden meenen, dat de geest de uitwendige wereld behoeft, om van het eenvoudiger tot het hoogere opgevoerd te worden. Den waarheidszin noem ik van de drie den eenvoudigsten; dan volgt de schoonheidszin, en de zin voor het goede is de hoogste. De laatste kan zeker uit de twee andere niet worden afgeleid, maar heeft daarmede toch een innig verband, zooals nader blijken zal.

De harmonie, die wij vinden in de *quanta*, geeft ons de *reken-, stel- en meetkunde* met al hare hoogere deelen. En de harmonie, die er leeft in de *qualia*, geeft ons de *redeneerkunde*.

De grondslagen der wiskunde en die der redeneerkunde zijn volkomen dezelfde. Wij zijn gelukkig bij de uitkomst van eene goede berekening, zoo wij de harmonie der *quanta* hebben uitgebreid langs het snoer der waarheid. En datzelfde gevoel van geluk hebben wij, zoo wij *qualia* langs datzelfde snoer der waarheid harmonisch verwerkt hebben en een gezond besluit ons tegenlacht.

In waarheid: de waarheden, door het verstand aan het licht gebracht, de wiskunde of de redeneerkunde betreffende, zij maken ons blijde, gelijk het schoone doet. Zoo het *waar* is, zoo het *regt harmonisch* bestaat, is onze blijdschap dezelfde, alsof wij iets *schoons* ontdekt hebben. En zoo kon BOILEAU dan, met instemming van al zijne nakomelingen zeggen: „*Rien n'est beau que le vrai.*”

Maar is dat zoo, dan zal ook harmonie in het uitwendig waarneembare ons steunen in het bevorderen van harmonie in ons, in het niet uitwendige, naar den eeuwigen regel: „*Similia similibus.*”

Schoonheidsgevoel en waarheidszin, zij leven naast elkander en smelten eenmaal in één. Hoe meer zij dat reeds hier op aarde doen, des te beter.

Mag ik nog een stap verder gaan?

Tot de schoonste lijnen behooren wel de parabel en de hyperbel, en de ellips is wel de allerschoonste.

De menschelijke geest heeft in den weg, dien een steen beschrijft, zoo hij in schuinsche rigting wordt opgeworpen, de parabel herkend. Dat nu is aardsch. Maar diezelfde mensch heeft geleerd, — wat nu niet meer te zien is, — dat de kometen in hyperbels door de wereldruimte voortrennen, en dat de planeten om de zon en de wachters om de planeten worden rondgeslingerd in ellipsen. En voegt gij daarbij de wet der graviteit, dat alle lichamen, ook de hemelligchamen, elkander aantrekken in de regte reden hunner massa's en in de omgekeerde reden der vierkanten hunner afstanden, dan hebt gij enkel harmonie in ruimte en in beweging, en dus in kracht, waardoor uw schoonheidsgevoel nu klimt van de aarde naar hoogere gewesten, en voor *schoonheidsgevoel* treedt nu op *gevoel van het verhevene*. Door de wiskunde werden deze zeer groote, dat is harmonische *waarheden* aan het licht en in onderling verband gebragt, en zoo klimt gij van de wiskunde tot den zeer verheven toestand van het hart, waarbij de sterveling zich nauwelijks een aardworm gevoelt.

Het zou niet moeilijk vallen om in duizend opzigten te doen blijken, hoe de uitwendige wereld op onzen geest heilzaam inwerkt en hoe aardsche toestanden geestelijke uitbreiding geven aan ons bestaan. Of is het schoone, dat natuur en kunst ons aanbieden, indien wij willen, niet eene bron van verheffing van onzen geest? Bouwt niet het zien van aardsche schoonheid, indien wij willen, eene hoogere schoonheid in ons op? En zal niet de muziek, indien wij willen, ons hooger stemmen en onzen geest verheffen tot bovenaardsche toestanden? Inderdaad, de schoone

kunsten en de wetenschappen, zoo zij uit een hooger standpunt worden opgevat, zijn voor ons geestelijk bestaan onschatbare middelen tot uitbreiding en verheffing.

Heeft die geest de uitwendige wereld noodig, om tot die verheffing te komen? Op het standpunt der natuurkundige methode aarzel ik geen oogenblik hierop te antwoorden: ja. Die geest werd tijdelijk geplaatst in eene uitwendige wereld, en uit dit feit leid ik af, dat dit onmisbaar was. Het *hoe* en het *waarom* gaan wij weder, als voor ons onbereikbaar, voorbij; ik blijf op het practische terrein en zeg: wat God alzoo heeft ingerigt, dat moet zoo zijn.

Maar eene andere vraag is het, of die geest, zoo hij niet met eene uitwendige wereld in verband was gebragt, niet meer of min had kunnen worden wat hij met dat verband worden kan. De vraag is voor oplossing niet vatbaar, omdat wij hier in blindheid verkeeren, maar het is zeker, dat wij, afgescheiden van de buitenwereld, een inwendig leven leiden. En leven zonder beweging is ondenkbaar, zoodat wij onzen zin voor het ware, voor het schoone en voor het goede wel niet aan die buitenwereld verschuldigd zijn, maar onze geest toch ook zonder die buitenwereld, indien hij waarlijk een eigen leven heeft, in het ware, schoone en goede eenige vorderingen moet kunnen maken. Dat dit zonder twijfel het geval is bij menschelijke geesten, die hier op aarde tot eenige ontwikkeling zijn gekomen, hebben wij elders trachten duidelijk te maken.

Er is nog eene derde vraag: terwijl de menschelijke geest op aarde leeft, is hij dan niet in staat om nu en dan alleen een geestelijk bestaan te leiden, zoodat hij wel de vruchten geniet, die de buitenwereld hem voor zijn geestelijk bestaan aanbood, maar hij zich overigens afzondert en afsluit en zich aan eigen inwendige beweging overgeeft?

Die vraag is voor den waarheidszin zóó volkomen beantwoord, dat wij er geen oogenblik bij hebben stil te staan: al wat wij abstracte wetenschap noemen, is een voortbrengsel van zuiver geestelijke beweging, en dus niet minder dan de geheele zuivere wiskunde en de geheele zuivere wijsbegeerte.

Is het ook zoo gesteld met den schoonheidszin? Indien er geen uitwendige schoonheid tot ons sprak, zou er dan inwendig schoon in ons leven? Indien natuur noch kunst ons iets schoons aanboden, zouden wij dan weten wat schoon is? Maar hoe kunt gij zoo vragen? Kan het schoonste zichtbare of het schoonste hoorbare iets verheffen boven hetgeen het zelf is? Op die vraag is geen antwoord noodig. Neen, dat schoone uitwendige werkt op iets, dat leeft en daardoor in beweging komt; zonder bestaan, zonder het leven van dat iets was er geen beweging tot verheffing, eene verheffing, die als het ware eene nieuwe schepping wordt; hetgeen gezien of gehoord kan worden, wordt bewustzijn, en is het geziene of gehoorde uitnemend, zoo is dat bewustzijn in den toestand, dat men erkent: *dat is schoon*.

Het gevoel van het verhevene, hetwelk wel de hoogste trap van het gevoel van het schoone is, leert ons op eenmaal, daar dat gevoel van het verhevene toch geen product van uitwendige indrukken zijn kan, dat de schoonheidszin in ons, even goed als de waarheidszin, een zuiver geestelijk bestaan kan hebben en in zuiver geestelijke werking zich kan volmaken. Zelfs uit de uitwendige wereld nemen wij zedelijke schoonheden op, die met het stoffelijke niets gemeen hebben; zoo spreken wij van een schoon voornemen, van eene schoone daad, van eene schoone gedachte.

Leven wij alleen inwendig, dan brengt onze schoonheidszin bij uitbreiding en opbouwung ons tot het verhevene, en wij hebben nu nog één pas te doen en ons dat verhevene volmaakt voor te stellen, en wij zijn tot het oneindige opgeklommen. En wordt dat oneindige verpersoonlijkt, zoo zijn wij langs hetsnoer van het schoone gekomen tot God.

Den zin tot het goede zal wel niemand ooit hebben aangezien als een geschenk van de uitwendige wereld aan onzen geest; het is zeker eene oorspronkelijke hoedanigheid in ons. De diepere grond van die hoedanigheid is ons alweder ten eenen male onbekend, maar wat hare verschijning aangaat, kunnen wij haar zeer wel eene plaats geven naast den zin voor waarheid en voor schoonheid. Wat wij *waar* noemen, bevredigt ons in *éenen* zin, dat is naar de eischen van ons kenvermogen.

Wat wij *schoon* noemen, bevredigt ons in *twee* rigtingen, namelijk in den zin van ons kenvermogen en in dien van zeker gevoel, dat zich wel sluit aan het kenvermogen, maar nog eene andere zijde heeft, die met het kennen niets gemeen heeft, een gevoel intusschen, dat ons weldadig toespreekt en ons verheft. Wat wij *goed* noemen, bevredigt ons geheel, in elke rigting, volkomen; het wekt eene kalme voldaanheid in ons op; het is waar en het is schoon tevens, maar het is nog iets anders. Dat *iets anders* is aan een rijk ontleend, dat met de uitwendige wereld niets gemeen heeft, dat boven alle dingen gaat, een rijk, waarvan wij gevoelen, dat het onze toekomst zijn moet.

Twee bestanddeelen bezit dit rijk: ten eerste, wat betrekking heeft op al ons denken, ons gevoelen en ons handelen, en dat noemen wij *het gebied der zedelijkheid*; God zelf wijst ons hierin den weg door hetgeen wij noemen ons geweten, dat eene zuivere stem Gods in ons is. Het tweede bestanddeel van het rijk van het goede is een leven naar den wil van onzen Schepper, met Hem en naar zijn welbehagen: dit deel heet *godsdiens*.

Dat voor dat goede het schoone onmisbaar is, zal thans wel even duidelijk zijn, als dat het ware voor het goede een plegt-anker is; maar dat is ook het goede voor het ware, en dat is ook het schoone voor het ware en het goede. Wij onderscheiden deze drie, indien wij er over spreken, maar in den grond zijn zij één. Zij zijn elk voor zich een zijvlak van een driezijdig prisma, en het prisma zelf is de menschelijke geest.

In het voorgaande zijn wij uitgegaan van drie reeksen van verschijnselen, die het leven van den mensch hier beneden verthoont, verschijnselen, die zeer dikwerf zamenvloeijen. Die verschijnselen moeten eene oorzaak hebben en die oorzaak moet gelegen zijn in den menschelijken geest, er als het ware een bestanddeel van uitmaken. Het is om het even, hoe die bestanddeelen heeten; de woorden: zin naar waarheid, zin naar schoonheid en zin naar het goede zijn voldoende; ook kunnen wij het woord begeerte gebruiken, want wij verstaan niet slechts

wat waar, schoon of goed is, wij nemen het niet slechts in onze persoonlijkheid op, maar wij hebben ook een lust, om het in en om ons te vergrooten.

Zoo zijn wij dan ongemerkt gekomen tot onze bestemming, en die is geene andere, dan de som van het ware, schoone en goede te vergrooten. Elders heb ik het doel der schepping, voor zoover dit ons menschen kan toeschijnen, genoemd de som van het goede te vergrooten. (Zie bladz. 20, 21 en 62). Inderdaad, het zal wel het einddoel, dat is het hoogste doel zijn.

Is dit zoo, dan is de bevordering van het goede in en om ons ook het hoogste doel van ons leven.

Is ons leven daarop ingerigt? Berust daarop de inrigting van onze zoogenaamde beschaafde maatschappij? Op de eerste vraag kunnen wij slechts met schaamte, en op de tweede slechts met droefheid een weemoedig *neen* stamelen. Geen pas doen wij in- of uitwendig, of wij zijn niet zóó in de waarheid, als wij zijn konden, niet zóó geneigd tot schoonheid, als wij behooren, en niet zóó gezind tot hetgeen goed is, als wij heilig verplicht zijn. Wij zien veelal naar eene lichtzijde van ons bestaan en wenden ons oog af van de duisternis, die overal in en om ons leeft; en terwijl onze bestemming harmonie is, regelmatige ontwikkeling van al onze vermogens, toch bestaan wij in eenzijdigheid en voeden ons met eenzijdigheid en haken wij naar eenzijdigheid, en verwijderen wij ons dus èn van onzen aard èn van onze roeping tevens.

En onze maatschappij? Hoe is het zelfs in de beste der maatschappijen? Armoedig. En gaat dan ons geslacht niet vooruit? Wel zeker, maar altoos als de baren der zee, dan eens op, dan eens neder, en altijd eenzijdig. In de maatschappij is het als bij elk onzer: de een stelt prijs op kennis, maar verwaarloost hetgeen schoon en goed is; de ander oefent zich in de kunst, maar stoort zich niet aan het ware en bekreunt zich niet om het goede; alleen zij, die waarlijk goed willen worden, al beoefenen zij wetenschap noch kunst, stellen toch op den hoogsten prijs hetgeen waarachtig is, en leven gaarne in het verhevene. Inderdaad, zoo zijn er enkelen onder de menschen,

maar eene maatschappij als zoodanig vindt men nergens.

Onze tegenwoordige tijd dringt kennis en kunst op den voorgrond en bemoeit zich met het goede niet dan bijkomend. Dit althans zal toch wel niemand ontkennen, dat in dezen tijd de zin voor het goede onder ons menschen volstrekt niet toeneemt in dezelfde verhouding, waarin de zin voor het kunstschoon en die voor wetenschap aangroeijen. Daarbij komt dan nog, dat tegenwoordig het kennen van waarheden van hoogere orde en het leven in schoonheid van onzigtbaren aard evenmin in bijzondere bescherming genomen wordt, als de bevordering van den zin tot het goede in ons.

Gelukkig, dat de kunstzin nog eenigen gloed geeft in deze dagen en dat hij zich nog steeds als een goede genius blijft bewegen onder dat streven, vooral naar kennis van de uitwendige wereld, van hetgeen er in de maatschappij voorvalt en in de natuur. Ware dit niet zoo, dan zou het uitwendige leven tegenwoordig voor niemand iets aantrekkelijks hebben, die weet, dat er nog iets anders is, dan u tegenwoordig te koop wordt aangeboden.

Ik heb in 1865 en in 1876 deze zaak een weinig besproken, inzonderheid in betrekking tot het onderwijs, dat in den tegenwoordigen tijd gegeven wordt. Vergun mij u daarheen te verwijzen (*Studium generale* en *Getuigenis*) en hier slechts op te nemen, dat *artes ingenuae*, naar het voorgaande, nu moet heeten alles, wat het ware, schoone en goede in den mensch bevorderen kan. Wat ik onder *Studium generale* versta, heb ik, zoo ik hoop, in het voorgaande nu duidelijk gezegd.

En in dienzelfden tijd vult men de hoofden der kinderen van beschaafden, op de Hoogere Burgerscholen, met kennis vooral van de uitwendige wereld, moeten alle scholen voor de jeugd in de eerste plaats *neutraal* zijn, verbant men de redeneerkunde uit het Hooger onderwijs, verlaagt men de Hoogescholen tot vak-scholen, en verdrijft daaruit zoozeer het Hooger onderwijs, dat zij geen Hooge scholen meer mogen heeten, geeft men eindelijk aan den Gemeenteraad van Amsterdam het regt, om wetenschappelijke graden toe te kennen!

O tempora! O mores!

POËZIE.

Gewoonlijk wordt de poëzie onder de schoone kunsten gerekend. Ik heb dit niet gedaan, niet omdat zij niet schoon en geene kunst is, maar omdat zij in haren meest verheven aard niet alleen de hoogste waarheden tracht uit te drukken, maar zich bij voorkeur op het terrein van het goede beweegt en u hetgeen zedelijk is en tot opregte godsdienst leidt, in het hart plant. Zoo iets kan ik nu wel kunst en ook wel schoone kunst noemen, maar men kan daaraan toch beter eene eigene plaats toekennen.

Er is zeker poëzie van eene orde, die naast schoone kunsten voegzaam eene plaats kan innemen, en het is wel duidelijk, dat ook zij hooge onderscheiding verdient. Er is eene andere, die zich bijna sluit aan den kring van het kennen. Maar elkeen stemt gaarne toe, dat de echte poëzie een hooger zinnigen ademt.

Ik noemde haar elders eene verhevene dochter der toonkunst, en ik meen, dat het goed is die woorden te verklaren. Voor zoover de poëzie ons toespreekt in maat en in rijm, sluit zij zich zeker aan de toonkunst: in beiden komt maat voor, en terwijl bij muziek het geheel uit tonen is opgebouwd, vindt men bij poëzie in rijm gelijkkluidendheid in het laatste gedeelte

van het laatste woord van elken regel of om den anderen regel.

Maar rijm heeft met echte poëzie niets gemeen en het mag bejammerd worden, dat ooit rijm bij dichtkunst is ingevoerd; welke verbazende offers worden er soms gebracht in treffende gevoelens of beste gedachten, om de slotwoorden te doen rijmen, ja, hoe menigmaal wordt het geheel daardoor verminkt en ongenietbaar! Het moet erkend worden, dat, indien rijm ongedwongen kan worden gegeven, dit inderdaad het gevoel van geluk vergroot, dat men heeft bij het genieten van ware poëzie, want die gelijkkluidendheid van het laatste deel der regels is voor ons muziek; maar hoe zeldzaam wordt die rijm volkomen ongedwongen gevonden!

Geheel anders is het met de maat, hoezeer ook daarin geenszins het wezen der poëzie gelegen is. Dat wezen ligt in goedheid, gehuld in het kled der schoonheid en op waarachtige waarheid gegrondvest. Hoe inniger de verbindtenis van deze drie is, hoe zuiverder zij is en hoe verhevener van aard, in woorden uitgedrukt, welke niet slechts verstaanbaar zijn, maar welke hem, die ze opneemt, hooger stemmen in hetgeen waar en schoon en goed is, des te meer verdient poëzie haren naam.

Dit alles kan dus zonder maat bestaan, en in waarheid heeft de schoonste poëzie veelal noch rijm noch maat. Wie bewondert niet de gedichten zonder maat en rijm, die in het Oude Testament voorkomen?

Elk goed middel, dat strekken kan, om bij poëzie de verheffing van den geest te steunen, wordt dankbaar gebruikt. Zoo is de keuze van woorden en het welluidende der woorden, zoo is de woordvoeging in de poëzie van de hoogste aangelegenheid, en daar onze geest door regelmaat steeds weldadig gestemd wordt, is het verstaanbaar, dat hij, die verheven gedachten in zich gevoelt en deze in woorden wil uitstorten, ligt komt tot eene harmonische indeeling van den tijd, waarin hij denkt en gevoelt, en zoo verkeert hij in maat zonder het zelf te bevroeden en drukt hij zich uit in maat, en die maat drijft zijn geest ongemerkt voort, zoodat zij — vergeef mij de platte vergelijking — voor dien geest bijna wordt het voerwiel van

eene stoommachine. Bij den hoorder of den lezer is het even-zoo; deze haakt naar hetgeen er volgen zal, zoodra zijn geest gebragt is in de stemming van maat, dat is harmonische in-deeling van den tijd.

Dat men eenmaal, toen er verheven producten van den geest in maat of ook in rijm waren geleverd, het spreken in maat en rijm poëzie heeft genoemd, is verstaanbaar. Waarlijk, die taal kan zeer liefelijk zijn. Zelfs beschrijvingen en verhalen in maat en rijm, en wat gij verder wilt, die tot de echte wereld van het proza behooren, wie neemt ze niet gaarne in zich op? Maar ik mag toch vragen, of het goed is, dit alles nu zamen poëzie te noemen. Mag de vorm den naam bepalen van het geheel, of is het noodig hier, waar ook het allerhoogste en het allerschoonste besproken wordt, voor dit laatste een eigen naam te behouden?

Voor mij heb ik onder echte poëzie datgene verstaan, wat den mensch door woorden opvoert uit de wereld der werkelijkheid tot een toestand, waarin wij een gevoel van geluk hebben, dat boven woorden verheven is en dat toch waarachtig is en vol van hetgeen goed heeten mag. Daarom plaats ik hiernaast ongaarne iets, dat tot het geven van zulk eene verheffing niet in staat is.

Ik erken, dat de muziek een enkele maal hetzelfde doen kan, maar zij mist ook dan nog het bepaalde, dat aan waarachtige poëzie nooit ontbreekt; en juist op dat bepaalde stel ik den hoogsten prijs, op eene verheffing, die tevens goed en waarachtig is. De bouwkunst kan zeker insgelijks hooger stemmen, maar zij doet het alweder onbepaald; de schilder- en de teekenkunst kunnen het een enkele maal doen, maar haar opvoeren tot hooger gaat zelden veel boven de aarde. Nog minder doet dit de beeldhouwkunst, althans zoo het mij voorkomt. En wat de leer van het ornament en andere eenvoudige schoone kunsten betreft, deze zullen er wel geen aanspraak op maken, dat zij den geest in gelijke mate beter stemmen in hetgeen waar, schoon en goed is.

GRONDSLAGEN VAN ONS GEESTELIJK LEVEN.

Onze verhouding tot de buitenwereld en ons inwendig leven voeren ons tot eene oneindige reeks van nieuwe denkbeelden of begrippen en breiden ons geestelijk bestaan steeds uit. Dit zou echter onmogelijk zijn, indien wij bij onze wording niet oorspronkelijke denkbeelden ontvangen hadden, ook wel aangeboren begrippen genoemd. In waarheid is al, wat wij zijn of kunnen worden, het gewrocht van hetgeen wij bij onze geboorte medebrengen of wat aan alle menschen eigen is, indien zij slechts gezonde zinnen hebben. Er zijn misvormde mensche-lijke lichamen en zoo zijn er ook misvormde mensche-lijke geesten; deze laatste sluiten wij buiten. En gelijk er verschei- denheid is in dezelfde deelen van mensche-lijke lichamen, zoo is er ook verscheidenheid in de hoedanigheden van den geest; maar aan alle menschen met gezonde zinnen is oorspronkelijk gegeven een aanzienlijk aantal *beelden* of *vormen van gedach- ten, denkbeelden*, waarvan ons geestelijk leven uitsluitend is af- geleid.

Die denkbeelden zijn eenvoudig, bijv. *ik, gij, hij*, en het meervoud van deze; voorts *denken, gevoelen, willen*, en tal van andere. Wat *ik* is, kan ik niet nader verklaren, maar ik erken, dat er een ik is, en wanneer ik die erkenning nog nooit in

mij had voelen opkomen, zoo zou ik haar dadelijk beseffen, indien zij de eerste maal tot mij sprak.

Ik denk, ik gevoel, ik wil zijn zamengestelde denkbeelden, bestaande uit *ik* en uit *denken, gevoelen, willen*. Elk dezer drie kan eene waarheid zijn; indien ik inderdaad denk, zoo is *ik denk* eene waarheid. Van deze waarheid kan ik geene nadere rekenschap afleggen, en alzoo is *ik denk* eene oorspronkelijke waarheid. Het is gemakkelijk, zich een groot aantal van deze waarheden voor den geest te brengen, van welke men geene nadere rekenschap geven kan. Zij zijn te opmerkelijker, omdat men ze heeft en ze gebruikt, zonder dat het noodig is van dat bezit bewustzijn te hebben. De minder beschaafden en de kinderen denken, gevoelen en willen, zonder te weten, dat deze drie onderscheiden zijn of wat elk van deze drie beteekent, zoodat zij dan ook denken en gevoelen dikwerf met elkander verwarren.

Deze grondhoedanigheden van onzen geest zijn in de hoogste mate merkwaardig; eenige daarvan kunnen eene grenzenlooze bron van andere denkbeelden worden en zoo eene grenzenlooze bron van waarheid scheppen. Bijv. de geheele rekenkunde berust op hetgeen wij noemen de *vier species*, en deze berusten op drie enkelvoudige begrippen, te weten op het begrip *één*, op het begrip *zamenvoeging* en op het begrip *scheiding*. Van deze drie begrippen kunnen wij geen rekenschap afleggen, zij zijn oorspronkelijk en aan alle menschen eigen; wie ze niet heeft, zou ze op geene wijze kunnen bekomen.

Voegen wij nu bij *één* nogmaals *één*, zoo hebben wij *twee*, een nieuw begrip, verkregen uit het begrip *één* en het begrip *zamenvoeging*; en gaan wij voort in die zamenvoeging, dan tellen wij. De reeks der natuurlijke getallen, waarvan elk getal een begrip uitdrukt, is dus verkregen door verbinding van het begrip *één* en het begrip *zamenvoeging*.

Die zamenvoeging kunnen wij in vele gevallen verkorten. Door 3 bij 3 te voegen bekomen wij het getal 6. Gebruiken wij hier nu het woord *maal* en zeggen wij 3 maal 2, zoo doen wij toch niet anders dan optellen, maar onder een anderen naam.

Vermenigvuldiging is dus niets anders dan eene verkorte optelling; een nieuw begrip is er niet voor noodig. Ook hier hebben wij genoeg aan het begrip *één* en aan het begrip *zamenvoeging*; en zoowel in de vermenigvuldiging als in de optelling zijn deze twee begrippen bronnen van een oneindig aantal nieuwe waarheden, indien wij die namelijk in toepassing brengen.

Wij zagen, dat wij, nevens het begrip *toevoeging*, ook het begrip *afzondering* of *scheiding* of *verdeeling* hebben. Het begrip *één*, verbonden met het begrip *toevoeging*, gaf ons de reeks der natuurlijke getallen. Het begrip van *afzondering* stelt ons in staat om bijv. van het getal 6 een of meer eenheden af te zonderen; wat wij alzoo *aftrekken* noemen, is een vermogen, dat onze geest bezit, doordat hem drie oorspronkelijke denkbeelden eigen zijn: dat van *één*, dat van *zamenvoeging* en dat van *afzondering*. Zoo wij dat van *zamenvoeging* niet hadden, zouden wij dat van *afzondering* zeker niet bezitten.

De vierde species, het deelen, is wederom eene verkorte aftrekking. Zoo ik 4 te deelen heb in 16, kan ik eerst 4 van 16 aftrekken en dit herhalen, en de uitkomst zal dezelfde zijn alsof ik deel: ik zal dan 4 viermaal van 16 moeten aftrekken. Een nieuw begrip behoeft alzoo voor het deelen niet te worden ingevoerd.

Opmerkelijke waarheid, dat drie oorspronkelijke denkbeelden, aan onzen geest gegeven bij zijne wording, den mensch in staat stellen, om bij toepassing tot een grenzenloos aantal waarheden te geraken, waardoor het leven op aarde in waarheid een schat wordt van onuitsprekelijke beteekenis! Die drie oorspronkelijke denkbeelden wil ik nog eenmaal noemen; zij zijn: *één*, *toevoeging* en *afneming*.

De algebra, de meetkunde en de hoogere deelen der wiskunde behoeften nog andere, mede oorspronkelijke denkbeelden, maar toch slechts weinige in aantal, om, even als de cijferkunst, wetenschappen te worden van verbazenden omvang.

Behalve deze eenvoudige denkbeelden bezit onze ziel er nog andere, mede oorspronkelijke, van minder eenvoudigen aard en soms als uit de toepassing genomen, waaraan men den naam van

axiomata gegeven heeft, bijv.: het geheel is grooter dan een zijner deelen; geen gevolg zonder oorzaak, enz. Deze *axiomata* kan men onderscheiden in tweeën: in dezulke, die betrekking hebben op *hoeveel*, en in andere, die betrekking hebben op *hoedanig*. De laatste kunnen verdeeld worden in drieën: in *verstandelijke*, in *zedelijke* en in *godsdiensstige*; de laatste zijn altoos verstandelijk en zedelijk, en de zedelijke zijn altoos verstandelijke *axiomata*.

Wij willen bij deze drie nader blijven stilstaan; de zaak is van het hoogste belang. Een *axioma* is eene waarheid, die men heeft, die men niet verliezen kan, die men met gerustheid en vastheid kan gebruiken; men noemt ze *onmiddellijke klaarblijkelijkheden* (*evidentiae immediatae*). Zonder deze zouden wij geen stap kunnen vooruitgaan; daarin ligt uitsluitend de mogelijkheid van elk onzer vorderingen (Zie bladz. 65).

Aan deze niet bewijsbare waarheden sluiten zich andere, die na weinig bewijs tot waarheden geworden zijn, en ons dan ook helder voor den geest staan, alsof zij *axiomata* zijn; zij kunnen echter bewezen worden en heeten daarom *middellijke klaarblijkelijkheden* (*evidentiae mediatae*). Ook deze zijn van het hoogste belang. Wat wij door uitvoerige bewijzen als waarheden in ons opnemen, kan dikwerf voor ons van het grootste gewigt zijn; maar wat dadelijk klaar en helder voor den geest staat, zoodat wij door de kracht der waarheid gedwongen worden, ons daar naar te rigten, mag eene grondzuil van het leven genoemd worden.

Beschaving van den geest noem ik dan in dien zin het helder leeren verstaan van de grondwaarheden van dien geest (evidentiae immediatae) en de uitbreiding van het aantal middellijke klaarblijkelijkheden (evidentiae mediatae) in verstandelijk, zedelijk en godsdiensstig opzigt, en het inrigten van ons leven naar haren inhoud.

Al wat wij hier hebben onderscheiden wordt ook wel begrepen onder de twee volgende rubrieken: *intuïtieve waarheden* en *demonstratieve waarheden*. De *demonstratieve* zijn dezulke, die ons geworden door eenigerlei bewijs; de *intuïtieve* omvatten de waarheden, die ons dadelijk als waarheden toespreken. BEATTIE onderscheidt van de laatsten zeven soorten in zijne *Grondbeginselen der zedelijke wetenschappen*, namelijk: *mathematische*, die

van de *uitwendige zinnen*, van *zelfbewustheid*, van *geheugen*, van de *besluiten van de gewrochten tot de oorzaken*, van de *waarschijnlijkheid*, van de *getuigenis*. Hier wordt gesproken over elke wijze, waarop wij tot waarheid komen.

Ik wensch bepaald de aandacht te vestigen op hetgeen wij menschen bij onze geboorte medebrengen als waarheden, of wat wij, zoodra wij het vernemen, niet slechts als waar erkennen, maar dat voor vast ons eigendom wordt. Deze twee zijn wijsgeerig niet dezelfde. De eerste zijn de onmiddellijke klaarlijkheden, en onder deze bekleeden de *axiomata* eene eerste plaats; onder de tweede zijn er vele, die bewezen kunnen worden. Intuïtieve waarheden en *evidentiae* mogen dan ook niet onderling verward worden. Maar in de praktijk hebben zij voor ons dezelfde waarde, mits zij inderdaad waarheden zijn.

Er is een overgang van grondwaarheden, dat is van ware *axiomata*, tot waarheden, die ons bij enkele aanschouwing (*intuïtie*) dadelijk als waarheden toeschijnen, zoodanig, dat men in den loop van het leven meer en meer aan beiden dezelfde kracht gaat toekennen. Men zij hier echter omzigtig, want de grondwaarheden zijn de grondzuilen van ons verstandelijk, zedelijk en godsdienstig bestaan, terwijl de waarheden, bij intuïtie verkregen, altoos eene ernstige toetsing behoeven, of zij inderdaad waarheden zijn; maar is deze toetsing ernstig volbragt, zoo hebben beiden in de toepassing hetzelfde gewigt.

Het zou regt goed wezen hier eene lijst op te hangen van de waarheden, die hier bedoeld zijn, maar ik bepaal mij tot de volgende opmerkingen.

Dat kan door ons geslacht voor waar gehouden worden, wat daarvoor over het algemeen gehouden wordt op verschillende tijden en plaatsen en in ernst. Elk mensch heeft zijne eigenaardigheden, elk volk heeft de zijne, en in verschillende tijden vindt men andere, en naar mate de beschaving toeneemt weder andere onder de menschen. Die eigenaardigheden schaden zeer voor de juiste en zuivere kennis van hetgeen alle menschen gemeen hebben; maar wie het wel met zich zelve meent, tracht juist in deze duisternis licht te verschaffen en te zien

door dien digten nevel van subjectiviteiten, welke hem omgeeft en tot welks bestaan hij welligt zelf het zijne toebragt. Door al dat subjectieve heen te worstelen, zich tegenover de zuiver objectieve waarheden te plaatsen en die meer en meer in het leven te roepen, is het doel van elken mensch en van de geheele menschheid. *Hoc opus, hic labor est.*

De zaak is van zooveel gewigt, dat ik naauwelijks weet, wat in waarde naast haar te plaatsen. Niet, indien wij menschen weten, wat waarachtig is, dat wij daaraan genoeg hebben; helaas, wij weten veel en zijn toch nog weinig. Maar het is toch zeker tot schade der waarachtige beschaving, dat elk onzer ligtelijk sommige waarachtige waarheden, die onmisbaar zijn voor ons leven, niet als zoodanig erkent. Aan de meest evidente, aan de bij de eerste intuïtie reeds als beminnelijk voorkomende waarheden wordt soms getwijfeld; terwijl elk onzer aan de bevestiging van elke dier waarheden in ons de grootste behoefte heeft.

Mogten daartoe bevoegde mannen zich geroepen gevoelen, voor het volk in het licht te stellen, welke waarheden behooren tot de evidente, waaronder ik thans dezulke versta, waaraan geen redelijk schepsel twijfelen kan of mag! Mogten wij allen, die thans leven, — en die meer schijnen te hechten aan waarheden, welke ons langs den weg der bewijzen kunnen geworden en het gewrocht zijn van uitbreiding onzer kennis, dan aan die, welke uit onzen aard dadelijk tot ons spreken of zich bij de eerste kennismaking als onwrikbaar aan ons opdringen, — meer en meer ons hechten aan de laatste, die meer en meer ter harte nemen, om alzoo in waarheid betere menschen te worden! Het evangelie bevat tal van die waarheden, en deze mogen dan ook met volkomen regt heeten *openbaring* te zijn. De mensch wordt er in ontdekt aan zich zelve en hem wordt met juistheid de weg aangewezen, dien hij te bewandelen heeft, om te worden wat hij worden moet.

Onder *openbaren* verstaat men iets bekend maken, ter algemeene kennis brengen, aan het licht brengen; zoo spreekt men van eene mededeeling en noemt die openbaring, ook van eene ontdekking, die bekend gemaakt wordt. In godsdienstigen

zin verstaat men onder dat woord mededeelingen van God aan de menschen.

Er zijn er, die dit laatste niet bestaanbaar achten; zij meenen, dat hetgeen de mensch als waarheid bezit, hem geworden is òf door eigen nadenken, òf bij ervaring, òf door mededeeling van anderen; zij ontkennen een invloed van Gods stem op den menschelijken geest.

Al dadelijk ontmoeten wij hier de vraag, hoe wij dan gekomen zijn aan de oorspronkelijke waarheden, hierboven besproken, die niet slechts de grondslagen zijn van al ons verdere denken en gevoelen en willen, maar ook van de ervaring, die wij kunnen hebben, en van het verstaan van hetgeen ons door anderen wordt medegedeeld. Maar een kind kan begrijpen, dat, indien wij die grondwaarheden niet van God hadden ontvangen, wij geene eigene ervaring of eenige mededeeling van anderen zouden kunnen verstaan. Zoo komt dan alles van God, wat wij aan die oorspronkelijke waarheid verschuldigd zijn; al ons kennen, gevoelen en willen, indien het goed is, zijn wij dus aan God verschuldigd.

Maar onder goddelijke openbaring (*revelatio divina*) wordt meer bepaald verstaan, hetgeen God aan de menschen later in hun leven doet kennen, of hetgeen Hij vroeger of later aan ons geslacht heeft doen verstaan van hetgeen waarachtig is. Ik laat de wijze daar, waarop men weleer berigt heeft, dat die openbaring zou zijn geschied; die wijze kan in vroegere tijden zóó of zóó zijn verstaan, en bij die wijze ons hier te bepalen kan wel niet ons hoofddoel zijn. De vraag is, of hetgeen nieuw is aan het licht gebracht, eene waarheid is van hoogere orde; zoo ja, dan zal die openbaring, door eens menschen stem uitgebragt, toch wel door niemand anders in den geest kunnen verwekt zijn van hem, die ze uitsprak, dan door God zelve. Is Hij toch de oorzaak van al ons denken, gevoelen en willen in goeden zin, dan is Hij ook de gever van eene waarheid van hoogere orde, gegeven aan dengene, die haar het eerst uitsprak.

Ik zal duidelijk spreken: al het goede komt van God en het kwade van de menschen; zoo gij en ik derhalve eene waarheid

van hoogere orde in ons voelen opkomen, is dit eene gave Gods, en zoo wij die waarheid naar buiten brengen, openbaren wij iets, dat God ons gaf.

Zoo versta ik goddelijke openbaringen, en ik heb er een volkomen beslissend kenmerk voor, of zij het zijn of niet: *zij zijn het, indien zij voor den vrijen mensch, met gezonde zinnen be- gaafd, de kracht hebben van evidentiae*. Deze goddelijke uitspraken of goddelijke waarheden zijn alle zonder uitzondering intuïtief, dat is, zoo de mensch niet de slaaf geworden is van deze of gene leer, maar zijn oog vrij ten hemel rigten kan, om aan God te vragen *hoe het is*, trekken zij hem aan met onweêrstaanbare kracht, al gevoelt hij zich in het geheel niet in staat, om ze met zijne zwakke krachten te volgen.

Niemand heeft meer van die waarheden geopenbaard dan JEZUS CHRISTUS; niemand heeft het aantal *evidentiae* in zedelijken en godsdienstigen zin zoo vergroot als Hij, en niemand heeft na Hem *evidentiae* aan het licht gebracht, die in waarheid, deugdelijkheid en schoonheid overtreffen, wat Hij heeft gezegd.

In verscheidene Fragmenten heb ik over deze zaak uit verschillende oogpunten gesproken. Niets komt mij gewigtiger voor; eerst wanneer wij de grondslagen van ons geestelijk bestaan in elke rigting behartigen, kunnen wij in deze of gene bijzondere rigting goede vorderingen maken. Elders heb ik uiteengezet, dat onze tijd het omgekeerde voorstaat en dat dit de bron is van zooveel eenzijdigheid, als tegenwoordig met troetelende zorg wordt gekoesterd. Wat beteekent uitstekend te zijn, indien wij minder mensch zijn? En hoe is men er toe gekomen, om het uitstekende te stellen boven het goede?

Eenvoudig, natuurlijk, geestelijk gezond mensch te zijn, dat zij ons streven; en streven wij daarnaar, dan bevorderen wij gelijkelijk onze inwendige welvaart en ons geluk.

Wij hebben de kinderen lief, omdat zij van *evidentiae* leven; de natuurlijkheid van hun denken, gevoelen en handelen trekt ons aan. Waarom verlaten wij dan dien treffenden kinderzin, die bovendien bij intuïtie alles ter aanschouwing geeft, wat voor het leven noodig is?

De man van *beginselen* vindt zijne grondslagen in *evidentiae*: waar zou hij anders beginselen kunnen vinden? de man van zuivere beginselen heeft gezond verstand, een eenvoudigen zin en eene neiging om beter te worden. Wat is aangeleerde kennis tegenover het bezit van vaste levensregelen, die in elke omstandigheid van het leven steun, raad en licht geven? En wat is *pligt* anders dan eene *evidentia*, die tot krachtig handelen aanzet? Trekken wij onze pligten uit aangeleerde wetenschappen, of wel uit die waarheden, die van onze natuur onafscheidelijk zijn of wel daaraan grenzen en onmiddellijk daarnaast moeten worden gesteld? En wat is *zelfstandigheid*? Wat is *karakter* anders dan te willen, wat men weet, en te weten, wat men wil? En hoe komt men aan de kracht daartoe, door aangeleerde dingen, of kan men die kracht alleen putten uit de grondslagen van ons bestaan? Is aangeleerde kennis in staat ons meer te geven dan overtuiging, en is er eene krachtiger kracht, dan in overtuiging gelegen is?

In waarheid, zoo er van de menschheid iets worden zal, zal men dat moeten putten uit den grond van ons bestaan; wat daarin geworteld is, staat vast en is zeker. Maar wat van takken of takjes van dat bestaan is afgeleid, kan onmogelijk die vastheid geven, welke uit den grond zelve verkregen wordt.

De Koning van Italië heeft in Maart 1878 bij het toekennen van prijzen voor verdienstelijke werken gezegd: *kennis is de maatstaf van hetgeen de natiën waard zijn*. Deze woorden zijn gangbaar in de 19de eeuw; zij zijn het vroeger niet geweest en de menschheid zal die woorden in de toekomst logenstraffen. Maar hoe zou een Koning thans in Italië de waarheid kunnen zeggen, wat betreft hetgeen ons geslacht worden moet? Trouwens, waar zou een vorst dit kunnen doen? misschien in het op beschaving zoo tukke Rusland, dat, ter zoogenaamde verbetering van het lot der Christenen, in eenige maanden een half millioen menschen ter slagbank voert, zijne krachtigste zonen daarbij verliest, en gelukkig is, met 600 geroofde kanonnen huiswaarts te kunnen keeren?

VERSCHILLEND BESTAAN VAN DEN
MENSCHELIJKEN GEEST.

De schoone woorden: *cogito, ergo sum*, zouden even schoon zijn, indien er gezegd ware: *calculo, ergo sum*, of: *sentio, ergo sum*, of: *volo, ergo sum*; het denken alleen is echter voldoende. Wij zijn gewoon, wat met bewustzijn denkt, rekent, gevoelt of wil een wezen te noemen, en een persoon, zoo het bovendien met rede is begaafd. Zoo beteekent het *sum* hier niet slechts een bestaan van iets, maar een bestaan van een redelijk wezen met bewustzijn. *Redelijk* is God te erkennen, en voorts goed en kwaad te onderscheiden en de gevolgen daarvan.

De menschelijke geest, die zich bewust is van inwendige beweging, die in hem voorvalt, of ook wel die zich bewust is van de indrukken, hem van buiten geworden, heet te *waken*.

Wanneer die geest leeft, maar dat bewustzijn ontbreekt, heet die geest te *slapen*.

Indien die bewustheid op de eene of andere wijze ziekelijk is, dat is, indien zij niet werkt naar de gezonde regelen van haren aard, zoo bestaat er wat wij noemen *droomen*, of *ijlen*, of *krankzinnigheid*, of *woede*, of *geestvervoering*, of *dronkenschap*, enz.

Onder *bewustzijn* verstaan wij een zelfstandig leven van ons persoonlijk bestaan in ons zelve, eene eigene werking van dat bestaan zonder hulp van buiten, eene werking, die uit dat

bestaan ontspruit en daarin wederkeert. Die werking wordt niet ontwaard in den slaap, en wij hebben alzoo geene enkele reden om aan te nemen, dat het bewustzijn gedurende den slaap bestaat. De geest kan leven zonder zich bewust te zijn, en, is hij zich bewust, zoo is het hem naauwelijks mogelijk te rusten; het is, alsof de beweging van bestaan alleen, die wij bewustzijn genoemd hebben, onvermijdelijk tot andere beweging aanspoort, waarvan wij dan tevens kennis bekomen, hetgeen wij ook wel heeten, ze tot onze bewustheid brengen. Bij gezonde zintuigen zijn wij dan tevens vatbaar, om indrukken van buiten op te nemen en te leeren verstaan.

Dit laatste is echter van ons waken niet onafscheidelijk. Reeds door chloroform kan het gevoel worden afgestompt, kunnen gezichts- en gehoorvermogen blijven, kan de geest normaal voortwerken en het bewustzijn volkomen wezen. Bij sommige flauwten, zelfs in enkele gevallen van schijndood, kan de geheele buitenwereld voor den geest afgestorven zijn, maar zijne inwendige werking met volkomen bewustzijn geschieden. Dan moet zulk een geest heeten te *waken*.

In dat *waken* is nu de verscheidenheid grenzenloos, niet alleen bij verschillende menschen, maar ook bij denzelfden mensch. Er kan een toestand van *helderheid* bestaan, waarbij dat waken een krachtig leven wordt, en die toestand kan bij sommige menschen schier een doorgaande zijn. Hoe meer het bestaan van een geest is uitgebreid, hoe grooter de inhoud en de omvang van dat bestaan zijn, des te meer levensvoedsel is er in zulk een geest, des te meer beweging heeft er in plaats, des te krachtiger zal dan ook het waken zijn, dat is: des te duidelijker zal dan aan het bewustzijn worden aangeboden wat die geest in zich zelve verwerkt of wel van buiten opgenomen heeft.

Tegenover dat *helder waken* staat lijnrecht wat wij *dofheid* noemen, indien het tijdelijk bestaat, of *slaperigheid*, of *domheid*, ook wel *onbeschaafdheid* of *ruwheid*, wanneer de toestand doorgaande is. Ons geslacht begon hoogst eenvoudig zedelijk te bestaan, had geringe hoogere vermogens, was zich in dezelfde mate weinig bewust en was in dezelfde mate weinig wakker;

wij zien het onder onze oogen bij zeer jonge kinderen en bij weinig ontwikkelden, die naast ons leven. Een goed woord hebben wij voor dezen toestand niet, en van de bovengenoemde woorden is er eigenlijk niet één juist; het moest een woord zijn, dat tegen *helder zijn* overstaat en het woord *dof zijn* is welligt nog het best.

Ook de heldersten en schrandersten van ons geslacht hebben hunne tijden van dofheid; ligchamelijke stoornis kan die verwekken, maar ook langdurige of te sterke inspanning van den geest, te lang waken, ligchamelijke vermoeijenis, diepe ziele-smart: de werkende geest deelt met al wat werkt de overeenkomstige gevolgen. Zoo kan hij vermoeid zijn en zijn waken tot een minimum zien dalen.

In den normalen toestand behoeft de menschelijke geest, om regt goed werkzaam te zijn, na eenige uren arbeid rust, en, zal door die rust zijne werkzaamheid weder goed hersteld worden, zoo moet die rust eenige uren duren. Die rust noemt men dan *slaap*.

Het is in hooge mate opmerkelijk, dat bij vermoeijenis van het ligchaam, waarbij de geest zich niet in het allermindst inspande, diezelfde slaap na eenige uren wordt gevorderd en ook hier eenige uren moet aanhouden, zal het ligchaam hersteld zijn. De zaak is in het geheel niet moeijelijk te verklaren. Elke slaap gaat van het ligchaam uit; bij het waken vermoeit de geest het ligchaam; geestes-inspanning en spier-inspanning geven ligchamelijke vermoeijenis. De vermoeijenis alzoo, die wij ontwaren na langdurige geestes-inspanning, is geen geestelijke, maar ligchamelijke vermoeijenis; onze oogen worden rood en het hoofd wordt warm, en wij behoeven dus niet meer te vragen, of ons ligchaam dan ook rust behoeft. En dat slaap eene werking des ligchaams is, heeft RICHERAND volkomen bewezen, door aan te toonen, dat de hersenen gedurende den slaap rijkelijk met bloed gevuld zijn. Trouwens, wie weet het niet bij eigen ervaring? Sta slechts midden in uwen slaap op en bezie uwe oogen, hoe zij vol zijn van bloed; of slaap vrij uit en bezie uwe oogen bij het ontwaken, hoe zij gezwollen zijn.

Slapen is dan eene werking des ligchaams, een eigen toestand, waarbij de bloedsomloop aanzienlijk gewijzigd is, zoodanig, dat, hetgeen wakende van dat ligchaam werkzaam was, nu in mindere werking is begrepen, of in andere, en het zich alzoo herstellen kan. Ik verklaar hier natuurlijk niet, maar ik duid aan.

Bij alle dieren, die slapen, en bij den mensch zijn gedurende den slaap zeer vele verrigtingen gewijzigd. De ademhaling is langzamer en dieper, de bloedzuivering alzoo eene andere; de hartslag is krachtiger, de huid geneigd tot uitwaseming, en, wat opmerkelijk is, alle zintuigen zijn in rust. Dit zoover het ligchaam aangaat, maar de geest rust ook; hij *leeft voort*, want straks zal hij zijn aanzijn weder doen blijken, doch van zijne werking is geen enkel spoor te vinden, geen opnemen van iets uit de buitenwereld, geen inwendige verwerking van iets hoe genaamd, en, wat in hooge mate onze aandacht verdient, zelfs niet die beweging, waardoor die geest weet, dat hij er is. Het bewustzijn ontbreekt volkomen en het *cogito ergo sum* is, zoolang de slaap duurt, van geene toepassing. Er wordt niet gedacht en de geest leeft toch.

De waarheid, die ik hier eenvoudig in het licht heb gesteld, is voor ons menschen van de hoogste aangelegenheid. Te beweren, dat wij in onzen slaap wel bewustzijn hebben, maar ons van dat bewustzijn niet bewust zijn, is volmaakte onzin: een bewustzijn, waarvan ik mij niet bewust ben, bestaat niet. Derhalve leert ons de slaap, dat onze geest op aarde leven kan zonder zich bewust te zijn.

Is zulk een toestand ook na onzen dood bestaanbaar? Kan onze geest ook slapen, wanneer hij van het ligchaam gescheiden is? Geen schepsel kan hier een bepaald antwoord geven. Hier op aarde hangt de slaap van het ligchaam af, en zoo wij na onzen dood niet weder een ligchaam bekomen, hebben wij geen grond, iets anders te meenen, dan dat onze geest na den dood zich voortdurend bewust blijft, en wel als redelijk wezen, dus als persoon. Maar laat ons toch wijs zijn en slechts *mensch* noemen, wat wij op aarde onder dien naam verstaan!

Dat onze geest leeft, terwijl wij slapen, leeren zij, die zelfs

onder kanongebulder niet wakker worden, want zijn zij uitgeslapen, zoo zijn zij als weleer; maar er zijn er ook, die door het gegons van eene mug worden gewekt. De diepte van den slaap hangt deels van het ligchaam, deels van den geest af; het eerste blijkt ten duideljkste uit de gevolgen van slaapverwekkende middelen. De geest, die zich zelve bewust wil blijven, die wil blijven waken, die wakker blijven wil, kan intusschen ook den slaap terugdringen of dien onvolkomen maken; dan wordt hierdoor het ligchaam belet in zijne normale werking. Wie zich met eene gedachte ter ruste begeeft, welke hem sterk bezighoudt, zal niet of slecht slapen: het is een strijd tusschen geest en stof.

Uit dit laatste vloeit onmiddellijk voort, dat, in het algemeen genomen, de doffe geesten de zware en lange slapers zijn, en dat daarentegen de heldere geesten aan weinig slaap genoeg hebben. Op dezen regel zijn echter gewigtige uitzonderingen; ik ken althans uitstekend heldere hoofden, die veel slaap behoeven en dan altoos in diepen slaap verkeerden: hoe zou het ook anders mogelijk kunnen zijn bij die oneindige verscheidenheid van geest en ligchaam?

De toestand, dien wij *droomen* noemen, heeft vele hoofden beziggehouden. Waar droomen bestaat, moet ik een derden toestand erkennen: het is geen waken en het is geen slapen. Het zou goed zijn onder droomen ook menigen vorm van krankzinnigheid te verstaan, alsmede den toestand van den naar wraak dorstende, van den door drift vervoerde, en zeker ook dien van menigen dronkaard; maar men heeft nu eenmaal het woord *droomen* gebruikt voor een eigenaardig leven van den geest, dat den slaap afwisselt. Hierover dus vooreerst een woord; maar ik zou wenschen een *genus* droomen te erkennen, waarvan hetgeen gewoonlijk droomen genoemd wordt eene *species* zijn zou.

Het droomen, dat den slaap afwisselt, gaat zonder tegenspraak van het ligchaam uit; het is eene verhoogde werking van het een of ander orgaan: van de maag of het darmkanaal, wanneer men te veel gegeten heeft, van de longen of het hart, wanneer

deze ziekelijk zijn. Met die werking vangt het droomen aan; zij trekt nu onzen geest in haren kring, zooals bij waken eene wond in onze huid dat waken mede bepaalt. In het laatste geval hebben wij niet slechts het gevoel van pijn, dat is het bewustzijn van pijn, maar ook al de redeneringen en aandoeeningen, die daaraan verbonden zijn. En is die pijn belangrijk, zoo kan de overige werking van onzen geest tijdelijk stilstaan en zijn geheele zijn zich tot die pijn bepalen.

Zoo is het nu bij het droomen: de werking gaat uit van een orgaan van het ligchaam; daardoor wordt het bewustzijn meerder of minder sterk gewekt en nu een gedachtenkring geschapen, die met den toestand van het overprikkelde orgaan in harmonie is, een gedachtengang, die, bij weinig bewustzijn, vreemdsoortig en als met sprongen voortgaat, maar die bij meer bewustzijn zeer geregeld zijn kan. Twee voorbeelden zullen het ophelderen.

Hij, die kort vóór den slaap veel en zwaar voedsel gebruikt heeft, zou, indien hij bleef waken, in liggende houding zeker eenig gevoel van bezwaar of benaauwdheid daarvan ondervinden. Hij slaapt nu in en droomt na eenigen tijd dezen of genen toestand, die hem inderdaad niet op zijn gemak doet zijn, bijv. hij valt van eene hoogte af of komt in eenigerlei ander gevaar; hij slaapt weder in en droomt weldra een anderen, hem bezwarenden staat, en dat gaat voort, tot de spijs meer of min verteerd is. De geest wordt hier werkelijk door het ligchaam tijdelijk gewekt, en wel door een orgaan des ligchaams, zooals boven bij de wond.

Iemand zoekt naar de oplossing van eene voor hem moeilijke vraag en slaapt onder de vermoeienis daarvan in. Zijne hersenen zijn nu het orgaan, waarvan de werking uitgaat; eerst slaapt hij, maar dan gaat hij droomen, dat is, hij wekt tijdelijk zijn geest, en daar zijne hersenen nu de wekkers zijn, droomt hij dingen, die zich om het vraagstuk bewegen, en vindt hij in zijn droomen soms de oplossing; maar daar hij droomt, blijft hem die oplossing niet bij. De uitmuntende onderwijzer TRP heeft mij in het bijzijn van zijne vrouw verhaald, dat hij zeer dikwerf wiskundige vraagstukken, die hem moeilijk waren, in

zijnen droom oploste; maar, daar zij weder verloren gingen en hij hierover klaagde, luisterde voortaan zijne vrouw naar hetgeen hij hardop droomde en teekende zij de uitkomst op, waarmede TIP dan den volgenden dag gelukkig was.

Grenzenloos zou het aantal gevallen zijn, dat men van droomen zou kunnen opteekenen; het medegedeelde moge voldoende zijn, om droomen te houden voor een tijdelijk meer of min bewust waken, verwekt door een toestand van een orgaan des ligchaams.

Dronkenschap eindigt regelmatig in een diepen slaap, en wat voorafgaat is in waarheid eene soort van droom, eene tijdelijke werking van den geest, opgewekt door een orgaan des ligchaams. Alkohol en eenige andere zelfstandigheden zijn tot het voortbrengen van dien toestand in staat.

Nijd, haat, wraak, zelfs drift, hebben met droomen dit gemeen, niet alleen dat zij tijdelijke toestanden zijn, maar ook dat zekere deelen van het ligchaam de bron zijn, waaruit de ziekelijke werking van den geest ontspruit. Die lichamelijke stoornis intuschen is weder op hare beurt verwekt door eene gewelddadige beweging van den geest, zoodat door deze leer waarlijk geene verschooning voor onze handelingen wordt gepredikt. En twijfelt gij nog, of de driftige lichamelijk gestoord is, zie hem dan met stuiptrekkende spieren en met een hoofd als bloed voor u staan. De nijd knijpt het vleesch van het lijf en de haat doet in allerlei ziekelijkheid vervallen; en wat de wraak aangaat: zij is wel de rampzaligste droom, dien een mensch droomen kan. Maar aan toerekenbaarheid twijfel ik voor mij zelven geen oogenblik.

Wat *krankzinnigheid* betreft, hier twijfelt geen mensch meer in onze dagen aan het bestaan van stoffelijke oorzaken, waardoor de werking van den geest wordt gestoord, ook niet daar, waar ziekelijke geestelijke werking voorafging, bijv. hoogmoed, teleurgestelde liefde, overdreven godsdienstzin, geldzucht, enz. Bijv. de hoogmoedige is aanvankelijk meester van zijn hoogmoed; hij wordt dat minder en minder; en ontstaat hersenlijden, en van nu aan is er krankzinnigheid.

Het *ijlen* grenst aan het droomen, maar is daarvan toch wezentlijk onderscheiden, doordat het droomen kan worden opgeheven door oorzaken van buiten en het ijlen niet zoo geheel. Bij het ijlen bestaat, evenals bij het droomen, in meerdere of mindere mate bewustheid, zooals daar meestal afgewisseld door onbewustheid; van daar dan het gebrek in zamenhang van hetgeen gedacht wordt. Bij het ijlen wordt, evenals bij het droomen, de impuls gegeven door een gestoorden toestand van het ligchaam, en het ijlen verschilt dan ook naar mate een ander orgaan van het ligchaam den geest in beweging zet. Het verschilt, even als het droomen, naar den aard van elken mensch, zoodat een onopregte u in zijn ijlen voortdurend tracht te misleiden en een goedaardige dikwerf in zijn droevigen toestand een aandoenlijk lied aanheft; dit verschil wordt ook bij krankzinnigen standvastig opgemerkt. Overigens ontwaart men bij ijlen als bij droomen en bij krankzinnigheid een groot verschil, naar den aard van het orgaan, dat tot de stoornis de aanleiding gaf. Zoo meenen de ijlenden in koortsziekten van overigens niet zeer bedenkelijken aard, in een warm land te verkeeren of eene zeereis te maken naar warme gewesten, enz. Opmerkelijk is het ijlen bij *delirium tremens* (drinkers-ziekte); zonder onderscheid zijn deze ongelukkigen onophoudelijk bezig met ratten en muizen, zij wanen zich er door omgeven en er door geplaagd en gemarteld.

Van ijlen herinneren de zieken zich na herstelling zelden veel, soms zelfs niets. In het levensberigt van MIQUEL heb ik een belangrijk voorbeeld gegeven van een eigen leven, als het ware door een ander persoon geleid. Bij krankzinnigheid weet ook de zieke na herstelling zelden, hoe hij heeft bestaan.

Rekenschap te geven van de wijze, waarop de geest werkt gedurende die stoornissen, ligt buiten ons bereik. Wij zien er intusschen duidelijk den geduchten invloed in van ons ligchaam op het bestaan van ons menschen hier beneden, en wij worden er als met den vinger op gewezen, dat het *mens sana in corpore sano* eene gewigtige waarheid is. Ik beweere niet, dat de geest, die in een ziekelijk ligchaam woont, niet gezond zou kunnen

denken, gevoelen of willen, maar ik beweer voor vast, dat de meest echte gezondheid van den geest alleen dan zal bestaan, wanneer het ligchaam regt gezond is.

Overigens zijn de genoemde ziekelijke toestanden van den geest inzonderheid gekenmerkt door onjuistheid in de *verbinding* der begrippen. Alleen bij krankzinnigheid kunnen ook de *begrippen*, waarvan men uitgaat, volkomen onjuist zijn, hetgeen wijst op eene grootere hevigheid der aandoening. Bij haat en wraak is de verbinding der begrippen veelal zeer juist, maar zijn de begrippen zelve altoos ziekelijk: de moordenaar weet zijn doel dikwerf met groote scherpzinnigheid te bereiken, maar het grondbegrip, dat hem bezighoudt, heeft geen schijn meer van waarheid of juistheid.

Eindelijk *flaauwte*: deze toestand grenst aan slaap; haar ergste graad is schijndood; van het bewustzijn bestaat geen spoor en het is òf niet òf moeilijk door uitwendige middelen te verschijn te roepen. Van slaap verschilt flaauwte, doordat bij haar het bloed juist van de hersenen wordt afgeleid, zooals ook blijken kan uit het bleek worden van het gelaat, en bij het terugkeeren van bloed naar het hoofd verdwijnt de flaauwte. Congestie van bloed naar het hoofd en groote afvoer van bloed van het hoofd kunnen dus tijdelijk het bewustzijn opheffen. Bij *beroerte* bestaat een ziekelijke, diepe slaap, veroorzaakt door ophooping van bloed in het hoofd. Bij stuipen, vallende ziekte en andere ongesteldheden wijkt weder het bewustzijn tijdelijk, zonder twijfel door te sterke toevloeiing van bloed naar de hersenen.

Verwijlen wij nu een weinig bij *de toestanden, waarin de gezonde, wakende menschelijke geest verkeereren kan*. Die toestanden zijn dan denken, gevoelen en willen.

Het *denken* noem ik te bestaan, wanneer een begrip, eenvoudig of zamengesteld, door het bewustzijn wordt opgenomen. Dat denken wordt redeneren, indien begrippen door het bewustzijn naar bepaalde regelen worden behandeld. Een *begrip* is eene onstoffelijke zelfstandigheid, die door bewustzijn wordt verstaan.

Het *redeneren* kan in twee rigtingen plaats hebben, namelijk over *hoeveelheden* en over *hoedanigheden*; het eerste wordt *wiskunde* genoemd, het tweede *redeneerkunde*. De grondslagen van beide zijn volmaakt dezelfde.

Tot die grondslagen behooren zoodanige waarheden, die wij onmiddellijk als waar erkennen, die geen bewijs behoeven of ook zelfs niet wel kunnen bewezen worden; men noemt ze *axiomata*.

Zoo ligt dan op den diepsten bodem van onzen geest meer dan ééne waarheid, waarvan de kracht voor ons absoluut is (bijv. het geheel is grooter dan een zijner deelen), en zoo is dan ons redeneren in hoeveelheden of in hoedanigheden niets anders, dan het vergrooten van het aantal waarheden in ons door het verwerken van onze begrippen naar vaste regelen, altoos uitgaande van die grondwaarheden.

Onder *gevoelen* verstaan wij altijd twee zaken, onderling verbonden (er is hier natuurlijk alleen sprake van geestelijk gevoelen): het bewustzijn neemt tot zich of ontvangt een begrip van eenvoudigen of meer zamengestelden aard, en door zeker vermogen in ons wordt dat begrip omgeven door iets, dat in twee rigtingen tot het bewustzijn spreken kan, namelijk op aantrekkende en op afstootende wijze. Wat ons afstoot, noemen wij *onaangenaam*, en wat ons aantrekt, noemen wij *aangenaam*, en beide deze toestanden noemen wij *gevoel*.

Het gevoel is alleen gezond, wanneer het een juist begrip tot kern heeft; geestvervoering, dweeperij en soortgelijke toestanden zijn ziekelijk: zij missen die kern.

Eene *waarheid* kan *erkend*, maar zij kan ook *gevoeld* worden. Dat 2 maal 3 gelijk 6 is, wordt erkend en kan zelfs niet gevoeld worden; maar dat het zoet is een vriend te hebben, is eene waarheid, die niet slechts erkend, maar ook gevoeld wordt. Zoo vervallen dan de waarheden, die ons toevloeijen of die wij vinden, in eenvoudige waarheden en in dezulke, die door ons gevoel worden opgenomen.

Onze geest kan tot zekere mate voldaan zijn in de overweging van waarheden en in het besef van het goede, dat daarin leeft, en alzoo in zekere inwendige beweging verkeerend, waarbij

het aantal waarheden en de omvang van ons gevoel worden vergroot. Men noemt dit *inwendig leven*. Wordt daarin, naast hetgeen waar is, ook opgenomen hetgeen goed en schoon is, dan wordt de overweging, die òf *contemplatief* òf *actief* kan zijn, van verstandelijk *zedelijk*; en verheft zich die overweging tot den Almagtige, zoo wordt zij *godsdienstig*.

Dus kunnen wij het inwendige leven splitsen in drieën, in een enkel *verstandelijk*, een *zedelijk*, en een *godsdienstig* leven. In het eerste kan het gevoel veelal buiten het spel zijn; in het tweede speelt het, maar altoos door het verstand bewaakt, eene gewigtige rol; in het godsdienstige leven verheft zich het gevoel tot de hoogte, waartoe het stijgen kan in de rigting van den Almagtige. Maar de verstandelijke kern blijft nooit ontbreken. Ik moet hier veel sterker spreken: *de echtheid en zuiverheid van onze godsdienst berusten in de eerste plaats op de zuiverheid van ons Godsbegrip; is dit begrip gezond, waarachtig en echt, dan mag ons gevoel ons op zijne vleugelen nemen en ons voeren in hoogere gewesten, maar ook dan alleen.*

De in zich zelf verkeerende menschelijke geest kan een voor-nemen tot *handelen* vaststellen, en dat handelen kan zijn naar buiten of ook den geest zelveu betreffen. Datgene, waarvan zulke voornemens uitgaan, noemt men onzen *wil*. De geest kiest uit zekere regelen en stelt sommige van die regelen vast als zijne rigtsnoeren; hij is dan wetgever voor zich zelveu. Dat vaststellen maar tevens het handhaven van die wetten noemt men het *willen* van den mensch. De wil in ons is alzoo eene soort van grondwet-gever. De vastgestelde wetten behoeven volstrekt niet naar buiten te werken; doen zij dat, dan is de wil in *handelen* overgegaan; zij kunnen in ons binnenste verborgen blijven, maar zij zijn dan toch altoos onze rigtsnoeren, tenzij wij ze later wijzigen.

Een zuivere wil is alleen gegrondvest in waarachtigen waarheidszin en in een gezond gevoel; is hij dat niet, dan heet hij *stijfhoofdigheid*, *koppigheid*, *onverzettelijkheid*, enz., en hoe meer hij dit is, des te meer verdient hij den naam van *kwaad*.

Eene onwaarheid heet eene *dwaling*, indien men de waarheid

had kunnen kennen; zij heet *leugen*, indien zij opzettelijk wordt gepleegd. Elke opzettelijke afwijking van de waarheid is *kwaad*; komt daarbij opzettelijke afwijking van ons gezond gevoel, zoo wordt dit kwaad *slechtheid*, en doen wij beiden tot wil of ook tot handelen overslaan, zoo wordt de slechtheid *verdorvenheid*.

De drie vermogens van onzen geest, die men noemt *kenvermogen*, *gevoelvermogen* en *begeervermogen* (voor welk laatste wij het vermogen om te willen hebben in de plaats gesteld, omdat er nog een ander willen is dan begeeren, namelijk *afwijzen*), zijn treffende kiemen van iets hoogers in ons bestaan.

Het *kenvermogen* schept *waarheidszin* en deze op zijne beurt *wetenschap*.

Het *gevoelvermogen* brengt de schoone *kunst* voort en, in hoogerem zin en door waarheidszin krachtig ondersteund, *deugd* en *godsdienszin*.

Het vermogen om te *willen* vormt het *karakter* en geeft uitbreiding aan de *persoonlijkheid*.

Zoo zijn deze drie kiemen dan hemelsche gaven, maar helaas, zij kunnen ook tot rampzaligheid leiden.

De *waarheidszin* kan verminkt en ziekelijk worden en wordt dan *leugen*.

Het *gevoelvermogen* kan ontaarden en tot allerlei afwijking van onzen aanleg leiden, zoodat wij *slecht* worden.

Het vermogen om te *willen* kan ontaarden en den mensch zelfs doen dalen tot den aard van het meest *woeste dier*.

Het is onze taak, deze drie gaven te leeren gebruiken en het misbruik te leeren schuwen; die taak heet *pligt*. Er is ons vrijheid gegeven om te *kieszen*, en wij hebben dus *schuld*, zoo wij met bewustzijn niet het beste kiezen.

De vermogens om te kennen, te gevoelen en te willen openbaren zich dadelijk bij de geboorte van den mensch. Het kind ontvangt indrukken, hem vreemd, het neemt die indrukken op, gevoelt ze als onaangenaam en geeft daarop een teeken van onaangenaam aangedaan te worden; dat alles leert ons het schreeuwen, dat het dadelijk na de geboorte doet. Langzamerhand geeft het kind blijken van ontwikkeling dier drie vermo-

gens, en het duurt niet lang, of er blijkt verschil met andere kinderen. Naar het schijnt wordt het vermogen om te willen zeer snel ontwikkeld.

Wij hebben elders gehandeld over verschillende gaven, die ons bij onze wording zijn toebedeeld; dat verschil heeft dan vooreerst betrekking op de drie vermogens, waarvan wij hier spreken. Sommige kinderen hebben werkelijk een afkeer van het uitbreiden van hun kenvermogen, en er zijn er in waarheid, wier eerste uitingen onwaarheden zijn, terwijl andere dorstig zijn naar kennis en onmiddellijk den zuiversten waarheidszin doen blijken. Het gevoelvermogen is mede zeer verschillend; de aanleg tot schoone kunst is dan ook bij sommige kinderen verbazingwekkend, terwijl andere er niets van verstaan. Eindelijk kan het willen reeds bij een kind tot zeer hooge mate ontwikkeld zijn, terwijl een ander volkomen gaarne volgt wat men het voorhoudt.

Van deze oorspronkelijke verscheidenheid weten wij intusschen verder niets, maar wij hebben geen reden hoegenaamd, om haar uit verschil van stoffelijke organisatie af te leiden. Doen wij dat, dan hebben wij den geheelen draad losgelaten en is het geheele zieleleven, de kiem des noods uitgezonderd, uitkomst van de stof, hetgeen onzinnig is, omdat alle grond ontbreekt.

Hiertegen kan niet worden aangevoerd, dat zekere bepaalde aanleg in de eene familie bestaat en een andere aanleg weder in eene andere familie; want dat het ligchaam een wijzigenden invloed heeft op de vermogens van den geest, kan door geen mensch worden ontkend. Een enkel eenvoudig voorbeeld slechts: geef den moedigste 4 grein braakwijnsteen en gij hebt hem spoedig alle kracht benomen; wie zich hiervan nader overtuigen wil, leze hetgeen JAKOBUS VOSMAER geschreven heeft *over den invloed van de maag op het volksgeluk*. Trouwens, wie erkent niet in de idioten een schedel met een inhoud, die belemmerend moet werken voor den geest? Een *bepalenden* invloed van het ligchaam op onze onstoffelijke vermogens aan te nemen mist allen grond, maar een *wijzigenden* invloed te erkennen is in overeenstemming met onze ervaring.

De vraag kan worden opgeworpen, of bij het toenemen der beschaving de oorspronkelijke menschelijke geest, dat is die, welke een kind bij zijne geboorte verkrijgt, tot hoogere ontwikkeling komen kan dan weleer, toen de mensch nog in onbeschaafdheid leefde. Op die vraag kan men het antwoord geven, wanneer men slechts rondom zich ziet: de kinderen der onbeschaafden, die ons omgeven, zijn in het algemeen veel trager tot ontwikkeling te brengen dan die van beschaafden. Daar zien wij weder duidelijk den wijzigenden invloed van het ligchaam, en er is alzoo niet aan te twijfelen, of ons geslacht is ook daardoor slechts langzaam getreden uit zijn oorspronkelijken toestand, waarin ken-, gevoel- en wilvermogen slechts in kiem bestonden. Voorts vloeit hieruit voort, dat de beschaving, eenmaal in gang, niet in de regte reden der tijden voortgaat, maar in eene hoogere; waaruit dan weder voortvloeit, dat wij, die thans leven, ons onmogelijk eene voorstelling kunnen vormen van de hoogte, waartoe eenmaal de beschaving klimmen kan. Ik heb hierboven verklaard, dat ik voor mij onbepaald hecht aan *la perfectibilité indéfinie du genre humain*.

De drie vermogens, die wij bespreken, doen den mensch bekend worden in zijne licht- en in zijne schaduw-zijden. Wij zagen het reeds, hoe zij kunnen worden misbruikt, maar wij mogen toch ook het oog vestigen op die schoone tempels der wetenschappen, die enkel uit het kenvermogen van den mensch ontstonden; op die tempels der schoone kunst, die door het gevoelvermogen zijn tot stand gebracht; op dat leger van pligten, hetwelk waarheidszin en zedelijk gevoel hebben vastgesteld als zoovele rigtsnoeren onzer handelingen; op dien schoonsten aller tempels, waarin waarheidszin en zedelijk gevoel tot den Oneindige opklimmen en Hem naar vaste grondslagen bidden en danken; eindelijk op dat vaste willen van den met waarheidszin en zedelijk gevoel toegerusten mensch, waarmede hij niet slechts tracht inwendig tot betere uitkomsten te geraken, maar waarmede hij bovendien een aanzienlijk deel der stoffelijke wereld beheerscht en waarvan hij zich bedient om zijne ontwikkeling te bevorderen. Zie den pas geboren mensch daar nederliggen

als een slapenden klomp, en sla dan uw oog rondom u op het leven van staten en volken, en zie eens, wat er van dien slapenden klomp worden kan. Eén voorbeeld slechts: hij zal u op zee door woedende stormen op een stuk hout veilig voeren naar het uiterste deel der aarde.

Liefelijk spreken ons vooral de vruchten toe, die het ontwikkelde gevoelvermogen kan afwerpen, zoo het door waarheidszin opregt wordt ondersteund: de *opregtheid*, de *trouw*, de *vriendschap*, de *liefde* als het hoogste; en dan al die nuancen, zooals *goedhartigheid*, *welwillendheid*, *vrijgevigheid*, *hulpvaardigheid*, *medelijden*. O, het is hier beneden nog zoo kwaad niet, en het zou hier nog veel beter zijn, indien wij allen maar wat beter waren.

Er zijn drie toestanden, waarin wij, voor zoover ons beter deel betreft, kunnen verkeerem, of wilt gij: de mensch kan in zich eene kracht ontwikkelen, die in drie verschillende rigtingen kan spreken, welke elk voor zich eene hoogere plaats in zijn bestaan kunnen bereiken. Die kracht schijnt opgebouwd uit het ken-, gevoel- en wilvermogen, zamen vereenigd; het is in elk geval eene werking, waarin de wil nooit ontbreekt, waarin waarheidszin onmisbaar is, en waarin het gevoelvermogen eene hoofdrol speelt. Ik bedoel *hoop*, *geloof* en *vertrouwen*. Het eerste is een haken naar de vervulling van iets, en wel naar iets beters en hoogers; het tweede is de zoete overtuiging, dat dat haken wel vervuld zal worden, en het derde is de zekerheid, dat die vervulling niet zal uitblijven. Waar de menschelijke geest dat standpunt bereikt, daar begint voor hem *geluk*, daar wordt zijn oog verhelderd, daar ontwaart hij, dat hij *onsterfelijk* is.

Waarlijk, het is hier beneden nog zoo kwaad niet, en het zou veel beter zijn, indien wij slechts den weg wilden gaan, die ons door God zelve in ons hart is aangewezen.

De vermogens, die wij *ken-*, *gevoel-* en *wilvermogen* heeten, kunnen als organen van onzen geest beschouwd worden; wij kunnen hem zelfs zonder deze werktuigen niet denken, ofschoon het toch mogelijk blijft, dat hij dan toch nog zou kunnen bestaan. Die drie vermogens hebben elk voor zich een eigen bestaan, maar in gezonden toestand eischt het willen steeds een

voorafgaand kennen, en in sommige gevallen ook een voorafgaand gevoelen. Waar deze afwezig zijn, bestaat wat wij noemen *onwillekeurigheid*; zoo zijn bij den St. Vitus-dans de spierbewegingen onwillekeurig, en zoo kan bij ziekte het ligchaam buiten den wil tot handelen worden aanezet.

Het gevoelen wordt niet altoos door willen achtervolgd; en wordt het niet door kennen voorafgegaan, zoo is het alweder ziekelijk of welligt op het punt dit te worden. Men kan hier voor alle soorten, die hiertoe behooren, best het woord *dweeperij* gebruiken, waaronder dan verstaan wordt eene verhoogde geestelijke gevoelsstemming, die òf in het geheel niet, òf niet voldoende door het kenvermogen wordt geschraagd. Het kenvermogen alleen is in staat, in vele gevallen op zich zelf gezond werkzaam te zijn, zonder dat gevoelen of willen in het minst daarbij in het spel zijn. Dat is het geval in de geheel zuivere wiskunde en in de geheel zuivere redeneerkunde; de laatste wijkt zelfs van hare rigting, indien een spoor van gevoelen of willen zich daaronder mengen zou, en hij zou een dwaas wezen, die dat gevoelen of willen in de wiskunde ergens zou willen onderschuiven. En zoo is dan ons kenvermogen, met al wat er toe behoort, de grondslag voor het overige van ons bestaan; ons gevoelen en willen moet zich daarop plaatsen, of het zweeft en leidt tot ziekte. En om u op eenmaal te winnen voor deze overtuiging, vraag ik u, of gij uw gebed met de grootste innigheid van uw gemoed tot een God kunt opzenden, dien gij niet erkent als den Eenigen Waren?

Verwijlen wij thans nog bij het zeer groote aantal vermogens of hoedanigheden van onzen geest, waarin het kennen, gevoelen en willen behooren gesplitst te worden.

Tot het *kennen* behooren de volgende deelen. In zijn eenvoudigsten vorm is het kennen *bespeuren*, *bemerken*, voorts *onderscheiden*. Staat men iets langer stil bij hetgeen men bemerkt heeft, dan heet dat *gadeslaan*, *opmerkzaam zijn*, en tracht men door geestelijke aanschouwing zooveel mogelijk met hetgeen men gadeslaat bekend te worden, dan noemt men dit *waarnemen* in wetenschappelijken zin; aan het *onder-*

scheiden alleen wordt die naam echter ook wel toegekend.

Twee gedachten, twee verschijnselen, twee voorwerpen kunnen, nadat zij elk op zich zelf waargenomen zijn, *vergeleken* worden. Men kan daarmede voortgaan en de overeenkomsten en de verschillen aantekenen; zoo ontstaat er *rangschikking*, dat is *orde*, *regelmaat*, *classificatie*, en ziedaar een begin van eigenlijk gezegde *beschaving*.

De vergelijking van twee of meer zaken, waarbij wij verschil of overeenkomst opmerken, onderstelt vooreerst, dat wij aan elk dier zaken eene bepaalde beteekenis gehecht hebben; dit noemt men, om het even, of het zichtbare of onzichtbare dingen geldt, een *begrip*. De behandeling van die begrippen, hunne onderlinge vergelijking en rangschikking noemt men *redeneren*; het opmaken van de einduitkomst heet *besluiten*, en het geheel noemt men *werking des verstands*. *Verstand* is alzoo eene beweging van het kenvermogen in den genoemden zin met het doel, om door vergelijking en rangschikking van begrippen tot nieuwe begrippen te komen, en, daar een begrip steeds eene waarheid is, alzoo tot nieuwe waarheden te geraken. Dit geschiedt door *afleiding* (*deductie*), of door *opklimming* (*inductie*); geldt het hoedanigheden (*qualia*), zoo heet dit *redeneerkunde*, en geldt het hoeveelheden (*quanta*), zoo heet het *wiskunde*.

Zoo wordt een mensch door dit treffende kenvermogen, hem door God gegeven, langs dit eenvoudige snoer een schepper van een oneindig aantal waarheden, de eene al schooner en nuttiger dan de andere.

Hij zou dit alles missen, indien hij bij de dingen niet kon stilstaan, indien hij niet had *attentio animi*, die vruchtbare bron van een breed verstand. Maar hij heeft ook het vermogen, de eenmaal bekomen indrukken, eenvoudige of zamengestelde, eenigen tijd te behouden en ze, als hij ze noodig heeft, met verbazende snelheid te voorschijn te roepen: het *geheugen*. Daardoor wordt zijn bestaan eene magt en zijn wezen meer en meer persoon; daardoor wordt zijn ademen meer en meer leven: in snelle vaart laat hij oud en jong voorbij zich heen gaan; hij vergelijkt met eene snelheid, waarin wij geen tijd-

voorafgaand kennen, en in sommige gevallen ook een voorafgaand gevoelen. Waar deze afwezig zijn, bestaat wat wij noemen *onwillekeurigheid*; zoo zijn bij den St. Vitus-dans de spierbewegingen onwillekeurig, en zoo kan bij ziekte het ligchaam buiten den wil tot handelen worden aangezet.

Het gevoelen wordt niet altoos door willen achtervolgd; en wordt het niet door kennen voorafgegaan, zoo is het alweder ziekelijk of welligt op het punt dit te worden. Men kan hier voor alle soorten, die hiertoe behooren, best het woord *dweeperij* gebruiken, waaronder dan verstaan wordt eene verhoogde geestelijke gevoelsstemming, die òf in het geheel niet, òf niet voldoende door het kenvermogen wordt geschraagd. Het kenvermogen alleen is in staat, in vele gevallen op zich zelf gezond werkzaam te zijn, zonder dat gevoelen of willen in het minst daarbij in het spel zijn. Dat is het geval in de geheel zuivere wiskunde en in de geheel zuivere redeneerkunde; de laatste wijkt zelfs van hare rigting, indien een spoor van gevoelen of willen zich daaronder mengen zou, en hij zou een dwaas wezen, die dat gevoelen of willen in de wiskunde ergens zou willen onderschuiven. En zoo is dan ons kenvermogen, met al wat er toe behoort, de grondslag voor het overige van ons bestaan; ons gevoelen en willen moet zich daarop plaatsens, of het zweeft en leidt tot ziekte. En om u op eenmaal te winnen voor deze overtuiging, vraag ik u, of gij uw gebed met de grootste innigheid van uw gemoed tot een God kunt opzenden, dien gij niet erkent als den Eenigen Waren?

Verwijlen wij thans nog bij het zeer groote aantal vermogens of hoedanigheden van onzen geest, waarin het kennen, gevoelen en willen behooren gesplitst te worden.

Tot het *kennen* behooren de volgende deelen. In zijn eenvoudigsten vorm is het kennen *bespeuren*, *bemerken*, voorts *onderscheiden*. Staat men iets langer stil bij hetgeen men bemerkt heeft, dan heet dat *gadeslaan*, *opmerksaam zijn*, en tracht men door geestelijke aanschouwing zooveel mogelijk met hetgeen men gadeslaat bekend te worden, dan noemt men dit *waarnemen* in wetenschappelijken zin; aan het *onder-*

scheiden alleen wordt die naam echter ook wel toegekend.

Twee gedachten, twee verschijnselen, twee voorwerpen kunnen, nadat zij elk op zich zelf waargenomen zijn, *vergeleken* worden. Men kan daarmede voortgaan en de overeenkomsten en de verschillen aantekenen; zoo ontstaat er *rangschikking*, dat is *orde*, *regelmaat*, *classificatie*, en ziedaar een begin van eigenlijk gezegde *beschaving*.

De vergelijking van twee of meer zaken, waarbij wij verschil of overeenkomst opmerken, onderstelt vooreerst, dat wij aan elk dier zaken eene bepaalde beteekenis gehecht hebben; dit noemt men, om het even, of het zichtbare of onzichtbare dingen geldt, een *begrip*. De behandeling van die begrippen, hunne onderlinge vergelijking en rangschikking noemt men *redeneren*; het opmaken van de einduitkomst heet *besluiten*, en het geheel noemt men *werking des verstands*. *Verstand* is alzoo eene beweging van het kenvermogen in den genoemden zin met het doel, om door vergelijking en rangschikking van begrippen tot nieuwe begrippen te komen, en, daar een begrip steeds eene waarheid is, alzoo tot nieuwe waarheden te geraken. Dit geschiedt door *aflleiding* (*deductie*), of door *opklimming* (*inductie*); geldt het hoedanigheden (*qualia*), zoo heet dit *redeneerkunde*, en geldt het hoeveelheden (*quanta*), zoo heet het *wiskunde*.

Zoo wordt een mensch door dit treffende kenvermogen, hem door God gegeven, langs dit eenvoudige snoer een schepper van een oneindig aantal waarheden, de eene al schooner en nuttiger dan de andere.

Hij zou dit alles missen, indien hij bij de dingen niet kon stilstaan, indien hij niet had *attentio animi*, die vruchtbare bron van een breed verstand. Maar hij heeft ook het vermogen, de eenmaal bekomen indrukken, eenvoudige of zamengestelde, eenigen tijd te behouden en ze, als hij ze noodig heeft, met verbazende snelheid te voorschijn te roepen: het *geheugen*. Daardoor wordt zijn bestaan eene magt en zijn wezen meer en meer persoon; daardoor wordt zijn ademen meer en meer leven: in snelle vaart laat hij oud en jong voorbij zich heen gaan; hij vergelijkt met eene snelheid, waarin wij geen tijd-

deeltjes kunnen onderscheiden, en maakt uit dat oude en nieuwe een besluit op, dat van grooten omvang zijn kan.

Dit weinige mogt nog worden gezegd over het kenvermogen.

Het *gevoelvermogen* heeft zonder het kenvermogen geen steun, maar is het daarin gevestigd, dat is, berust het op *waarheid* en op niets anders dan op heilige waarheid, dan klimt dat gevoelvermogen oneindig hooger. Dit vermogen heeft vleugelen, hetgeen aan het kenvermogen nooit mag worden toegestaan. De waarheidszin zoekt het licht, en het gevoelvermogen zoekt de warmte, en zoo kunnen zij, dooreengeweven, ten hemel stijgen. Het verstand alleen kan daartoe niet opklimmen, en het gevoel alleen zou, indien het daar werkelijk ware aangekomen, niet eenmaal weten, waar het was; maar tot een harmonisch geheel vereenigd, brengen waarheidszin en gevoel den mensch tot zijne meest verhevene bestemming. *Daarin ligt ons eigenlijk leven*, een leven, dat nooit eindigt en daarom *leven* mag heeten.

Wanneer het gevoel zich bepaalt tot het scheppen van toestanden, onzichtbare of zichtbare, dan noemt men het *verbeelding* en geeft er wel den naam aan van *verbeeldingskracht*. Geldt het het vormen van nieuwe gevoelstoestanden, zoo heet het *scheppende verbeelding*, en betreft het de herinnering van gevoelstoestanden, waarin wij vroeger verkeerden, zoo noemt men dit *terugroepende verbeelding*.

Elders, waar ik een eenvoudig woord over de kunst mededeelde, heb ik over het gevoelvermogen van den geest met betrekking tot die *kunst* gehandeld. Hier nog een blik in een veel hooger en vorm van dit gevoel dan het *kunstgevoel* is; die hoogere vorm heet *zedelijkheid*, een nog hoogere *godsdiens*t, en een nog hoogere *godsvrucht*.

De grondslag van deze drie hoogere toestanden van het bestaan der menschen is in het Christendom zóó schoon in het licht gesteld, dat het niet schijnt, dat hierin ooit eenige verbetering zal worden aangebragt. Die grondslag is de *liefde*. Liefde tot de waarheid, alzoo het opnemen van de waarheid op de vleugelen van het gevoel, zal van die liefde wel weder

onafscheidelijk zijn. In de liefde ligt onze hoogste bestemming en tevens het middel om die bestemming te bereiken; ik heb er over gehandeld, waar over *het ware, schoone en goede* gesproken is (bladz. 147), en voeg hierbij nog de belijdenis, dat ik geen andere overtuiging heb, dan dat ons geheele bestaan, zooals de geheele schepping, dient *om de som van het goede te vergrooten*. (Zie bladz. 20, 21, 62 en 153).

Wat eindelijk het willen aangaat, hierbij kan ik kort zijn. Ons streven zij, om niets te willen dan hetgeen waar en goed is, en mogten wij gelukkig genoeg zijn, ook nu en dan het schoone te bereiken, zoo zou dit ons ten zegen komen. *Willen* is, indien wij namelijk als gezonde menschen doen, de grondslag van ons *handelen*; het gaat niet altijd in handelen over en het mag dit niet altijd doen, zoo ons willen niet in elke rigting getoetst is door onzen waarheidszin en ons gevoel.

deeltjes kunnen onderscheiden, en maakt uit dat oude en nieuwe een besluit op, dat van grooten omvang zijn kan.

Dit weinige mogt nog worden gezegd over het kenvermogen.

Het *gevoelvermogen* heeft zonder het kenvermogen geen steun, maar is het daarin gevestigd, dat is, berust het op *waarheid* en op niets anders dan op heilige waarheid, dan klimt dat gevoelvermogen oneindig hooger. Dit vermogen heeft vleugelen, hetgeen aan het kenvermogen nooit mag worden toegestaan. De waarheidszin zoekt het licht, en het gevoelvermogen zoekt de warmte, en zoo kunnen zij, dooreengeweven, ten hemel stijgen. Het verstand alleen kan daartoe niet opklimmen, en het gevoel alleen zou, indien het daar werkelijk ware aangekomen, niet eenmaal weten, waar het was; maar tot een harmonisch geheel vereenigd, brengen waarheidszin en gevoel den mensch tot zijne meest verhevene bestemming. *Daarin ligt ons eigenlijk leven*, een leven, dat nooit eindigt en daarom *leven* mag heeten.

Wanneer het gevoel zich bepaalt tot het scheppen van toestanden, onzichtbare of zichtbare, dan noemt men het *verbeelding* en geeft er wel den naam aan van *verbeeldingskracht*. Geldt het het vormen van nieuwe gevoelstoestanden, zoo heet het *scheppende verbeelding*, en betreft het de herinnering van gevoelstoestanden, waarin wij vroeger verkeerden, zoo noemt men dit *terugroepende verbeelding*.

Elders, waar ik een eenvoudig woord over de kunst mededeelde, heb ik over het gevoelvermogen van den geest met betrekking tot die *kunst* gehandeld. Hier nog een blik in een veel hooger vorm van dit gevoel dan het *kunstgevoel* is; die hoogere vorm heet *zedelijkheid*, een nog hoogere *godsdiens*t, en een nog hoogere *godsvrucht*.

De grondslag van deze drie hoogere toestanden van het bestaan der menschen is in het Christendom zóó schoon in het licht gesteld, dat het niet schijnt, dat hierin ooit eenige verbetering zal worden aangebragt. Die grondslag is de *liefde*. Liefde tot de waarheid, alzoo het opnemen van de waarheid op de vleugelen van het gevoel, zal van die liefde wel weder

onafscheidelijk zijn. In de liefde ligt onze hoogste bestemming en tevens het middel om die bestemming te bereiken; ik heb er over gehandeld, waar over *het ware, schoone en goede* gesproken is (bladz. 147), en voeg hierbij nog de belijdenis, dat ik geen andere overtuiging heb, dan dat ons geheele bestaan, zooals de geheele schepping, dient *om de som van het goede te vergrooten*. (Zie bladz. 20, 21, 62 en 153).

Wat eindelijk het willen aangaat, hierbij kan ik kort zijn. Ons streven zij, om niets te willen dan hetgeen waar en goed is, en mogten wij gelukkig genoeg zijn, ook nu en dan het schoone te bereiken, zoo zou dit ons ten zegen komen. *Willen* is, indien wij namelijk als gezonde menschen doen, de grondslag van ons *handelen*; het gaat niet altijd in handelen over en het mag dit niet altijd doen, zoo ons willen niet in elke rigting getoetst is door onzen waarheidszin en ons gevoel.

DE VROUW.

Welke helft van ons geslacht draagt het meest bij tot den vooruitgang, die door dat geslacht tot stand komt? Ziedaar eene vraag, waarmede men zich veel te weinig heeft beziggehouden, en van de oplossing van die vraag hangt toch een aanzienlijk deel af van hetgeen de toekomst geven zal. De twee helften van dat geslacht zijn twee magten, beide van eigen aard, magten, die wel vele punten van overeenkomst hebben, maar die ook in tal van opzichten niet alleen onderscheiden zijn, maar in zekere mate zelfs lijnrecht tegen elkander overstaan. En uit die overeenkomst en uit dat verschil ontstaat op aarde datgene, wat wij *menschheid* noemen.

Ontleden wij dit een weinig, zoo bekomen wij welligt eenig antwoord op de gestelde vraag.

Denk u de aarde bevolkt met enkel mannen, bij kleine gedeelten als jonge kinderen naar de aarde gebragt. Hoe zou in zulk een toestand de gang der beschaving zijn? Die vraag is natuurlijk slechts vatbaar voor eene beantwoording bij benadering, maar eenig licht kan er toch over opgaan.

De kinderen ontvangen geen liefderijken moederblik, geen liefdevolle zorg, maar worden door de oudere mannen gevoed. Van liefde geene sprake, maar van kracht. Dan zal het u ook

moeijelijk vallen, om u eenige waarachtige beschaving op aarde als mogelijk voor te stellen; want hoezeer in de liefde niet de eenige bron van beschaving gelegen is, zoo is zij toch de voor naamste. De liefde is de zoetste en hechtste band der menschen, zij verzacht de zeden, zonder haar is godsdienst van geen gehalte. Voeg daarbij het gevoel voor het schoone, waarvan de vrouw veel meer de draagster is, dan de meest ontwikkelde man beseft, en gij hebt in die wereld van mannen of geene of slechts eene armoedige schoone kunst.

Maar beginnen wij een weinig vroeger, en denken wij ons in die mannenwereld de eerstelingen op aarde. De man, zich van zijne kracht bewust, is in den ruwen natuurstaat een jager of een visscher; van moord op zijne broeders is hij volstrekt niet afkeerig, indien zij hem slechts hinderen of hij in dien moord zijn voordeel ziet. Dat kunt gij zien op de aarde, waarop thans mannen en vrouwen zamen zijn; in de gedachte wereld van enkel mannen zal dat voorwaar niet beter wezen. Ik vraag u zelfs: door welke kracht zal die ruwheid, die moordlust uit de oorspronkelijke wereld van enkel mannen verdwijnen?

Geene vrouwen op aarde, geene liefderijke verzorging en opvoeding van kinderen! dan ook geen huisgezin, dan ook geen huis, geen vast verblijf, maar een zwervend leven! dan ook geen landbouw, geen verzorging van dieren, die tot nut en voedsel van den mensch strekken! Ik vraag u, hoe zou zulk een geslacht uit zulk een toestand komen?

Wilt gij het echter zoo erg niet nemen, — en ik geef toe, dat eenige vooruitgang in elk geval moet ontstaan, — welnu, denken wij ons dan, dat die mannen langzamerhand uit behoefte en noodzakelijkheid elkander meer en meer gaan verdragen en zich tot een gemeenschappelijk doel bij elkander zullen voegen, dan kan ik mij hierin toch niets anders denken, dan dat de handenarbeid meer zal worden volmaakt, dat er alzoo eene soort van industrie ontstaan kan, dat er in meerdere of mindere mate handel zal worden gedreven, dat men in kennis zal toenemen; dat het verstand zich zal uitbreiden, dat de taal zekere breedte bekomen kan, en dat men zodoende inderdaad eenige

intelligentie op aarde zou kunnen doen leven. Maar ruw en tot ziekelijke krachtsuiting geneigd zal, dunkt mij, nog de beste zijn, die in zulk eene maatschappij verkeert; het beste, het edelste blijft ontbreken; er is zelfs geen kleur en geen gloed aan eenigen toestand, die voorkomt, en mij dunkt, de mannen van zulk eene maatschappij zullen tot den laatsten onverschillig blijven voor het bezit van hun leven.

Het zou niet moeijelijk vallen eene andere aarde te schetsen, waarop wij ons enkel vrouwen denken, aldaar geworden, zooals wij boven hebben gedacht. Maar ik kan dit voorbijgaan, daar het erkend is, dat de kracht ligt bij den man, en de vrouw geschapen is, om hem bij te staan en door zijn bijstand te leven, zooals hij het wenscht en behoeft.

En is dan het goede, dat de aarde kenmerkt met hare twee menschengeslachten, enkel aan de vrouw toe te schrijven? Ja en neen: zij brengt oneindig veel goeds aan, maar ook zij heeft hare schaduwzijde. Wat zij doet, is het ruwe aan den man te ontnemen, hem zachter van aard te maken, in één woord het zedelijk element, dat in hem sluimert, tot ontwikkeling te brengen. Nog eer de jongen het weet, brengt de moeder met haar beminnelijk oog in het kinderhart vonken van hoogere orde; door hare oneindige liefde heeft zij in de twee eerste levensjaren van het kind reeds een wezen van hem gemaakt, dat hij zonder die liefde op aarde nooit zou geworden zijn. Maar ik heb niet noodig de moeder te teekenen in hare oneindigheid; ook niet de zuster in de onschatbaarheid van haar voorbeeld voor den wilden knaap; ook niet de beminnende echtgenoot, die onophoudelijk droomt van het geluk van *haren* vriend, en die niet rust, of die vriend moet gelukkig en moedig aan hare zijde leven, haar zoeken, op haar steunen, van haar ongemerkt kracht opnemen; ook niet de zorgvolle huismoeder, die voor voedsel en deksel, die voor warmte en licht, die nog voor veel meer zorgt van den ochtend tot den avond, en eene bron is van leven, waar zij zich ook bevindt. De vrouw, die hare roeping verstaat, is door God bestemd om het beste op aarde te brengen, te onderhouden en te doen aangroeijen, zoo-

dat die aarde voor den man worde eene plaats, waar hij gaarne leeft en werkt, in welk leven en werken zij dan aanschouwt, wat God haar als pligt heeft opgelegd.

Ik heb volstrekt den lof der vrouwen niet te zingen en bedoel dit ook met deze woorden geenszins; maar ik mag als mijn onwrikbaar oordeel uitspreken, dat, wat er aan beschaving op aarde leeft, daar door de vrouw is gebragt; dat alle vorderingen in beschaving in den grond van haar uitgaan, en dat alzoo de toekomst van ons geheele geslacht aan haar behoort.

Is dit eene waarheid, wil dan toch in Godsnaam haar niet opvoeden zooals men mannen opvoedt. Merk het groote verschil op tusschen beide naturen en ontwikkel elk naar zijn eigen aard. De man bepaalt alsnog, hoe de vrouw zal worden opgevoed, en doet dit naar zijn eigen inzicht; maar de uitkomsten kunnen niet dan ongunstig zijn. Het bijbrengen van eenige kennis uitgenomen, moet de vrouw door de vrouw worden opgevoed, en het allerbeste is, de dochter door hare eigene moeder.

Maar wat verstaat de 19de eeuw van zulke dingen?

Hetgeen in het voorgaande met eenige woorden is aangeduid, wordt door zeer velen niet alleen niet bevestigd, maar feitelijk bestreden. Zij wijzen er op, hoe laag de vrouw staat bij onbeschaafde volken; dat zij bij deze slavin is en niet den minsten zedelijken invloed heeft; dat, wanneer de beschaving eenigermate toeneemt, de vrouw toch altoos nog afhankelijk en aan den man ondergeschikt blijft; dat zelfs in latere tijden die afhankelijkheid en ondergeschiktheid bleven voortleven; dat zij in de eeuw van verlichting en beschaving, zooals men de 19de heet, bijna nergens als politiek persoon erkend is; dat zij zelfs bij haar huwelijk haren naam verliest en zij, zelfs in de meest beschaafde landen, belooft haren man onderdanig te zullen zijn.

Anderen gaan nog verder en wijzen op de veelwijverij, die in minder beschaafden toestand der volken regel was en thans nog bij de millioenen Mahomedanen door hunne godsdienst is toegestaan; bij welke veelwijverij de waarde der vrouw verredaalt onder het peil van eene zelfstandige persoonlijkheid. Zij

noemen voorts de mindere geschiktheid der vrouw, om zich met afgetrokken kundigheden bezig te houden, en de moeite, die het haar kost, om steeds naar geordende regelen hare redebesluiten in te rigten. Voorts, hoe zij zich in het algemeen door haar gevoel laat leiden en zij daardoor alle zekerheid in het voortgaan mist; hoe wel nu en dan de kunst, maar hoe zelden de wetenschap iets aan haar verschuldigd is; hoe zij zich, zoodra zij kan, onttrekt aan allen arbeid, die eenige krachtsinspanning vordert; hoe de bouwkunde, de scheepsbouw en de koophandel, hoe een aanzienlijk deel der industrie buiten haar omgaat, en hoe armoedig de maatschappij zou bestaan, indien de man daaronder niet zijne schouders had gezet.

Al deze gronden worden als feitelijke toestanden erkend, maar ontnemen niets aan hetgeen hierboven is betoogd; er is niet één dier gronden, die niet voldoende kan worden toegelicht.

Het is onbetwistbaar, maar het ligt ook in den aard der zaak, dat aanvankelijk de kracht tegenover de zwakheid een goed figuur zal maken; zij zal zich zelve in de hoogte steken ten koste der zwakheid, die dan ligtelijk geheel kan worden onderdrukt. Dat de vrouw zwak is, is nooit door iemand in ernst ontkend, evenmin als dat de kracht bij den man woont, en zoo is het dan verklaarbaar, dat de vrouw in den natuurstaat tegenover de kracht van den man niets kan doen blijken van hetgeen haar eigen is, maar dat zij altoos in zwakheid gehuld is. Door alle tijden heeft het misbruik, dat de man ligtelijk van zijne kracht maakt, gestrekt om deugden der vrouw te drukken en te onderdrukken, of te beletten, dat zij tot ontwikkeling komen. Deze waarheid, die door niemand zal worden betwist, licht voldoende toe, dat het goede, aan de vrouw eigen, in den natuurstaat volstrekt niet blijken kan; dat bij het toenemen van de beschaving, wegens de overheerschende neiging van den man, dat goede slechts langzaam tot ontwikkeling komt; dat hetgeen den man eigen is en waartoe hij slechts langzaam komt, toch altoos in de geschiedenis van ons geslacht veel vroeger zelfstandigheid verkrijgt dan het waarlijk goede, dat de mannelijke natuur kenmerkt.

Hierbij heb ik nog te voegen, dat het een algemeene regel is, dat het beste komt na het betere en het betere na het goede, een regel, die uit den aard der dingen zeer wel is toe te lichten.

Uit het voorgaande is het duidelijk, dat het waarlijk de schuld der vrouw niet is, indien zij gemaakt wordt tot eene slavin van den man, of indien andere vrouwen naast haar gesteld worden, om hare persoonlijke regten met haar te deelen; en dat zij, geene vrijheid van handelen hebbende, zich ook niet vrij bewegen of zich naar haren aard ontwikkelen kan. Zien wij niet in het plantenrijk, dat klimplanten zich geheel en al voegen naar den stam, waaraan zij gehecht zijn? en indien dan die stam met overvloed van takken voorzien is, zoodat zijne bladeren het licht geheel afsluiten, kan dan de klimplant op dien stam goed gedijen?

Dat de vrouw aan bouwkunst, aan scheepsbouw en scheepvaart geen en aan handel en industrie weinig deel neemt, kan alleen door een dwaas haar tot een verwijt gerekend worden: hare bestemming en haar aard kanten zich lijnrecht tegen allen arbeid, waarbij krachtsinspanning gevorderd wordt. Evenzoo is haar aard gekant tegen bemoeijing in abstracte dingen, en is het beoefenen van wetenschappen volstrekt niet in overeenstemming met het doel, waartoe zij op aarde verschenen is.

Er leeft tot nu toe eene geduchte dwaling op aarde, en die dwaling schijnt in de eeuw van verlichting en beschaving, zooals zij heet, met kracht het hoofd op te steken. Zij is deze: de mannen houden zich voor menschen en willen de vrouwen gaarne tot menschen maken; wat niet overeenkomstig de mannelijke natuur is, keurt de man af, of acht hij niet voldoende. Zoo zijn dan de bronnen van ontwikkeling, voor de vrouw bestemd, steeds door mannen bijeengebragt, en bekomen de vrouwen inzonderheid eene opvoeding, naar den aard van mannen ingerigt. Sommige vrouwen zijn daaraan zóó gewoon en zelfs in den laatsten tijd daarop zóó verzot geworden, dat zij niet rusten, of zij moeten de kennis hebben van een man, den invloed van een man, het gezag van een man, zelfs op politiek

gebied. Zij gevoelen, dat hare stelling nog alles behalve de juiste is, en grijpen dus in den blinde en haken naar rigtingen, waarin zij niet behooren.

Ik laat thans geheel en al de vraag daar, of de vrouw tegenwoordig den man begrijpt, zooals hij in waarheid is, en of de man zich zelven verstaat, zooals hij tegenover de vrouw behoorde te leven. Maar zeker is het, dat, in het algemeen genomen, thans de vrouw zich nog maar weinig van hare hooge roeping bewust is en noch in de maatschappij, noch tegenover den man de plaats inneemt, die haar uitsluitend toekomt.

Die plaats is volstrekt geen plaats van magtsvertooning, in geenerlei opzigt; geen plaats, waar men schittert, of waar men op het openbare leven directen invloed uitoefenen kan. De plaats, der vrouw aangewezen, is eene stille, nederige, hartelijke, liefderijke; het is de plaats, waar het goede leeft, door welk goede het kwade wegsmelt als sneeuw voor de zon. Die plaats is voor een iegelijk niet alleen met klaarheid te schetsen, maar iedereen zelfs van nabij bekend. Behoef ik haar u te noemen?

Zal in het leven van de vrouw eenheid moeten bestaan, of is het haar gegund, een deel van haar leven waarachtig vrouw te zijn en in het overige leven niet? Zij zelve zal daartegen opkomen. Welnu, dan is het leven van de vrouw datgene, wat zij toont in de liefderijke zorg voor haar eigen kroost. Wanneer de vrouw eene waarachtige moeder is, is zij vrouw naar haren aard; maar dan is zij ook moeder en vrouw te gelijk, haar geheele leven door. Zij zelve erkent in het moeder zijn hare bestemming, in het liefderijk verzorgen van haar kroost haar eigenlijk leven; maar dan verzorgt zij dat kroost, niet omdat het *het hare* is, maar omdat zij de draagster der liefde is op aarde; en is zij dat, dan voedt zij overal rondom haar op, waar zij in het leven verkeert; dan heeft zij haren gade lief als haar kroost, dan is zij de goedhartige en welwillende in elke rigting, en doet zij goed, waar zij kan, *uit liefde*.

Zoo is dan de toekomst aan de vrouw: van de achting en den eerbied, die zij geniet, hangt het beste af, dat er in elke maatschappij leeft.

En wat ons mannen aangaat, de vrouwen kunnen overtuigd zijn, dat wij wijs genoeg zijn, om als ons grootste geluk te beschouwen, door eene vrouw, maar nu eene echte, te worden geleid en geraden in onze handelingen. WILHELM VON HUMBOLDT heeft dit met volkomene juistheid in het licht gesteld.

Ik geloof niet, dat het moeilijk is, om het verschil, dat tusschen de beide helften van ons geslacht bestaat, tot zijn grond terug te brengen. Juist omdat hetgeen schoon is, bij voorkeur het eigendom is der vrouw, en de man daarin bij haar verre achterstaat, staat zij, mits zich van haren aard bewust, zedelijk hooger dan de man. Het schoone toch is de band, die het ware met het goede vereenigt.

Staat dan de vrouw in het schoone hooger dan de man, — en het verschil in hoogte is aanzienlijk, — dan staat de vrouw ook digter bij het goede en evenzoo ook bij het ware.

Wat het eerste aangaat: dat echte godsdienst, in den zin van *culte de Dieu*, bij de vrouw veel hooger staat dan bij den man, is een algemeen erkend feit; trouwens alleen daar, waar de liefde woont en de liefde troont, is ware *culte de Dieu* bestaanbaar. Haar geloof is de voornaamste bron van de kracht der vrouw, en de ware vrouw put dan ook hare liefde uit God alleen. De man kan in zijne kracht verbazend zijn; de vrouw is, waar zij is op haar waarachtig standpunt, oneindig in kracht.

Maar de vrouw is ook digter bij de waarheid dan de man, indien zij eene ware vrouw is. Het moet uit het oogpunt van nuttige toepassing hoog worden gewaardeerd, dat de man langs den weg van rede-besluiten tot nieuwe waarheden kan komen. Maar waarheden, door intuïtie verkregen, staan hooger, en op de vraag: wie het dichtst bij *de waarheid* staat, hij, die er door lange redeneringen toe komt, of zij, die slechts te grijpen heeft om haar te hebben, is het antwoord in de vraag zelve gelegen. En wat aan eene vrouw soms verweten wordt, dat zij in het doen van lange betoogen liever niet medegaat, is juist het gevolg van haar voorregt, dat zij — niet alle waarheden, maar — alle waarheden, die zij voor haar leven noodig heeft, niet bij redenering, maar bij intuïtie bekomt. Maar dan

staat ook eene vrouw digter bij die waarheden dan de man.

De intuïtieve waarheden zijn nu, naar hetgeen ik elders, zoo ik hoop, duidelijk heb uiteengezet, die waarheden, waarbij de mensch juist het grootste belang heeft. In onze natuur liggen daarvan twee soorten verborgen, zooals wij zagen, *evidentiae immediatae* of dezulke, die ieder mensch van nature heeft, en *evidentiae mediatae*, die zij vooral hebben, welke het digtst bij de waarheid staan. De vrouwelijke natuur heeft het onschatbaar voorregt, dat bijna alle dingen, die zij vatten kan, haar zonder redenering toevloeijen.

Het is wel duidelijk, dat ik hierbij steeds het oog heb op vrouwen, wier vrouwelijke aard niet alleen onvervalscht gebleven is, maar ook tot zekere mate ontwikkeld is geworden. Waar beiden het geval is, daar staat de vrouw hooger dan de man, niet alleen in het schoone, maar ook in het goede en in het ware, en daarom is aan haar de toekomst.

Aan haar dan ook hetgeen er thans op aarde leeft aan waarachtige humaniteit. En ben ik de eenige, die dit beweert, of wordt dit thans niet luide verkondigd over de geheele beschaafde wereld? Is de eer, aan de vrouwen toegekend, niet in regtstreeksche harmonie met de ware beschaving van een land? Waarom geeft men aan de vrouw steeds de eereplaats in bijeenkomsten? en waarom zal men tegenover haar in behoorlijke vormen gekleed verschijnen? waarom spreekt men tot haar op meer naauwgezette wijze, dan mannen onder elkander doen? waarom zal men jegens haar steeds zachtzinniger en toegeven-der te werk gaan dan jegens den man? Zijn dit niet zoovele teekenen, dat men, bewust of onbewust, aan haar den palmtak toekent?

Maar ik ben een dwaas, dat ik zooveel woorden gebruik. Is het anders denkbaar, dat een man, op welken leeftijd dan ook, zoo hij de liefde van eene echte moeder volop genoten heeft, in die moeder of in hare nagedachtenis niet het geheele geslacht vereeren zou, waartoe die moeder behoort of heeft behoord?

Aan de vrouwen de toekomst! Maar dat zij dan in Godsnaam geen mannen worden en haar hart blijve een vrouwen-

hart, met dat eigenaardige, dat door von HUMBOLDT zoo keurig is geteekend. Verstik dat hart niet onder kundigheden, en dood dat hart niet door het te overstelpen met aan dat hart vreemde dingen. Onze tijd walgt, zooals men vroeger deed, van verwijfde mannen; in de oogen van de beide helften van ons geslacht zijn zij even onaangenaam; en gij wilt in deze dagen van het vrouwengeslacht hoogere burger-kinderen maken, vergetende, dat, indien het u gelukte, gij de moeders zoudt dooden en met haar de toekomst van ons geslacht. Gelukt het u — maar het zal u niet gelukken: *naturam expellas furca, tamen usque recurret* (HORATIUS), — om aan de vrouw de kennis bij te brengen, waarmede gij reeds den man overlaadt: weet dan zeker, dat gij de liefde in haar gedood hebt en alles hebt verwoest, wat uit die liefde zijn bestaan put.

Maar ook de vrouwen mogen meer en meer doordrongen worden van hare hooge roeping. Ik zal er haar geen verwijt van maken, want juist zij hangen voor een zeer groot deel af van de indrukken, die zij in hare eerste jeugd ontvangen hebben, en die, indien zij niet goed waren, niet, zooals bij de jongens, door andere indrukken van buiten meer of min kunnen worden gewijzigd. Het *mal moertje mal kindje* geldt bij de meisjes uit den aard der zaak veel meer dan bij de jongens. Van toerekenbaarheid is alzoo geen sprake hoegenaamd; maar waarheid is het, dat de vrouw niets beter doen kan, dan haar gansche leven door de overtuiging vast te houden: *mijn invloed, ook in kleinen kring, is altijd groot*. Hoe menig man gaat er niet onder, eenvoudig omdat de vrouw niet weet, wat eene vrouw is, en hoe menig gezin is er niet ongelukkig, alleen omdat de moeder niet weet, dat eene ware moeder een engel is, een bode van God, die het goede, schoone en ware van den hemel overbrengt in de harten van hare kinderen en van haren echtgenoot!

Gij hebt hierboven gezegd, dat de vrouw bij haar huwelijk zelfs haren naam verliest, en gij ontkent dus al deze dingen! Maar gij vergeet, dat zij daardoor met haren man *één* wordt en dat de uitvoerende magt natuurlijk daar ligt, waar de kracht is.

Hooren wij MIRZA-SCHAFFY, aan wien de waarde der vrouw wel bekend is.

- „De reine vrouw is als een beek, wier water
 „Der bron ontspringt, en met zijn frisch geklater
 „Ons tegenkabbelt, vriendelijk en klaar;
 „De beek verkwikt ons slechts, zij draagt geen lasten,
 „Maar die zich buigen onder trotsche masten, —
 „De breedste stroomen, — voeden zich uit haar.”

In het voorgaande is bijna niets vervat over de schaduwzijden van den vrouwelijken aard. Dat is niet moeilijk te verklaren, want, zoo dit al zijne nuttigheid hebben zou in een Fragment als dit, zou ik toch billijker wijze eene uitvoerige uiteenzetting moeten doen voorafgaan van de gebreken van ons mannen, en in de eerste plaats van die van mij zelve. In het laatste zou ik geen bezwaar hoegenaamd hebben: ik sta op het punt, om eene Christelijke uitdrukking te bezigen, aan God rekenschap af te leggen van hetgeen ik niet goed deed, en ik kan oneindig gemakkelijker die rekenschap geven aan medemenschen, die welligt ook niet alles goed hebben gedaan. Maar welk heil zou daarin voor iemand gelegen zijn? Laten wij het *wij struikelen allen in velen* rondborstig uitspreken, want het staat vast, dat vrouwen en mannen hunne schaduwzijden hebben.

Wat wij in het voorgaande deden, was in waarheid slechts één enkel gezigtspunt aanwijzen, namelijk: dat de ware beschaving door de vrouw op aarde is gebragt en dat de voordeelingen van ons geslacht hierin van haar afhankelijk zijn.

Wat kan er gedaan worden om dit grootsche doel te bevorderen? Hoogescholen, grootsche inrigtingen, uniforme opvoeding van Staats-wege, zooals men voor de jongens heeft ingevoerd? veel kennis, vooral veel natuurkennis, eene ruimere hoeveelheid wiskunde en vooral consequent redeneren? en, opdat de vrouw toch in alles gelijk zou worden aan den man, eene plaatsing van de meisjes naast de jongens op de Hoogere Burgerscholen, om alzoo te verkrijgen uniforme Hoogere Burgeressen?

Op deze vragen geeft onze tegenwoordige tijd veelal positieve antwoorden, en eenige vrouwen, die niet zeer vertrouwd zijn

met haren verheven aanleg, sluiten zich daaraan; zij spreken van emancipatie en willen gelijke politieke regten hebben als de mannen, zoodat zij even vrij kunnen spreken over vrijzinnigheid en clericalisme, als sommige Mijne Heeren dit doen in deze dagen.

Eigentlijk zijn deze dwaasheden te dwaas om er bij stil te staan. Onnatuurlijk zijn zij echter bij sommige vrouwen niet, want zij zien in deze dagen ons mannen zulke dwaasheden doen en hooren ons zulke dwaasheden uitspreken, dat zij, om ons meer of min nabij te blijven, welstaanshalve wat behooren mede te gaan. Dit een en ander is echter eene koortsachtigheid van onze zoo schitterende eeuw, en ik twijfel geen oogenblik, aan de hand der geschiedenis, of de koorts, die Europa bevangt, zal wel door eene weldadige transspiratie worden opgelost, zoo de groote Geneesmeester niet weder eene duchtige aderlating voor de volken noodig acht.

De natuur der dingen gaat rustig voort; gij kunt haar niet uitdrijven, of, gelukt het u door de voordeur, zoo keert zij dadelijk door de achterdeur terug. De aard der vrouw is liefde, en echte liefde kan alleen in God gegrondvest zijn. Zoo is haar leven dan volkomen individuëel, en is eene uniforme opvoeding voor haar slechts een middel om haar te schaden. Zij ontvangt hare beste krachten volstrekt niet van deze aarde, maar regstreeks van God, en plant hetgeen zij van Hem ontvangen heeft, telkens over in een menschenhart, in dat van een huisgenoot of van den kleinen kring, waarin zij zich verder beweegt, in dat van haar kroost, zoo zij het heeft, of van degenen, die aan hare zorg zijn toevertrouwd, in dat van haren vriend, in dat van haren echtgenoot.

Zoo is dan de vrouw volstrekt niet bestemd, om op het groote tooneel der wereld te verschijnen, maar om in de stilte goed te doen; en zoo geeft zij dat goede aan anderen, om het op het groote wereldtooneel te brengen. Wie dit voorbijziet, schendt de regeling, de verdeeling der krachten, zooals God die op aarde gewild heeft. Bij den man ligt de kracht, aan hem is de uitvoering toevertrouwd; daarom heeft hij eene ruime mate van

kennis en een breed oordeel noodig: bij de vrouw het gevoel, de diepte en de verhevenheid der gedachten, de zuiverheid van zin; bij haar het meeste godsdienstig leven. Zoo gaat dan de vrouw den man in het goede steeds voor en geeft het hem ter uitvoering, maar zij beweegt zich niet op dat terrein, tenzij zij zich gelieft te verlagen en te vergeten, dat zij het goud opdelft en den man aanbiedt, om het in den kroes te smelten en het daarna ten algemeenen nutte aan te bieden.

Daarom is ook een man, die eene beste vrouw heeft, zoo gelukkig, en kan een man, die dat geluk mist, niet worden, hetgeen waartoe hij anders in staat zou zijn.

De moeder heeft bovendien nog twee geduchte pligten te vervullen: zij moet hare dochters opvoeden tot aanstaande echtgenooten, huisvrouwen en moeders, die beter zijn dan zij zelve is; maar zij moet ook hare zonen opvoeden tot mannen, tot vlijtige, moedige en krachtige burgers van den Staat; het genie, dat hier en daar onder haar kroost schuilt, moet zij weten te erkennen en naar vermogen weten te steunen. Van waar de helden, van waar de kunstenaars, van waar de groote mannen der wetenschap, van waar vooral de mannen van karakter, van beginsel en van edele zelfopoffering? Waren zij niet eenmaal behoefteige zuigelingen, daarna onnoozele knapen, vervolgens jongens, die daar heenliepen, zich onbewust van het vuur, dat in hen brandt? Moet dat vuur zijn eigen weg banen, of kan het ook geholpen worden en ten beste worden geleid? Wie ziet dat vuur het eerst, of wie kan althans dat vuur het eerst zien? Ik heb den naam niet uit te spreken van haar, die daartoe alleen in staat is. Alle mannen, die wat geworden zijn, en die niet ontbloot waren van een hart, hebben dat, naast God, aan hunne moeders dankbaar toegewezen: wie is er, die het ontkent?

Zoo is dan de werkplaats der vrouw volstrekt niet de vergaderzaal, waar men debatteert, niet de klub, niet de vereeniging, waar zaken van uitvoering behandeld worden; maar hare plaats is het gezin, waar zij zaden ter kieming leggen en deze verzorgen en kweeken kan, en zoo is dan ook het gezin de Hoogeschool voor de jonge vrouw. Hare natuur is veel meer

geneigd om getrokken dan om gewekt te worden; alzoo wekken lessen haar minder op, maar zal een voorbeeld haar trekken, en, indien het best is, haar opvoeden en tot vrouw verheffen.

En dan de vrouw in het geheel niet op scholen en verstoken van die groote hoeveelheid kennis, die er thans ten algemeenen nutte is? Voorwaar niet! Geene vrouw heeft naast een beschaafden man thans meer eene plaats, indien zij niet zóóveel kennis heeft, dat zij hem verstaat, indien zij niet met hem gezonde redenering volgen kan. Geef haar dan kennis, *maar geef haar slechts de bruikbare uitkomsten*, en laat het andere voor de mannen. Dring haar geen wetenschap op, *maar laat haar hart vrij voor de heilige roeping, die zij hier te vervullen heeft.*

ZELFKENNIS.

Onder onze schoonste vermogens behoort, dat wij ons in tweeën kunnen splitsen voor zekeren tijd, in een deel *B* en in een deel *A*, zoodanig dat wij *B* tegenover *A* stellen en aan *B* de vrijheid geven, *A* te onderzoeken en te ondervragen, *A* in niets te sparen, integendeel eene echt inquisitoire regtspleging daarop uit te oefenen, dit met alle gestrengheid te doen, daarna een oordeel op te maken, een vonnis te vellen en dat vonnis onverbiddelijk ten uitvoer te leggen; maar laat ik mij haasten, er onmiddellijk bij te voegen, dat in vele gevallen het vonnis onder verzachtende omstandigheden wordt geveld en zelfs zeer dikwerf daarvan gratie wordt verleend.

Indien dat onderzoek, door *B* op *A* uitgeoefend, met zuiveren waarheidszin geschiedt, berigt *B* aan *A* naauwkeurig zijne bevinding, en *A* heeft hierdoor vorderingen gemaakt, soms van zoodanigen aard, dat *A* daardoor zeer is vooruitgegaan. De uitkomst noemt men *zelfkennis*.

Helaas! geen vermogen oefenen wij soms met meer weezin, vooral dan, wanneer het juist moest geoefend worden. Er is een onophoudelijke strijd in den mensch: om tot zelfkennis te willen geraken en die zelfkennis te willen dooden. Van den triump van het eerste hangt al ons heil af.

Zooals het met al onze vermogens gesteld is, zoo is het ook met dit vermogen, waarbij wij een deel van ons zelveu afzonderen om het andere deel grondig te beoordeelen, namelijk: ook het vermogen van zelfkennis moet geoeffend worden. In onzen aanleg komt er slechts eene kiem van voor; die kiem kan blijven slapen of tot uitbreiding komen. Eerst wanneer de beschaving zekeren trap bereikt heeft, is het waarnemen van zich zelveu mogelijk, en nu eerst is oefening daarvan denkbaar.

Die oefening wordt steeds gedrukt door onze neiging, om althans zeker niet onze schaduwzijde aan ons zelveu te ontdekken; ten andere om ons deugden toe te dichten, die wij niet bezitten; ten derde, — en wij hadden dit wel in de eerste plaats mogen noemen, — is het tot waarneming en beoordeeling van eigen persoon onmisbaar, dat wij in het algemeen iets waarnemen en beoordeelen kunnen, en dit nu is slechts de uitkomst van zekere mate van verstandelijke ontwikkeling.

Het is welligt de beste zijde, die verstandelijke cultuur bezit, dat goed kunnen waarnemen, goed kunnen vergelijken en goed kunnen rangschikken door ons zelveu op ons zelveu kunnen worden toegepast; en, wordt er in het algemeen in dezen tijd te veel waarde aan het kenvermogen gehecht, dan moet toch dat vermogen om de toepassing op ons zelveu hoog worden gewaardeerd.

Opregte en waarachtige waarheidsliefde, bij elk onderzoek onvermijdelijk, bepaalt geheel en al de waarde van het onderzoek, dat wij instellen, van onzen eigen aard, van onze eigene hoedanigheden, van onze eigene drijfveeren, van onze eigene handelingen. Telkens en telkens wordt die waarheidsliefde bij dat onderzoek op de proef gesteld, of wel door onze eigenliefde tijdelijk tot zwijgen gebragt.

Er is ons echter een zegen geworden, een der grootste, die God ons heeft gegeven, namelijk eene stem in ons, die, ja! ook oefening noodig heeft, gelijk alles wat wij bezitten, maar die zich toch reeds bij weinig oefening doet hooren, en in gevallen van gewigt door onbeschaafden zoowel als door beschaafden duidelijk kan worden verstaan, door het kind zoowel als door

den grijsaard, door den bedelaar zoowel als door den vorst. Die stem is het geweten, dat nu eens waarschuwend, dan eens berispelend, nu eens vermanend, dan eens bestraffend optreedt: een tegenhanger, soms van oneindige kracht, tegenover onze eigenliefde en eigenwaan, tegen onzen hoogmoed en onze zelfzucht, tegen de bescherming, die wij soms zoo gaarne aan de leugen in ons geven.

Ik geloof niet, dat, indien wij dat geweten niet hadden ontvangen, — dat is, indien God ons niet nu en dan regtstreeks toesprak, — ware zelfkennis bij den mensch mogelijk zijn zou, al verstond hij de kunst van waarnemen, vergelijken en rangschikken ook volkomen.

De zin tot waarheid in ons hangt naauw zamen met de zuiverheid van ons begrip van goed en kwaad, want tegenover de waarheid staat bij ons de leugen. Schuwden wij de laatste niet als kwaad, zoo zouden wij de waarheid niet kunnen liefhebben; en zoo wordt de liefde voor de waarheid in ons ondersteund door afschuw van het kwade en door zucht tot het goede. Maar dan is ook een heilige waarheidszin in den mensch niet denkbaar, zoo hij niet in het geweten geworteld is. Zoodoende hebben wij dan waarheidszin geplaatst, niet onder onze verstandelijke, maar onder onze zedelijke hoedanigheden.

Hoe wordt dan waarachtige zelfkennis het best verkregen? Doch het is beter eerst bij eene andere vraag stil te staan, namelijk: wanneer moet men met zelfonderzoek aanvangen? Moet men dat doen, indien men zich met de methode van onderzoeken, dat is, met de natuurkundige methode, goed heeft vertrouwd gemaakt? Dat schijnt zoo, want om zich zelven goed te kunnen onderzoeken en beoordeelen, moet men eerst weten, wat een goed onderzoek en wat een goed oordeel is. Maar dan is het leven voor vele menschen reeds tot zekere consistentie gekomen, is, helaas, de waarheidszin reeds in een eigen plooi getreden en is van het geweten welligt het een of ander verzwakt, om nu niet van erger te spreken. Boven de school van PLATO stond wel voor menschen geschreven: *ken u zelven*, maar er stond niet bij, dat men hiermede eerst beginnen moet, wanneer men mensch is geworden.

Maar wij kunnen hier kort zijn, daar het ieder onzer bekend is, dat zelfonderzoek des te moeilijker beoefend wordt, naar mate wij ouder geworden zijn, en dat, bijaldien wij, ouder geworden, al heldere blikken in ons zelve slaan, de daardoor geeischte verbeteringen van onzen aard veel moeilijker worden aangebragt, dan wanneer wij jonger zijn. Wie buigt den eenmaal krom gegroeiden stam regt, en wat baat de heldere wetenschap, dat die stam eenmaal regt was, maar krom geworden is? Derhalve kan men met zelfonderzoek niet te vroeg beginnen, want ieder uur van de jeugd kan eene bron worden van het krom groeijen van den aanstaanden stam, en het gaat het kind reeds meer of min, zooals het ons menschen gaat, dat het aangeleerde gebreken gebruikt om zuivere blikken in eigen hart moeilijk of onmogelijk te maken.

Alzoo vervalt zelfonderzoek in tweeën: hetgeen in het kind behoort te worden ontwikkeld, om vroegtijdig daarmede te kunnen beginnen, hetgeen alzoo onder de leiding der opvoeders is geplaatst; en ten andere, wat de mensch gedurende zijn geheele leven behoort te doen, om daarin tot de waarheid te komen. Ik zeg: zijn geheele leven, tot aan zijn jongsten snik, want nooit is iemand daarin volleerd; die geest staat ook niet stil en ontwikkelt zich, en zoo zijn er telkens nieuwe ontdekkingen te doen.

Wat het kind aangaat, zeer jong zijnde, heeft het van onderzoek geen begrip, en het zou dwaas wezen, aan het kind te zeggen: sla toch op den duur blikken in uw eigen hart en geef u toch op den duur rekenschap van al uwe roerselen. Het jonge kind weet van hart noch van roerselen, noch van rekenschap; maar zoodra het het onderscheid kent tusschen goed en kwaad, is de tijd daar, om, bij ieder voorkomend geval van enig gewigt, het kind aan zich zelf te openbaren; en het is zoo gemakkelijk dit te doen, omdat het geweten dan zoo ontvankelijk is of zoo gemakkelijk ontvankelijk is te maken. En het geweten is vrij wat beter middel tot zelfkennis, dan de natuurkundige methode met al hare voortreffelijkheid.

En ziedaar ons dan op eenmaal geplaatst midden op den

heiligen akker van opvoeding van den onsterfelijken mensch! Zelfkennis is toch de eerste voorwaarde, om de vermogens, die men heeft ontrangen, tot weldadige ontwikkeling te brengen: alle vermogens zonder onderscheid, maar in de eerste plaats de schoonste, die den mensch als mensch tot sieraad moeten strekken; alzoo de liefde tot God en zijne evennaasten, het pligtbesef, het gevoel voor waarheid en regt, de liefde.

Ik heb, waar het pas gaf, mij gekant tegen Staatsscholen, ook tegen scholen, waar het onderwijs uitsluitend classicaal is, en ik geloof in het voorgaande rekenschap te hebben afgelegd van de redenen, die mij hier bewogen. Classicaal kunt gij lezen, schrijven en rekenen, aardrijkskunde en het feitelijke van de geschiedenis aan kinderen leeren, maar zelfkennis kunt gij classicaal aan kinderen niet bijbrengen; gij kunt voorbeelden schilderen van zoete jongens en stoute jongens, van meisjes zus en van meisjes zóó, maar gij kunt tot het hart niet doordringen. Dat moet onderzoekende en navorschende, onder vier oogen en met de innigste, persoonlijke liefderijkheid geschieden; niet bij voorkeur bij vergrijpen, maar vooral daar, waar gij het goede in een kind tot beter en tot best wilt verheffen.

O ja, gij hebt regt, dat dit de taak der ouders is; maar kan een lamme vader voor zijn gezin het brood verdienen, en eene steeds zieke moeder haar huishouden best waarnemen? Een zeer groot deel der ouders is tot opvoeden buiten staat, en, zoo van overheidswege de zorg voor de jeugd wordt overgenomen, kan het slechts tot ondergang van dien Staat leiden, indien van overheidswege bij die zorg voor de jeugd niet vooropstaat, dat elk kind zich zelf moet leeren kennen en daarin moet voortgaan gedurende het gansche leven.

De zelfkennis in de jeugd houdt vier gewigtige, wel onderscheidbare zaken in: hoe kan het kind en later de jonge mensch zijne gebreken leeren *kennen* en er naar trachten zijne gebreken *af te leggen*? en hoe kan men aan den jeugdige de goede dingen, die hij als mensch heeft of die hem bijzonder eigen zijn, duidelijk leeren *verstaan* en tot *ontwikkeling leeren brengen*?

Voor de kennis van de kwade neigingen is wel niemand meer

geschikt dan de moeder van het kind, en welligt nog meer om het kind kennis bij te brengen van het goede, dat God in elken mensch geplant heeft en dat zooveel mogelijk tot ontwikkeling moet gebragt worden. Geen twee wezens op aarde verstaan elkander beter dan moeder en kind, en wel in de eerste plaats, omdat zij elkander liefhebben. Maar zij hebben ook dit gemeen, dat het gevoel bij beiden de overhand heeft, en niet het minst, dat de kinderen, zoowel als de vrouwen, de gaaf der intuïtie hebben, digter bij de *evidentiae* zijn en niet door redeneren, maar vooral door *evidentiae mediatæ* vooruitgaan: hoedanigheden, die bij den man, indien hij niet zorgvuldig waakt, meer en meer kunnen verloren gaan.

De innigheid der liefde van de moeder tot haar kind, indien het eene echte moeder is, zal haar voortdurend aansporen, om het beste, dat zij heeft, op het kind over te planten. Zij zal het wicht, dat nauwelijks stamelen kan, de handjes leeren vouwen en de knietjes leeren buigen voor een goed Wezen, dat het kind niet zien kan. Alzoo zal die treffende hoedanigheid, die in het Latijn den uitstekenden naam draagt van *conscientia*, door dat verkeer met God langzamerhand van eene vonk tot eene vlam aangroeijen; en is die vlam daar, zoo werpt zij licht op het hart, waarin zij brandt. Ik meen, dat, indien het gelukt, bij een kind het geweten, door bidden en leven met God, in gezonde en krachtige beweging te brengen, daarmede de zuiverste bron van zelfkennis aan het kind gegeven is. Dan kan ook onmogelijk het aankweeken van waarheidszin uitblijven. Om veel lessen is het bij het kind niet te doen; onze eeuw praat van lessen, maar elkeen weet, dat een kind van gewone intelligentie, bij het aanhooren van lessen, des te minder luistert, naar mate zij meer hebben van een betoog; dat het bij het kind om blikken te doen is en inzonderheid om dezulke, waarbij de intuïtie van het kind kan worden opgewekt. Heeft men dat gedaan en goed gedaan, dan vindt het kind de waarheid zelf, en men is dan, waar het schoone woord *educatie* ons brengt, dat oneindig verheven is boven ons woord *opvoeden*.

Dit groote geheim nu, om het kinderhart en het kinderhoofd

door een aanblik, door een geluid, door een woord of door een handdruk, te brengen in den toestand van wakker zijn en helder zien, dat geheim kan alleen de moeder hebben, niet slechts de kundige of bijzonder ontwikkelde, maar ook de eenvoudigste, doch *moeder moet zij zijn*. Dit kan zij echter niet, zoo zij haar eigen hart vooraf niet heeft trachten te stemmen tot hetgeen zij in het kind planten wil, en het zal wel daaraan zijn toe te schrijven, dat het goede zoo traag op aarde vooruitgaat, dat niet elke vrouw, die kinderen ter wereld heeft gebragt, uit het door God zoo schoon gevormde kinderhart weet te lokken, wat God in elk hart heeft gelegd.

Men spreekt veel van de oorspronkelijke verdorvenheid van onze natuur, ook al naar aanleiding van de leer der erfzonde; maar ik geloof voor vast, dat, indien de menschen-kinderen, zooals zij geboren worden, door engelen konden worden opgevoed, ons geslacht na weinige generatiën reuzenschreden maken zou, en dat de invloed van den aard der ouders op hunne kinderen, zooals wij dien onder den naam van erfzonde verstaan, spoedig tot een minimum zou zijn teruggebragt, mits dan de leiding der jeugd ook zóó lang aan engelen zou zijn toevertrouwd, totdat de jeugd haar einde bereikt had.

Deze laatste woorden worden genoegzaam toegelicht door de ervaring. Hoe meer toch de moeders tot engelen naderen, des te gelukkiger zijn de uitkomsten, mits hare beste pogingen niet worden tegengestreefd, wat zoo ligt mogelijk is in die lange jeugd, die meer of min een derde van het geheele aardse leven inneemt. Aan de moeder het kwade te wijten, dat haar zoon later van zich doet uitgaan, staat gelijk met de oogen te sluiten voor de duizenden schadelijke magten, die een voor een hare beste pogingen hebben kunnen verijdelen.

De zelfkennis bij het kind vangt noodwendig aan met het kennen van het onderscheid tusschen *goed* en *kwaad*. Dan splitst zij zich in tweeën: vooreerst in het kennen van hetgeen tot het goede behoort, en dit zal, ten tweede, wel onmiddellijk vergezeld gaan van de bewustheid, of men dat goede al of niet betracht. Later kan de mensch zeer wel veel kennis hebben

van hetgeen goed is en van dat goede zelf niet veel bezitten, maar bij een kind bestaat dat onderscheid veel minder, en het is de schoonste taak der opvoeding, zooveel mogelijk te zorgen, dat dit onderscheid aan het kind niet bekend worde. Maar hoe oneindig zwaar is zulk eene taak, want men moet hier zelf voorgaan en een Hooger Wezen alleen is zoo goed, als Het weet, hoe goed het goede is.

Uit deze overwegingen blijkt genoeg, waardoor het komt, dat de voorbeelden, die aan het kind of in het algemeen aan de jeugd worden voorgehouden, van deugd en godsvrucht, van braafheid, van uitstekendheid, zoo weinig goed doen. Welk heirleger van zoete kinderen en beste jongens en meisjes is er in de schoolboeken ten toon gesteld, en hoe onnoemelijk groot is het aantal uitnemende mannen, in de laatste jaren met SMILES aan het hoofd, die aan de jeugd de meest treffende voorbeelden gegeven hebben in het *ken u zelven*; en hoe arm zijn en blijven de uitkomsten! Waaraan ligt dit anders, dan dat de akker niet is toebereid, om het kostelijke graan op te nemen en tot wasdom te brengen? Geef het schoonste land der wereld van nabij in het gezigt, wat zal het baten, indien dat land van u gescheiden is door eene oneindig diepe kloof? Of nog erger: houd hem, wiens maag ziek is, smakelijke en geurige spijzen voor, hij zal er van walgen en er zich van verwijderen.

Zoo geldt dan hier: *principiis obsta, sero medicina paratur*, en ook: *quo semel est imbuta recens servabit odorem testa diu*. Geef *onderwijs*, zooveel gij wilt, laat het voortreffelijk zijn in elke rigting, maar zoo gij niet waarachtig opgevoed hebt in de eerste jeugd, baat u uw streven weinig en welligt niets. Ziedaar nog eenmaal aangegeven, waarin ik de hoofdzaak gelegen acht van hetgeen de eene mensch voor den ander kan doen in zedelijk opzigt. En kan men later den jongen mensch niet meer zóó treffen, als men dat het kind kan doen, en is niet één onderwijzer in staat de echte moeder na te volgen: *hoe meer het latere onderrigt zich sluiten zal aan de liefderijke opvoeding, die eene echte moeder geeft aan haar kind, des te schooner zullen de vruchten van het onderrigt zijn; zulk onder-*

rigt kan van Staats-wege niet uniform worden gereglementeerd.

Uit den aard der zaak is de moeder het best in staat om de gebreken van haar kind te leeren kennen, zoo zij zich zelve als mensch rekenschap van haar bestaan gegeven heeft. Weet zij niet, wat liegen is en dat dit het beginsel is van alle kwaad, dan behoeft zij daarom nog niet de leugen in haar kind voorbij te zien; doch wat zal haar in staat stellen, om die met kracht in haar kind te bestrijden? Maar ik neem weder eene moeder van de echte soort: is zij het best in staat, om de gebreken van haar kind aan dat kind te doen verstaan, zelfs al erkent zij dat gebrek? Hier mag twijfel opgeworpen worden. De liefde van het warme moederhart doet haar het gebrek zien, maar indien het een gebrek van gewigt is, kan zij den aanblik daarvan niet verdragen; zij bedekt het voor een deel en vergoelijkt het voor een ander deel, en bestrijdt dan het overblijvende met zachtzinnigheid. Maar de knaap is schrand; die bestrijding is hem onaangenaam en, terwijl hij het gebrek behoudt en welligt voedt, zorgt hij, dat het minder gezien wordt, of geeft er een zachteren vorm aan. Wie zal het het liefderijke moederhart euvel duiden, zoo het hier waant genezing aangebragt te hebben? Vooral in een gezin, waar het kroost meer of min talrijk is, en waar het warme moederhart daarover gelijkelijk is verdeeld, waar ook nog iets anders te doen is dan op de hoedanigheden der kinderen aandachtig te zijn, daar ontsnapt aan het helderste moederoog, al is het ook overigens dat van een arend, veel wat bij de kinderen langzamerhand inwortelt en tot gebreken aangroeit, die de kinderen hebben eer zij nog eenige kennis met die gebreken hebben gemaakt.

Hier kan de vader, dien wij alsnog geheel buiten de opvoeding gesloten hebben, omdat hij althans jonge kinderen niet opvoeden kan, de behulpzame hand bieden. Wordt hem een gebrek van zijn kind geopenbaard, dan kan zijne kracht optreden en de moeder te hulp komen; maar dan behoort er beste harmonie te bestaan tusschen man en vrouw. De man is ook doorgaans hierbij te krachtig, zoodat de moeder hem liever er

buiten houdt; hare liefde zal het doel wel weten te bereiken, en na eenigen tijd meent zij geslaagd te zijn.

Zoo worden dan de kinderen in overigens goede gezinnen van beschaafden, waarlijk niet met eenig doel ten kwade, maar naar overtuiging, gemengd met een weinig ouder trots, in het algemeen beschouwd als nog al in goede treden voort te gaan; en zijn de kinderen een weinig ontwikkeld, zoo wordt er ligt eenige lof ten beste gegeven. Soms, waar de liefde bijzonder blind is, kan het nog erger gesteld zijn, hoezeer de uitspraak: *elk waant zijn uil een valk te zijn*, toch te sterk is. In het kort: ook met den besten wil der wereld kunnen beste ouders hunne kinderen geheel en al onnoozel laten in zelf-onderzoek en hen geheel en al onbekend doen blijven met de gebreken, waartegen zij later, zoo hunne oogen eenmaal opengaan, wel-ligt hun leven lang zullen te strijden hebben.

Onze tijd is bekend als eene periode, waarin de jeugd in dit opzigt radicaal bedorven wordt. Elk onzer maakt er zich aan schuldig, de een op deze, de ander op die wijze, en de jeugd trekt daarvan volop partij; zij kent zich zelve niet, ziet hare gebreken voorbij en dicht zich voortreffelijke hoedanigheden toe. En dat alles is de schuld van ons menschen, die thans leven: eene zaak van het uiterste gewigt, maar bij de eigenaardigheden van onzen tegenwoordigen tijd kunnen wij hier niet blijven stil-staan.

Twee zaken hebben wij nog nader te bespreken. Vooreerst, dat het niet genoeg is, de gebreken van een kind te kennen of het die gebreken te leeren kennen, maar dat het noodig is, eene goede wijze te vinden om die gebreken te doen verdwijnen. Het is, geloof ik, hierin vooral, dat men tegenwoordig onbekwaam is. Weleer meende men, dat die goede wijze bij voorkeur bestond in straffen, in verminderen van de eigenliefde en zelfs van de achting voor zich zelve; lichamelijke straffen waren aan de orde van den dag, en, waar men die naliet, vernedering nooit. In dat opzigt zijn de Latijnsche themata van REITZ merkwaardig, waarin de gymnasiasten regelmatig worden uitgemaakt voor al wat leelijk is. Eene ziekelijke philanthropie

is thans daarvoor in de plaats getreden; misdadigers worden zelfs als voorname lieden behandeld; hoe zal men dan een kind, dat nog niet weet hoe het wezen moet, krachtig aansporen tot het afleggen van gebreken? En hier moet ik de volle verdediging op mij nemen van opvoeding, door anderen dan de ouders zelve gegeven. Die anderen hebben uit den aard der zaak de ouderliefde niet, en, zijn zij beste menschen en zijn zij wijs, zoo zetten zij alle weekheid ter zijde, waar het de genezing van belangrijke kwalen geldt; het *zachte chirurgijns maken stinkende wonden* mag tegenwoordig wel aan den gevel van ieder huis te lezen staan. Goede scholen, met opvoeders aan het hoofd, zijn beste plaatsen om gebreken van kinderen, die naar buiten spreken, te verminderen. Die scholen acht ik niet in staat om die gebreken goed te ontdekken; dat kan het best in het gezin geschieden; maar de ouders, zoo zij wijs zijn, verzoeken de onderwijzers aandachtig te zijn op die gebreken, welke hunne kinderen ontsieren. En zijn in het gezin de vonken ten goede in de harten der kinderen reeds tot vlammen aangewakkerd, dan kan de onderwijzer op de school die vlammen door voorbeeld en leering tot een vuur doen aangroeijen. Voorts heeft de school ook dit nuttige, dat daar voor de kinderen het eenzijdige van elk gezin wordt opgeheven, dat zij daar tegenover andere kinderen komen te staan, en alzoo hier reeds treden in de oefenschool van het leven, waar elk zijne gebreken kan spiegelen aan die van een ander en de deugden van een ander zich meer of min eigen kan maken. Helaas, onmiddellijk hiernaast staat, dat men ook kwaad van anderen kan afzien en door slechte voorbeelden of slechte woorden ten verderve kan worden gerigt.

Geen schooner middel ter bevordering van zelfkennis dan het leven met anderen, maar ook geen grooter bron van mogelijk bederf dan diezelfde omgang. Oneindige waakzaamheid is er noodig om dat verderf bij kinderen zooveel mogelijk af te wenden, en juist omdat de kinderen onnoozel zijn en zij wel groote gebreken kunnen hebben, zonder daarom nog slecht te zijn, kan het meest helderziende oog hier misleid worden. Wat mij betreft zou ik meenen, dat het goed ware zich aan den regel

te houden, kinderen tot hun 16de levensjaar nooit zamen te laten, tenzij in grooter getal of onder opzigt.

De tweede zaak, die wij nog te bespreken hebben, is boven reeds genoemd: hoe zal deze of die uitnemende hoedanigheid, die in een kind wordt waargenomen, bij voorkeur worden beschermd en tot ontwikkeling worden gebragt? maar vooral, hoe zal men tot de ontdekking komen, dat er in dit of in dat kind iets groots verborgen ligt? Zeer weinige ouders zijn daartoe in staat; het moet bij zoogenaamd toeval blijken, en wanneer het gebleken is, ontbreken dikwerf de middelen, of de wijsheid, of beiden, om zulk een kind de gelegenheid te verschaffen zijn bijzonder vermogen tot uitbreiding te brengen. Daarom alleen zijn er zoo weinig vernuften onder ons geslacht. Had men keurders van den aanleg van elk kind in het bijzonder, en kon men elk kind naar zijn aanleg ontwikkelen, zooals het behoorde, dan zou de beschaving in vliegende vaart voorwaarts gaan. Helaas, die keurders en die middelen ontbreken en zullen altoos blijven ontbreken, en zoo, terwijl men van erfzonde spreekt, blijft het bedekt, hoeveel uitnemends God aan elk kind bij zijne komst ter wereld gaf. Wie gevoelt het niet in zich, dat er veel is verstikt en verdord in onzen geest, waarvan wij het bestaan eerst later ontwaard hebben? En van waar onze oneindige dorst naar ontwikkeling, indien God ons bij onze geboorte niet een tal van treffende kiemen gegeven had, vonken, die nooit tot vlammen zijn aangewakkerd, maar vonken, die niet in ons kunnen worden uitgedoofd en waarvan wij gevoelen, dat zij alle eenmaal zullen ontwikkeld worden tot een licht, dat eeuwig schijnen zal?

Zoodra er eenige zelfkennis door het kind verkregen is, is een der beste middelen, om het daarin vorderingen te doen maken, het zooveel mogelijk te plaatsen tegenover de toestanden, waarin het voor zich zelve een spiegel vinden kan. De Engelschen hebben in hunne opvoeding een element, dat geen ander volk heeft; om namelijk den knaap moedig te maken, voeren zij toestanden in, waarbij hij telkens staat voor bezwaren of zelfs voor gevaren, die hij dan moet trachten te overwinnen. Ten aanzien der zelfkennis doet zich alzoo het ge-

heele leven voor; telkens staat men voor nieuwe gevallen, waarin men, indien men eenmaal geleerd heeft een blik in zich zelve te slaan, voor zich zelve een nieuwen spiegel vinden kan en vinden zal, indien men het geweten en den waarheidszin beiden goed heeft wakker gehouden, en men eenmaal weet wat waarnemen is.

Zal nu de jeugd voor zulk een leven goed voorbereid zijn, dan moet zij, na de eerste opleiding in zelfkennis, die besproken is, telkens wanneer het mogelijk is, geplaatst worden tegenover de toestanden des levens, waarin de jonge mensch later als mensch, en dan zonder hulp of leiding, zal geplaatst zijn. Dat nu is niet dan bij uitzondering te zien onder de zorgen, die men voor de jeugd heeft; men onderwijst uniform op scholen, wat uniform onderwezen kan worden, maar men vergeet, dat zonder zelfkennis een mensch niets beteekent en niets wezentlijks worden kan, en dat een uniform onderwijs in zelfkennis volkomen onzin is. Men moet daartoe de jonge menschen plaatsen in de gevallen, die het leven aanbiedt; daaraan denkt men niet, en alzoo bekomt gij van uwe scholen ook geen *menschen*. Wat gij alzoo doet, is boven elke school het tegendeel te schrijven van hetgeen boven die van PLATO stond, want inderdaad hebt gij uwe scholen ingerigt naar den regel: *blijf u zelve vreemd*.

Ik zal in eenige voorbeelden aangeven, wat ik hier bedoel. Den vreesachtigen jongen stelle men langzamerhand in klimmende mate in moeilijkheden, den praatzieke geve men onschuldige geheimen te bewaren, den oppervlakkige zette men aan streng werk. Maar wat begin ik? Alles wat men doen kan, om gebreken bij de jeugd te bestrijden, is, goed aangewend, tevens een middel tot zelfkennis. Voorts plaatse men tijdelijk zooveel mogelijk naast elkander jonge menschen van geheel tegenovergestelden aard, om voor elkander een spiegel te zijn, hierbij uitersten vermijdende, want een sterk heerschzuchtige zal een lafaard nog laffer maken dan hij is. De geschriften, die door kundige menschen over opvoedkunde zijn zamengesteld, zijn soms overrijk aan aanwijzingen in den genoemden zin, zoodat ik hier mijne zwakke woorden wel kan terughouden.

En zoo kom ik dan tot de zelfkennis, die ook na de jeugd kan worden verzameld. De bronnen hiervan zijn legio. Het huwelijk, indien het gelukkig is, is een voortreffelijke spiegel voor eigen aard. Het bezit van eigen kinderen brengt u weder tot den kindertijd; gij kunt dan op nieuw kennis maken met de gebreken, die gij als kind hebt gehad, en u afvragen, wat gij van u zelve hebt gemaakt. De vrienden uwer jeugd waren reeds uwe spiegels, en vrienden, ook later verkregen, blijven uwe spiegels. Maar niet het minst zijn uwe vijanden, uwe tegenstanders, uwe belagers, treffende middelen om u aan u zelve te ontdekken; gij staat thans alleen, hebt geen hulp en geen steun meer, zooals vroeger, en hoe zult gij u jegens hen gedragen? Uw toestand als mensch is een geheel andere, dan toen gij jong waart; toen ontvingt gij liefde en zorg, en als mensch moet gij die volop aan anderen geven. Duizendmaal duizenden toestanden komen u voor, dagelijks nieuwe, en zoo gij als een vreemdeling er voor verschijnt, doet gij welligt u zelve kwaad of een ander of beiden. Bedenken wij toch, dat zich zelve te kennen en wijs te zijn *één* is.

De groote BENJAMIN FRANKLIN onderzocht zich eene geheele week op *ééne* hoedanigheid bij voorkeur, en eene volgende week op eene andere; dit kan zijn voordeel hebben. (Zie het Eerste deel, bladz. 43).

Op twee dingen komt het, dunkt mij, aan: vooreerst dat men zooveel mogelijk elke hoedanigheid van zich zelve nu en dan overwege en er niet *ééne* buiten die overweging sluite; ten andere dat men er zooveel mogelijk naar streve, om althans tot zekere mate van zich zelve te mogen getuigen, dat men zijn geweten wakker heeft willen houden en zijn waarheidszin niet heeft doen verflaauwen. Dan nog zal de eerlijke maar gebrekkige mensch rondborstig moeten bekennen, dat dit, voor zooverre hij er waarlijk naar gestreefd heeft, door Gods hulp is geschied.

De zaak is van het uiterste gewigt, want voor zooverre het ons hier toeschijnt, valt elke gordijn, waarachter wij ons zouden kunnen verbergen, bij onzen dood voor eeuwig weg.

MENSCHENKENNIS.

Wij hebben treffende vermogens om een blik in ons zelve te slaan, om een oordeel over ons zelve op te maken en, zoo het ons ernst is, zelfs een getrouw beeld van onzen eigen persoon te teekenen. Onmiddellijk daarnaast ligt het grootte voorregt, dat wij dit ook van onze natuurgenooten kunnen doen. De middelen voor beiden zijn niet geheel dezelfde, en bij beiden ontmoet men eigene bezwaren.

De uitkomst der beschouwing van anderen en van ons eigen bestaan is tweeledig: vooreerst ontdekken wij, dat alle menschen zekere hoedanigheden gemeen hebben, en de kennis daarvan noemen wij *menschkunde*; ten andere blijkt het, dat elk mensch zijne eigenaardigheden heeft, meer of min afwijkend in deze of gene rigting van hetgeen wij algemeen bij menschen vinden, en de kennis daarvan noemt men *menschenkennis*.

Zelfkennis omvat dus de kennis van den mensch in ons en van de bijzondere geaardheid van onzen eigen persoon; en menschenkennis, hoezeer dan ook alleen in den zin van de kennis van hetgeen aan sommigen eigenaardig is, is ook niet denkbaar, zonder dat men zich den mensch als mensch voorstelt.

De kennis van andere natuurgenooten wordt verkregen door hen waar te nemen en zal dus des te vruchtbaarder kunnen

zijn, naar mate wij meer gelegenheid tot die waarneming hebben. In zooverre zou het dus schijnen, daar wij altoos in ons eigen gezelschap zijn, dat wij het veel verder kunnen brengen in zelfkennis dan in menschenkennis, deze twee woorden nu en in het vervolg opgevat in den zin van bijzondere geaardheid, en niet in dien van menschkunde.

Inderdaad, wij deelen altoos ons eigen gezelschap, maar tot eigen onderzoek schijnen wij niet altoos tijd te hebben. Onze eigenliefde, onze eigenwaan, onze hoogmoed, onze boosheid en onze verkeerde neigingen storen ons of beletten of weerhouden ons dikwerf in dat zelfonderzoek; zij doen ons onze deugden hooger aanschrijven, dan zij verdienen, en onze gebreken veel kleiner stellen, dan zij zijn. Daarom is het zoo moeilijk tot waarachtige zelfkennis te geraken.

Bij het waarnemen en beoordeelen van onze natuurgenooten zijn deze bezwaren niet alzoo aanwezig, althans niet volmaakt op dezelfde wijze, maar zij alle benevelen bij beurten ons vermogen om den persoon, met wien wij trachten kennis te maken, zuiver waar te nemen.

Eigenliefde, eigenwaan en hoogmoed vijzelen ons zelve bij de beschouwing van anderen steeds op, en daardoor worden de goede hoedanigheden van die anderen in onze oogen kleiner. En bleef het slechts daarbij! Maar helaas, onze boosheid en onze verkeerde neigingen strekken veelal, om kleine gebreken van anderen zeer te vergrooten, ja, soms een geheel mensch te doen wegwerpen om *één enkel* gebrek, dat welligt slechts in onze verbeelding bestaat. Neen, onze innerlijke vijanden bedekken ons voor ons zelve en bedekken evenzoo onze natuurgenooten voor ons; en wie niet onophoudelijk strijd voert tegen die belagers, die ons dikwerf achter hagen en struiken bestoken en ons meestal overvallen, wanneer wij er het minst op bedacht zijn, hij blijft gedurende zijn gansche leven een vreemdeling voor zich zelve, en zijne natuurgenooten blijven vreemdelingen voor hem.

Ik bid u, plaats u met mij alhier op heiligen grond; leggen wij hier onze maskers af en staren wij in het heldere zonlicht,

smeekende om waarheid. Wanneer valt het ons moeilijker?

O! ware er niet een grondtrek in ons bestaan, die ons hier te hulp komt, wij zouden stikken in onze zelfzucht en barsten van boosaardigheid tegen onze evennaasten, ongeveer zooals wij dat bij de leeuwen en de tijgers zien. Die grondtrek is ons *geweten*, is Gods stem in ons hart; uit die stem — wij kunnen het niet dankbaar genoeg erkennen — gewordt ons een voorschrift, waardoor eigenwaan en broederhaat te gelijk worden aangegrepen, en dat voorschrift is *de liefde*: het is het voor naamste van alle voorschriften genoemd, en wie is er, die het niet als zoodanig erkent?

Er is een ander bezwaar in het leeren kennen van anderen, namelijk: wat men zelf niet heeft en zelf niet is, kan men in een ander niet hoog schatten. Maar dit bezwaar kan bij waarheidszin met den tijd verminderen, en zoo kan de eene mensch voor den anderen een leermeester worden, en is hij het ook inderdaad. Ik zie iets in een ander, dat ik niet ken, maar dat mij bezighoudt; ik leer het kennen als uitnemend en ik tracht er naar, er ook iets van deelachtig te worden. Zoo wordt het menschedom ééne groote school, waarin elk mensch op zijne beurt scholier en leermeester is, en zodoende helpen wij elkander om de menschheid voorwaarts te doen gaan. Helaas, ook hier staat de schaduw tegenover het licht: de gebreken van anderen kunnen mij zeker tot leering strekken en alzoo uitnemende spiegels voor mij zijn; maar een gebrek van een ander kan mij ook ten eenen male vreemd zijn, en, zoo ik het ontwaar, kan het mij aantrekken, kan het mij medeslepen en mij in het verderf storten.

Zoo heeft de kennismaking met anderen hare treffende licht-, maar ook hare zeer sombere schaduwzijden. Daarover handelen wij intusschen thans niet; maar over de menschenkennis als zoodanig. Hoe kunnen wij daartoe het best geraken? Op die vraag zijn twee antwoorden duidelijk: *a.* leer vóór alle dingen u zelven kennen, en *b.* zoo gij daarna een blik op anderen werpt, zet dan altijd de liefde op den voorgrond. Zoo wij het laatste verzuimen, doen wij beter naar anderen niet te zien (ik

spreek hier natuurlijk alleen van het goede van anderen), want dan is de uitkomst zeker onwaar; volmaakte onpartijdigheid alleen kan ons eene zuivere waarneming laten doen en een waar oordeel doen opmaken, en de liefde jegens anderen alleen is in staat, om die onpartijdigheid waarachtig te maken. En dat wij eerst ons zelve moeten kennen, eer wij beginnen aan de kennismaking met anderen, is zoo klaar als het daglicht. He-laa, hoe oneindig verre zijn de menschen hiervan verwijderd! Lang vóórdat velen het woord zelfkennis vernemen, hebben zij anderen reeds van onderscheidene zijden waargenomen op hunne wijze, en er op hunne wijze hun oordeel over opgemaakt. Voor de uitkomst daarvan hebben wij woorden in onze taal, bijv.: *vooroordeel*, *vooringenomenheid*, *tegeningenomenheid*, enz., en zie-daar deze allen van den aanvang reeds hinkende; haasten wij ons er bij te voegen, dat wij allen om beurten zoo handelen. Opmerkelijk is het intusschen, dat, hoe minder ontwikkeld wij zijn, wij des te meer onze eigene gebreken voorbijzien en die in anderen ontdekken of meenen te ontdekken, zoodat wij meestal gelijkmatig vooruitgaan in zelfkennis en in het juist beoor-deelen van anderen; — niet altoos, want het gebeurt, dat wij deze en die hoedanigheden waarlijk in ons zelve leeren gade-slaan en daarin tot zelfkennis geraken, maar dat wij ter zelfder tijd op andere hoedanigheden van anderen ons oog vestigen en hen daarin onjuist beoordeelen.

Zijn er geene vaste regelen, naar welke wij onze natuurge-nooten kunnen beoordeelen? Inderdaad, men heeft gemeend zulke regelen gevonden te hebben, en wel in de eerste plaats dezulke, die geput werden uit het stoffelijk bestaan van den mensch.

Ik breng hiertoe in de eerste plaats het verschil in sekse, in leeftijd, in natuur, enz.

1°. Het onderscheid tusschen den aard van eene vrouw en een man is zóó groot en van zóóveel beteekenis, dat men ze zamen wel menschen noemt, maar die menschen toch splitst in twee helften. Zij hebben zeer veel overeenkomst, maar zijn ook in vele opzigten zeer onderscheiden, zoodanig, dat, waar

sprake is van menschenkennis, drie gezigtspunten voorkomen, namelijk: kennis van hetgeen mannen en vrouwen gemeen hebben, kennis van hetgeen aan de vrouw uitsluitend of bij voorkeur eigen is, en kennis van hetgeen den man op eigene wijze onderscheidt. Het is voor den minst ontwikkelde, ook voor een kind, dat naauwelijks stamelen kan, duidelijk, dat het onderscheid tusschen de twee helften van ons geslacht wezentlijk is. Vooreerst ziet de man in zijne natuurgenoeten ligtelijk de overeenkomst, die hij daarmede heeft, naar den regel: *similia similibus*, en ziet hij het verschil, dat tusschen hem en de vrouw bestaat. Bij de vrouw is dat evenzoo het geval; de geringste opmerkzaamheid is hiertoe reeds voldoende. Bij de vrouw (wij spreken hier van echte vrouwen en van echte mannen) spreekt de zachtheid, de liefde; bij den man de kracht; zelfs dieren verstaan het onderscheid tusschen beiden, daar zij de kracht vreezen en de zachtheid zoeken. De kennis van het onderscheid tusschen vrouwen en mannen is reeds uit dien hoofde eene aan elken mensch eigene kennis. In de eerste levensdagen ziet de mensch de liefde van zijne moeder of van zijne verzorgster; zijne eerste indrukken worden hem door eene vrouw gegeven, en dit duurt korter of langer voort. Zijn vader is een wezen, dat hem nu en dan aanziet, maar hem veelal toespreekt in eene taal, die de jeugdige mensch niet verstaat, zoodat het in het geheel geen bijzonderheid is, dat het jonge kind afkeerig is van de toespraken van mannen, terwijl het de zorg van vrouwen en vooral die van zijne eigene moeder als eene bron van troost beschouwt.

Waarlijk, wij behoeven niet te zoeken naar de eerste bron van kennis bij den mensch aangaande het verschil tusschen vrouw en man, een verschil, dat noodwendig duidelijker gaat spreken, naar mate het kind ouder wordt. Daarmede is echter niet gezegd, dat het kind meer kennis maakt met den aard der vrouwen dan met dien van mannen; die kennismaking heeft nog een anderen factor. Het meisje kan, naar haren aard, hare moeder veel beter leeren kennen, dan de jongen dit kan; tusschen dochter en moeder leeft nog eene bijzondere overeen-

komst, en daardoor worden zij opregte vriendinnen, waar het goed gaat. De jongen intusschen begint reeds vroeg iets van den aanstaanden man te doen blijken in kracht, in wildheid en onbesuisdheid in zijne bewegingen, in het uiten van een sterken wil, en zoodoende blijft hij wel zijne liefhebbende moeder nabij, maar zijn oog rigt zich toch weldra naar buiten, naar de wereld rondom hem; en daar zijn vader hem aantrekt, en hij door overeenstemming met hem zich door zijn vader aangetrokken gevoelt, neemt de jongen steeds minder en minder zijne moeder waar.

Uit deze erkende waarheden vloeit voort, dat vrouwen elkander het best doorgronden; dat jongens veel minder in staat zijn, om de innerlijke beweging van het vrouwelijk hart te leeren kennen; dat mannen elkander onmogelijk zóó kunnen doorzien, als vrouwen dit elkander kunnen doen; eindelijk dat uit den aard der zaak vrouwen van het innerlijk leven van mannen al zeer weinig ware kennis kunnen bekomen. Ik wil het laatste nog met een woord toelichten en vragen: of de aandacht van het meisje niet steeds wordt afgetrokken van het eigentlijk leven van haren vader en in klimmende mate wordt bepaald bij dat van hare moeder.

Eéne zaak is er, die hier eenige compensatie aanbrengt, namelijk daar, waar zusters en broeders als kinderen zamen worden opgevoed; daar leert de jongen meer of min in het meisjeshart doordringen en omgekeerd. Maar het zijn kinderharten, waarin wel de kiem van menschenharten verborgen ligt, maar die nog niets van menschenharten hebben. Integendeel, in een goed gezin is een kind niet bij voorkeur een jongen of een meisje, maar een kind, en, is de opvoeding goed, zoo zal men de natuur der jongens en der meisjes volle vrijheid tot ontwikkeling geven, maar men zal de meisjes en de jongens zamen opvoeden als menschen, en het moederhart zal er voor zorgen, zoo het goed is, dat er eenige zachtheid en liefde kome in de onrustige harten der woelige jongens, om alzoo de te groote kracht te temperen en den aanleg tot geweld te dooden.

Het onderscheid tusschen man en vrouw strekt zich uit, indien

de natuur niet verwrongen is, over alles wat elk denkt, gevoelt of doet, zoodat elke helft van ons geslacht inderdaad wel met bijzondere naauwgezetheid mag toezien, waar het het denken, gevoelen of handelen van de andere helft geldt. Grenzenloos is het aantal onregtvaardigheden, die gepleegd worden, indien men dit verschil voorbijziet. De vrouw kan de kracht van den man maar niet begrijpen, en de man kan de zwakheid der vrouw maar niet verstaan, en zoo strompelt men zamen voort, tot elk er genoeg van heeft, of tot men wijs wordt, of tot de dood aan beiden rust verschaft. Droevige waarheid, maar eene waarheid, die nog al eens voorkomt onder ons menschen! Het moge eenmaal een element van opvoeding worden, dat man en vrouw beiden menschen zijn, maar dat zij beiden hunne eigenaardigheden hebben, bijzondere trekken, die niet kunnen worden gedood, of het beste is verloren. Tegenwoordig jagen de vrouwen soms naar de kracht van den man: nog één stap verder, en de mannen zijn zooveel mogelijk in vrouwen veranderd, en ons geslacht zal gekomen zijn in het beloofde land!

Eer ik verder ga, moet ik mij verklaren over de meening, of die geestelijke verscheidenheid uit verschil van het organisme is af te leiden. Mijn oordeel is, dat de geest van den mensch een zelfstandig bestaan heeft, maar dat hij, zoolang hij in het ligchaam woont, invloed van dat ligchaam ondervindt. Maar dien invloed zóó ver uit te strekken, dat men de grenzenlooze geestelijke verscheidenheid, die er tusschen een man en eene vrouw bestaat, uit verschil in organisatie zou kunnen afleiden, komt mij ten eenen male onwaar voor. Ik kan even goed verschil van organisatie afleiden van oorspronkelijke geestelijke verscheidenheid, mits de invloed hiervan vroeg besta. Indien het waar was, dat het eigenaardige van den man geheel van zijne organisatie afhing, zou er geen verwijfde man bestaanbaar zijn, en indien het waar was, dat de eigen aard der vrouw door haar ligchaam bepaald wordt, zouden er geene manwijven gevonden worden. En er zijn toch verwijfde mannen en manwijven, zoodat ieder er van schrikt; deze hebben de organisatie van het geslacht, waartoe zij behooren, en ik vraag: wil mij

dan verklaren, hoe zij alzoo geworden zijn. En mogt het bezwaar opleveren, om verschil in organisatie af te leiden uit oorspronkelijke geestelijke verscheidenheid als *causa movens*, ik heb bij de erkenning van eene Providentie dit zamentreffen niet noodig.

2°. Elke leeftijd vertoont ons den mensch met eigen hoedanigheden, en het verschil tusschen man en vrouw, dat zoo verbazend is, is welligt nog niet zóó groot, als dat tusschen een jong kind en een grijsaard. Dit verschil naar den leeftijd kan niet in volkomen gestrengheid worden opgevat, zoodat met elk jaar of met elke twee jaren verandering te bespeuren zou zijn: bij den een komt de eigenaardige toestand iets vroeger en bij den ander iets later; vernuften bekreunen zich in het algemeen over verschil in leeftijd niet. Men is niet ver van de waarheid, wanneer men perioden van zeven jaren aanneemt: van de geboorte tot het 7de jaar is de mensch hulpbehoevend en afhankelijk en heeft hij de hoedanigheden, die daarmede samenhangen; van het 7de tot het 14de jaar is de verstandelijke ontwikkeling het snelst; van het 14de tot het 21ste is de verbeelding het levendigst en komt het verschil in geslacht krachtig te voorschijn; van het 21ste tot het 28ste wordt de overgang van jeugd tot mensch voorbereid; van het 28ste tot het 49ste is de leeftijd, waarin het verstand rijpt, waarin ervaring gezameld wordt en de fysieke kracht het meest ontwikkeld is. Na den leeftijd van 49 jaren wordt de geestelijke verscheidenheid tusschen man en vrouw steeds kleiner; de vrouw begint als het ware een nieuw leven in te gaan, waarin zij tot werkzaamheid bij uitnemendheid gestemd is; de man gevoelt zich dan het meest zelfstandig. Op 63-jarigen leeftijd kan de vrouw heeten oud te zijn; de man volgt doorgaans iets later; dan verminderen alle krachten en elk bereidt zich meer en meer zijn huis.

Deze schets zou voor veel uitbreiding vatbaar zijn, maar ik bepaal mij hierbij. Intusschen mag ik herinneren, dat in elke periode de uitkomsten van de ervaring eener voorgaande kunnen worden opgenomen en dat er alzoo alle kans is, dat een mensch met het klimmen der jaren wijzer wordt. Altoos en overal zijn dan ook de ouderen van jaren onder de wijsten gerekend; bij

de wilden in Amerika hebben zij in de vergaderingen den voorrang; zij besturen den Staat; de mannen van middelbaren leeftijd volgen in den tweeden rang en de vrouwen in den derden; de laatsten bewaren de geschiedenis van den stam en zorgen voor de kinderen, terwijl de mannen jagen en den vijand afweren.

In den tegenwoordigen tijd geldt ervaring voor niet veel in de beschaafde landen van Europa. De lieden van jaren worden als onnut ter zijde gezet; de jeugd jaagt naar genot, en de mannen houden zich bezig met de politiek, inzonderheid indien zij nog weinig ondervinding en van politiek nog geen verstand hebben, terwijl de vrouwen veelal niet ongeneigd zijn, indien zij konden, van geslacht te wisselen.

3°. Hij, die in menschenkennis vorderingen maken wil, doet voorts wel, zich het eigendommelijke eigen te maken, dat men bij menschen van eigen gestalte en andere fysieke toestanden aantreft. De lange en magere menschen zijn veelal vreesachtig, de korte prikkelbaar, de te veel gevoede vadsig, de met gekromde ruggegraat voorziene boertig, de lieden met slechte ingewanden knorrig, en die met eene krachtige maag moedig en opgewekt. Op deze wijze kan ons geslacht in tal van rubrieken gesplitst worden; maar ook hier zij men omzigtig, niet uitsluitend op den regel af te gaan.

4°. Tot de middelen, die men heeft aanbevolen om menschen te leeren kennen, behoort hetgeen GALL heeft medegedeeld omtrent zekere hoedanigheden van den schedel. GALL meent, dat elke hoedanigheid van den menschelijken geest gebonden is aan zeker deel der hersenen; dat, naar mate eene hoedanigheid meer ontwikkeld is, het daarmede zamenhangende deel der hersenen meer uitgebreidheid heeft, en dat die meerdere uitgebreidheid uitwendig aan den schedel te herkennen is door eene verhevenheid aldaar; dat men alzoo uit de grootte dier verhevenheid kan besluiten tot de grootte der geestelijke hoedanigheid, die met het daarmede zamenhangende deel der hersenen gelijken tred zou houden. Uit waarnemingen van de hoedanigheden der menschen en van hunne schedels meende hij vele plaatsen op den schedel te kunnen aanwijzen, aan welke zoovele gees-

telijke hoedanigheden verbonden waren. Elk van die plaatsen op den schedel omgaf hij met een kring en daarin stelde hij een cijfer, hetwelk den naam der geestelijke hoedanigheid voorstelde; hij bedekte alzoo den geheelen schedel met een aantal kringen, waardoor zoovele plaatsen en dus zoovele zielshoedanigheden van den mensch werden voorgesteld. Men heeft deze soort van kundigheden *phrenologie* genoemd. Toen ik jong was, was de kracht van deze zoogenaamde leer reeds gebroken. In Engeland heeft men zich het langst met haar beziggehouden en nog is zij aldaar meer of min van waarde; men komt daar in kringen van bekenden bijeen, en grijpt elkander, hoezeer dan op zachtzinnige wijze, in het haar en betast elkanders schedel, om alzoo de hoedanigheden te bepalen van de vrienden, die men sedert lang kent, of wel de eigenschappen van lieden uit de smalle gemeente, daartoe voor geld genoodigd, om op hunne schedels knobbels te zoeken, al of niet zamenhangende met geestelijke hoedanigheden van lieden, van wier inwendig bestaan men niets weet en nooit iets weten zal.

Als jongeling heb ik deze leer in ernst opgevat en met het boek van GALL in de hand vele schedels bestudeerd. Mijn toenmalig brein kon zelden bevatten, wat GALL als zeer stellig had aangegeven, en ik liet die studie los om de volgende redenen, die ik nog voor juist houd.

Moeten juist die deelen der hersenen, welke met zielshoedanigheden zamenhangen, door verhevenheden der hersenen spreken? De uitwendige deelen der hersenen zijn van zoodanigen aard, dat een mensch er zelfs iets van missen kan (zooals soms bij verwonding van het hoofd blijkt), zonder in eenig vermogen iets te lijden. Juist de deelen der hersenen, die met geestvermogens zamenhangen, zijn meer inwendig geplaatst, en een uitwendig teeken daarvan op den schedel is dus niet te wachten. Maar die beenige schedel is bij den eenen mensch veel dikker dan bij den anderen, en op dezelfde plaats bij verschillende menschen zeer verschillend in dikte; hoe kan dan uitwendig op den schedel een meer of minder ontwikkeld deel der hersenen ontdekt worden, soms diep in de hersenmassa ver-

borgen? Voorts is het vet, dat onder de huid den schedel bedekt, bij onderscheiden menschen zeer verschillend in dikte, en verschilt ook de dikte der huid van den schedel: hoe kunnen de vingertoppen fijngevoelig genoeg zijn, om door dit alles heen, bovendien nog belemmerd door eene groote hoeveelheid haar, eene verhevenheid te ontdekken, die, zoo zij al groot is, toch nog zeer klein moet genoemd worden?

In algemeene trekken is de leer van GALL juist, maar zij laat niet toe, dat men haar in bijzonderheden toepasse. Hoe meer de kleine hersenen ontwikkeld zijn in betrekking tot de groote, des te dierlijker is de mensch; de kleine hersenen zijn in het achterhoofd gelegen, en alzoo is eene meerdere ontwikkeling van het onderste gedeelte van het achterhoofd veelal in overeenstemming met een dierlijk bestaan van den mensch; de achterhersen zijn bij de dieren ten opzichte van de voorhersen bijzonder ontwikkeld, en bij den mensch is dit omgekeerd. Wanneer dan bij den mensch de voorhersen eene groote mate van ontwikkeling hebben, kan dit getuigen van bijzondere geestelijke vermogens, en zoo kan een vooruitstekend en verheven voorhoofd in het algemeen getuigen van gewigtige zielsvermogens: wie is er, die het niet weet?

Maar ook hier zijn bronnen van dwaling: kinderen, die in geringe mate een waterhoofd hebben, kunnen daarvan herstellen en een groot voorhoofd behouden, zonder dat zij later bijzondere vermogens doen blijken; klierachtige kinderen zijn dikwerf met een zeer ontwikkelden schedel voorzien; ziekten der hersenen kunnen den schedel grooter doen worden, zoodat zelfs de verstandelijke vermogens dalen; en bovendien, al heeft een mensch ook uitstekend ontwikkelde hersenen ontvangen, zoo zijn geest niet wordt geoefend, kunnen de vermogens van dien geest nog zeer middelmatig blijven. Hoe vele schedels spreken ons toe als treffend gevormd, en hoe weinig ontwikkelde menschen treffen wij aan! De akker kan zeer vruchtbaar zijn, maar zoo er geen graan in geworpen wordt, oogst men daarvan geen graan in overvloed.

5°. Er zijn twee beroemde mannen geweest, die elk voor

zich een middel aan de hand hebben gedaan om de betrekkelijke verstandelijke vermogens van menschen en dieren te leeren kennen. Het eene is van onzen beroemden landgenoot PETRUS CAMPER en geldt vooral den mensch. Hij trekt twee lijnen, eene van de opening van het oor naar den hoek van den neus, en eene andere langs het voorhoofd en den neus tot aan denzelfden neushoek; deze twee lijnen vormen bij den neus een hoek, en hoe grooter deze hoek is, des te grooter zal de ontwikkeling bij den mensch zijn, althans zijne vatbaarheid tot ontwikkeling. Bij de dieren is deze hoek des te kleiner, naar mate zij lager staan in vermogens.

Deze regel is in het algemeen uitnemend, maar men kan er zich niet op verlaten. Bij denzelfden mensch toch vindt men den *gelaatshoek* van CAMPER aan de rechter- en aan de linkerzijde soms zeer verschillend, en vele andere redenen maken, dat hij van geene practische waarde is; bijv. iemand kan van aanleg een grooten gelaatshoek bekomen hebben en zich weinig hebben geoefend, en een ander, die een kleinen gelaatshoek heeft, kan zich door sterke inspanning tot eene aanzienlijke hoogte verheven hebben, zoodat hij verre boven den eersten staat, maar daarom bekomt hij nog geen grooteren gelaatshoek. Ik heb den gelaatshoek van duizenden gemeten, zonder dat zij het wisten, en moet verklaren, geen verband gevonden te hebben tusschen de verstandelijke vermogens en de grootte van dien hoek, tenzij ik bleef bij algemeenheden.

Het tweede middel is van CUVIER, die zeer juist heeft opgemerkt, dat, naar mate de omvang van het gelaat grooter en die van den schedel kleiner is, de verstandelijke vermogens minder zijn. Deze onbetwistbare regel geldt ook voor den mensch, maar ook slechts weder in het algemeen.

De regel, dien men gesteld heeft, dat de vermogens des te aanzienlijker zijn, naar mate de hersenen meer omvang hebben ten opzichte van het ligchaam, wordt door den olifant wederlegd: diens ligchaam is zeer omvangrijk, terwijl zijne hersenen klein zijn, en het dier is toch zeer intelligent. Bij den mensch, wij zagen het reeds, mag een grootere omvang van den schedel

niet dan bij uitzondering gehouden worden voor een teeken van bijzondere ontwikkeling. Zou men echter een regel van kleine schedels willen vaststellen, zoo zou men met meer grond mogen beweren, dat zij met eene geringere mate van vatbaarheid zamenhangen; maar ook aan dezen regel heeft men niet veel.

6°. Ik kom nu tot waarneembare teekenen, waardoor een overgang gevormd wordt tot de stoffelijk niet waarneembare: teekenen, die geen mensch ontkennen kan, die integendeel door elkeen in meerdere of mindere mate worden opgespoord en gewaardeerd, om daaruit te besluiten tot geestelijke hoedanigheden van onze natuurgenooten. Ik bedoel de trekken, die de mensch in zijn gelaat vertoont. Men heeft die trekken bestudeerd en er regels voor vastgesteld, en LAVATER staat hierin welligt bovenaan.

Laat ons ook hier omzigtig zijn, zooals in alle reeds vermelde en in alle nog te vermelden kenmerken van het inwendig bestaan van een ander. De uitdrukking van het gelaat van den mensch, de *physionomie*, dwingt ons te meer tot omzigtigheid, omdat wij hierdoor niet slechts gemakkelijk gevoerd worden tot het opmaken van een oordeel over eene hoedanigheid, maar over het geheele karakter, dat is over alles te zamen, over het goede en kwade, over den geheelen mensch, zooals hij is, hetgeen men gewoon is door het woord *karakter* uit te drukken.

In het voorbijgaan zij gezegd, dat wij over *karakterkunde* hier met geen woord handelen. Wij bepalen ons tot nederiger bezigheid en handelen slechts met een woord over menschenkennis; wij bedoelen daarmede fragmenten van de wetenschap, die den naam van karakterkunde verdient.

Het gelaat noemt men den spiegel der ziel. Ik zeg dit met u, maar veroorloof mij toch eenige vragen. Kan elkeen maar voor dien spiegel gaan staan, en is dat voldoende, om juist te zien wat daarin wordt teruggekaatst? Of ben ik misschien blind of heb ik welligt een ander gebrek aan mijne oogen, zoodat ik niet of onvolkomen zie? Is er ook iets geplaatst tusschen den spiegel en mijn oog, een gaas, een nevel of iets anders? Of houd ik ook een groen of een geel of een rood glas voor mijn

oog? Of wel een bol glas, dat vergroot, of een hol glas, dat verkleint? Of sta ik ook zóó tegenover den spiegel, dat het teruggekaatste licht mijn oog niet bereiken kan? Ik zou nog veel meer kunnen vragen, maar het gevraagde is genoeg, om ons omtrent de gelaatstrekken van onze evennaasten omzigtig te doen zijn. Wie onzer is gelaatkundige, wie heeft zich daarin voldoende geoefend, of begeven wij ons op deze gladde baan zonder te weten wat wij doen? Welligt hebben wij nooit een waarachtigen blik in ons zelve geslagen en gaan wij toch lezen in het gelaat van anderen. En wiens waarheidszin is groot genoeg, om zich te wagen aan eene zaak, waarin men zeer ligt snood onregt plegen kan? Wie heeft er alle glazen voor zijne oogen weggedaan, alle nevels? Of zijn wij niet allen met gebreken behept, en maakt niet elk onzer gebreken ons meer of min blind in het zien van dingen buiten ons? Stoort onze eigenliefde ons niet zeer dikwerf in het zuiver waarnemen, belet ons zoogenaamd belang ons niet menigmaal in het goed zien, en is onze hoogmoed niet onze voortdurende vijand, die ons bestookt, terwijl wij een blik slaan in den spiegel der ziel van onzen evenmensch? In waarheid, het gelaat van onzen evennaaste en hetgeen daarop te lezen staat is voor ons een groote schat ter opbouwning of ter waarschuwing; maar wachten wij ons duizendmaal, daarop een oordeel te vestigen, dat beslissend zijn zou, inzonderheid ten opzichte van hem, dien wij door zijn gelaat meenen te leeren kennen.

Ten aanzien der gelaatstrekken van elken mensch moet voor- eerst herinnerd worden, dat eene algemeene hoedanigheid van een gelaat een aantal trekken onzichtbaar maken of verbergen kan. Zoo is het bij ziekelijke misvorming van zeer verschillenden aard: wie een oog verloren heeft, zoodat het goed zichtbaar is, zal leedgevoel veroorzaken bij hem, die het ziet, en de gelaatstrekken van den eenoogige geraken hierdoor geheel op den achtergrond; bij iemand, die zijn neus verloren heeft, denkt men uitsluitend aan dat gemis; is de eene helft van het aangezicht gezwollen, zoo trekt dit de aandacht en de andere helft ziet men niet. Iemand die, zonder een misvormd gelaat

te hebben, bepaald leelijk moet heeten, kan welligt alleen die leelijkheid doen spreken, en de ondeugendste, maar ook de meest goedaardige mensch kan er achter schuilen. En wat groote schoonheid aangaat, inzonderheid bij vrouwen: op een artistiek schoon gelaat is niets anders te lezen dan schoonheid; elk karakter kan er achter verborgen zijn.

Voorts kan een hoofdtrek van een mensch zóózeer op zijn gelaat te lezen zijn, dat er niets meer op te lezen is dan die ééne trek: een groot krachtsgevoel kan zich op het gelaat uitdrukken als heerschzucht en overmoed, en de mensch kan toch gevoelig wezen voor het leed van anderen en in hooge mate liefdadig; wie flaauwheid op zijn gelaat doet lezen, kan waarheidlievend zijn en hartelijk voor elk, die hem nadert.

Maar nog erger is het, dat tijdelijke gemoedstoestanden soms aan het gelaat eene uitdrukking geven, die krachtig naar buiten spreekt, terwijl die mensch welligt voor de eerste maal in zijn leven in dien gemoedstoestand kwam. Iemand, die tijdelijk met eene zaak bezig is, en dat doet spreken door ingetrokkenheid, schijnt, wat hij welligt zeer zelden is. In waarheid: geen grooter bezwaar voor de gelaatkunde dan dat men een mensch niet als een voorwerp uit eene kast kan nemen en dat gelaat als een voorwerp kan bestuderen. Des ochtends vroeg verschijnen wij, nadat wij het bed verlaten hebben, als slapers, met gezwollen oogen en een gezwollen gelaat, en des avonds na zwaren arbeid, terwijl wij naar rust verlangen, als tragen: de vraag is dus, op welk uur van den dag men ons gelaat bestuderen moet. En hoe velen zijn er, die waarlijk goede menschen zijn en door zeer kleine oorzaken voor zekeren tijd uit het spoor geraken! Het is zoo, men kan dit aan hen zien en hen dan plaatsen in de rij der bewegelijken; maar deze klasse zou dan vrij groot worden, zoodat men aan de gelaatkunde niet veel meer had.

Men kan de gelaatkunde alzoo gevoelig in twee deelen splitsen: in de kennis der toestanden van het aangezigt, die overeenkomen met *doorgaande* hoedanigheden van den mensch, en ten andere in de kennis der teekenen, die op het gelaat

te lezen zijn tijdens *voorbijgaande* gemoedsbewegingen. Men dwaalt, indien men meent, dat beide teekenen dezelfde zijn; voorbijgaande gemoedsbewegingen, zoo zij op het gelaat spreken, doen daarop dikwerf het tegendeel verschijnen van hetgeen in het gemoed omgaat, vergeleken met doorgaande trekken en vaste neigingen. Zoo spreken verrassende aandoeningen, van welken aard zij ook zijn mogen, bij goedhartigen veelal als verlegenheid, al zijn die aandoeningen ook soms toorn, sterke afkeuring, enz. Ik meen, dat het groot bezwaar zou hebben eene gelaatkunde bijeen te brengen, die betrekking heeft op voorbijgaande gemoedsbewegingen van menschen, welke overigens van die bewegingen vrij zijn, en dat men hoogstens in staat zou zijn, om daarin de algemeen bekende uitdrukkingen op te nemen van vreugde en droefenis, van aangenaam en onaangenaam, van tevredenheid en onvoldaanheid, van goed- en afkeuring, en andere soortgelijke algemeene toestanden, waarin elke mensch telkens op zijne beurt gebragt wordt.

Wat de trekken aangaat, die van blijvenden aard zijn en met gevestigde hoedanigheden van den mensch overeenstemmen, ook met deze moet men omzigtig zijn. Het komt toch inderdaad voor, dat een mensch zich in den loop van het leven verbetert in een gebrek, terwijl dit gebrek reeds op zijn gelaat is uitgedrukt; die verbetering van het gebrek zal welligt nooit den oorspronkelijken gelaatstrek geheel en al uitwisschen. Omgekeerd kan iemand zich ook later goede hoedanigheden eigen maken, die hij vroeger niet had en die dus op zijn gelaat geen teeken konden geven, toen dit nog jong en voor vervorming vatbaar was.

Ten aanzien der gelaatkunde zelve verwijs ik naar LAVATER, en verklaar mij niet slechts hierin ten eenen male onkundig, maar ook onkundig in menschenkennis, op welke wijze dan ook verkregen. Ik zal openhartig zeggen, hoe ik aan die onkunde gekomen ben. In mijne jeugd moest ik alle menschen houden voor goed en was een oordeel over menschen mij niet toegestaan. Ik eerbiedig volkomen het doel, waarmede mij dit is geleerd, maar onderwijl ging de tijd, waarin de eerste grond-

slagen moeten gelegd worden van menschenkennis, voor mij voorbij. Later heb ik op zeer harde wijze geleerd, dat dit gemis voor mij van zeer ernstigen aard was. Ik heb genoeg beste menschen aangetroffen, die ik steeds als beste menschen heb mogen begroeten; maar ik kan niet verbergen, dat ik zeer veel teleurstelling ondervonden heb, en ik weet dit van niets anders af te leiden, dan dat ik vooral in het gelaat niet duidelijk genoeg wist te lezen.

LAVATER ging in zijne gelaatkunde verder dan goed schijnt; zoo spreekt hij bijv. van een wijzen neus en teekent in zijn boek werkelijk een neus zonder aangezigt, welke neus dan een wijze moet heeten. Ik heb wel gewenscht, dat een kundig teekenaar aan zulk een neus eens een aangezigt teekenen zou van een zeer onwijs mensch; ik twijfel niet, of de wijsheid van den neus zou hierdoor op eenmaal verdwenen zijn.

WOLLASTON (men kan het vinden in de *Philosophical Transactions*) vroeg eens aan een beroemd schilder, waarom de oogen van het eene portret den beschouwer aanzien en die van het andere niet. De kunstenaar antwoordde, dat dit afhing van het plaatsen van het licht in de oogen. WOLLASTON ontkennde dit en verzocht hem een hoofd van eene jonge vrouw te teekenen, wier oogen hemelwaarts waren gerigt en met de geheele uitdrukking van eene biddende. Daarop verzocht hij hem een ander vrouwenhoofd te teekenen, en wel van eene u schalks aanzierende jeugdige, zoodanig dat de omvang van het gelaat in beide teekeningen dezelfde was. Van de laatste teekening werd nu het bovenste gedeelte afgeknipt tot onder de oogen, en het overblijvende, dat alzoo neus, mond, kin en wangen uitdrukte, gelegd op het portret van de vrouw met naar boven geslagen en ten hemel gerigte oogen. Het portret, dat nu te voorschijn trad, was dat van de u schalks aanzierende vrouw, en dezelfde oogen, die u hadden toegeschenen naar boven gerigt te zijn, zagen u nu helder aan en trachtten u zelfs te doorzien. Derhalve ligt het al of niet aanzien bij een portret niet in de oogen, en zelfs niet hetgeen wij gewoon zijn uitdrukking der oogen te noemen. Mannen van de kunst hebben mij hiervan geen verkla-

ring kunnen geven, maar de zaak is gewichtig genoeg, om in de gelaatkunde omzigtigheid te leeren, wanneer dezelfde oogen eene biddende en eene schalksche uitdrukking geven in dezelfde teekening, maar met een anderen neus, mond, kin, enz.

LAVATER beoordeelde de menschen naar een portret, zelfs naar een silhouet. Het is mij bekend, dat men hem een silhouet zond van een oud, braaf man en dat hij daarop antwoordde: „dat is een dief.” Men lachte met de leer van LAVATER en deelde het den ouden man mede, die daarop verklaarde, in zijne jeugd zeer veel aanleg tot stelen gehad te hebben. Voor ons, gewone menschen, is het het beste, om maar niet te meenen, dat wij in de gelaatkunde groote vorderingen hebben gemaakt; men is zoo ligt onregtvaardig.

7°. Er zijn nog andere dan de genoemde uitwendige teekenen, waaruit hoedanigheden der menschen blijken, bijv. stand, gang enz. De trotsaard en de nederige, de man van karakter en de flauwaard zijn veelal aan hun stand te onderscheiden; hij, die snel in zijne beweging is, is meestal ook voortvarend in zijne handelingen, terwijl hij, die zijne beenen voortsleept, dikwerf door gewigtige omstandigheden nog niet voort te slepen is. De warme handdruk doet den hartelijke kennen, en hem, die u twee vingers toesteeckt, kunt gij veilig geheel missen. Wie vroeg ten bedde uit is, weet wat tijd beteekent: hij zal wat doen, wat tot stand brengen. Zij, die bij voorkeur hunne linkerhand gebruiken, zijn veelal linksche naturen; (het is niet waar, dat het eenvoudig gewoonte zijn zou, aan de regterhand de voorkeur te geven: zelfs geen ruwe volksstam wijkt er van af; de linkerarm duldt niet de inspanning van den regter, omdat het hart in de linkerborst gelegen is en bij beweging van den linkerarm meer wordt aangedaan dan bij die van den regter). Wie matig is in eten en drinken, is altijd wijzer dan de onmatige; gulzigaards en veelvraten lijden zelden aan te groote humaniteit, en dronkaards zijn steeds volkomen egoïsten. Wie zuinig is op zijn tijd, is ook zuinig op zijne bezittingen. Eenvoudigheid in kleding verraadt eenvoudigheid van aard, en opschik valt nooit in een natuurlijk mensch; een man, die bij-

zonder werk van zijne kleederen maakt, is in eene gewigtige betrekking nooit op zijne plaats. Onreinheid jegens zijn ligchaam doet een zin spreken, die van orde en regelmaat, van juistheid in denken en gevoelen, van teederheid in beschaving verre verwijderd is; en is het eene vrouw, die aan onreinheid van ligchaam mank gaat, dan is het haar niet mogelijk heil rondom zich te verspreiden. Onreinheid gaat altijd gepaard met orde-loosheid; de deugd is dan ook in het wit gekleed. Zoo kan men nog tal van uitwendige teekenen vinden, die inwendige toestanden doen spreken; maar altijd zij men omzigtig bij het op maken van besluiten, want men kan kwade gewoonten overnemen door kwade voorbeelden, zonder daarom nog in het gebrek te vervallen, dat door een teeken wordt uitgedrukt.

8°. Wij komen nu tot de geestelijke teekenen, waaruit kennis van onze evennaasten kan worden verkregen. Hier staan wij alweder op een bodem, waarop wij ligt onregtvaardig kunnen worden. Herhaalt zich een zeker teeken van geestelijken aard, bijv. eene uitdrukking in woorden, zoo kan men langzamerhand regt bekomen, om daaruit tot eene hoedanigheid te besluiten. Maar niet zelden vervalt men in de fout, *één* teeken, bijv. *éene* uitdrukking in woorden, daartoe genoegzaam te achten; en de logica leert ons, dat uit *één* geval te besluiten tot alle andere eene groote fout is. Die fout is zóó algemeen, dat zij een aanzienlijk deel van de zamenleving bederft: men wordt geoordeeld en veroordeeld naar *éene* enkele handeling, die welligt geheel onschuldig kan zijn, of althans geene waarde genoeg heeft om er zulke geduchte gevolgen uit af te leiden. *Hooren, zien en zwijgen* zijn dan ook voorschriften, die thans in geene goede maatschappelijke opvoeding ontbreken, en die voorschriften worden ons voorgehouden, als het hart ons niet in de borst, maar op de tong zit, als wij niets anders kunnen dan alles naar buiten brengen, wat er in ons leeft.

Om onjuiste beoordeeling en onware veroordeeling te ontgaan zwijgt dan de wijze niet alleen, maar matigt hij zich ook in zijne andere handelingen en tracht hij onjuisten schijn te vermijden; daarmede is de natuurlijkheid dan verloren, geraakt

de eenvoudigheid op den achtergrond en verbergt men ligt, wat eene hoofdzaak is. Die hoofdzaak kan uitnemend zijn, maar door de omgevendenden slechts niet verstaan worden, en zoo wordt het reeds hierdoor in de zamenleving moeilijk, om tot de kennis te komen van de menschelijke naturen, die ons omgeven.

Daarbij komt eene bron van bedekken van veel bedenkelijker aard: men laakt ons om onze gebreken, men veroordeelt ons zelfs daarom, en, zoo zij erg zijn, stoot men ons daarom uit. Zoo wordt dan alle moeite aangewend, om niet alleen die gebreken te verbergen, maar er zelfs eene soort van deugd voor in de plaats te stellen.

Zucht naar voordeel, jagen naar eer en roem en grootheid worden mede zooveel mogelijk bedekt en iets anders er voor in de plaats gesteld; ja, zelfs het jagen naar groote ondeugden wordt somtijds met den mantel der deugd omhangen. Den fijnsten menschenkenner ontsnapt het menigmaal, en hij, die geen argwaan heeft, bespeurt er dikwerf niets van en kan er het slagtoffer van worden.

In de eerste plaats treffen wij hier de *beleefdheid* aan, eene hoedanigheid, die een besten grond kan hebben, maar dan toch altijd liever *hartelijkheid* en *liefderijkheid* zou moeten heeten. Die hoedanigheid kan echter louter vorm zijn zonder inhoud; dan bedekt zij deugd en ondeugd en worden de beleefden aan elkander gelijk als een troep soldaten, uniform gekleed en op de maat marcherende en exercerende. Is beleefdheid wellevendheid (*urbaniteit*), dan is zij niet slechts een uitstekende vorm, maar heeft zij ook eene groote waarde; doch hoe zelden verschijnt beleefdheid alzoo! Zeer dikwerf is zij niets anders dan gemaaktheid, optredende, zooals het op het oogenblik wordt verlangd: de houding van den mensch is daarbij een weinig gebogen, half als vriend en half als dienaar; het hoofd wendt zich vriendelijk tot u, het gelaat is afgerond, de oogen zijn een weinig verkleind en een zachte lach zweeft om den mond; en uit dien mond spreken u liefelijke woorden toe met zachte, aangename stem, naar den schrikverwekkenden regel van TALLEYRAND: „*La parole a été donnée à l'homme pour cacher sa pensée.*”

Hij, die in de maatschappij, zooals die tegenwoordig bestaat, zich menschenkenner waant, kan zeer waarschijnlijk door anderen, die meenen daarin onkundig te zijn, bedrogen worden; overmoedig te zijn is hier de eerste stap op den weg om dupe te worden van dien overmoed. Het vermogen van sommige menschen om te verbergen is schier grenzenloos, en ik zelf ben schier in elke rigting in menschen, die ik goed meende te kennen, op het onverwachtst teleurgesteld. Ik heb hier niet bijzonder het oog op zaken, die mijn persoon betreffen; ik spreek van mijne ondervinding van menschen, en ik twijfel niet, of elkeen, die veel onder menschen verkeerd heeft, zal hetzelfde getuigen. Twee vrienden, die jaren in de beste verhouding leefden, krijgen een verschil over eene kleine zaak en zijn daarna voor altijd gescheiden; hebben die vrienden elkander gekend of niet? Een eerlijke, die tot op een zandkorrel naauwgezet is en jaren alzoo heeft geleefd, kan zich onverwachts verrijken, mits hij zijne eerlijkheid vaarwel zegge; eensklaps verlaat zijn genius hem en hij begaat eene daad, waarvan hij vóór vijf minuten geen denkbeeld had. Ik zag des morgens ten elf ure een goedhartig man, die in goede omstandigheden leefde en opgewekt en moedig was, en hoorde hem met veel belangstelling spreken over een derden. Zonder dat er aan iemand iets van eene reden is bekend geworden, hing die man zich ten vier ure na den middag op. Inderdaad, ik voor mij zal mij wel wachten, mij voor een menschenkenner uit te geven.

En waarom is dit alles alzoo? Het antwoord ligt voor de hand. Er zijn zeer weinig vaste naturen; de meeste menschen leven van oogenblik tot oogenblik en weten zelven niet, wie zij over een uur zullen zijn. Onze tijd duldt zelfs geen karakters, voert strijd tegen de vastheid en heeft het reeds zoover gebragt, dat het woord *beginselen* niet meer gebruikt wordt voor grondslagen van ons leven, maar voor *regelen*, die elkeen tijdelijk inrigt naar zijn beste weten voor hetgeen hij te doen en te laten heeft. Gij kunt het hooren, zoo dikwerf gij slechts naar de taal van den dag gelieft te luisteren.

Van een weerhaan valt niets anders te zeggen, dan dat hij

een weerhaan is, en van een mensch, die telkens verandert, gaan teekenen genoeg uit, om tot den regel te komen, dat hij leeft zonder beginselen.

Er blijft ons dus nog over te handelen over de zedelijke kenmerken van karakters, ook van overheerschende hoedanigheden van den mensch.

Bestaan daarvoor zulke teekenen? Beroemde natuuronderzoekers, vooral CUVIER en BRONGNIART, hebben uit één of eenige weinige beenderen van een dier der voorwereld een geheel maaksel weten op te bouwen, en het *ex ungue leonem* is genoeg bekend: wie een nagel van een leeuw ziet, weet, dat deze behoort tot een geducht dier. Zijn er zoo ook niet zedelijke kenmerken voor menschen van karakter, dat is voor dezulken, wier zedelijke natuur in het algemeen op krachtige grondslagen is opgetrokken? of zijn er niet zulke teekenen voor sterk uitkomende hoedanigheden van menschen? BUFFON heeft gezegd: *le style c'est l'homme*, hetgeen dus beteekent, dat men uit de wijze van schrijven den geheelen mensch kan kennen. Dat zou dan in elk geval slechts dienen voor menschen, die schrijven kunnen, en met name voor hen, bij wie van stijl meer of min sprake kan zijn, maar het aantal van deze is gering. BUFFON was een voortreffelijk schrijver, en dat zal hem er wel toe gebragt hebben om den stijl tot maat van den mensch te nemen. Een balmeester van koning LODEWIJK van Holland beoordeelde de fatsoenlijkheid der menschen, naar mate zij al of niet overeenkomstig de regelen der danskunst zich bogen bij het komen in een salon. Maten zijn er genoeg aan de hand gegeven, maar ik geloof, dat in deze aangelegenheid bij voorkeur de regel geldt: *experientia rerum magistra*.

Zeker zijn er sprekende teekenen van edelaardigheid, die op eenmaal afdoende zijn en die, hoe overigens de mensch ook moge schijnen, voor hem getuigen als eene beste natuur. Daartoe behooren: met voorbijzien van eigen leven zich in het water werpen, of in een brandend gebouw doordringen, of zich voor een ander opofferen, om het leven van een natuurgenoot te redden. Is er grootheid onder de menschen, dan zijn zij, die zóó

doen, groot. Voorts het sterven voor een beginsel en dus ook het voorafgaand krachtig strijden daarvoor; noem vrij degenen, die juichend voor hun geloof ten brandstapel gestegen zijn, zweepers: ik noem hen helden. Vervolgens voortdurende en liefderijke zorg voor weduwen, weezen en zieken, met besparing van uitgaven voor eigen persoon, alleen het doel voor oogen houdende. De *echte* philanthropie teekent den geheelen mensch als echt; hij kan nog zijne gebreken hebben, maar een mensch is hij zeker. Waarachtige godsvrucht, van allen schijn ontdaan, nederigheid, warmte voor groote en goede dingen zijn zooveel teekenen van echtheid. Ook eerlijkheid en goede trouw, eenvoudigheid en natuurlijkheid zijn getuigen van veel goeds. Opregte vriendschap maakt ons gelukkig, omdat zij ons een goed mensch ter zijde geeft, en waarachtige liefde, ofschoon op aarde niet overvloedig gezaaid, doet de bestheid van een mensch tot ons spreken. Aan teekenen ontbreekt het niet, maar men zij toch hier niet te snel, opdat men zich voor teleurstelling wachte. Bovendien wordt de waarachtigheid van hetgeen best is toch nooit gekend, dan na bredere kennismeming; inzonderheid zij dit aan goedhartige naturen aanbevolen, die alles voor goud houden wat er blinkt. Wat schade ook, dat men een weinig uitstelt, om een best mensch voor best te houden, totdat men de volkomen overtuiging heeft, dat hij zoo is. Dit is oneindig beter, dan na bekomen teleurstelling iemand, die niet zoo verwerpelijk is, los te laten, omdat men zijne verwachting te hoog gespannen had. Aan jonge menschen vooral is het dringend aan te raden, langzaam voort te gaan in het kweeken van achting of genegenheid, want zij kennen de menschen niet en zij kennen zich zelve niet. In elk geval is teleurstelling hierin eigen schuld.

En wat zal ik nu zeggen van de keerzijde van ons menschen? Zijn er ook teekenen, waardoor men onderscheiden kan den goddelooze, den gewetenlooze, den gierigaard, den woekeraar, den dronkaard, den leugenaar, den lasteraar, enz.? Hij, die zulke menschen niet van nabij ontmoet heeft, kent ze niet en kan niet zien wie zij zijn; een toetssteen voor deze toestanden is er niet, en daar het ongeoorloofd is in iemand een gebrek

te veronderstellen, waarvan het bestaan niet bewezen is, daar het ook ongeoorloofd is, hierin op het oordeel van anderen af te gaan, zoo blijft ons niets anders over dan te wachten, tot dat het opmaken van een waar besluit ons door eigen onderzinking is toegestaan.

Schichtig te zijn en mogelijk bezwaar te zien van de zijde van onze evenmensen doodt alle natuurlijkheid en eenvoudigheid en verpest het leven, maar maakt ons ook zeer dikwerf op snoode wijze onregtvaardig; hoe smaakt het u en mij, zoo men ons verdenkt van eene fout, die wij niet hebben? Derhalve geene omzigtigheid, maar voorzigtigheid; een weinig afwachten en bij volle goedhartigheid een weinig wijsheid. Zamelt men dan, zooals men doet, nu en dan min gunstige ervaring, dan bedenke men, dat men zelf evenmin volmaakt is; men worde dan nog een weinig omzigtiger. En blijkt het, helaas, dat wij ons ten eenen male bedrogen hebben, dan wachte men zich zoo veel noodig en onttreke men zich des noods geheel, maar men late altijd de vraag onbeslist, of iemand, die eene fout begaat, een gebrek heeft, en zoo zijn gebrek bij u bewezen is, of hij schuld heeft, of hij de oorzaak is van zijn gebrek, dan wel of omstandigheden hem geheel of gedeeltelijk daartoe hebben gebragt.

Ik voor mij heb er nooit iets in gevonden, om eene zedelijke scheiding aan te nemen, zoo mij die werd toegedacht; maar ik ben geen stap verder gegaan. Wie zich van mij scheidt — ik heb mij nooit van iemand gescheiden — kan welligt alzoo gelukkiger en beter leven, dan met mij in vriendschap of in welke verhouding ook. Keert hij terug, zoo moet van het oude weder iets hersteld worden; maar volhardt hij, zoo ga elk zijn weg. Doch niemand voede in zijn gemoed zelfs het geringste tegen den verloren vriend, dat hij niet zou mogen vernemen.

Wie regtvaardig is, erkent, dat de som van het goede, hetwelk ons van menschen gewordt, zoo groot is, dat al het andere daarbij wegvalt; wie zich beklagt over de menschen, vergeet daarbij, dat hij zelf in hooge mate gebrekkig is. Daarmede kan zeer wel zamengaan, dat men knollen niet houdt

voor citroenen, en dat men, waar het pas geeft, zegt: *j'appèle un chat un chat*.

Eéne opmerking nog ten slotte. Ik geloof, dat wij ons in de tegenwoordige maatschappij veel te veel met menschen bezighouden en met veel te veel menschen. De maatschappij is te zamengesteld; wij kunnen wel den invloed van onze evennaasten niet missen, maar onze natuur is niet breed genoeg om aan zoo velen een deel van ons hart toe te kennen, als de tegenwoordige maatschappij dit schijnt te eischen. Doch er is nog iets van meer gewigt: door zooveel met menschen te leven, leven wij minder met God en blijven wij alzoo vreemdelingen voor ons zelve, terwijl wij bovendien onze beste krachten welligt niet tot ontwikkeling brengen.

DE LEUGEN IS HET BEGIN VAN
ALLE KWAAD.

Het woord *kwaad* wordt in velerlei beteekenis opgevat. Hier noemen wij *kwaad*: met bewustzijn en met opzet afwijken van de norm, van de natuur der dingen, in denken, gevoelen, willen, handelen, of het goede nalaten en verzuimen, zoodat er stoornis ontstaat. Voor norm of natuur der dingen hadden wij kunnen schrijven: *Gods wil*; maar daar een sophist kan vragen, hoe Gods wil is en hoe men dien kan leeren kennen, hebben wij het woord *norm*, *regelmaat* of *natuur der dingen* gebruikt. Trouwens, aan den sophist zouden wij op zijne vraag ten antwoord kunnen geven: raadpleeg uw geweten, de inspiratiën van uw natuurlijk bewustzijn (*evidentiae*) en de ervaring, en gij zult Gods wil leeren kennen, die dan tevens zal zamenvallen met de natuur der dingen.

Wat niet met bewustheid en niet met opzet geschiedt, al heeft het ook schadelijke gevolgen, mag geen kwaad heeten. Zoo is een dier niet in staat kwaad te doen; zoo zijn de handelingen van krankzinnigen, in krankzinnigheid gepleegd, al zijn zij ook nog zoo schadelijk, geen kwaad; zoo kan een kind, een onnoozele, een dronkaard, een ijlende zeer tegen de natuur der dingen handelen, zonder daarom kwaad te doen.

Eene gedachte, een gevoelen, dat niet naar de regelmaat

is en met opzet wordt aangehouden om van die regelmaat af te wijken, al komt het niet tot handelen, is kwaad, wanneer waarlijk het opzet was, stoornis in de regelmaat aan te brengen. Tot die stoornissen behooren dikwerf jukkernijen, zoogenaamde aardigheden of kleine plagerijen; het opzet is hier niet te storen en de gegeven bepaling sluit deze en andere onschuldige afwijkingen buiten. Maar die stoornis te willen met het doel om te storen is kwaad, al blijft de handeling ook uit, en eene handeling mag dan alleen kwaad genoemd worden, wanneer zij in de natuur der dingen eene stoornis verwekt, die met bewustheid en opzet is gewild.

Maar, vraagt gij, waarom zooveel omhaal van woorden en het niet eenvoudig aan het geweten overgelaten, om te bepalen of iets kwaad is of niet? *Geen enkel onzer vermogens, ook niet het beste, verdient onbepaald vertrouwen, omdat het, zij het dan ook niet steeds in hooge mate, altijd gebrekkig is; elk vermogen is eenzijdig en maakt ons eenzijdig, zoodat wij, om waarachtig te zijn, de getuigenis van meer dan één vermogen behoeven.* Deze waarheid, door ons, helaas, zoo dikwerf voorbijgezien, verdient ons geheele leven door de grootste behartiging. Ons geweten, zeker eene onzer meest treffende hoedanigheden, kan ziekelijk gevoelig en kan ook stomp zijn; het maakt op den gestelden regel geene uitzondering. Door opvoeding en voorbeeld kan het geweten ziekelijk gevoelig worden, en bij brave maar vreesachtige naturen geschiedt dit ligtelijk, zoodat zij voor kwaad houden, wat in het geheel geen kwaad is. Men kan aan een kind alles leeren, en het is genoeg bekend, hoe in sommige kerkgenootschappen afwijkingen van door menschen gegeven voorschriften voor kwaad worden gehouden.

Maar het geweten kan ook afgestompt worden door gewoonte, door overgave aan kwaad, door herhaalde dronkenschap. Juist de afstomping van het geweten is de reden, waarom herhaalde dronkenschap de pest is; zij verdierlijkt den mensch. Overmatig eten leidt, zij het dan ook oneindig minder, tot hetzelfde rampzalige gevolg. Ook het zich slaafs overgeven aan andere verkeerde neigingen doodt het geweten en doet den

mensch het dier naderen; elke passie is eene slavernij, het woord *passie* leert het ons dadelijk. Het verkeeren in scherpe en onredelijke toestanden doodt het geweten. Helaas! al omgeeft ons ook eene goede wereld, zoo kunnen wij toch door een niet goed inwendig leven te leiden ons geweten in slaap brengen. Ik noem hier in de eerste plaats onze eigenliefde, onzen eigenwaan, onzen hoogmoed, drie furiën, die ons nooit verlaten, en ons zeer dikwerf aanblazen en aanzetten tot verkeerde dingen, zoo het niet tot handelen komt, dan toch tot verkeerd denken en verkeerd gevoelen. Wij maken ons in eigen oogen veelal veel beter dan wij zijn en kunnen veelal de gedachte niet verdragen, dat wij met zooveel verkeerdheden opgevuld zijn. En dat daardoor het geweten in dezelfde mate in slaap wordt gesust, wie is er, die het niet weet?

Het rein houden van het geweten is dan ook ten allen tijde erkend als de moeilijkste onzer oefeningen, maar evenzeer als de meest pligtmatige. Ware ons geweten zuiver, gezond, waarheidlievend, zoo zouden wij daaraan alleen te vragen hebben, of iets kwaad ware of niet, en het antwoord zou beslissend zijn.

Na deze onvermijdelijke toelichting willen wij de waarheid der woorden nader in overweging nemen: *de leugen is het begin (de grond, het principium) van alle kwaad.*

Het zou voldoende zijn, om deze woorden te verstaan, wanneer wij ons herinnerden, dat er geen kwaad bestaan zou, indien er enkel waarheid leefde onder de menschen. Ik zeg: onder de menschen, want wij kennen geen ander kwaad dan hetgeen door menschen gedaan wordt; geen ander wezen kennen wij, dat tot kwaad in staat is; het is onze natuur, die kwaad kan scheppen, en wel ten gevolge van onzen vrijen wil. Wij kunnen kiezen in ontelbare gevallen van het leven; is die keuze overeenkomstig Gods wil, wat ik hierboven ook genoemd heb *de natuur der dingen* of *de norm*, zoo zijn wij in de waarheid, en in de waarheid kan geen kwaad gelegen zijn.

In de waarheid: er wordt hier gehandeld over DE waarheid, dat is de diepste grond van hetgeen bestaat, waarvoor wij eene uitspraak hebben, die even verheven als waarachtig is, in de

woorden: *God is de waarheid*. In Hem is gegrondvest het eeuwige, het heilige, het onveranderlijke, al wat *beginsel* genoemd wordt; voorts al wat door Hem is geordend, naar onovertroffen regelmaat, in de geestelijke en de stoffelijke wereld, dus ook in het denken, gevoelen en handelen van ons menschen naar die regelen. Dit laatste heb ik dan genoemd: *de natuur der dingen of de norm*.

Is het niet duidelijk, dat, zoo er enkel waarheid op aarde leefde, er geen kwaad op aarde bestaan zou? Is het niet duidelijk, dat, zoo wij in ons denken, gevoelen en handelen alleen de waarachtige natuur der dingen, dat is Gods wil volgden, wij enkel goed zouden doen en het kwaad ons onbekend zou zijn? Maar dan is ook de regel volkomen toegelicht: *de leugen is het begin van alle kwaad*.

Ja, het eene kwaad brengt het andere voort, maar het begin, de grond, is steeds de leugen, en ofschoon dit uit het voorgaande genoegzaam blijkt, zoo willen wij toch uit dit oogpunt het kwaad nog een weinig van naderbij bezien.

Er zijn drie rigtingen, waarin wij kwaad kunnen doen: tegen onzen God, tegen onze evennaasten en tegen ons zelve. De grond van dit kwaad is altijd de leugen, en zeer dikwerf brengt dezelfde leugen kwaad in alle drie deze rigtingen voort. Het zou een hoogst belangrijk onderwerp zijn, dit grondig en uitvoerig te ontwikkelen, maar wij willen ons bij blikken bepalen.

a. De minst slechte leugen is wel de leugen om bestwil, ten nutte van anderen gepleegd; maar het is een leugen, en wie haar pleegt, wijkt van de waarheid af, en daartoe heeft niemand het regt, onder geenerlei omstandigheid. Ook heiligt het doel nooit het middel, en elke leugen om bestwil is derhalve in haren grond kwaad. Het moge een zegen zijn voor het menschedom, indien een bloeddorstige tiran door een sluipmoordenaar wordt gedood: de sluipmoordenaar is een misdadiger, want de waarheid is, dat hij geenerlei regt had om den tiran het leven te benemen. Zoo is dan een leugen om bestwil, al is overigens de bedoeling ook goed, als daad altijd kwaad. Ik heb ook nooit verstaan, dat er omstandigheden kunnen zijn, die een leugen om

bestwil zouden vorderen; door langzaam voort te gaan en, door zwijgen, de waarheid te doen spreken, kan men elke leugen om bestwil ontberen. Ik neem het geval, dat een zieke, die zeker sterven moet, aan den geneesheer vraagt, wat hij van zijn toestand denkt. Voor dat geval heb ik zelf dikwerf gestaan; nooit heb ik gelogen, maar ook nooit den dood aangekondigd; woorden als: wij moeten altijd moed houden, hoe het ook ga; of: wij menschen hebben zoo weinig zekerheid; of: laat ons met vertrouwen de toekomst ingaan; of: bij God zijn alle dingen mogelijk, en dergelijke uitdrukkingen, met wijsheid gekozen, zijn altijd voldoende. Van een leugen om bestwil heb ik nooit anders dan nadeel gezien.

Eene onuitsprekelijke bron van kwaad in ons is onze eigenliefde. Zij kan de meest woedende gedaante aannemen en tot de schromelijkste gevolgen leiden; maar zij kan zich ook zeer liefelijk vertoonen en zelfs den schijn van deugd aannemen, terwijl zij toch in waarheid een vergif is voor ons zelve en voor anderen. Eene betamelijke zorg voor ons zelve is ons niet alleen toegestaan, maar wordt van ons geëischt; doch meer is kwaad. Alle kwaad, dat uit deze bron ontstaat, is gevolg van ééne enkele leugen, namelijk: dat de eene mensch in het oog van God meer zou zijn dan de andere. En of ons al wordt toegevoepen: *heb uwen naaste lief als u zelve*, wij liegen maar toe en houden ons voor, dat dit voorschrift niet in den striktsten zin moet opgevat worden. Zoo liegen wij dan onophoudelijk, wanneer wij aan onze evennaasten, die behoeftig zijn, niet iets geven om hun nood te lenigen; zoo liegen wij voortdurend, wanneer wij niet trachten het heil van hen, die ons omgeven, evenzeer te bevorderen als dat van ons zelve, wanneer wij niet vriendelijk, niet goedwillig jegens hen zijn; wanneer wij hen ligtvaardig beoordeelen en veroordeelen, gelijk wij zoo dikwerf doen; wanneer wij hun kwade bedoelingen toeschrijven, waarvan wij niets weten; wanneer wij hen wantrouwen; wanneer wij hen niet behoorlijk inlichten, waar het onze plicht is; wanneer wij iets aan hen ontnemen, dat hun toekomt; wanneer wij hun goeden naam bezoedelen, hen minachten of haten; wanneer wij

boos opzet tegen hen smeden; wanneer wij Maar wie weet het niet, dat deze rampzalige reeks nog in het oneindige zou kunnen worden gerekt, en dat het woord *moord* het slotwoord van deze lijst zou zijn? *Leugen*, enkel leugen is de grond van al deze rampzaligheid, en zoo wij Christenen genoeg waren, om te verstaan: *heb uwen naasten lief als u zelven*, wie weet niet, dat dan al die ellende van de aarde zou verdwijnen als de sneeuw voor de lenteson? Maar wij verstaan die woorden niet; wij hooren ze wel uitspreken en spreken ze ook zelven wel uit, maar *verstaan* er geen woord van. Onze eigenliefde fluistert ons voortdurend de leugen in, dat die woorden wel in het algemeen waar zijn, maar door elk naar eigen zienswijze mogen worden toegepast.

Nemen wij uit die akelige daar genoemde reeks een voorbeeld, namelijk den *laster*. Dat de lasteraar van top tot teen een leugenaar is, behoeft geen betoog, maar ik vraag u, of niet ook hij zijne verontschuldiging inbrengt; of hij niet te eeniger tijd door u eene vermeende kwetsing heeft ondergaan, die hem in zijne oogen het regt geeft, om nu ook u eene kleine kwetsing toe te brengen, naar den leugenachtigen regel: *oog om oog en tand om tand*. Een leugen, zeg ik, zooals alle vijandschap leugen is; want is er een oog of een tand op onregtvaardige wijze verloren gegaan, dan is het een leugen, dat daarom nogmaals een oog of een tand zou moeten verloren gaan.

Alle vijandschap onder de menschen heeft zijn grond in niets anders dan in leugen, want wij zijn allen kinderen van éénen Vader en allen tot onsterfelijkheid geschapen.

b. Het kwaad, dat een mensch tegen zich zelven begaat, wordt veelal eene bron van onheil voor anderen. Maar ik wil hier een oogenblik verwijlen bij zulk kwaad, dat in de eerste plaats den persoon treft, die het bedrijft. Is onreinheid niet een leugen, of eischt de natuur der dingen, dat zij met vuil bedekt zijn? Zijn luiheid en vadsigheid geen leugen, of hebben wij ons leven ontvangen als eene gave, om het nuttig te besteden? Is een veelvraat, een gulzigaard niet een leugenaar, of konden niet anderen gevoed worden met hetgeen hij te veel

gebruikt, waardoor hij aan het dier gelijk wordt? Zoo liegt hij dan in twee opzigten. Is hij, die een slaaf van zijne lusten wordt, niet in vele opzigten een leugenaar en bedrieger? Of welke neiging kan hij botvieren, zonder dat hij op de eene of andere wijze de waarheid te kort doet? En bijzondere zucht naar eer of roem of grootheid, wat is zij anders dan leugen? evenals zelfverheffing is zij leugen in volle mate, maar bovendien is zij leugen, omdat men onregtmatig anderen voorbij wil streven, die welligt veel hooger staan.

c. Eindelijk het kwaad, dat wij bedrijven tegen onzen Schepper: gemis aan vertrouwen, aan liefde en aan eerbied; overmoed, ontevredenheid, ondankbaarheid, en duizend dingen meer, zijn zij niet elk voor zich geworteld in de leugen? Ik neem alleen ondankbaarheid en vraag u, of niet elke ondankbaarheid een leugen is?

In waarheid: *de leugen is het begin van alle kwaad*; zij maakt ons tot een slaaf; zij verblindt en verstompt ons. Volkomen waarachtig zijn dan ook de woorden: *de waarheid zal u vrij maken*.

Elk betoog is hier overbodig, indien men overweegt, dat de leugen tegenover godsdienst staat als vuur tegenover water; met leugen vereenigt zich geen spoor van godsdienst, en des te minder, naar mate zij meer ontwikkeld is. Maar met de leugen vereenigt zich ook geen spoor van zedelijkheid of van beschaving, geen regt, geen ware wetenschap, geen zuivere kunst: zij is als een verterend vuur, dat al het goede verdelgt, dat zij op haren weg ontmoet. Zoo is het dan verstaanbaar, dat zij, die aan den duivel een persoonlijk bestaan hebben toegekend, dien duivel hebben genoemd *een leugenaar van den beginne*.

Inderdaad, die leugenaar is een duivel, en die duivel is een leugenaar; helaas, niet buiten ons, maar in ons: wij zijn die duivel zelf, en des te meer, naar mate wij ons meer aan de leugen overgeven. Erkennen wij het volmondig en opregt en openbaar, dat de leugen onze woedende vijand is en dat niemand onzer, ook niet de beste, er genoeg tegen waakt.

Maar wat valt er te waken tegen een vijand, die ons reeds

in meerdere of mindere mate overmeesterd heeft? Wat baat het te staan op de bres, des noods tot de tanden gewapend, wanneer de vijand reeds lang door de bres gedrongen en zich in de veste genesteld heeft? Of waar het geneesmiddel te vinden, dat den voortwoedenden kanker stuit en gezondheid daarvoor in de plaats stelt?

IJdele pogingen! Zoo de leugen eenmaal den mensch beheerscht, is hij verloren. Het is zoo voordeelig te liegen; men kan er zooveel afkeuring en zelfs straf mede ontgaan; men kan haar in de plaats stellen van velerlei deugden en in haar gewaad goede sier maken. Daarbij dan die tweede natuur, de gewoonte, die het afleggen van elke hoedanigheid zoo moeilijk maakt! Wie weet het niet, dat geen vijand den mensch moeilijker loslaat dan de leugen? En dan de afstomping voor de waarheid, die van de leugen een onmiddellijk gevolg is, de onverschilgheid voor de waarheid, omdat men haar niet lief heeft! In waarheid, van elk ander gebrek schijnt de mensch nog genezen te kunnen worden, maar de leugen volkomen af te leggen, indien men haar eenmaal lief heeft gekregen, schijnt onmogelijk.

Wie de waarheid opregt wil erkennen, zal dan ook verklaren, dat het bestrijden van de leugen in en om zich het beste werk is, dat men doen kan, omdat men tot niets goeds in staat is, zoo men een leugenaar is. En als noodwendig gevolg vloeit hieruit voort, dat het bestrijden van leugen de alpha en de omega behoort te zijn. De eerste leugen, die post vat in het kind, is eene kiem van verderf, dat zich zelf niet stuit, maar voortwoekert, indien het niet gestuit wordt. Waar dit verstaan en als een draad door het geheele stelsel van opvoeding geweven zou worden, waar de leugen eene schande is en de leugenaar wordt veracht, naar mate hij liegt, daar zijn menschen denkbaar, die wat worden kunnen, en daar is eene maatschappij mogelijk, waarin het eene weldaad is te mogen leven.

Of onze maatschappij aan die voorwaarde voldoet en of elk onzer daartoe het zijne bijdraagt, moge elk voor zich beantwoorden.

DE WAARHEID.

Wanneer het ijs uit de wateren verdwenen en de sneeuw gesmolten is, begint de landman eerst zijn grond te bewerken en er zaad in te brengen; later hoopt hij, dat milde regens en de koesterende zon dat zaad tot wasdom zullen brengen, en als die wasdom voltooid is, dan eerst is het tijd om te maaijen en vruchten te verzamelen.

Geen leugen in eigen hart, geen leugen op aarde, is nog niets meer dan geen kwaad. *Goed* moet er gezaaid worden, *goed* moet er groeijen en ontwikkeld worden, en wat *goed* is, moet in overvloedige vruchten worden verzameld.

Ziedaar eene geheel andere zijde. Tusschen kwaad en goed ligt hetgeen onverschillig is, hetgeen geen zedelijke waarde heeft; het moge een bestaan hebben en in de schakel der dingen zelfs niet gemist kunnen worden, maar het leeft niet, het groeit niet en het werpt geen vruchten af. De bestemming der aarde is niet, om als majestueuze bol jaarlijks den weg in eene ellips om de zon te doorloopen, of om in elk etmaal om hare as te wentelen: dat zijn middelen voor een grootscher doel. Daardoor wordt leven onderhouden op de planeet, en tot hetgeen daar leeft behooren ook redelijke wezens, die weten wat *waarheid* is, en wier bestemming het is, die *waarheid* vurig

lief te hebben, haar te kweken en te koesteren en tot in het oneindige tot ontwikkeling te brengen.

Die *waarheid* is van het *goede* onafscheidelijk, en wederkeerig kunnen wij ons het goede niet denken zonder het ware. Zij zijn beiden God zelf, dat is, wij kunnen ons dat Hooge Wezen niet voorstellen, of wij denken onmiddellijk aan volmaakte waarheid en aan volmaakte goedheid. Gebruiken wij in het volgende alleen het woord *waarheid*, dan zal wel niemand nalaten, om daarbij tevens aan goedheid te denken.

Die waarheid te koesteren is dan in de eerste plaats een ridderlijk strijden tegen den vijand van ons geslacht, dien wij hierboven hebben geteekend. Door waarheidsliefde in ons te kweken verstuift de leugen als kaf voor den wind. Waar waarheid is, is leugen ondenkbaar, en ziedaar reeds een schoon gevolg van haar bestaan.

Maar zij is oneindig meer: zij stemt ons telkens tot nieuwe waarheid en altijd tot het goede; zij verwarmt ons hart en is een licht op ons pad. Zoo wij slechts willen, staat zij ons nabij; zij raadt en helpt ons altijd en spreekt ons moed in; *heb mij lief en ik zal u vrij maken*, fluistert zij ons voortdurend in. Zij geeft tevredenheid en opgewektheid, gezondheid en vreugde, ook te midden van veel leed, want zij maakt ons in waarheid vrij. Hebben wij geen overvloed, zij roept ons toe, *dat wij toch geen gebrek hebben*, en hebben wij gebrek, dan herinnert zij ons aan vroegere dagen van voorspoed, of zij wijst ons op eene toekomst, die beter zijn zal. Zijn wij ziek of in gevaar, of worden zij, die wij liefhebben, door rampen bedreigd, zoo roept zij ons toe: *God regeert*. Miskent men ons, veroordeelt of mishandelt men ons onregtvaardig, zoo zegt zij tot ons: *gij weet wel, dat dit alles onjuist is*. Er is geene omstandigheid in het leven, waarin de waarheid ons niet als een genius ter zijde staat, zoodat, zelfs indien de aarde onder onze voeten wegzinkt, zij nog daar is, om ons toe te roepen: *gij zijt onsterfelijk*.

Welke gestalte kan er liefelijker voor ons optreden? En wat ik hier noemde is nog slechts eene flauwe schets van haar

verheven bestaan. Zij waarschuwt ons het geheele leven door, zoo wij slechts willen; zij behoedt ons voor dwalingen, voor misstappen, voor onheilen; zij misleidt ons nooit, maar geeft ons altoos den regten en kortsten weg. En wat zullen wij van haar zeggen, als zij optreedt in den vorm van liefde, die ons met zachte hand naar het goede leidt?

Die waarheid verdient gekweekt, gekoesterd en in het hart gedragen te worden, want zonder haar zouden wij eigenlijk geene redelijke wezens zijn. Te weten *dat* er waarheid is, te doorgronden *wat* waarheid is, die waarheid te doen *leven* op aarde en in de eerste plaats in ons eigen hart, haar op te sporen waar wij haar vinden, en voor haar alles over te hebben, tot zelfs ons eigen leven: dat is het wat ons mandaat inhoudt hier beneden. God heeft ons tot dragers van de waarheid verheven, en wil, dat wij haar planten zullen, waar en hoe wij ook bestaan.

In de eerste plaats in het rijk der godsdienst en in de wereld van het goede. Geen stap zouden wij hier kunnen doen, zonder te weten wat waarheid is, en dat de waarheid het hoogste goed is. Of hoe kan er grooter gelukstaat voor den mensch zijn, dan wanneer hij leeft met zijn Schepper, in wien de waarheid gegrondvest is? Zoo is dan alle godsdienst beoefening van waarheid, maar zoo is dan ook beoefening van waarheid kweeking van haar en bevordering van liefde tot haar, of godsdienst of daaraan grenzende. Uitbreiding van het rijk der waarheid is den mensch door God opgelegd, en wij dienen dus onzen God altoos, wanneer wij aan de uitbreiding van dat rijk met hart en ziel arbeiden.

Hier opent zich voor ons oog een onafzienbaar veld. Het uitbreiden van kennis, het scheppen van wetenschappen, het doen van ontdekkingen, dat alles berust op het aan het licht brengen van nieuwe waarheden; het is Gods wil, dat de mensch dit doe. Het opdelfen van stoffen uit de diepte der aarde en het verwerken van deze tot een goed doel is uitbreiding van kennis, en God heeft dit niet alleen gewild, maar ons bevolen. De krachten, die God in de stoffelijke wereld gelegd heeft,

tot een goed doel aan te wenden, is evenzoo een voorschrift, ons gegeven; een oneindig aantal nieuwe waarheden komen hierbij telkens en telkens aan het licht. Wanneer de zwakke sterveling zijn oog weet te wapenen, zoodat hij tot in de diepte van het heelal kan doordringen en de zonnen en kometen, de planeten en wachters kan volgen op hun spoor en hij waarheden doorgrondt, die hem verstommen, dan zal het wel Gods wil zijn, die het schepsel tot deze blikken in het oneindige in staat stelde; waarheden van eene hoogere orde leven hier. En op aarde, wanneer de mensch de beteekenis der talen doorzoekt, of, door zijn oordeel te scherpen, tot nieuwe verstandelijke grondslagen opklimt, wanneer hij daardoor regelen vaststelt en die toepast, zoowel in de wereld van het *hoedanig* als in die van het *hoeveel*, dan zijn dat even zoovele waarheden, die, mits goed aangewend, des menschen geest op ruimer gebied doen treden. Waar wij ons oog wenden, waarheen de mensch zijne krachten rigt, aan het vinden van waarheden is voor hem geen einde; ik noem slechts de kunst om gezond te leven en bij stoornis de gezondheid te herstellen.

Boven dit alles staat de wetenschap om goed te leven en wel te sterven.

Uit deze armoedige woorden is genoeg gebleken, dat kennis van de waarheid ons niet tot een mensch kan maken, dat liefde tot haar alleen ons geven kan wat wij behoeven, en dat, hoe meer gloed en leven er in die liefde bestaat, de zin tot waarheid ons des te heilrijker zijn zal. Vóór alle dingen behoort steeds in het oog te worden gehouden, dat de waarheid uit den Oneindige is, en dat er niets waar is, wat niet uit Hem ontspruit. Dat beginsel behoort den waarheidliebende te bezielen bij al zijn zoeken, bij al zijn streven; dan alleen zijn er goede vruchten te wachten. Wordt dat streven alzo tot eene eigen kracht verheven, zoo neemt in dezelfde mate de substantie van den mensch toe, en kan hij tot een *karakter* aangroeijen. En blaast hij dat streven onophoudelijk aan met dat heilige vuur, dat met volharding en wil, met kracht en strijd, met lust en moed, met een oneindig verlangen slechts

van boven als eene gave te bekomen is, dan is de waarheidlievende mensch in staat om dat te doen, wat onder de menschen groot wordt genoemd. Te sterven voor een beginsel, daarvoor juichend ten brandstapel te stijgen: dat vermag de mensch, die waarheid heeft gekoesterd als de beste gave Gods, welke den mensch gegeven kan worden.

Hij, die weten wil wat een *karakter* is en wat *groot* wordt genoemd onder de menschen, kan het leeren van onzen uitnemenden BEETS, die daarover twee voortreffelijke redevoeringen heeft uitgesproken.

Het zou niet ongepast zijn, ook hier te blijven stilstaan bij de vraag, of onze tijd gekenmerkt is door menigvuldige teekenen van dat *feu sacré*, waardoor een mensch tot een karakter wordt. Maar elkeen zegt, dat dit vuur niet helder brandt; algemeen is zelfs de klacht over flauwhartigheid en over het verzaken van beginselen, hetgeen uit niets anders ontstaan kan, dan uit daling van den waarheidszin. Tijdgenooten, die uitsteken, worden niet of slechts kort geduld, en het is mode geworden, om zelfs de groote mannen van het voorgeslacht in hunne graven niet met rust te laten, maar zóó lang aan hun roem te knagen, totdat zij niet groot meer mogen heeten. Men viert thans gaarne geschiedkundige feesten; men vereenigt zich gaarne, zelfs voor het verkrijgen van levensmiddelen; men jaagt steeds naar het verkrijgen van eene plaats in besturen; men spreekt veel over onderwijs en neemt wel eenige oppervlakkige kennis der dingen; men beschermt gaarne gevangenen en dieren; men handelt over *beginselen*, terwijl men *regelen* bedoelt, en men maakt zich zeer druk over drinkwater, LIERNUR- en tonnenstelsel; men maakt wetten in het oneindige, om ze dadelijk overhoop te werpen. Neen, openbare teekenen van een krachtigen waarheidszin zijn er niet.

Dan komt het er op aan, om met bijzondere naauwgezetheid te overwegen, wat er dan aan de jeugd gedaan wordt, om bij haar dat *feu sacré* aan te blazen. De leugen te bestrijden is op verre na niet genoeg; de waarheidszin moet zelfstandig in het hart geplant worden; er moet op gewezen worden, dat de waarheid uit God is en dat elkeen verplicht is, haar niet slechts te

handhaven, maar ook uit te breiden, er veel, ja, des noods alles voor over te hebben. Op deze wijze kunnen, dunkt mij, twee treffende gevolgen niet uitblijven: dat een echte godsdienstzin bevorderd zal worden, en dat een persoonlijk leven zal gevoed worden, hetwelk plicht kent en voor plicht alles over heeft, wat plicht kan eischen.

Het zij mij vergund hierbij nog het volgende te voegen. In de Nederlandsche wet op het Lager Onderwijs (Art. 2, 3) komt voor, dat het onderwijs ook zal strekken ter opleiding *tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden*. Deze woorden zijn in de wet gebragt om bij eene gemengde bevolking aan niemand aanstoot te geven, terwijl men voorschrijft, dat bij *onderwijs* ook *opvoeding* zal gevoegd worden.

Ik laat thans de groote vraag geheel en al daar, of door dit voorschrift genoegzaam is uitgedrukt, wat de jeugd aan *opvoeding* behoeft, en voorts of men bij opvoeding niet uitsluitend van *godsdienst* behoort uit te gaan, niet van *kerkleer*, maar van *waarachtige godsdienst*. Ik voor mij twijfel daaraan geen oogenblik, maar daarover handel ik thans niet: ik wensch slechts de volslagen onjuistheid van deze woorden te bespreken, den onzin bedoel ik.

Vooreerst weet elkeen, dat er geen *Christelijke deugden* zijn; het Christendom kent geen *deugd*. Deugd is eene hoedanigheid ten goede, verkregen door eigen krachtsinspanning, zoodat de bezitter daarom onderscheiding verdient. De Romeinen kenden geen onderscheid tusschen dapperheid en hetgeen wij deugd noemen en hadden voor beiden hetzelfde woord *virtus*: andere volken hechten aan het woord deugd weder andere beteekenissen; altijd verstaat men er iets onder, door eigen kracht verkregen. En dat ontkent juist het Christendom; dit leert ons, dat wij alles goeds ontvangen hebben: de krachten om het materiaal te verwerken, het materiaal, dat wij verwerken, en bovendien de wijze hoe wij werken moeten. Dat alles is Christelijk, de gelijkenis der talenten leert het duidelijk. En zoo wij geen gebruik maken van hetgeen ons ter bearbeiding gegeven is, dan leert ons het Christendom, dat wij onnutte dienstknechten zijn in Gods wijngaard.

Derhalve zijn er geen Christelijke deugden, maar naar het Christendom zijn er ook geen maatschappelijke, want er zijn geen deugden hoegenaamd. Wij moeten aan onze bestemming beantwoorden, en die bestemming is te arbeiden, een dankbaar en vlijtig gebruik te maken van hetgeen de goede God ons geeft. Doen wij dat, dan bekomen wij wel hoedanigheden, die daarvan de uitkomst zijn; daan gaan wij wel vooruit en plukken wel vruchten; maar *krachten, materiaal* en *wijze* zijn ons *gegeven*; derhalve hebben wij geene de minste verdiensten.

De woorden *Christelijke en maatschappelijke deugden* zijn verder louter onzin, omdat er van *twee* bronnen van goede hoedanigheden gesproken wordt: van het *Christendom* en van de *maatschappij*, twee zoodanig aan elkander vreemde zaken, dat men moet vragen, hoe het in een menschenhoofd heeft kunnen opkomen, om twee zulke bronnen van deugd naast elkander te plaatsen. Of heeft men hier niet te doen met *bronnen*, waaruit deugden ontstaan, en bedoelt men goede hoedanigheden, die een mensch tot een goeden burger van de maatschappij en een goed Christen maken, dan is de onzin nog grooter, want het Christendom *wordt* niet gemaakt, maar *maakt*; het Christendom is enkel scheppende kracht.

Eindelijk, zou er thans in de maatschappij der menschen eene goede hoedanigheid gevonden worden, die niet uit het Christendom kan worden afgeleid? Zeker zijn alle goede hoedanigheden der menschen daarin niet genoemd, maar dat alle daarin besloten zijn, leert ons reeds het oneindige voorschrift: *word volmaakt*.

In waarheid, wij behoeven de woorden *maatschappelijke deugden* niet. *God is de waarheid*, leert ons het Christendom, en die uitspraak, toegepast op ieder geval, waarin wij verkeeren, geeft ons telkens nieuwe waarheden tot in het oneindige.

Zoo kunnen wij dan ook den onwrikbaren regel stellen: *de waarheid is het begin van alle goed*, het woord *begin* hier weder nemende in den zin van *grond, principium*.

Het is goed ons dit helder voor oogen te stellen. Wel behoren niet alle waarheden tot het rijk van het goede, bijv. de wiskundige waarheden; maar op aarde zijn ook deze onmisbaar,

en het rijk van het goede alhier zou op schrikverwekkende wijze worden ingekort, zoo deze soort van waarheden ook niet ter onzer beschikking waren.

Laat mij hier eenige goede hoedanigheden van menschen noemen, die direct in waarheid haren grond vinden en wier ontwikkeling met het aankweken van waarheidszin in zekere rigting bepaalden tred houdt. Het zijn die hoedanigheden, welke in onze maatschappij ook wel *deugden* genoemd worden door hen, die meenen, dat een mensch door eigen kracht iets vermag, een woord, dat door anderen ook wel gebruikt wordt zonder op de beteekenis te letten, en dat ik ook zelf meermalen gebruik bij gemis van een ander woord.

Wat is de grond van reinheid, netheid en zucht naar orde? De natuur wemelt van orde, God zelf is enkel orde, en de waarheid is alzoo de grond van reinheid, netheid en orde. Gij kunt gemakkelijk al de volgende hoedanigheden tot den grond *waarheid* terugbrengen: naarstigheid, vlijt, zuinigheid op den tijd, naauwkeurigheid, eerlijkheid, naauwgezetheid, matigheid, ingetogenheid, mededeelzaamheid, hulpvaardigheid, medelijden, hartelijkheid, toegenegenheid, vriendschap, liefde, trouw, belangeloosheid, opoffering van eigen persoon, waar het goed is, besef van plicht en plichtsvervulling, regtvaardigheid; voorts alles wat tot het hoogere, geestelijke leven behoort, in de eerste plaats zuivere godsdienstzin en in de laatste plaats opregte Christelijke godsvrucht.

Kent gij eene grens tusschen hetgeen eenvoudig goed en hetgeen heilig is? Geen spoor van scheiding bestaat hier, hetgeen reeds is af te leiden uit het voorschrift, dat in alle omstandigheden van het leven, eenvoudig of gewigtig, ons woord *ja* eenvoudig zal zijn *ja*, en ons woord *neen* eenvoudig zal zijn *neen*, zonder meer.

Ik beweere niet, dat het voor ons voldoende zou zijn, indien wij bij onze oefening in het betere ons bij voorkeur bezig hielden met de overweging van den meerderen of minderen omvang der waarheid, die gelegen kan zijn in hetgeen waarnaar wij streven; ik meen integendeel, dat alles wat ons goeds geworden,

door ons dankbaar aan onzen Schepper moet worden toegekend. Maar daarbij steeds de gedachte aan waarheid in te mengen acht ik voor ons menschen in hooge mate heilzaam, opdat wij alzoo ons geweten regelmatig voeden met het eenige voedsel, hetwelk ons daarvoor gegeven is, en dat voedsel is: *heilige, ja gloeiende liefde voor de waarheid.*

Schamen wij ons, dat wij er zoo verre van verwijderd zijn, het kweeken van deze liefde als onzen eersten pligt te beschouwen. Het is, helaas, de leugen, die ons daarin voortdurend tegenstaat; en belemmert deze ons niet, dan is het onze zelfzucht of onze traagheid, die ons belet in zekere zedelijke verheffing, zonder welke de waarheid, ja, waarheid zijn kan, maar eene koele, eene werkelooze, eene half slapende waarheid. Alleen de overtuiging, dat God de waarheid is, kan ons aanvuren om de waarheid lief te hebben, en zoo is het dan voor ons zonneklaar, dat waarachtige godsdienst en waarheidszin gelijken tred houden.

Wij zijn niet godsdienstig; dáárin ligt het kwaad!

DE BESTE REGERINGSVORM.

Een beroemd reiziger deelde in een kring, waarin ik verkeerde, mede, dat hij, aan den voet van den Ararat verkeerende (den berg, waartegen de ark van NOACH stuitte), met plan die hoogte te bestijgen, op de helling van den berg eene breede zwarte streep ontwaarde, die nu en dan van rigting veranderde en langzaam naar boven steeg. Men kon zich van het verschijnsel geene voorstelling vormen, en velen zagen het toch met hem. Toen men bij het opstijgen ter plaatse kwam, bleken het miljoenen mieren te zijn: een ontzaggelijk heirleger, door *éene enkele* aangevoerd. En zoo gij, de aardse zorgen ontloopende, u soms in de vrije natuur op den grond nedervleit, en uw oog deze kleine dieren aan den arbeid ziet, zult gij altoos ontwaren, dat *één* aanvoerder is en dat de overige den aangewezen weg met naauwgezetheid volgen. Of is het najaar en heft gij uw oog naar boven, dan kunt gij de trekvogels, die in gezelschap leven, in het luchtruim zien, veelal zamen eene regtlijnige figuur vormende, meestal eene V met het hoekpunt naar voren; *één* is er aan het hoofd en de andere volgen den weg, door hem bepaald.

In deze en in vele andere gevallen is het ons onbekend, of die *één* bij vrije verkiezing of bij verkiezing met een trap ge-

kozen is; welke magt hem verder is toegekend en met welken regeringsvorm wij dus hier te doen hebben. Bij de bevers is de vorm zeker republiek, en bij de bijen, die zooveel orde en regelmaat in hun bestaan hebben, is die vorm zonder tegenpraak monarchie.

Wat hebben de menschen, die zamen willen wonen, al getoed over den besten vorm om de algemeene belangen der vereenigde personen het best te doen behartigen; wat al strijd is er gevoerd en wordt er gevoerd over dien vorm; hoeveel wisseling is daarin, zelfs bij hetzelfde volk! Van waar die wisseling? Is het zoo moeilijk den besten vorm te vinden? Gemakkelijk is dit zeker niet, want elk volk heeft in elke tijdsperiode zijne eigene behoeften, en zekere wisseling is dus onvermijdelijk. Bij dit bezwaar voegt zich een nog grooter, namelijk dat der uitvoering; het is hier toch volstrekt niet genoeg te weten, wat men noodig heeft, maar ook, hoe men dat noodige in het leven zal roepen. Bij het een en ander willen wij een weinig stilstaan.

Wij stellen op den voorgrond, dat in elken tijd elk volk zijn eigen regeringsvorm behoeft, en dat het eene volkomene dwaling is, om naar eenheid in vorm te streven. Hetzelfde volk, wonende in hetzelfde land, verandert met den tijd, en zoo de tijden veranderen, moet men de bakens verzetten.

Algemeene regels schijnen hier niet te bestaan. Ruwe en onbeschaafde volken vormen veelal eene soort van republiek; maar reeds de aard der onbeschaafdheid wijzigt deze, zoodanig, dat bij zeer ruwe toestanden het regt van den sterksten geldt, en bij mindere ruwheid soms de oudsten in jaren den meesten invloed hebben. Heeft een ruw volk met vijanden te kampen, zoo kiest het zich veelal een aanvoerder, en die aanvoerder wordt al spoedig het hoofd, ook in burgerlijke zaken; en is dat hoofd magtig en krachtig, zoo verdwijnt weldra de republiek en wordt deze in eene monarchie veranderd, die dan aan het volk meerdere of mindere regten zal toekennen, naar de wederkeerige verhouding, die er tusschen vorst en volk bestaat.

Het is in hooge mate opmerkelijk, dat hetgeen wij bij de

ruwste en onbeschaafde volken zien, en wat ons de geschiedenis van die volken van vroeger leert, in onze dagen volmaakt nog op dezelfde wijze te zien is bij zeer beschaafde volken. Het is in waarheid, alsof er gedobbeld wordt om hetgeen er nu weder zijn zal; zoo was het en zoo is het, en het schijnt inderdaad, dat het zoo nog eenigen tijd blijven zal. Wel zijn er enkele treffende voorbeelden van volken in lateren tijd, die althaus eene grootere reeks van jaren met denzelfden regeringsvorm vrede hebben; wel schijnen de beroeringen langer op zich te laten wachten dan weleer; maar standvastigheid is er niet, en van een langzaam streven naar beter is soms wel iets te zien, maar als door eene onweêrsbui wordt soms alles eensklaps weder overhoop geworpen.

Wanneer wij over den besten regeringsvorm een woord in het midden brengen, zijn wij er dan ook verre van verwijderd, om naar regelen daartoe te willen zoeken; veeleer zijn wij van oordeel, dat er door geen wijs mensch in ernst naar gezocht kan worden, en dat dat zoeken ook nooit in ernst geschiedt. Verbetering van den volksaard en vermeerdering van de zucht naar vrede zijn de beste middelen voor elk volk, om een regeringsvorm te bekomen, waarmede men voldaan kan zijn.

Een blik op de tegenwoordige wereld kan eenig licht geven. De volken, die nog onbeschaafd zijn, bukken onder het juk, hun opgelegd, zoolang het duurt. Zoo gaat het in Rusland, waar een alleenheerscher Keizer aller Russen is. Het is opmerkelijk, dat het nabij gelegen Zweden en Noorwegen en het naburige Denemarken rijken zijn, waar een bruikbaar evenwigt tusschen de magt van vorst en volk bestaat. Het groote Duitschland schijnt, met al zijne pretentiën, toch niet hooger te staan dan tusschen Rusland en de andere genoemde Noordsche staten. Het arme Spanje kunnen wij voorbijgaan, in de hoop, dat het tegenwoordig bestuur zich zal bevestigen. Oostenrijk is, door zijne gemengde bevolking, niet als een geheel aan te zien; het Duitsche deel heeft den Duitschen geest, en in het niet-Duitsche leven wel gronddenkbeelden van ware vrijheid, maar deze zijn niet geordend en treden niet op in het staatsleven. Italië nadert

tot Frankrijk, dat *perpetuum mobile*, waar men achtereenvolgens gaarne heeft: getemperde monarchie, caesarisme en republiek, juist als bij de ruwste volken; want men heeft er gaarne burgerstrijd en men laat er gaarne burgerbloed in groote massa vloeijen, of men verjaagt er zijne vorsten en brengt hen des noods om het leven. Engeland is zonder tegenspraak tegenwoordig het land, waar een regeringsvorm leeft, voor dat volk het best berekend; die vorm heeft al eenigen duur en schijnt nog op hechte grondslagen te berusten; het volk heeft volle vrijheid om zijn oordeel uit te brengen en heeft veel invloed op den gang der openbare zaken, maar het is wijs genoeg, om eene krachtige regering te willen, die het gaarne eert. Is Frankrijk tegenwoordig en was het in de latere jaren diep te beklagen, omdat het niet kan nalaten, in eigen ingewanden steeds te wroeten en het land in voortdurend ongeluk te houden, Engeland is daarentegen thans alle andere landen ten voorbeelde. Volmaakt is de regeringsvorm daar zeer zeker niet, maar de gebreken, die er zijn, hinderen in het minst niet aan een krachtigen en tevens rustigen gang van zaken, waaronder het volk de grootste vrijheden geniet.

Wat België aangaat, het staat op gelijke lijn met Italië en Portugal, maar omdat het veel kleiner is, zijn de fouten, in België begaan, bedenkelijker; het gaat gebukt onder een nutteloozen strijd tegen Rome. En wat ons dierbaar vaderland betreft, het is sedert 1848 afwisselend in ongelijksoortige handen, waarvan sommige onbekwaam zijn of in elk geval de kracht en het beleid missen om goed te besturen; zooals ons land thans de modes in ontvangst neemt van het buitenland, zoo is het ook veelal voldaan, indien het van een ander land iets overneemt voor de publieke zaak, om alzoo langzamerhand den volksgeest in een wereld-burgerschap te veranderen.

Van Turkije heb ik niet gesproken, evenmin als van de daaraan cijnsbare kleine Europeesche staten. Zij staan op de laagte, waarop Rusland staat, Griekenland niet uitgenomen; dat is voldoende gebleken in den oorlog van 1877—1878. Rusland zou in Turkije beschaving brengen, maar op zijne wijze. Wie het

meest gemoord hebben en de meeste woestheid hebben bedreven, Turken, Russen, Serviërs, Rumeniërs, Montenegrijnen, Grieken, dat is niet gebleken, maar wel, dat nooit schrikverwekkender beschaving over een land is gebragt, dan de edele, Christelijke Russen dat over Turkije hebben gedaan.

De Republieken van Zwitserland en van de Vereenigde Staten in Amerika blijven ons nog over. Frankrijk hebben wij reeds genoemd en zijne tegenwoordige republiek zal wel niet duurzamer zijn dan zijne vroegere; dat is nog maar een *experimentum in corpore vili* te meer. Wat Zwitserland aangaat, dat lang eene republiek is geweest, het heeft in den laatsten tijd genoeg geleden; ook de partijschappen hebben daar veel kwaad gedaan. En wat het nog jeugdige Amerika betreft: behalve de groote fouten, die in deze jeugdige republiek zijn begaan, komen aan het einde van de eerste eeuw van haar leven teekenen van volslagen corruptie van de vertegenwoordiging aan den dag; en hoeveel onjuistheden worden er gepleegd telkens bij de keuze van een nieuwen president! De ongelijksoortigheid der staten maakt echter hier, nog meer dan in Zwitserland, een anderen regeringsvorm dan een republikeinschen onmogelijk; het zijn onderscheidene staten, door federatie tot één geheel verbonden. Eene splitsing van dat groote rijk zou uit sommige oogpunten voordeelig zijn.

Wat behoort er tot het welvaren van een volk, dit welvaren opgevat in den ruimsten omvang?

In de eerste plaats *vrijheid*, dat is volkomene gelegenheid, om alle goede vermogens van elk zijner burgers tot ontwikkeling te brengen, zoo daartoe de middelen bestaan; alzoo volmaakte vrijheid in godsdienst, in denken, spreken en handelen, vrije ontwikkeling van kennis, van wetenschap en van kunst, maar dit alles onder zoodanige waarborgen, dat de eene burger den anderen niet hindere, niet belette, niet tegensta, alzoo wetten naar welke elks vrijheid geregeld en verzekerd is. Voorts vrijheid van elken burger in zijn bedrijf of beroep, vrijheid in handel en nering en in het tot stand brengen van werken tot eigen nut en tot nut van de medeburgers, en dit weder geregeld door wetten,

zoodat de vrijheid van den een die van den ander niet schade. Voorts rust en orde, handhaving der goede zeden, eerbied voor den eigendom, zorg voor gezondheid en leven der burgers, en dit alweder gewaarborgd door wetten, zoodat ook hierin waarheid leve. Vervolgens handel met andere volken, zoodat er voo spoed zij in stoffelijken zin, uitwisseling al zoo van voortbrengselen van den bodem, van kunst en van nijverheid, onderling door wetten geregeld, maar zoodanig, dat hierin aan elken burger de meest mogelijke vrijheid gelaten worde. Eindelijk eene krachtige magt, die inwendige rust handhaaft en vijanden van buiten zooveel mogelijk afweert, eene magt, die tevens de wetten handhaaft en datgene volbrengt, waartoe de burgers op zich zelven niet in staat zijn. Dit zijn in het kort de meest wezentlijke behoeften van elke beschaafde maatschappij. Overwegen wij deze een weinig nader.

In de eerste plaats vrijheid in het *godsdienstige*. Dat deze eene eerste voorwaarde is, behoeft geen betoog: de mensch behoort tegenover zijn God vrij te zijn en Hem te dienen en te eeren naar de iinnige uitspraak van zijn eigen hart; aan het geweten behoort dus de vrije loop te worden gelaten. Deze waarheid wordt door elkeen erkend, en toch is zij nog spaarzaam in onzen tijd vertegenwoordigd. De Mahomedanen hebben een menschelijken gezagvoerder, die godsdienstige voorschriften geeft; de Keizer van Rusland is, sedert PETER den Groote, het hoofd van de Grieksche godsdienst, door millioenen menschen beleden, en de Paus van Rome is een derde menschelijke gezagvoerder in godsdienstige zaken, die rondweg voorschrijft, wat men zal hebben te gelooven of niet. Aan godsdienstige vrijheid ontbreekt het dus in onzen tijd bij millioenen natuurgenootten. Dit gemis aan vrijheid is niet bepaald tot een enkel land en ook niet tot een geheel land. Zij, die tot een dezer drie godsdiensten behooren, kunnen in verschillende landen woonachtig zijn; zij hebben dan twee magten boven zich: de politieke magt van hun eigen land en de geestelijke magt, waarvan de gezagvoerder elders kan resideren. Zij, die tot een dezer drie godsdiensten behooren, hebben dus twee heeren te dienen. De Protestantsche godsdien-

sten, indien zij waarlijk protestantsch zijn, ontzeggen aan elk mensch het regt, om eenig gezag in zaken van godsdienst uit te oefenen; het zijn deze, die in dit opzigt volmaakt vrij kunnen zijn.

Ik ben in het laatst aangevoerde het spraakgebruik gevolgd; maar wat gewoonlijk *godsdienst* wordt genoemd, moet *kerkgenootschap* heeten. Er is maar *éene* godsdienst, dat is de dienst *in geest en in waarheid*; de vormen mogen verschillen, maar overal, waar die dienst in geest en in waarheid leeft, daar is godsdienst. Dat kan nu in elk kerkgenootschap het geval zijn. Maar een kerkgenootschap treedt altoos buiten de ware godsdienst, indien het menselijke voorschriften geeft, die als godsdienstige opgevolgd moeten worden. Of die voorschriften ook al gegeven worden in den naam van God, doet niets ter zake, behalve in zoverre, dat niemand daartoe het regt heeft en elk zoodanig voorschrift inderdaad eene onwaarheid is.

Het zijn de drie genoemde kerkgenootschappen, het Mahomeedaansche, het Grieksche en het Roomsche-Catholieke, die alsnog alle vrijheid in de beschaafde wereld belemmeren en de volken daarvoor onvatbaar maken, zoo een dezer kerkgenootschappen het heerschende is. De ware vrijheid, in welk opzigt dan ook, kent geen anderen grond dan de *waarheid*; de gulden woorden: *de waarheid zal u vrij maken*, zijn waarachtig en dulden geene uitzondering. Waar het kerkgenootschap voorschriften geeft, wat de menschen te doen en te laten hebben, waar zich een of meer personen plaatsen tusschen elken mensch en zijn God, daar is geen vrijheid denkbaar; daar heeft men geen begrip van vrijheid, en zoo men er naar heet te streven of er over handelt, bedoelt men niet de ware vrijheid.

Alle volken, die tot een der drie genoemde kerkgenootschappen behooren, zijn in dit ongelukkige geval, en een volk, hetwelk een grooter of kleiner aantal zielen heeft, die aanhangers zijn van een der drie genoemde kerkgenootschappen, heeft des te minder begrip van ware vrijheid, naar mate dat zielental grooter is.

Een blik op de tegenwoordige wereld is voldoende. Bepalen wij ons alleen bij de Roomsche-Catholieke landen en stellen wij

daar tegenover de Protestantsche; gij kunt ligt zeggen, waar de meeste vrijheid woont. Zoolang gewetensvrijheid niet overal algemeen zal zijn geproclameerd, zoolang blijft men zoeken naar vrijheid in andere opzigten, maar een regt begrip daarvan te krijgen is onmogelijk. Ik aarzel dan ook geen oogenblik als mijne meening uit te spreken, dat de tegenwoordig vrij algemeene strijd tusschen de volken en de over hen gestelde magten zal voortduren, totdat het begrip van gewetensvrijheid veel meer algemeen zal geworden zijn, dan het thans is. Naast voorschriften van priesters zijn voorschriften van vorsten niet zoo onnatuurlijk; men kant zich tegen de eerste, omdat men gevoelt, dat zij onjuist zijn, en de voorschriften der vorsten worden door geen volk meer onvoorwaardelijk aangenomen. Er is een duister bewustzijn ontstaan, *dat alleen de waarheid op aarde gezag mag voeren*, en zoo voert men dan strijd tegen magten, die nog iets anders tot grondslag hebben aangenomen dan de waarheid en de waarheid alleen.

Eene eerste uitkomst van dit betoog zij alzoo: *dat, welken regeringsvorm een volk ook moge hebben, vóór alle dingen volkomen vrijheid in alle godsdienstige aangelegenheden, ook in die, welke kerkelijke heeten, moet bestaan*, en dat geen regeringsvorm in staat is, de nadeelige gevolgen van het tegendeel onschadelijk te maken.

Ik mag niet verzuimen hierbij op te merken, dat met het voorgaande niet bedoeld wordt de zuiverheid van het individüele leven; naar mijne overtuiging staat die buiten elk kerkgenootschap, zoodat de Mahomedaan, de Griek, de Roomsche-Catholiek en de Protestant in het oog van God, die de harten kent, volmaakt dezelfde waarde hebben. In het voorgaande is het individüele leven, dat zich, ook wanneer het met sterke banden aan een kerkgenootschap gehecht is, boven die banden verheffen kan, niet bedoeld; wel het volksleven als zoodanig.

Het is bekend, dat het Protestantisme zich niet aanmatigt, de eenige wijze te kennen, waarop men God kan dienen. De Grieksche kerk matigt zich dit evenmin aan; ook zij is eene soort van Protestantisme, protesterende tegen den Paus van

Rome als gezagvoerder; maar PETER de Groote heeft ongelukkiger wijze den Keizer aller Russen aan het hoofd der Grieksche kerk geplaatst, zoodat vrij onderzoek en dus ook vrijheid daarin onmogelijk zijn. De kerk van MAHOMED en die van Rome hebben elk haar hoofd en missen dus vrij onderzoek en alzoo vrijheid; maar zij zijn bovendien uitsluitend, zoodat alle menschen, die niet tot een dezer kerkgenootschappen behooren, door de daartoe behoorende geloofsgenooten niet voor broeders worden gehouden. Zoo hebben de Turken de Christenen in onnoemelijken getale door het zwaard verdelgd, en zoo heeft Rome door het zwaard, door de galg en door den brandstapel nogmaals millioenen van het leven beroofd. Nog heet Rome zich de *moederkerk*, nog noemt zij hen, die daar buiten staan, *kettters*; nog zegt zij, dat zij, die niet Roomsch zijn, tot het alleen zaligmakend geloof moeten worden gebragt; nog staat zij op onverzoenlijk standpunt. Aan transactie valt niet te denken, en wordt er minder geweld gepleegd dan in de dagen van PHILIPS II., een niet-Roomsche is een ketter, en geen broeder.

Deze betreurenswaardige waarheid maakt alle vrijheid onmogelijk voor anders denkenden in landen, waar het Roomsche geloof de overhand heeft, zooals in Spanje; en waar het aantal Roomschen en onroomschen meer of min tegen elkander opweegt, zooals bij voorbeeld in Pruissen en in Nederland, daar is voortdurende strijd, zoodat er in kerkelijken zin aan vrijheid niet kan gedacht worden.

Ik beweer niet, dat de Protestanten hieraan geen schuld hebben. Pruissen leert het tegendeel en sleept zelfs het overige Duitschland daarin mede; het gaat een strijd tegen Rome aan, even nutteloos als ongepast. Maar ook in Nederland kanten zich de Protestanten, ik moet zeggen sommige onregtmatig, tegen Rome. Dit is intusschen bij reactie. Zoo Rome niet uitsluitend ware en zich niet als alleen zaligmakende kerk deed gelden, zou deze reactie thans niet bestaan. Of leven niet de onderscheidene Protestantsche kerkgenootschappen in Nederland onderling in harmonie? Is er thans nog strijd tusschen Lutheranen en Remonstranten? En leven Protestanten en Joden in ons land

niet in goede verstandhouding, terwijl de grondslagen van beider kerkgenootschap zoozeer verschillen? Elke onbevangene moet dus erkennen, dat de verschillen, die er tusschen Roomschen en onroomschen bestaan en die bij eene gemengde bevolking zoozeer ten nadeele zijn van het geheele volksleven, van de Roomschen uitgaan.

Wat mij betreft, ik kan mij dan ook geene ware vrijheid denken, niet alleen geene kerkelijke, die men ten onregte godsdienstige noemt, maar geene vrijheid, in welk opzigt dan ook, zoolang er bij een volk nog een kerkgenootschap bestaat, dat menschelijk gezag tot zijn hoofd heeft en dat allen, die daarbuiten staan, buiten den kring der broeders sluit.

Werpen wij een vlugtigen blik op het tegenwoordige Nederland. Is het vrijheid, wanneer over Roomsch en onroomsch voortdurend gehandeld wordt, zoodat de burgers elkander schiften in schapen en bokken? De Roomschen sluiten zooveel mogelijk de Protestanten uit, en de Protestanten, ik zeg sommige, doen het op hunne beurt de Roomschen. De kruidenierswaren zijn Roomsch of onroomsch; evenzoo het brood, dat gegeten, en de melk, die gedronken wordt, geneeskundige hulp is Roomsch of onroomsch, en de geneesmiddelen, die gij behoeft, zijn het eveneens, de scholen van elke orde zijn alweder Roomsch of onroomsch, en het zou een gruwel zijn, zijne kinderen te zenden naar eene school, die niet is van eigen kerkelijke kleur; eindelijk — want deze lijst zou nog aanzienlijk kunnen worden vergroot — waar burgers moeten gekozen worden, hetzij tot ambten of bedieningen, hetzij tot vertegenwoordigers van het volk of in besturen: het Roomsch of onroomsch staat volstrekt op den voorgrond. Ja, men moet nog verder gaan: sommige Protestanten houden zich, uit opregten haat tegen Rome, bij verkiezingen, alsof zij overal den invloed van de maatschappij der Jezufeten zien, zoodat thans tot walgens toe gehoord wordt, dat iemand *clericaal* of *anti-clericaal* is; men veinst een soort van spook te zien, met het helder bewustzijn dat er geen is, met welk spook men echter het onkundige volk zand in de oogen kan werpen en dus stemmen kan verzamelen. Ik kom

hierop nader terug, maar mogt reeds hier doen zien, dat bij eene gemengde bevolking als de onze wegens de kerkelijke verschillen aan waarachtige vrijheid niet te denken valt.

Ik kom alsnu tot *sociale vrijheid*.

Gelukkig lijden in ons land kunsten en wetenschappen onder de laatstgenoemde ramp niet; maar waar het Roomsche kerkgenootschap bij andere volken ruimer is vertegenwoordigd, daar kan de kunst wel bloeijen, maar de wetenschap ligt er aan banden. Frankrijk kan hier niet tot voorbeeld worden bijgebracht, evenmin als België, omdat de Roomsche kerk aldaar zich niet krachtig beweegt; maar Spanje is er volkomen door gedrukt, en Italië en Oostenrijk, twee landen, waarvan voor de wetenschap veel schoons te wachten was, leveren niet hetgeen waartoe zij overigens in staat zouden zijn.

Ik breng wetenschappen en kunsten tot de zaken van het speciale verkeer, dat in elke maatschappij voorkomt en waarmede de bloei der maatschappij naauw samenhangt. Hiertoe behooren verder vrijheid om een bedrijf te mogen uitoefenen naar keuze, en vrijheid in die uitoefening; nering en handtering, handel en nijverheid, die bronnen van individüele en volks-welvaart; zijn zij vrij, dan is aan eene tweede voorwaarde van een goed volksleven voldaan. In Nederland bestaat die vrijheid in volle mate; het eenige bezwaar, dat men zou kunnen aanvoeren, is de verplichting om aan de militie en de schutterij deel te nemen, maar de verdediging des lands en de handhaving van rust en orde eischen deze diensten. In landen, waar het militairisme veel meer op den voorgrond staat, zooals in Duitschland, mist men in dezelfde mate vrijheid.

Tot de sociale vrijheid breng ik voorts het genot van rust en orde in het land, zonder welke geenerlei vrijheid genietbaar is. Inderdaad, wij, die in dit opzigt schier hebben wat mogelijk is, kunnen ons naauwelijks voorstellen, dat men vóór weinige jaren in den namiddag een kleinen uitstap buiten Athene maakte en men daar door eene bende roovers overvallen werd; dat men op Siëlië nog kort geleden slechts met moeite rooverij heeft kunnen onderdrukken.

Vervolgens behoort hiertoe gelijkheid voor de wet voor alle burgers.

Voorts achting, door de standen der maatschappij wederkeerig aan elkander betoond. Lotsverdeeling is onvermijdelijk. Geen twee rotsen, geen twee boomen, geen twee koeijen verkeerren in volmaakt dezelfde omstandigheden; hoe zouden dan alle menschen evenveel bezitten? in zeer korten tijd zouden de krachtigeren, de spaarzameren, de verstandigeren, de wijzeren de anderen vooruit zijn. Wederkeerige achting van standen is onmisbaar voor een geordend zamenleven; de meer gegoeden moeten de nijveren, al zijn zij ook niet gegoed, eeren, en omgekeerd moeten de minder gefortuneerden hen achten, die meer aardsche goederen hebben. Godsdienst, zedelijkheid en gezond verstand lichten dit om strijd toe, en toch ziet men tegenwoordig, zooals men dat zag in de tijden van ruwheid en barbaarsheid, de minder gegoeden opstaan tegen de meer gegoeden en eischen stellen en te hoop loopen en plundering en moord aanrigten. Het op beschaving zoo tukke Frankrijk gaat hierin voor, maar het overigens zoo achtingswaardige Engeland blijft ook hier, helaas, niet achter; hier intusschen is de vorm meestal werkstaking om te weinig loon, dat men meent te ontvangen, terwijl het in Frankrijk, met name in Parijs, volslagen den vorm heeft, alsof de lagere volksklasse dronken is. In de zogenoemde eeuw van verlichting en beschaving vertoont dit wangedrogt zich onder den naam van *socialisme* en *communisme*, twee leden van hetzelfde geslacht, het *vrijheid*, *gelijkheid* en *broederschap* in een ander gewaad gestoken. Nivelleren van fortuinen en van maatschappelijke rangen, alles gelijk maken, geen land der beschaafde wereld is er vrij van, zelfs Amerika niet, waar men anders over verschil in standen niet zoo te klagen had. In Rusland ontwikkelt het zich sterk en in Duitschland begint men het zeer te vreezen, dat wangedrogt, dat alle vrijheid, ja de geheele maatschappij met verwoesting bedreigt. In Nederland is men nog niet zoo ver gekomen, maar men bereidt dat ongeluk ook hier voor, en wie niet blind is, verwacht weldra daarvan openbare verschijnselen.

Er is nog eene soort van vrijheid, waarover wij een woord in het midden moeten brengen, namelijk de *politieke*. Deze vrijheid heet de mate van deelneming, die aan elken burger van een Staat is toegekend om op de publieke zaak invloed uit te oefenen. Daartoe behoort in de eerste plaats het vrije woord en het vrije schrift. Elkeen moet kunnen zeggen of schrijven over zaken van algemeen belang, wat hem goed dunkt, alzoo kunnen beoordeelen, en dus ook berispen en veroordeelen, en zijne stem over de publieke zaak kunnen brengen ter plaatse, waar zij billijk gehoor kan bekomen. Dit onschatbare voorregt is tegenwoordig nog zeer ongelijkmatig verdeeld in verschillende landen: in Engeland is het het schoonst ontwikkeld, en in Nederland naderen wij daartoe; in Amerika is het nog te weinig geregeld en te wild; zoo ook in Italië; in Duitschland is men op weg politiek vrij te worden, en evenzoo in Oostenrijk; maar in Rusland en in Spanje is men op verschillende wijzen er nog verre van verwijderd.

Tot politieke vrijheid breng ik niet meer; ik versta daaronder volstrekt niet wat men er tegenwoordig in menig land onder begrijpt, namelijk *directen invloed op het gezag uit te oefenen*. Over deze schromelijke verwarring spreek ik elders.

Wat hier van *vrijheid* gezegd is, komt hierop neder, dat die regeringsvorm de beste is, welke aan elken burger van den Staat zooveel mogelijk de gelegenheid laat, om zijne goede krachten tot ontwikkeling te brengen, zoodat die strekken tot zijn eigen heil, tot heil van zijne medeburgers en tot heil van den Staat, waartoe hij behoort. Twee voorwaarden moeten alzoo aan deze vrijheid gesteld worden: *a.* dat zij *ware* vrijheid en alzoo op *waarheid* gegrondvest zij; *b.* dat zij van den onwrikbaren regel uitga: *heb uwen naaste lief als u zelven*, en dat alzoo geen voorrang aan standen of personen worde toegekend. Aan deze twee voorwaarden te voldoen is, zooals elkeen weet, in hooge mate moeilijk, maar men streve daarnaar steeds met alle kracht. Zonder dat streven onttaardt de vrijheid regelmatig, en het moet erkend worden, dat tot heden geen volk op aarde in vrijheid heeft geleefd, en dat de meeste volken daarvan eigent-

lijk geen begrip hebben. Het kan niet anders; elk mensch heeft voor zich zelve het grootste bezwaar om aan de twee gestelde voorwaarden te voldoen, hoe zal het dan bij een geheel volk gesteld zijn? Maar het streven naar ware vrijheid is toch een eerste en laatste pligt, juist omdat onware vrijheid zoo ligt voor ware in de plaats treedt.

Terwijl ik zoozeer vrijheid voorsta, moet ik niet verzuimen nogmaals met nadruk te herinneren, dat er al zeer weinig menschen zijn, die begrip van ware vrijheid hebben; dit ziet men onder alle standen der maatschappij en in het geheel niet uitsluitend bij de minder gegoeden. Een mensch heeft zoo gaarne zijn zin, en dit blijft hem zoozeer zijn geheele leven bij, dat de verwarring zeer algemeen is, dat zijn zin te krijgen en vrij te wezen hetzelfde beteekent. Wie zegt, dat dit uitsluitend bij bedorven kinderen voorkomt, vergeet, dat de meeste menschen bedorven kinderen zijn: eene waarheid, die niet te veel kan worden uitgesproken in een tijd, waarin het gewoonte is, om kinderen radicaal te bederven en hun onderwijs te geven in ongehoorzaamheid en overmoed.

Het begrip van waarachtige vrijheid van den burger valt zamen met het begrip van waarachtige vrijheid van den mensch. De laatste is slechts uitkomst van ware beschaving, waaronder hier alleen zuiver godsdienstige ontwikkeling kan verstaan worden. Zoo de vrijheid in iets anders gegrondvest is, is zij een zeepbel. Ik mogt niet verzuimen deze waarheid hier te herinneren, te meer daar zij tegenwoordig zelden ter sprake wordt gebragt.

Ware vrijheid kan niet bestaan zonder afbakening van regten en pligten. Reeds in eene vereeniging van weinigen stelt men regelen, om regelmatig en ongestoord datgene te kunnen volbrengen, waartoe de vereeniging bestemd is. Hoe grooter het aantal der vereenigden is, des te noodzakelijker zijn vastgestelde regelen; bij een volk noemt men ze *wetten*. Door deze worden de regten en pligten zooveel mogelijk van elken burger bepaald en zooveel mogelijk voor alle omstandigheden, die kunnen voorkomen; voorts voor alle naturen, die onder de burgers kunnen worden aangetroffen, inzonderheid voor degenen, die

nog niet weten hoe zich te gedragen of daaromtrent in eene dwaling verkeeren. Waren alle menschen wijs en braaf, ook dan nog zou men wetten noodig hebben, omdat wijzen en braven toch wel eens een verkeerd inzicht kunnen hebben, of elkander niet goed kunnen verstaan. Maar onder ons menschen komen dezulken ook voor, die van vrijheid geen begrip hebben en anderen kunnen schaden; deze moeten daarin verhinderd worden en, zoo zij zich hebben te buiten gegaan, met dien ernst worden teregt gewezen, welke noodig is, om de vrijheid als een dierbaar kleinood te leeren eerbiedigen.

Van deze wetten moet elke burger de slaaf zijn: *ideo legis servi sumus ut liberi esse possimus*. Ik gebruik hier het woord, dat de Romeinen gebruikten, het woord *slaaf*. Men zegt ook, dat men *gehoorzaamheid* aan de wetten verschuldigd is, of ook wel, dat men de wetten *eerbiedigen* moet. Het woord doet niets ter zake, maar elk burger onderwerpe zich vrijwillig aan de wet, al is die wet ook verre van volmaakt te zijn; zonder dat is er geen vrijheid in een land. Zijn de wetten niet goed, dan duide men aan hoe zij wezen moeten, maar zoolang zij wetten zijn, moet men ze eeren; van die eer hangt inzonderheid de vrijheid af.

Dat er onder deze wetten zeer vele voorkomen, die de persoonlijke vrijheid der burgers beperken, ligt voor de hand voor een iegelijk, die gezond verstand heeft. Waar twee of meer zamen zijn, moet elk wat afstaan; wie dat niet wil, leve alleen. Zoo ik met vele menschen in hetzelfde vertrek verkeer, bederven wij zamen de lucht; er moet eene deur of een venster geopend worden, of wij stikken; dat zou niet noodig zijn, zoo ik in dat vertrek alleen ware. Eén van beiden dus, of wij moeten ons het openen van eene deur of een venster getroosten, of wij moeten heengaan. Hij, die niet begrijpt, dat een ander evenveel waard is als hij zelf, en dat het belang van velen of van allen boven zijn persoonlijk belang gaat, zal wel doen zich eene woning op de heide te bereiden. Het eigenbelang is intusschen bij ons menschen zóó diep ingeworteld, dat wij deze waarheden slechts moeilijk verstaan; van daar dan ook, dat

het begrip van ware vrijheid voor velen moeilijk te vatten of zelfs onbereikbaar is. Dit gebrek schuilt in alle standen: de met goederen ruimer bedeeden meenen dikwerf, dat zij voor een gering loon over de krachten der min-gegoeden mogen beschikken, en de minder goeoden meenen tegenover de gegoe-den, dat zij onregtmatig zijn misdeeld; de kundigeren meenen soms vrijelijk over de minder kundigen te kunnen beschikken, en de minder kundigen, als zij zich krachtig gevoelen, meenen soms, dat geweld boven wijsheid gaat. Zooveel hoofden, zoo-veel zinnen. Wetten zijn alzoo onvermijdelijk, maar zij moeten regtvaardig zijn en voor elk volk naar zijnen aard en naar de toestanden, waarin het leeft.

Dat beste wetten even moeilijk te verkrijgen zijn als ware vrijheid, behoeft niet gezegd te worden; maar ook hier is het pligt, er onophoudelijk naar te streven.

Ten aanzien der wetten zij nog opgemerkt, dat zij juist niet zoo groot in aantal behoeven te wezen, maar toch veel omvattend moeten zijn, zoodat er zooveel mogelijk door voorzien wordt in hetgeen kan voorkomen; dat zij duidelijk en verstaanbaar moeten zijn en geen dubbelzinnigheid mogen toelaten; dat zij niet dan na rijp overleg mogen veranderd worden; dat zij met naauwgezetheid moeten worden gehandhaafd.

Wil men eerbied voor de wet, zoo moet de wet eerbiedwaardig zijn. Men ziet het aan onzen tijd en niet het minst aan ons eigen land, waar men wetten zamenflanst met eene slordigheid, die alle verbeelding te boven gaat. Worden zij toch in meer of min bruikbaren staat aan de Tweede Kamer voorgedragen, zoo leeft deze er dikwerf mede, zooals men naauwelijks met een oud kleed doen zou: stukken uitsnijden en lappen inlasschen, zoodat er geheel iets anders van gemaakt is. En dan dat onophoudelijk overhoop werpen: somtijds gebeurt het, dat eene wet naauwelijks in werking is, of zij wordt alweder omver geworpen. Wie kan er op deze wijze eerbied hebben voor de wet en voor den wetgever, en wat blijft er over bij een volk, zoo men daaraan de kracht der wet ontnemt? Men klaagt over de lagere volksklasse, dat deze de openbare

orde niet meer eerbiedigt: zij, die den eerbied voor de wet dooden, mogen zich wel eigen maken, dat zij aan de minder gegoeden daartoe het voorbeeld geven. Ik meen dan ook opregt, dat socialisme en democratie ziekte-verschijnselen zijn van de maatschappij, waarvan de grond schuilt niet bij de lagere volksklasse, maar bij de meer gegoeden, die schreeuwen en rumoer maken.

Ik kom alsnu tot de *magt*. De mensch is een gezellig wezen; hij wil met zijne natuurgenoeten leven en verzamelt zelfs dieren en planten rondom zich. Zijne naaste trekt hem aan; in beiden, in hem en in zijn natuurgenoet, sluimeren geestelijke en andere krachten, die door wederkeerige werking tot ontwikkeling kunnen komen, zooals in het ijzer, dat in de nabijheid van den magneet verkeert, en in den magneet, die bij ijzer is geplaatst; soms als in een vuursteen, waarop met een stuk staal geslagen wordt; soms ook, helaas, als een bliksemstraal, die zijne prooi treft.

Het doel van het zamenzijn van menschen is zonder twijfel het goede, dat in elk woont, tot meerdere ontwikkeling te brengen: wat de een niet weet, weet de ander, wat de een niet kan, kan de ander. Het zamenleven geeft, onder meer, twee dingen: *vis unita fortior*, en *verdeeling van den arbeid*. De tegenwoordige beschaving leert, wat van dit zamenleven in de toekomst nog te wachten is.

Het doel van het zamenleven is derhalve bevordering van het geluk van elken mensch, van het geluk van anderen, die met hem zijn, en van het heil van het algemeen. Dat algemeen noemt men *Staat*, zoo het een zelfstandig en afgesloten geheel is. Het doel van den Staat is dus de bevordering der betere belangen van allen, en zooveel noodig van elken burger in het bijzonder.

De vraag mag belagchelijk genoemd worden, die somtijds wordt opgeworpen, of zij, die aan het hoofd van een volk staan, er zijn om het volk, dan wel, of het volk er is om hen. Die vraag is daarom belagchelijk, omdat het duidelijk is, dat de koetsier er is om de personen, die in den wagen gezeten zijn, en de koetsier niet noodig zou zijn, indien er geen passagiers

waren. Maar dit ontnemt aan den koetsier geen waarde hoe genaamd; integendeel, zoo hij goed rijdt en den wagen goed over den weg brengt, zal hij door elk der reizigers daarin worden geacht en geëerd. Overigens moet ik onmiddellijk opmerken, dat deze vergelijking in andere opzichten zeer mank gaat, zooals straks blijken zal.

In tijden van grootere ruwheid dan tegenwoordig was het regel, dat de sterkste en moedigste van een volk zijn hoofd was; bestrijden van vijanden was hoofdzak, en het handhaven van orde in de maatschappij was nevenzaak. Toen waren, helaas, dikwerf de volken er enkel om de gezagvoerders; deze streeden tegen elkander en gebruikten daartoe goed en bloed der burgers. Gingen zij te ver, dan werden zij verjaagd of vermoord; daarna was er meestal een tijd lang eene regering van het volk, totdat er weder een magtiger persoon opstond, die weder het hoofd werd, zoolang het duurde. Zoo is ongeveer de geschiedenis der volken en vorsten van weleer, en nergens blijkt het meer dan in die geschiedenis, dat er in het geheele dierenrijk geen soort te vinden is, waarvan de individu's zóó tegen elkander verdeeld zijn, als dit bij den mensch het geval is, dien men waarschijnlijk daarom noemt: *homo sapiens!*

Maar die ruwheid en barbaarschheid zijn voorbij; zij, die aan het hoofd der volken staan, bedoelen alleen hun heil, willen niets dan hunne waarachtige vrijheid en doen dat door uitnemende, vastgestelde wetten! — Zoo zegt gij. Mag ik vragen, of gij hier niet eene kleinigheid vergeet? Hebt gij nooit iets gehoord van gepantserde schepen met ijzeren platen van zooveel duim dikte? nooit van monitors' of van torpedo's, nooit van buskruit of van schietgeweer, nooit van kanonnen, dus ook niet van KRUPP-kanonnen? hebt gij nooit iemand gezien, die een lang, puntig en scherp staal in eene scheede aan zijne linkerzijde draagt? Dan zijt gij een gelukkige, maar niet op de hoogte van uwen tijd. Nemen wij slechts de nu vervlogen 25 jaren, en vraag eens, wat er in Denemarken is geschied door de Pruisen, wat in de Krim door de Franschen, Engelschen, Italianen en Turken; wat in Oostenrijk door de Pruisen; wat in

Italië door de Franschen en Italianen; wat in Frankrijk door de Duitschers, en wat in het Balkan-schiereiland door de Russen, om nu niet te spreken van Amerika en andere gedeelten der aarde, alzoo ook niet van Sumatra. Helaas! gij moogt spreken over verlichting en beschaving van deze eeuw, maar gij kunt het niet in ernst doen; gij doet het eenzijdig en partijdig, want er wordt vermoord, geroofd en geplunderd op groote schaal, op hoog gezag en alles boven de wet. De moorddadige aanval der Russen op de Turken — al mag dit volk ook door niemand verdedigd worden — is verachtelijk in elke rigting en leert, dat de meening nog lang niet is uitgestorven, dat de volken er zijn om de vorsten en dat het regt van den sterksten eigenlijk de ware godsvrucht is.

Wenden wij ons echter van dit verachtelijke tooneel af en overwegen wij liever, wat in sommige Staten aan goeds leeft in de ordening der magt, die onvermijdelijk is, zoo het een Staat goed zal gaan.

In de eerste plaats moet ik opmerken, dat geene andere magt in een land, zoo het goed zal zijn, bestaan mag, dan die strekt tot bevordering van het heil van den Staat, en dat elk misbruik van magt, dat daarbuiten gaat, zooveel mogelijk moet worden voorkomen of bestreden. Nu ligt het, helaas, in de natuur van den mensch, om te heerschen en van eene hem toegekende magt misbruik te maken, en ziedaar een groot bezwaar in de regeling der magten, die onvermijdelijk zijn, in de eerste plaats, om de wetten te handhaven, en voorts om datgene te doen, waarin de wetten alsnog niet hebben voorzien of niet kunnen voorzien.

Voor het tegenwoordige dobbert men tusschen twee meeningen, waaromtrent alsnog geene beslissing is verkregen. Het staat vast, *dat een volk moet bestuurd worden naar eigen verlangens*, zoo het namelijk daartoe rijp genoeg is. Is het dat niet, dan valt er aan het verkrijgen van een besten regeringsvorm alsnog niet te denken; dan is er strijd, dan zijn er woelingen en omkeeringen, en dan moet het gaan, zoo goed of zoo kwaad het gaan kan. In dat geval is bijv. tegenwoordig Frankrijk, dat

volstrekt niet rijp is voor een goed bestuur, omdat men er niet weet, wat ware vrijheid is. Alleen daar, waar men dit weet, kan sprake zijn van een besten regeringsvorm.

Een volk, dat weet, wat ware vrijheid is, moet dan zooveel mogelijk geregeerd worden naar eigen wil en eigen verlangen. Daartoe zijn dan de wetten, om dien wil, dat verlangen uit te drukken, en eene goede regering voor zulk een land zal dan in de hoofdzaak daarin bestaan, dat die wetten regtvaardig worden toegepast. Om dit schoone doel te bereiken is er een hoofd noodig, niet als een koetsier op den bok van een wagen, maar naar den regel, voor een koning uitgesproken: *le roi règne mais ne gouverne pas*, dat is: hij handhaaft de wetten en handelt nooit willekeurig. Dat hoofd is ook niet als de mier, die anderen voorgaat op den weg, of als de vogel, die bij de trekvogels vooraan is, want het volk behoort zijn eigen weg te kiezen. De landsvaderlijkheid is een term, die bij een vrij volk niet bekend is.

De twee meeningen, waarvan ik sprak en waaromtrent nog geene beslissing is verkregen, zijn nu deze ¹⁾. Zal het bedoelde hoofd door het volk gekozen worden voor zekeren tijd of voor zijn geheele leven? of zal er eene familie zijn, waaruit, naar vastgestelde regelen, een hoofd verkregen wordt, dat dit blijft zoolang hij leeft? Aan elk van deze twee toestanden zijn schaduwen verbonden. Zoo een volkskeus eene waarachtige uitspraak ware, had men zeker in vrije keuze wat men behoefde, maar dan toch nog slechts voor zekeren tijd, want de gekozene

¹⁾ Er zijn andere regeringsvormen genoeg geweest, maar deze kunnen worden voorbijgegaan, omdat zij slechts aan tijdelijke toestanden voldeden. Het langst heeft nog stand gehouden, dat eene vergadering van eenigen het hoofd vormde. Na pleging van brutaal geweld had zulk eene vergadering veelal zich zelve opgeworpen, soms met dictatoriale magt. Vergaderingen, uit het volk gekozen en tot hoofd verheven, waren van langeren duur; zij waren als extracten aan te zien van de oude volksvergaderingen, die bij ruwere volksstammen thans nog niet ongewoon zijn. Vergaderingen intusschen zijn altoos slechte hoofden van volken geweest; een hoofd moet zeker niet uit vele hoofden bestaan, want het spreekwoord is: veel hoofden, veel zinnen.

kan in zijne nieuwe stelling wel een geheel ander wezen worden. Wij zullen nader zien, hoe weinig waarheid er in het algemeen in volkskeuze gelegen is, en merken hier slechts op, dat, zooals de verkiezing van THIERS nog onlangs in Frankrijk geleerd heeft, door volkskeuze weinig bestendigheid verkregen wordt, en deze is een eerste vereischte. Voorts wijzen wij op de verkiezing van HAYES in Amerika, waarbij, zooals daar meermalen geschied is, groote ongeregeldheden hebben plaats gehad, tot volkomen ondermijning van het gezag. Zulk een gekozen hoofd, dat men dan Voorzitter noemt in dezen tijd (President), brengt ook niet datgene mede, wat in een eersten van den Staat (*Princeps*) zoo gewenscht is, namelijk vrij te zijn van anteceden ten in het burgerlijke leven. En al is zijne persoonlijkheid ook van beteekenis, zoo is zijne magt toch niet veel meer dan die van hen, die hem ter zijde staan; hij is hoogstens *primus inter pares*, en er komen gevallen voor, waarin hij meer moet zijn, gevallen, waarvoor men vooraf geene wetten heeft kunnen maken en waarin het hoofd van den Staat zekere magt moet hebben, bijv. oorlog en vrede, het onderhouden van vriendschappelijke betrekkingen met het buitenland en het handhaven van het aanzien van den Staat; voorts plotselinge onheilen in den Staat zelve n, zooals oproer, watersnood, uitgestrekte brand, epidemische ziekten, enz. Dit alles kan niet volledig bij de wet geregeld worden, en het hoofd van den Staat moet dus zekere magt, zeker gezag en zeker aanzien hebben, en deze te zamen worden maar niet zoo op eenmaal verkregen door iemand te kiezen uit de massa des volks, al zou die keuze overigens ook eene soort van waarheid uitdrukken.

Tegen de erfelijkheid van den *Princeps*, hij moge dan keizer, koning, vorst of anders heeten, is dit bezwaar, dat, al heeft men thans een uitstekenden, zijn opvolger welligt het tegendeel is. Dit bezwaar is niet weg te nemen, maar de vraag is, wat daar tegenover staat, en dit is veel. Het bezwaar, daar genoemd, is in elk geval tijdelijk; de volgende opvolger kan meer geschikt zijn, en al gaat het land, dat een zwakker hoofd heeft, eenige jaren terug, het kan zich daarna herstellen. Bij volmaakte on-

geschiktheid van den opvolger of bij minderjarigheid kan een regentschap tijdelijk zooveel mogelijk in het gemis voorzien. Een erfelijk hoofd staat boven de partijen, terwijl een gekozen hoofd altijd een kind der meerderheid is en naar den aard zijner verkiezing niet kan nalaten een partijhoofd te zijn. Een erfelijk hoofd wordt in den tijd, waarin wij leven, als zoodanig opgevoed, en is die opvoeding niet ongepast, zoo groeit het aanstaande hoofd langzamerhand op tot een waren prins, die niet slechts kennis neemt van hetgeen hem te wachten staat, maar er zich ook in denkt en er voor gaat leven. Dat moge nu in de werkelijkheid niet altijd zoo voortreffelijk geschieden, een vrij uit het volk gekozen persoon heeft niets van die voorbereiding genoten. Aan een erfelijk opvolger moet naar mijn inzien verre de voorrang worden toegekend, en zulk een hoofd van den Staat zal voor dien Staat des te heilrijker kunnen zijn, naarmate het geslacht, waartoe het behoort, langer die plaats bekleed heeft. Geen land is in dat opzigt ongelukkiger dan het arme Frankrijk, dat door zijne vorsten te verjagen of te ont-halzen eenige regthebbenden op den troon verkregen heeft, die men *Pretendenten* noemt, thans niet minder dan drie: de oude BOURBONS, de familie ORLEANS en de BONAPARTE'S, waardoor drie ten eenen male verschillende rigtingen worden vertegenwoordigd.

Geen gelukkiger land in dit opzigt dan Nederland. Het hoofd van onzen Staat is een afstammeling van een geslacht, dat wel slechts drie eeuwen ons hoofd is geweest, maar ons bestaan als zelfstandig volk is ook niet ouder. De groote Zwijger was een afstammeling van roemrijke vorsten en in Nederland reeds geliefd, toen wij nog onder het Spaansche juk waren; hij en zijne opvolgers waren door de innigste banden aan Nederland gehecht. Hoevelen van dit voortreffelijke geslacht stierven er niet voor Nederland! Die edelen gaven ons hun goed en hun bloed en maakten ons vrij; zij stonden toen aan de spits der beschaving, zoodat MACAULAY kan uitspreken, wat geheel Europa getuigt: *dat er geen vorstenhuis is, dat zooveel voor de beschaving gedaan heeft als het huis van Oranje.* Eerst vóór ruim 50 jaren

hadden wij uit dat huis een koning; maar sedert drie eeuwen hadden wij daaruit een *Princeps*, waarvan de meesten door het volk in het hart gedragen werden, terwijl zij zich tegenover de Heeren Staten noemden: *uw gehoorzamen dienaar*. Prins of koning, zoolang Nederland nog niet zal geworden zijn een krankzinnigengesticht, zal men een afstammeling uit het huis van Oranje dankbaar erkennen als het hoofd van den Staat, waarin door het bloed van Oranje burgerlijke en godsdienstige vrijheid verkregen en gevestigd is.

Maar ook, waar zulk eene eminente familie niet aanwezig is, ben ik toch een onbepaalde voorstander van erfelijkheid van den *Princeps*.

Wanneer wij zullen voortgaan, den besten regeringsvorm te bespreken, die er naar ons oordeel bestaat, dan kunnen wij niet beter doen, dan uit te gaan van hetgeen wij in ons Vaderland thans bezitten; in het land, waar men sedert drie eeuwen het *Wilhelmus van Nassauen* zong, een lied, ook naar het oordeel van MOTLEY, door MARNIX VAN ST. ALDEGONDE gemaakt; waar een lid van Oranje altijd de regten des volks heeft voorgestaan, zoodat het dan ook van harte zong:

„Al is ons Prinsje nog zoo klein,
„Alevel zal hij Stadhouder zijn;”

waar in 1813 aan Prins WILLEM VI. bij zijne terugkomst in het land werd opgedragen Souvereine Vorst daarvan te zijn. Dit werd echter door hem geweigerd; de man van vrijheid verlangde slechts met eene grondwet te regeren. Wat aan bijna alle vorsten moet worden afgeperst, was bij onzen eersten koning eene geheel vrijwillige daad.

Er is voorts een Kabinet des Konings, waardoor hetgeen van den Koning uitgaat zich beweegt en dat in ontvangst neemt, wat aan den Koning gerigt wordt. De Koning benoemt daarvan den directeur, en het is deze of zijn plaatsvervanger, die hem de stukken voorlegt en met wien hij alzoo over de zaken handelen kan.

Hetgeen verder tot de regering behoort is in verschillende deelen gesplitst, die een zelfstandig bestaan hebben; aan elk

deel staat een Minister aan het hoofd, door den Koning *naar welgevallen* gekozen. Deze gedeelten heeten Departementen van algemeen Bestuur; de Koning rigt er zoovele op, als hem goed dunkt. De Ministers zijn de raadslieden van den Koning en dragen de verantwoordelijkheid voor hetgeen van de regering uitgaat; zij teekenen dan ook met den Koning de genomen besluiten.

Er is voorts een Raad van State, door den Koning benoemd, die over alle gewichtige regeringsdaden moet worden gehoord en die bovendien den Koning voorlicht, na openbare behandeling der zaak, in alle gevallen, waar Besturen verschillen of waar een Bestuur verschilt met een inwoner van het land, en dit in laatste instantie.

Er zijn gewestelijke en gemeentelijke Besturen en Raden. Er is eene politie, verdeeld in eenvoudige wakers, veldwachters en politie-beambten, in elke gemeente; de directeuren worden benoemd door den Koning. Er zijn Kantonregters, die eenvoudige zaken van geschil behandelen, benoemd door den Koning. Er zijn Regtbanken, er zijn Provinciale Hoven, er is een Hooge Raad, waarvan de leden benoemd worden door den Koning, die het regt verzekeren; dit regt wordt voorafgegaan door een uitvoerig onderzoek, en steeds, na openbare behandeling der zaak, in het openbaar uitgesproken.

Er is een leger met de gevorderde hoofd-officieren en gezaghebbenden van minderen rang; de Koning benoemt de officieren. Er is eene landsvloot en de benoedigde zeemagt. Er is een Militair Geregthof voor beide deze magten; de Koning benoemt alweder de hiertoe behoorende autoriteiten. Er is eene schutterij.

Al deze en andere benoemingen door den Koning geschieden met mede-onderteekening van een der betrokken Ministers.

Er zijn Hooge, Middelbare en Lage scholen van onderwijs, en dit onderwijs wordt van Staats-wege verzorgd; de Koning benoemt de mannen, die Hooger onderwijs geven. Het volk is bovendien vrij in het oprigten van scholen.

Er zijn scholen voor kunst, voor nijverheid en voor landbouw van wege den Staat.

Er wordt munt geslagen.

Er is algemeene zorg voor de gezondheid en het leven der burgers, voor wegen, kanalen, sluizen, dijken, enz. Er is een loodswezen. Er zijn Kamers van Koophandel. Er is eene Academie van Wetenschappen en eene Academie van Kunst.

Wat in het voorgaande van Staats-wege niet behartigd wordt, wordt aan de gemeenten overgelaten.

Aan elk kerkgenootschap wordt volle vrijheid verzekerd, zoodat de zedelijke ontwikkeling des volks ongestoord kan plaats hebben.

Er zijn twee magten, die *uitvoerende* en *wetgevende* genoemd worden. De eerste is reeds in onderdeelen genoemd; deze zijn vereenigd in den Koning. De wetgevende magt is tweeledig en bestaat uit den Koning, zijne Ministers en den Raad van State, en uit vertegenwoordigers van het volk, die door het volk gekozen worden. Deze laatsten vormen twee lichamen, die *Kamers* genoemd worden, zonder welke geene wet kan tot stand komen. De Eerste Kamer, gekozen door de vertegenwoordigers der gewesten, neemt de wet aan of verwerpt haar; de Tweede Kamer, dadelijk door het volk gekozen, ontvangt de wet het eerst in naam des Konings en neemt haar aan of verwerpt haar; maar zij kan ook veranderingen en verbeteringen voorstellen, ja zelfs eene geheel nieuwe wet. Deze Kamers controleren voortdurend de Regering. De Raden der gewesten, die Provinciale Staten heeten, en de Raden der gemeenten, die Gemeente-raden genoemd worden, worden door het volk gekozen; zij hebben binnen den kring hunner bevoegdheid het regt reglementen te maken, en zijn dus mede eene soort van wetgevende magt. De Gemeente-besturen worden, behalve het hoofd, dat door den Koning benoemd wordt, uit de Gemeente-raden gekozen. Evenzoo de gewestelijke Besturen door de Provinciale Staten, behalve het hoofd, de Commissaris des Konings, die door den Koning gekozen wordt. De Minister, die de Binnenlandsche Zaken regelt, is het hoofd van het Provinciaal Bestuur, en de Gemeente-besturen zijn aan dit laatste onderworpen.

Bij dit groote en belangwekkende organisme komt nu nog een heirleger van zaken, die òf uitsluitend òf gedeeltelijk van

het volk uitgaan: genootschappen, maatschappijen, vereenigingen, ter bevordering van wetenschap of kunst, van onderwijs of nijverheid, van landbouw of zeevaart, en eindelijk bepaalde standen, die zich aan het heil der burgers wijden, zooals de geneeskunst-oefenaren, enz. enz.

Ten algemeenen nutte betalen de burgers eene billijke belasting.

Dat Nederland inderdaad gezegend is in duizend opzigten, mag uit deze korte optelling dadelijk worden afgeleid. Onderzoeken wij nu, of er ook leemten zijn.

Leemten zijn er altoos en in alles, en het laatste, dat de menschen op aarde tot stand zullen brengen, zal nog gebrekkig zijn. Een regeringsvorm eenigszins bruikbaar in te rigten, is altijd eene moeilijke zaak geweest, en te streven naar zulk een volmaakt vorm is niets anders dan het zoeken naar den steen der wijzen. Voor andere landen, voor andere volken, voor andere tijden andere vormen, ook van regeren! Hieraan komt nooit een einde, en het zoeken naar den *besten* regeringsvorm in *absoluten* zin is dus het werk van dwazen.

In den lateren tijd heeft men onder andere twee fouten begaan: men heeft meer en meer het wezen voorbij gezien en in *vormen* heil gezocht, en dit heeft men ook in zaken van regeren gedaan; ten tweede heeft men denzelfden regeringsvorm voor alle volken en alle toestanden goed geacht en alzoo gestreefd naar een regeringsvorm in het afgetrokkene.

Wat het laatste aangaat, men is zelfs zoo ver gegaan, dat men aan Oostersche volken een Westerschen regeringsvorm wil geven. Gij zegt, dat dit al te dwaas is, en gij hebt volkomen regt, maar gij kunt het toch lezen in de Handelingen van het Binnenhof te 's Gravenhage, zoo daar gesproken is over Java. Verbeeld u, dat gij eens in ernst hoordet, dat men zich op Java in de maanden November, December, Januarij en Februarij goed in duffel en bont moet wikkelen, omdat dit voor het Binnenhof te 's Gravenhage gebleken is dan goed te zijn; verbeeld u, dat men in die maanden voor Java zou voorschrijven, de woonvertrekken regelmatig warm te stoken; stel u verder

voor, dat men voor Java als beste gewassen tarwe, rogge en boekweit aanbeval, en dat men, *des noods met een weinig dwang, maar toch in vrijheid*, van daar besten portwijn verlangde; verbeeld u verder, dat onkundigen, die zich aan het onmogelijke niet storen, dit eischten, en gij hebt eene voorstelling van de dwaasheid, om voor geheel andere toestanden denzelfden regeringsvorm te willen.

Wat nu het groote gewigt aangaat, dat men in den lateren tijd aan den *vorm* der regering is gaan hechten: dit is eene ware ziekte, eene ziekte, die zich meer en meer uitbreidt en zich niet bepaalt bij regeringsvormen, maar zich meer en meer uitstrekt over alles. *De kleëren maken tegenwoordig den man*. Men verguldt het hout, lood, koper en zink, in den vorm van voorwerpen van weelde gebragt, om te doen schijnen alsof dit enkel goud ware. Men jaagt naar eer, aanzien en schijn, en ziet het wezen voorbij: zoo de vormen slechts goed zijn, doet het niets ter zake, wat achter die vormen verborgen is.

Dit heeft men nu in klimmende mate ook op den regeringsvorm toegepast in vele landen, en in 1848 ook in Nederland. Men moest eene *inrigting* hebben van *regering*, die zooveel mogelijk goed was. Of die voor *ons volk* goed was, vroeg men niet; het was genoeg zoo die vorm, die van andere volken werd overgenomen, als regeringsvorm kon gelden. Wie onder de jas schuilde, vroeg men niet, zoo de jas slechts goed was. Sedert dien tijd heeft een schreeuwend deel van het Nederlandsche volk, dat niet verder gaat dan *vormen*, of dat niet eenmaal zoo ver gaat, bij uitstek veel genoeg. Dat deel spreekt, alsof de schepping der wereld in 1848 heeft plaats gehad en alsof er vóór dien tijd niets anders dan een chaos bestond. Ruim 50 jaren vroeger had men intusschen ook van eene nieuwe schepping gesproken; maar voor de lieden van 1848 was dit slechts kinderspel geweest.

Lieden van eenig doordenken, die niet door eerzucht gedreven werden, om in *vormen* het hoogste heil te zien, erkenden wel, dat er, zooals altijd, omstreeks 1848 iets moest veranderd worden, omdat de toestanden eenigszins gewijzigd waren. Maar

zoo verre zij aan wezentlijke dingen hechttten en meenden, dat men met minder goede vormen bij goeden wil vrij wel voort kan, stelden zij zich tegenover de bovengenoemden, en van daar, zoowel elders als in Nederland, twee groote rigtingen, waarvan de eene steeds overhoop wil werpen en altijd naar iets nieuws zoekt, terwijl de andere wel het niet goede wil veranderen, maar het goede wil behouden, totdat men iets beters heeft.

In Nederland leven thans vier hoofdgebreken: *a.* het zoeken van heil bij voorkeur in den vorm der regering, zooals ik daar opmerkte; *b.* verdeeldheid van het volk in partijen van zoogenaamden politieken aard; *c.* verdeeling van het volk door kerkelijke geschillen, die men godsdienstige noemt, maar het niet zijn; *d.* schrikverwekkend misbruik van sterken drank. Dat er nog vele andere bronnen van onheil zijn, behoeft niet gezegd te worden, maar deze vier bederven veel van het geluk, dat het leven in Nederland thans zou kunnen aanbieden. Over de drie laatstgenoemde gebreken spreek ik thans niet, maar ik wensch nog een woord in het midden te brengen over het onheil, dat de vorm van onze tegenwoordige regering zoodanig is ingerigt, dat er oneindig veel goeds door verloren gaat en de beste krachten van het volk niet tot meerdere ontwikkeling komen.

Onze Staatsregeling heeft bedoeld, dat het volk op het bestuur des lands zeer grooten invloed zou uitoefenen, zoodat het al de vrijheden zou kunnen bekomen, waarop het billijker wijze aanspraak zou kunnen maken. Dit beginsel is het eenige ware en het eenige goede, maar onder *éene* voorwaarde: een hoed moet niet slechts geschikt wezen voor een hoofd, maar het hoofd moet ook geschikt zijn voor een hoed. Zoo ik u gezonden en stevigen kost voorzet, is het nog de vraag, of die kost voor *u* goed is. Dat begrijpt nu de tegenwoordige tijdgeest volstrekt niet; hij jaagt en drijft voort en zegt eenvoudig: *het moet*. En zoo hebben wij dan te vragen, of die beste inrigting van regeren, waarmede men ook ons begiftigd heeft, ook goed is voor *ons volk*; met andere woorden — en die woorden kan een kind verstaan, — of de beste krachten van het volk nu onder dien regeringsvorm het best ontwikkeld worden.

Om die vraag te beantwoorden hebben wij te herinneren, dat aan het volk, het edele stamhuis uitgenomen, dat ons regeert, alles is overgegeven wat tot de geheele regering behoort. Dit heet wel geheel anders, maar de waarheid is zoo. De Koning heet zijne ministers naar eigen wil te kiezen, maar elkeen weet, dat de Staten-Generaal die ministers aan den Koning opdringen. Die ministers zijn nu de verantwoordelijke personen, terwijl de Koning onschendbaar is, en alle koninklijke benoemingen geschieden alzoo onder den invloed van ministers, die den Koning opgedrongen zijn.

Maar die opdringers van ministers, zegt gij, zijn de Staten-Generaal, en deze zijn uit het volk gekozen, en het volk heeft alzoo den grootsten invloed op den gang der openbare zaak!

Maar onze wetten houden in, dat de uitvoerende magt bij den Koning berust; dat wij geen republiek hebben, maar eene constitutionele monarchie. Dat voorts het volk zijne vertegenwoordiging kiest en dat het alzoo alle mogelijke vrijheden bekomen kan, hiervan geldt: zoovele woorden, zoovele infame leugens. Er moet hier Hollandsche taal gesproken worden: de Koning is niet vrij, om aan het volk de vrijheden te verzekeren, die volksmenners aan het volk onthouden; onze wetten eischen het tegendeel. En wat voorts de vraag aangaat, of de Staten-Generaal het Nederlandsche volk zouden vertegenwoordigen, omdat dat volk die Staten kiest: ik vraag, of er één mensch in het land is, die hierop *ja* durft zeggen?

Het volk kiest de stedelijke Raden, de Staten der provincie en de leden der Tweede Kamer; de leden der Eerste Kamer worden gekozen door de Provinciale Staten, zooals boven gezegd is. Alzoo berust ons geheele regeringsstelsel bijna op directe verkiezingen, en slechts bij de Eerste Kamer heeft men een filterum.

Wat was nu de vraag bij het in het leven roepen van dezen toestand? Men had van dit stelsel elders en vroeger ondervinding genoeg verzameld, en de mannen van 1848, aan wier hoofd THORBECKE zich plaatste, hadden dus met de hand op het hart zich te vragen: *a.* kan eene directe volkskeuze ooit leiden tot

waarheid, of is zij altoos een dobbelspel? *b.* moet het volk kiezen om regelmatig invloed uit te oefenen, welke correctieven zijn er dan voor Nederland, om het goede van volkskeuze te behouden en toch niet al het nadeel daarvan te ondervinden?

In 1848 geen woord over deze twee gewigtige vragen, maar dolzinnig de deur opengezet voor — hier moet weder Hollandsch gesproken worden — allerlei knoeijerijen en konkelarijen, leugen en laster bij de zoogenaamde vrije verkiezing in Nederland! Geen grooter schandaal dan die verkiezingen, indien slechts een schreeuwende troep iemand wil verkozen hebben, die voor zijne betrekking ten eenen male ongeschikt is. Men beklaagt zich in Nederland te wonen, indien men dat verachtelijke bedrijf van nabij gadeslaat.

Zijn er dan geene achtingswaardige mannen in die vergadering gezeten? In waarheid, gelukkig wel.

Zijn de gekozenen eenmaal leden der vergadering, zoo zijn zij, wel is waar, buiten het bereik van aanmerkingen, want het volk heet hen gekozen te hebben; doch wie weet, hoe de verkiezingen zijn, kan niet anders zeggen, dan dat soms mannen gekozen worden, die men voor vertegenwoordigers des volks houdt, maar dat ook de zoodanigen in de vergaderingen worden gebragt, die, na veel opruijing, leugen en bedrog, door eene partij daarin worden gedragen.

Kan uit zulk eene bron helder water vloeijen?

Bezien wij echter die bron nog een weinig meer van nabij. Het volk moet een magtigen invloed uitoefenen op den gang der openbare zaken, maar zoodanig, dat het de uitvoering aan anderen overlaat en toeziet, of die uitvoering goed geschiedt; ook helpt het in het maken der wetten. Deze twee vereischten zijn van zoodanigen aard, dat er in waarheid aan voldaan moet worden, en dat de openbare zaak er onder lijdt, zoo daaraan iets ontbreekt. Eene vertegenwoordiging van het volk is een volkomen onmisbaar bestanddeel eener goede regering; zij kan niet worden verkregen zonder keuze, en die keuze moet vrij zijn. Dit alles heeft men thans in verscheidene landen van Europa, en elk onbevangene moet toch verklaren, dat de vol-

keren in het algemeen niet zijn vertegenwoordigd, en dat er bijna geen standvastigheid is, die toch in eene eeuw van zoogenaamde verlichting en beschaving moest bestaan. Men neemt denzelfden vorm van een ander volk over, wetende, dat men daarmee in dezelfde fouten vervalt. *Het stelsel is intusschen best, maar de volken, Engeland welligt uitgenomen, zijn nog niet rijp voor het stelsel.*

Nemen wij de Kamers der vertegenwoordigers. Gewoonlijk heeft men één vertegenwoordiger op eenige duizenden inwoners, en eenige honderden kiezers om zulk een vertegenwoordiger voor een gedeelte van het land te kiezen. De vrouwen en de kinderen, zij, die onteerende straffen beloopen hebben, en de minder gegoeden zijn buitengesloten; de kiezers zijn dus mannen, die eene keuze doen, om in waarheid een gedeelte van het volk te vervangen ter beoordeeling van 's lands zaken.

Gesteld nu, dat in een land op 40,000 inwoners één afgevaardigde zal gekozen worden en dat dit geschieden zal door 2000 kiezers; hoe komt men dan tot eene keuze? Men vereenigt zich vrij tot eene zoogenaamde kiesvergadering, maar doorgaans nemen hieraan slechts weinigen deel. Stel, dat er 40 kiezers in zulk eene bijeenkomst zamen zijn, die kandidaten voorstellen, over welke men spreekt, dan wordt ten slotte ook hier bij meerderheid besloten; alles bij meerderheid, en altoos bij meerderheid, terwijl elkeen weet, dat de meerderheid der menschen den breeden weg opgaat, en dat het bewandelen van den regten weg, die zeer smal is, slechts aan weinigen is gegund. Waarlijk, het is niet gemakkelijk om bijzonder geschikte kandidaten te stellen, waaruit vertegenwoordigers van een volk zullen worden gekozen.

Wat doet men nu? Zoo in die vergadering van 40 kiezers 21 stemmen zich vereenigd hebben op den heer P., zoo is P. candidaat. Hij wordt dan aanbevolen, openbaar in couranten en met strooi-biljetten. En is er niemand anders, die voorgesteld wordt, dan is hij zeker vertegenwoordiger te zullen worden van het volk, in de vergadering gebragt door 21 mannen, die 2000 kiezers en 40,000 inwoners van het land deden spreken, dat

is *niet* deden spreken; want elkeen weet, dat men door eene loterij veel digter bij de waarheid zou kunnen komen, dan men nu komt, door die 21 heeren van die kiesvergadering. Heerscht er verdeeldheid onder de 2000 kiezers, die tot de 40,000 inwoners van een deel van het land behooren (wat men kiesdistrict noemt), zoo zijn er twee, drie of vier kiesvergaderingen, waar het dan toegaat als bij de eerstgenoemde; of er is geen kiesvergadering, maar eenige weinigen stellen een candidaat, en dan is er *rumor in casa*; dan wordt er geschreeuwd: kiezers! en kiezers! en dan worden er strooi-biljetten rondgedeeld aan de huizen, en daarin en in de couranten raast en scheldt men op den tegenstander, terwijl de vriend wordt opgevijzeld. Wie geen moeite ontziet om bij zulk eene gelegenheid te liegen en te lasteren, is zeker van zijn doel. En zodoende verkrijgt men dan eene zoogenaamde vertegenwoordiging van het volk, die wel eenige onafhankelijke mannen bevatten kan, en des te meer, naar mate het volk rijper is, om zich niet te laten bedriegen; maar ook des te minder, naar mate dat volk goedhartiger is en gaarne vertrouwen schenkt, zooals het Nederlandsche volk.

Ons volk is slechts prikkelbaar op twee punten: op de vrije uitoefening van hetgeen men alsnog godsdienst noemt (kerk), en ten anderen op zijne beurs. Al het andere is aan de meesten onverschillig, zoodat zij bij verkiezingen de stembriefjes invullen of laten invullen door den eersten den besten, die zich weet voor te doen als in dezen de wijsheid in pacht te hebben. In Nederland houdt dan ook niemand meer in ernst de Tweede Kamer der Staten-Generaal voor eene vertegenwoordiging van het Nederlandsche volk. Die vergadering, aldus geworden, dringt in en dringt uit, vermindert voortdurend de magt des Konings, maakt het regeren onmogelijk, behalve wanneer hare vrienden aan het roer zijn, en wordt alzoo meer en meer uitvoerende magt; met andere woorden: Nederland snelt de republiek te gemoet. De bezadigden in het land walgen van dit afzigtelijke verschijnsel, en zijn daarom buiten staat, eene tegenmagt tot stand te brengen, omdat zij de onpedele middelen schuwen, die daartoe zouden worden vereischt.

„toekomst” niet op te maken: in één woord, als op Java die liberale zon maar eens goed was opgegaan, dan zou ook deze eene warmte verspreiden, die Insuliede en Moederland beiden zou koesteren in een ongekend liefelijken gloed.

En het radicaal-koloniale stelsel heeft gedurende eenige jaren gewerkt en de voorspellingen zijn vervuld: er is op Java veel afgebroken en niets opgebouwd; de uitgaven zijn er schromelijk uitgezet; bij de inkomsten is daarvan niets merkbaar geweest; de tekorten zijn voor de overschotten in de plaats gekomen; de financiële toestand van het Moederland is berooid; de leeningen zullen gesloten worden; tot de opdrijving van de belastingen in Nederland en in Indië beiden zijn de eerste stappen gedaan; de inlandsche bevolking is er, o. a. blijkens de bekentenis door de „liberalen” zelve afgelegd met betrekking tot de suikercultuur, geen haar beter op geworden; wel begint haar eerbied voor den blanke in het bijzonder en voor het Europeesch gezag in het algemeen gaandeweg met reuzenschreden achteruit te gaan; de veiligheid is verdwenen; het middel om ons gezag, als het noodig mogt zijn, met den sterken arm te handhaven, onze militaire magt, is er verlamd; en zelfs de Indo-Europesche maatschappij, ten bate van wie de geheele omwenteling, met al haar onzalige gevolgen, heeft plaats gehad, zij is zoo ontevreden, dat zij oproer kraait.

Zietdaar dan de uitkomsten.

Welk eene rehabilitatie voor hen, die dat alles voorspeld hadden!

En moesten zij, die het bewerkt hebben, er niet door vernietigd staan voor de oogen van de bedrogen natie?

Van dit laatste echter schijn noch schaduw!

Met opgeheven hoofd en lagchend gelaat staan zij bij de bouwvallen, door hen aangerigt.

Zij moeten blijven de mannen, die het land regeren en het volk vertegenwoordigen!!

Welaan, kiezers in het district Arnhem! gij kunt weêr meêhelpen om op dien weg voort te gaan.

De heer N. N., de man, wiens invloed in de laatste jaren te Buitenzorg overwegend is geweest, die alzoo wel het grootste aandeel heeft gehad aan het wanbestuur, waardoor de tegenwoordige rampzalige toestand is in het leven geroepen, hij wordt u aanbevolen ter verkiezing tot uw Afgevaardigde.

Zult gij hem het mandaat uitreiken?

Het staat u vrij.

Maar weet dan, dat gij in dat geval in de eerste plaats verantwoordelijk zijt voor de nog grootere ellende der toekomst.

Durft gij die verantwoordelijkheid aan?

In het voorgaande is, zonder voorbedachten rade, mijne

politieke geloofsbelijdenis medegedeeld. Men heeft mij gehouden voor gekant tegen noodwendige verbeteringen ten algemeen nutte, en ik meen juist hieraan een zeer groot deel van mijn leven besteed te hebben.

De waarheid is, dat ik in inrigtingen in de tweede plaats en in personen in de eerste plaats voor de openbare zaak heil gezocht heb. De beste wagen, door een onbekwamen koetsier bestuurd, geraakt van den weg, en een kundige en voorzigtige koetsier zal een meer of min gebrekkigen wagen toch nog veilig over den weg kunnen brengen.

Mijn oordeel is, dat de regeringsvorm in Nederland een beste is; die, welke vóór 1848 bestond, behoefde hier en daar eenige verbetering, maar was nu toch zoo kwaad niet.

Sedert 1848 heeft men de gelegenheid gegeven aan onbekwamen en ongeschikten, om zich vooruit te dringen en aan de regeling der openbare zaken deel te nemen. Keer dit om, en ik vind den regeringsvorm van Nederland, behalve altoos te wijzigen zaken, uitstekend. Geef aan de bezadigden, aan de kundigen, aan de wijzen, aan de braven inzonderheid invloed; dan kan het het land welgaan.

De Roodhuiden in Amerika hebben geene geschrevene wetten: de vrouwen bewaren deze in haar geheugen. In vergaderingen wordt de openbare zaak behandeld; daarbij zijn alle leden van een stam tegenwoordig. De vrouwen en de kinderen zijn in de achterste rijen; dan volgen de mannen van middelbaren leeftijd, en de ouderen van jaren zitten vooraan en zeggen, hoe het wezen moet.

Spiegelt u daaraan, volken van de tegenwoordig zoogenaamde beschaafde wereld!

